
تاریخ حسن

جلد اوّل

در بیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرست مطالب

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سرنامۂ عنوان سخن و دیباچۂ بیان مدوّن بطغرائے غرای ستایش و ثنای شاہنشاہ بے ہمتائی حقیقی مزیّن و مجلّی است کہ تاریخ دیمومیت سلطنت او از بدایت و نہایت معرّا است و کارنامۂ قیومیت مملکت از استدلال دال مبرا۔ خطبۂ عظمت و جلال او "تؤتی الملک من تشآء، وتنزع الملک ممن تشآء، وتعزّ من تشآء، وتذل من تشآء"[1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکۂ سطوت و استقلال او "لمن الملک الیوم للہ الواحد القہّار"[2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن۔ واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازہار مسطور۔ فرامین و قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد ہر دم ناسق و مکمل، و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع مستطاع ہمیشہ مسجّل و مستقبل، یرلیغ بلیغ احکامات شہریاری او گراسۂ

---

[1] قرآن کریم، سورۂ آل عمران پارہ ۳ ؛ [2] سورۂ مومن پارہ ۲۴ ؛

منزل مرسول و مشمول؛ و توفیق و تبلیغ جہانداری او صحایف منزلہ اول معقول و معمول "له الملک و له الحمد و هو علی کل شیء قدیر"[۳] نظم

تعالی اللہ شہنشاہ جہان است | کہ ظلّ او ہمہ صاحب قران است
جہانگیران کہ اکبر در جہانند | چو عالمگیر از و شاہ جہانند
شہنشاہیش دایم بے زوال است | قوی قیوم و قادر ذوالجلال است

حبذا پادشاہی است کہ بہ قوّت قدرت کاملہ خود وسعت آباد مملکت دنیا بہ ترصیص اساس نہ گنبد آسمان و بہ تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان کارگاہ نمایان بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاری آن بآرایش چراغانہ ثوابت و طوارق تابندہ و از نمایش قنادیل سیارہ درخشندہ تماشاگاہ شایگان بکمال خضارت و نضارت پیراست و پیکر کرۂ غبراء در کنار دایۂ آب و ہوا بر ضاعت چہار پستان ارکان[۴] و باغذیہ تاثیرات مختصۂ کواکب آسمان پروردہ ظلمت کدۂ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندۂ نیّرین بہ انفکاک لیل و نہار روشن کردہ بعسکرے بدیع معلق افراخت و موجب مقصود و مطلوب ارادت ذاتیۂ خود بر فرق آن بظہور موالید ثلثہ[۵] ممکنات و عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلمون پیدا ساختہ غلغلۂ "انی جاعل فی الارض خلیفۃ"[۶] در عالم بسیط انداخت و نوع انسان را بہ وفور مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرۂ "و لقد کرمنا بنی آدم"[۷] بر سر نہادہ سر بر آرای مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاہ دنیا را

---

[۳] سورۂ تغابن پارہ ۲۸ ؛ [۴] چہار پستان ارکان کنایہ از عناصر اربعہ یعنی آب و آتش و خاک و باد ؛ [۵] جمادات و نباتات و حیوانات ؛ [۶] قرآن کریم، سورۂ بقرہ پارہ ۱ [۷] سورۂ بنی اسرائیل پارہ ۱۵ ؛

باحداث بقاع و بلاد و امصار و مساکن و اسواق و اشیاء و ما فیہا آرائش داد و نمایش گاہ بظہور رسانید۔ نظم

شہنشاہی کہ تختش ہر مکان است | بہ ملکِ آفرینش حکمران است
جہانداران دوراں شوکتِ اوست | پئے تنظیم عالم حکمتِ اوست
بشاہِ خاوری اکلیلِ زر داد | ز تاثیرش بہ بحر و کاں گہر داد
سکندر صارم از فرمانِ او آخت | ز مشرق تا بمغرب رایت افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگیں داد | طیور و انس و جاں فرمود منقاد
از و خاقانِ چیں ایں تاج تیں یافت | از و قیصر جہاں زیر نگیں یافت
بہ زار روس داد او کوس شاہی | تصلف می کند از کج کلاہی
از و موسے چو تیمور جہاں شد | شبانی در زمان صاحب قراں شد
جہانداراں کہ در دوراں سبب کرد | مطیع حکم سلطانِ عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کار پیش گاہ عظمت و کبریا، سر دائرہ بارگاہ جلالت و اعتلا، مختار دولت العالیہ خافقین کارگزار سلطنت محروسۂ کونین، مدار المہام مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولۂ کون و فساد، مہتمم ولایت آنجلہ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات، سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ الجیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مضامین علم و حکمت، والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا، قاضی مقدمات شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شافع مترصدان عاصی، قامع متمردان قاسی،

کاسر اکاسر ظلام، ناصر عساکر اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے سبوحیان نہ رواق، خدیوِ جہاں کش، حاکم قضا امضا، خازن مخازن شفاعت، مالک ممالک جلالت، مطاع و ملجأ عالم، متاع و مفخر آدم، قسیم بسیم الصفات، جسیم وسیم الحرکات، جناب مستطاب، طٰہٰ خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحب قرآن، خاتم النبین "فما ارسلناك الا رحمة للعلمين"[۸]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است | بلبواج از حضرتِ تنگری است[۹]
بہ نورش مواد ہمہ کائنات | ظہورش مراد از ہمہ ممکنات
بہارِ جہاں را بدایت ازو | خزانِ زمان را نہایت ازو
بدیع البیان و فصیح اللسان | شفیع جہاں و رفیع المکان
خور از چتر دارانِ درگاہِ او | مہ از پاسدارانِ خرگاہ او
خلافت گر خاص عالم پناہ | حمایت گر امتِ پر گناہ
رفیعے جہاں را کشایش ازو ست | شفیعے کہ ما را رہایش ازو ست
شرف بیں، کہ در کشورِ کائنات | نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات
خیابان او باغِ ہفت آسمان | بیابان او ساحتِ لامکان
چو دربان کیواں بر ایوان او | سلیماں، نگہبان بدیوان او
زدادار مختارِ کل در جہاں | بادوارِ فرماں دہِ سروراں

سزد نزل حق رحمتش بر دوام
علیہ الصّلوٰۃ علیہ السّلام

---

[۸] قرآن کریم پارۂ ۱۷، سورۂ انبیا ؀

[۹] بلبواج و تنگری یعنی پیغمبر و خدا بزبان ترکیہ ؀

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیۂ رسالت، ارکین کارگاہ نامیہ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکر امت عالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقویٰ، منہیان عرفان حقیقت و ہدیٰ، تاجداران کوکبہ فخامت، نامداران دبدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیاٰ، محتسبان وفور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سید ابرار، "والذین معہ اشدآء علی الکفار"[1]

رؤس نجابت نصوص متین — فصوص فخامت شموس مبین
ہمہ مجتبٰے اتقیا رہنما — ہمہ پیشوا مقتدا جہندا
ظہیران امت بشیران دیں — امیران ملت مشیران دیں
ازیشاں ہمہ تا بدور قیام — سعید و رشید و حمید و ہمام
باں آل و اصحاب سلطان دیں — فدا قرۃ العین کنم از یقیں
خصوصاً باں چار مہر جلی — ابوبکر و فاروق عثمان علے
مصابیح امت مآب ہمہ — مفاتیح جنت جناب ہمہ
ہمہ تاجداران ملک یقیں — ہمہ پاسداران دنیا و دیں
ہمہ بہتر و بہتر و شاہ دہر — ہمہ سرور و رہبر دیں ز مہر
ازیں جیش در عیش امت ہمہ — کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ
ہمہ ہادی راہ عین الیقین
سلام علی کلہم اجمعین

---

[1] قرآن کریم پارہ ۲۷ سورہ محمدؐ

کوس اقتدار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن

تاجدار اورنگ صدق و یقین، جهاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رہنمای شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقده کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و وطوبیت، مبشر بر خطاب خالق بے چون: ((الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم ولا هم یحزنون))[۱]

ولایت مآب و معلّی جناب ملقب بالقاب شیخ شهاب[۲]
علم سهرورد است چون نام او بعالم بسیط است انعام او
ز فیضش شده بهره ور خاص و عام که کهف امان است و فخر انام
سبیل نجات و دلیل هدی کفیل عصاة و خلیل خدا
چراغ فلاح و سراغ رجا مراغ صلاح و ایارغ عطا
اساس شریعت ازو استوار رصاص طریقت ازو زرنگار
چراغ حقیقت ازو روشن است مراغ هدایت ازو گلشن است
معارف ازو نشر اندر جهان عوارف بود لمعهٔ نور آن[۳]

---

[۱] قرآن مجید، سورهٔ یونس پاره ۱۱ ۔ [۲] مراد از شیخ شهاب الدین سهروردی رحمته الله علیه (متوفی ۶۳۲ھ) بانی سلسلهٔ سهروردیه است۔ بقول دکتور براون روایتے که شیخ موصوف بوجه میلان بفلسفه بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شده غلط است۔ فی الحقیقت شخصے دیگر که همنام شهاب الدین سهروردی بود بامر سلطان مذبور بسبب الحاد و زندقه به قتل رسید۔ عوارف المعارف منسوب به شیخ موصوف است۔

[۳] درین بیت بالفاظ معارف و عوارف مصنّف بطریق ایهام کنایه از عوارف المعارف من تصنیف شهاب الدین سهروردی کرده است۔

بسی غوث و اقطاب چون ماہتاب / منور شد از تاب آن آفتاب
بسے اولیاء کف بداماں او / شدہ مست از جام عرفان او
ازو شیخ حمزہ شدہ مقتدا[14] / بکشمیر زد رایت اہتدا
دریں ملک مملوک او شد تمام / اقاصی ادانی خواص و عوام
شدہ رہبر و سرور عارفاں / زدہ کوس سلطانی اندر جہاں
ازو فیض باطن باہل سداد / رسد دمبدم تا بہ یوم التناد
نگارم اگر جود و الطاف او / نگنجد بصد دفتر اوصاف او
ازو نام کشمیر والا شدہ / ازو کوہ ماراں مطلّی شدہ
ازو بعد من[15] نور اسلام یافت / ازو جان من در جہاں کام یافت
بدربار او از سگے کم نِزم / ولے از نگاہش غضنفر فرم

باین جیش پر عیش در روز حشر
الٰہی حسن را بکن بعث و نشر

[14] یکے از بزرگان دین و سرحلقۂ صوفیائے کشمیر است ۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب" واقعات کشمیر" در سنہ ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ و در سنہ ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدان خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اند ؎

شیخ حمزہ مرشد والا گہر / فوت شد در بیست و چارم از صفر
رفت اکل یافت فضل کردگار / عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[15] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانۂ کفر موسوم بہ گنیش دتا تر بہ کول بود ؛

امّا بعد مخفی نماناد کہ این مخطی محذوف منہی ملہوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مر شہر سرینگر کشمیر ستر اللہ عیوبہما و غفر ذنوبہما بخدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و متر صد گردد کہ این ضعیف نحیف بہ علت قلت ممارست طبیعت و عدم مہارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل بیچارۂ اہل تعبیر نہ بُود۔ امّا بہ مقتضائی الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقای گرامی کہ در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود، در تنسیم و ترقیم این رسالہ اتفاق انتساق افتاد۔ و بر وقت تقطیع لباس این عروس و ہنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تہیۂ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین بلحاظ توثیق مضامین این نمیقہ نگارین از بسکہ الزم و متحتم بُود بسعی بلیغ ہمگی سی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید کہ متضمن حالات این گل زمین مبسوط بُود دستیاب گشتہ بر موضع تلفیق و تالیف آں متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید۔

تاریخ و قایع کشمیر از ملا احمد[۱۶]، واقعات کشمیر از خواجہ اعظم[۱۷]

۱۶؎ دریں ایام این کتاب از نادرات است۔ امکان است کہ در عہد مصنف نسخۂ "وقایع کشمیر" موجود بودہ و بعدہٗ ظاہراً از امتداد زمانہ مفقود شد۔ ۱۷؎ خواجہ اعظم متوفی ۱۱۷۹ ہجری۔ منشی اشرف علی استاد دہلی کالج در ۱۸۴۶ء ترجمہ اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند۔ در ۱۳۰۳ھ بار اوّل در لاہور متن فارسیش بمطبع انطباع پوشید۔ غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسلہ مطبوعات نمبر ۱۸۰۵ چاپ سنگی نمودند۔

مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانہ رضا رام پور موجود است۔ ازاں جملہ یک در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۴۶ء نقل شدہ است۔ یک نسخۂ قلمی این کتاب در کتابخانۂ موقوفہ

بہارستان شاہی[18] مشہور براجہ ترنگ، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[19]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو، تاریخ شاہنامۂ محمد توفیق[20] و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیر الدین پکلیوال، لُب التواریخ[21] از مولوی بہاؤ الدین، باغ سلیمان از میر سعد اللہ منظوم[22]، مختصر التواریخ از ملا عبد النبی

عبد السبحان معہ دیگرے در کتابخانۂ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمرہ ۷۲)۔

[18] از نادرات است مصنف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء ازمنۂ قدیمہ لغایت سنہ ۱۰۲۳ھ بیان نموده است۔ از سنہ ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار برده است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمرہ ۸۲۷۷ و ۲۹۷ B و فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمرہ ۵۰۷)۔

[19] بقول صاحب "اقبالنامۂ جہانگیری" ملک حیدر چاڈورہ عرصۂ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاہ چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایّام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراہ آقا و ولی نعمت خود بوده دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعۂ قتل شیر افگن است۔

یک نقل کتاب (حصۂ اوّل) در کتابخانۂ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمرہ ۳۴ موجود است۔

کتاب مذکور بدو حصہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانۂ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شده است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است۔ مصنف اختصار احوال ہنود از "راجہ ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کرده است (فہرست مخطوطات کتابخانۂ انڈیا آفس نمرہ ۲۸۴۶ و نمرہ ۵۱۰ و کتابخانۂ برٹش میوزیم نمرہ ۲۹۸ B و فہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمرہ ۶۲۵ و تتمۂ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تاریخ ہادی از محمد حیات و پنج مثنوی از سلیم و کلیم و محصا آلی و میر الٰہی و احسن در تعریف کشمیر، گلزار کشمیر[۲۳] و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[۲۴]، منتخب التواریخ[۲۵]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمبرہ ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میوزیم نمبرہ ۳۶۶ ؛

[۲۰] رجوع کنید بہ "بلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفیسر سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن، نمبرہ ۸۲۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ خان ہیوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

[۲۱] نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمبرہ ۹۵۷ (A) موجود است

[۲۲] فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدر آباد دکن نمبرہ ۲۰۵ ؛

[۲۳] از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۸۰ھ ؛

[۲۴] گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبر نامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است۔ مصنفش ذکر ماخذہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذکور در ۱۹۳۲ بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبرہ ۴۶۱ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذکور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت تامہ داشت ؛

[۲۵] بفرمائش عارف خاں نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۴ سنہ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانۂ پیرس میوزیم نمبرہ ۶۲۸ بمع تتمۂ حالات تا ۱۲۴۷ھ موجود است و یک در کتابخانۂ موقوفہ عبدالسبحان در کتابخانۂ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمبرہ ۱/۱ ؛

از نراین کول، مجموعهٔ تواریخ از بیربل کاچرو[26]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[27] ناردرن باربار از مسٹر درو صاحب[28]. جغرافیهٔ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ فرشته[29]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درّانی. قصص الهند، واقعات هند، گلدستهٔ کشمیر[30]، جام جهان نما، رنجیت نامه، خرد افروز، مفتاح الارض وغیره موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با قصے انعابات کوشیده قصص و حکایات غیر وثوق و اختلاف روبهٔ ترک داده ترتیب آں بر یک مقدمه و چهار حصّه منتظم گردید۔

مقدمه

در تبیین بعضے حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصّهٔ اوّل در بیان جغرافیهٔ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقه و متفرقهٔ آں۔ حصّه دوم در ذکر راجهاي کامگار و سلاطین نامدار۔ حصّه سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلاي تقوی شعار۔ حصّه چهارم در بیان احوال شعراي بلاغت آثار

امّا در تنمیق ایں رساله چند چیز مشمول است:—

اوّل۔ بنا بر رعایت ابناء وقت از تدقیق عبارت و تثاقل الفاظ اجتناب

---

۲۶ کتابخانهٔ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبره ۱۴ ؛

۲۷ مراد از "ویلی آف کشمیر". کتاب مذبور در سنه ۱۸۹۵ء چاپ شده است ؛

۲۸ "دی ناردرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو مطبوعه در سنه ۱۸۷۵ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن ؛

۲۹ تاریخ فرشته از محمد قاسم ہندو شاه فرشته ؛

۳۰ تصنیف ہرگوپال کول خسته. کتاب مذبور در زبان اُردو است. در سنه ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شده. فی الحال از نادرات است ؛

کردہ بعبارت سادہ ومتر سلانہ نموذجے عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری از قصور طول مُمل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہای پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بُود اگرچہ ایراد آں محل بیچارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنی خاطر دوستان عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ وآگاہی آں علامت "قف"، بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تاکہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار وسہ صد ویک (۱۳۰۱) از ممکن خاطر جلوۂ ظہور افروخت وہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول ازمنہ مشہور است بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک (۱۳۰۱)، سنۂ عیسوی تاریخ نوک کاشمیر (۱۸۸۴ء)، سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر (۱۹۴۱)، سنۂ کلجگ تاریخ بے نظیر در نظامت ولات کشمیر (۴۹۸۰)۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استدلال کوس خودستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ۔ نیازمند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر وجانب داری شیوۂ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہرکس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر نمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب واستکتاب جہلا تصحیف وتحریف یافتہ بود، نیازمند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تصحیح آراسته مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجها که کلهن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موجب ترجمهٔ رتن پوران درین رساله اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نه کرده بود۔ این هیچمدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنهٔ هجری و عیسوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان که علمای متقدمین یونان نه طبق افلاک ثابت کرده اند که درضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه درگردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل مانند کره های عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اوّل پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان اِلی آخره و تمامی افلاک مُدوّرانه بشکل کروی مانند بیضه و زمین درمیان آسمان به مثال زردی بیضه است۔ هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کنند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهای ماتحت خود را با کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علمای اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان ها و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند۔[۲۱] اما کرویت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما هر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند۔ قطب آں نقطہ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال و قطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

نخبۂ اول در تعیین سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر و جملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد و مرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز او نیست و آں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند و آں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً و جملۂ ایں ہا موسوم اند بہ فلک کلّی و فلک ہشتم و نہم غیر ایں ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد و گردش تمامی آسمان ہا بمانند رحیٰ باشد یعنی مثل آسیا برسر ما می گردد و یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند و یا حمائلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بُود و حرکت دولابی نظر سکّان

۱۳؎۔ تصور و افلاک اعتقاد مذاہب مختلفہ است۔ امّا نزد علماءِ "سائنس" آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشان نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند۔ جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا و حرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط این دو سمت۔
بدانکه حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردۂ فلک التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را بیک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اوّل۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند دریک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم مے کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام مے کند۔ پنجم فلک المریخ کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ درعرصۂ دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است واو بسی۳۰ سال دورہ تمام می کند۔ بالا گفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است و آنچہ از تعیین مدت دور ہر واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبیعی آنہا است ورنہ بہ سبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آں ہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شود:۔
تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب بہ مشرق است گفتہ اند درسی و شش ہزار سال دورہ تمام مے کند و تمامی ستارہ غیر از سبع سیارہ دریں ثابت اند۔
اکنوں بداں کہ حکما ایں فلک را دوازدہ حصہ متساوی کردہ اند و آں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیۂ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
راستا راست هر برج رسیده بمشابۂ قاشهای خربوزه ـ پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند ـ پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آن برج بهمان شکلے مسمے شد چون حمل[۱]، ثور[۲]،
جوزا[۳]، سرطان[۴]، اسد[۵]، سنبله[۶]، میزان[۷]، عقرب[۸]، قوس[۹]، جدی[۱۰]، دلو[۱۱]
حوت[۱۲] ـ بزبان هندی میکه[۱]، برکه[۲]، متهن[۳]، کرک[۴]، سنگه[۵]، کنیان[۶]، تلا[۷]،
وریچک[۸]، دهن[۹]، مکر[۱۰]، کونب[۱۱]، مین[۱۲] ـ این که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آن باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آن وقت خطی مستقیم و همی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوییم آفتاب در
حمل است دگر نه ظاهر است سیاره ها در آسمان هائے ماتحت اند ـ وقوع
این ها در فلک هشتم امکان ندارد ـ و این فلک را نیز دو قطب است و
در این محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود ـ اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است ـ چنانچه
ربع مسکون در ناحیۂ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب ـ
فیمابین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
و آن دایره را منطقه البروج گویند ـ

آسمان نهم مسمی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وی بر خلاف حرکت آسمان های دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او در یک شبانروز می شود ۔ ہر چند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت ۔ دریں فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آن را اطلس خوانند۔

اکنوں دریابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابۂ مرکز است در وسط حقیقی آن ۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است دریں جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال دویم بطرف جنوب در مقابل آن ۔ وفیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب ۔ ایں خط موہومہ را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذبور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقط قطبی ثبت سازند و ملتقای ایں دو کاسہ متساوی المقدار دائرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما ایں فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ما ورائے ایں نہ خلاست نہ ملا ۔

بیان کیفیّت زمین و سیّارہ ۔

بدانکہ حکما را در وضع آں اختلافست بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قایم است و بر شکل سپر است

۳۲ ۔ خط معدل النہار دائرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سر آفتاب بریں دائرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض ایں تعیین برابر نمی شود آفتاب در سال بدو مرتبہ بریں دائرہ سیر می کند ؛

و زمین ہمیشہ قائم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمشابہ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بخود سے بینیم بنابر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است باآب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است باآب نہ بہ ہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ درحالیکہ زمین بمشابہ نقطہ ایست در دایرۂ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شد، درمحاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[۳۳] می نامند بنا بر استوا آنچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استواء زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمشابہ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استواءست و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطہ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جبالہا و خرابہا در ہمیں محصور است۔

۳۳ ـ خطیست موہومی کہ یک سر آں بمشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما در عین محاذات دایرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دایرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استواءست ؛

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات در خواست بود، خالق الخلق حیلۂ بر انگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین در آید تاکہ زمین از یک جہۃ مکشوف باشد۔ و حیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و متدخن مے شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک* می نماید زیراکہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہۃ مرکز است بالطبع بداں جایگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بسبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آں است کہ آسمان قایم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصہ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزاں می گذاریم حصۂ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصہ خلف آں تاریک

* نہی او خالی

می ماند۔ بدینساں حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حصۂ زمین کہ از ما بطرف مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن ہمی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ با مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الراس اوج می کند، دوپہر می شود پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بہ سبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب از ما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسمہا پیدا می شود۔ زمین بحرکتِ خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدار ارضی گویند۔ در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ نہ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جا کہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایّام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ"۔ نام ماہِ ہندی۔ ۳۵۔ "ہاڑ"۔ نام ماہِ ہندی۔

تغیّر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است بہمین سبب در موسم ہا تغیّر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصّہ جنوبی سردی زیادہ ترمی باشد و ششماہ تابستان در حصّہ جنوبی از گردۂ حصّہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستان مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصّہ شمالی منحرف می افتند۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصّہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود در آں ایّام تابش آفتاب برما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ بہمیں سبب دراں ایّام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل ۳۶؎ میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ ۱۰۳/۴ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دائرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راستار است کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

۳۶؎۔ محذوف در اصل نسخہ ۔

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶[37] میل۔ اگر یک ریل گاڑی[38] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چہار روز گردِ زمین دورہ تمام کنند۔

آفتاب

بدانکہ آفتاب از کرۂ زمین دوازدہ لک و پنجاہ ہزار درجہ وسیع و کلان[39] است و سہ لک و پنجاہ ہزار مرتبہ ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دورہ تمام کنند۔ و نہ کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثہ را تاثیراتِ حدّتِ آں ضروریست۔ آفتاب بموجب طاقت کششِ خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلّق گرفتہ است۔ چہ ہرگاہ کسے در جوفِ فلاخن سنگے نہادہ بکمالِ زور گردش می دہد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود۔ و ہمچناں زمین از گردۂ سنگِ فلاخن ہزار چند تیزی گردِ آفتاب دورہ کنند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذرہ نمی آید۔ بباعث اینکہ آفرینندۂ حقیقی ہر یک شی را بمقدار مادہ خاصیتے بخشیدہ است کہ یک چیز چیز دیگر را بہماں خاصیت کشش

[37] ۔ صحیح آنست کہ قطر زمین ہشت ہزار میل و محیط او بست و پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو حصہ بیستم در بیان زمین۔ [38] مُراد از کالسکۂ بخار است۔ [39] بدانکہ کرۂ آفتاب از زمین بحساب کہ حسن گفتہ سی و یک ارب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد۔ لیکن ایں اندازہ مخالف جمہور علماء جغرافیہ دان است۔ صحیح اینست کہ محیط آفتاب ہشت لک و شصت و چہار ہزار میل است۔ [40] برصفحۂ ۲۳ باید دید۔

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ۔ بہمیں خاصیت آفتاب کرۂ زمین را باستعداد کشش مادۂ خود ہمی کشد و زمین بزور مادۂ خود از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین با آفتاب نزدیک شود و اصلا نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے کشش گرد آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۴۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لک و سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ درحالتے کہ قمر ہمیشہ گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روی ماہ ہر روز برابر بنظر نمی آید چنانچہ درحالت بُودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بُودن قمر خلف زمین می باشد رخ تابندۂ او بر ما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریای محیط بجوش می آید

* بعد آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ؛

که مدّ[۴۱] و جزر آں واقع میشود و بنیز وقتیکه درمیان آفتاب و ماهتاب زمین می آید خسوف ماه واقع گردد۔

عطارد۔ سه کرور و پنجاه لک میل (۳۵۰۰۰۰۰۰) از آفتاب بعید است[۴۲] و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زهره۔ شش کرور و شصت لک میل[۴۳] (۶۶۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دُور است و با کرهٔ زمین نزدیک بنا براں از ستاره هاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزده کرور و نود لاکھ میل[۴۴] (۱۳۹۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دُور است و رنگ سرخ دارد۔ امّا بذریعه دوربین داغهائی بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغهاي سیاه را زمین و داغهای سفید را برف تصور همے کنند

مشتری۔ چهل و هفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک هزار و سه صد مرتبه از گردهٔ کرهٔ زمین کلان و سه صد درجه گراں و چهار ماهتاب شامل اوست[۴۵] و الیی آن حلقهٔ بسیار

---

[۴۱] معمول است که اول هر یک ماه قمری آب دریائے محیط لسبب گردش مهتاب جوش می زند و از قرارگاه خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو هفتهٔ آخر که ماه درمحاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایّام تحت الشعاع برکنارهٔ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[۴۲] صحیح اینست که سه کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[۴۳] فاصلهٔ صحیح اش از آفتاب شصت و هفت کرور می باشد۔

[۴۴] فاصله اش از آفتاب چهارده کرور و پانزده لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[۴۵] صحیح چهل و هشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر هشت ماهتاب است ؛

در نظر می آیند۔

زحل۔ ہشتاد و ہفت کرور (۸۶۲۰۰۰۰۰۰) و بیست لک میل از آفتاب دُور است[۴۶]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل با آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[۴۷]

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دُور است و ہمرہِ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ظاہر شدہ است فقط[۴۸]۔

اجرام سیّارات۔ بداں کہ سیّارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیّارات مثل زمین موسم ہا خواہند بُود۔ شاید کہ در بسیار سیّارہ ابر و باران ہم می تواند بُود۔ و بر نہ بودن آبادی درمیان سیّارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیّارات ازیں مثال بہ خُوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

---

[۴۶] صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[۴۷] مطابق دے بسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیارہ ہا است کہ مشہور بایں نامست۔ وہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذکور

[۴۸] نیپٹون را ایسٹرن نیز می گویند۔ بمطابق نوشتۂ دے بسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری فاصلۂ صحیحش از آفتاب دو ارب ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذکور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است ؛

مقرر کنیم و دُور تر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاہ و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید مید انیم۔ پس بفاصلہ ۳۷۰ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم، پس بفاصلۂ شش صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاہ دانہ را زحل بشماریم۔ پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاہ و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہای دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گروۂ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورۂ خود جلد ختم ہمے کنند۔ در عرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ دہ ساعت بر محور ہائے خود گردش می سازند۔ ہمراہ آن ہا قمر ہای متعددہ است۔ بعلاوۂ سیّارات مذکورہ دیگر اجسام کہ آن ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہای دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب بآفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مشنگ بالضم و باکاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی او را کوہاری گویند شمس اللغات ۱۲ ؛

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرهٔ زمین بحر محیط که آں را دریای شور و سمندر می نامند از شش جهة محیط است و این بحر محیط بالذات واحد است عمق آں تا نهصد ۹۰۰ میل یافته اند[۵۰]۔ و زیاده ازاں عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آں را پنج حصه فرض کرده اند۔ حصهٔ اوّل که از براعظم جدید یعنی امریکه تا ملک فرنگستان و افریقه واقع است آں را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کرده اند طول آں یک هزار میل عرض از سه هزار تا چهار هزار[۵۱]۔ حصه دوم که حایل است درمیان براعظم جدید و براعظم قدیم آں را بحر الکاہل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آں نهصد میل عرض دوازده هزار میل[۵۲]۔

---

[۵۰] درست نه میل است۔ و آنکه در متن اصل کتاب است غالباً از سهو کاتب شده است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاہل از همه زیاده است۔ و در نواح جزائر جاپان تا نه میل عمیق است ؛

[۵۱] نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد۔ فاصله که مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است هشت هزار میل تحقیق کرده اند و آنکه مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشاں هشت صد میل است و این از تمام فاصله ها کم است تا مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۳۰۰۰ میل است و همیں قدر فاصله مابین راس امید و لاپلاٹا است که بالترتیب در افریقهٔ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند ؛

[۵۲] مثل بحر اوقیانوس بحر الکاہل نیز جا بجا طولش مختلف دارد۔ گویند که از مشرق تا مغرب از چهل میل تا ۵۸۰۰ میل رسیده است۔ مابین تنگنائے بیرنگ که انجا براعظم امریکه و ایشیا متصل یک دیگر می شوند فاصله اش چهل میل است و مابین کیلے فورنیا و چین این فاصله تا ۵۸۰۰ میل برسد و نزد علمائے جغرافیه فاصلهٔ مذکوره درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از ده هزار میل متجاوز است مختصراً اینکه علاقه ایکه بر او بحر الکاہل محیط است تخمینهٔ رقبه اش از پنج کرور تا ده کرور مربع میل است ؛

حصہ سوم۔ کہ از حد افریقہ بر آمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپو* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔
حصہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔
حصہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حصہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حصہ می شود، حصہ شرقی و حصہ غربی۔ حصہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیاں مکنون بود بہ ہدایت ایزد بے چون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ، باعث مفاد افزوں گردید۔ از بسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہٰذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۱۴۰۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ھ[53] برہمنو نی خالق اشیاء سنگ جاذبۂ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ ۵۳ھ۔ ملاحظہ کنند بر صفحۂ آیندہ

را باعث مفاد کثیر گردید ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلہ قطب نما ابداع ساختہ، و ایں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردماں در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت براندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را درنظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلنبس[۵۴] نام

۵۳؎ تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ از چند آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذبور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک ادربا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویت بلا ثبوت زیرا کہ کتب لئے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند۔ ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلہ قطب نما در سنہ ۱۳۰۲ء محل نزاع و بحث است زیرا کہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنۂ اہالئ ادربا در قرن دوازدہم عیسوی رفتہ است و ایں نیز بر جدت وجود ندارد۔ زیرا کہ الۂ مذبور دریں وقت چیزے نو بشمار نرفتہ است۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

۵۴؎ کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶ء در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینکو کولمبو وفان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ بامریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کرد۔ کولمبس در سنہ ۱۴۹۲ء میلادی بروز جمعہ ۳ر اگست سنہ مذبور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیری گشت تعداد جہاز رانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است۔ آدمی خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ نوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ برصفحۂ دوم)

درشہر جینوہ[۵۵] ملک اٹلی پیدا شدہ و از استادانِ پرتگیز در فن جہاز رانی کمال حاصل کردہ در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیدہ و آزمونہائے پسندیدہ بہم رسانید۔ روزے چند چوب چیزہاں و مانند آں کہ بالوان نگار بر نگاشتہ و ہوای غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بُود یافتہ بسیار شادماں گردید بہ یقین دانست کہ سمت مغرب ملکے یا معمورہُ خواہد بود۔ مدّعا کہ گونہ آگاہی بریں معنی حاصل کردہ عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورہُ مظنون گردید۔ خواست کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہاں و فرمارواییان آں کشور نماید۔ اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نمودہ آں ہا دست رد بر سینہ التماس اُو نہادند۔ بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بُود بہ زودی معتمدی را از دولت خود بدیں مہم نامزد ساختہ روانہ نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم نہ بود اندکے راہ دریا طے کردہ بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیدہ برادر خود برائے دستگیری بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ شدہ۔ پس کلنبس بجانب پادشاہ اسپین رجوع نمودہ۔ او با اہل اسلام پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول ساخت۔ آنگاہ کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔ لیکن شاہ بانو خاتون شاہ را برحال او رحم آمدہ زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شدہ زمینے کہ اولا دیدہ شدہ گوانا ہانی بود کولمبس او را "سان سالی ڈر" نام داد۔

[۵۵] درست "جنوا" است ؂

از برائے تجہیز سامان سفر مبلغے از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار روپیہ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست ۱۴۹۲ء مطابق ۱۵۴۹ء بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان، برلب دریا جمع آمدہ، دربارۂ حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست و یک روز جہازیان بحریان سراسیمہ گشتہ برگشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگاہ کلنبس بہنجارۂ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختان و خیزران ہای نو بریدہ دیدہ ہمراہیان را تسلی نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر ۱۴۹۲ء دو نیم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بنظر درآمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس بر زمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن اتواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شان حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ ایں ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شاں کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چند کس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدہای آبگینہ وپارہ ہائے بلورین وجرس ہای کوچک با چیزہای کم بہا با ایشاں داد ہفت روز دراں جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن سپاہاں درجہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔

بعد آں ایں واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس وشاہ انگلینڈ وغیرہ برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلادہای آں سواد را قابض شدند۔

در سنہ ۱۴۹۹ء امریگو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نورا امریکہ نام نہادہ براں شہرت یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی وپنج ہزار وہفت صد[۵۶] میل۔ از لیور پول تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار وپنجاہ میل مسافت بحری[۵۷] فقط

طول وعرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[۵۸] تا ساحل شرقی آں بقول بطلیموس[۵۹] یک صد وہفتاد وہفت درجہ وعرض ہفتاد ونہہ درجہ۔ و نزد اکثرے از جزایر خالدات[۶۰] کہ منتہای غربی است تا گنگ دژ کہ منتہای

۵۶ء صحیح پنج ہزار وپانصد میل است وآنکہ در متن اصل کتاب است غالباً سہو کاتب است؛

۵۷ء ..۳۵ میل صحیح است؛

۵۸ء مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است؛

۵۹ء "کلاڈیوس ٹلی موس" ریاضی داں ومنجم وجغرافیہ داں مشہور بود۔ گویند مصری است۔ لیکن درست ایں ست کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بروایاتے کہ مابین عرب متداول است شخص مذبور بعمر ہفتاد وہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب ایں است کہ سہ صد سال قبل از مسیح بود۔

۶۰ء مراد از جزایر کیبری است۔ در ازمنۂ قدیم مورخان اسلام اینہا را منتہائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از انجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بہ سبب عدم قابلیت آبادی کہ بہ باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است خارج کردہ، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند مسافت درجہ ارضی شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز باشد۔ و دقیقۂ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔ و ثانیہ حصّہ شصتم دقیقہ۔ اما خط استوا خطے است فرضی کہ مابین قطبین از مغرب تا بہ مشرق کشیدہ میشود و کرۂ زمین را دو حصّہ کردہ اند حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی چنانکہ مشروحاً گفتہ شدہ آں از جنوب چین شروع شدہ بر گنگ دڑ و جزیرہ جمکوٹ گذشتہ بر جنوب سراندیپ و جزایر زنگ و بر جنوب سیاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[1]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معمولہ از مشرق تا بمغرب در ربع مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرۂ زمین

[1] ہیچ حقیقتی ندارد۔ صرف ابن فدہ کہ در از منۂ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت حصّہ منقسم کردہ بودند؛

تا حد شمال ہفت حصّہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں سہ ہزار و بست و دو فرسنگ وعرض آں از خط استوا جانب شمال یک صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و سی نہر و مردم آں جا سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت صد و سی و دو فرسنگ وعرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوہ و ہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دو صد چہل و چار فرسنگ۔ وعرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آن دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۷۸۰ فرسنگ وعرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا۔ لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر و مردم آں جا سُرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں یک ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سُرخ و سفید فقط۔

قسمت آبادی دُنیا بر چہار حصّہ

حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصّہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سه حصه یورپ[1]. ایشیا[2]. افریقه[3] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصه تصوّر کرده اند۔

تشریح سلطنت های یورپ[62]

یورپ من جمله حصص اربع خورد تر است طول آن میان شرق و

۶۲ه باید دانست که تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادیٔ مملکت ها ے اورپا و آسیا و افریقه و امریکه که درین جا مذکور است تعلق بقرن نوزدهم سنه میلادی دارد۔ اما اکنون در نتیجه جنگ ها ے عالمگیر (۱۹۱۴-۱۹۱۸ و ۱۹۳۹-۱۹۴۵) تغیرات اهم واقع شده است ؛

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں سی و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک۔ فی میل ۸۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ ایں است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اوّل انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پراٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اوّل برسلز۔ دوم گنٹ۔ سوم گنٹورب[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

۶۳۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔

سلطنت آسٹریا۔

مشتمل بر نوزدہ صوبہ کلاں، نفر شماری کروڑ وہفتاد وہفت لک و ہشتاد وشش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسیائے۔

ممالک نوزد جرمنی۔

دریں ملک سی وسہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ وبعضے ہارا ڈیوک می گویند۔ نفر شماری چہار کرور وپنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن وبعضی یہودی۔

سلطنت سوئیزرلینڈ۔

درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بر بیست و دو صوبہ آبادی ۲۸ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن و پروٹسٹنٹ مخلوط۔

حکومت ڈنمارک۔

دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک وشصت ونہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔

سلطنت متحدہ سویڈن مشتملبر بیست وچہار صوبہ نفر شماری پہل و پنج لک وشصت وپنج ہزار وششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔

ناروے۔

درحدود شمالی آں درموسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند وعرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد۔ سمت جنوب آں طول نہار ہشردہ ساعت۔ نفر شماری نوزدہ لک بیست و پنج ہزار۔ متصل آں لیپلینڈ نام شہر یست دراں جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مرداں آں جا کوتاہ قد

بقدر سہ دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصّہ می شود ازاں جملہ یک حصّہ در ایشیا است و یک حصّہ در یورپ و در حصّہ یورپ پنجاہ و یک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور وسی و شش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصّہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصّہ ایشیا است و یک حصّہ در یورپ ۴۲ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خودسر۔ آبادی ۱۶ لک و ہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور و ہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل و یک لک و شصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

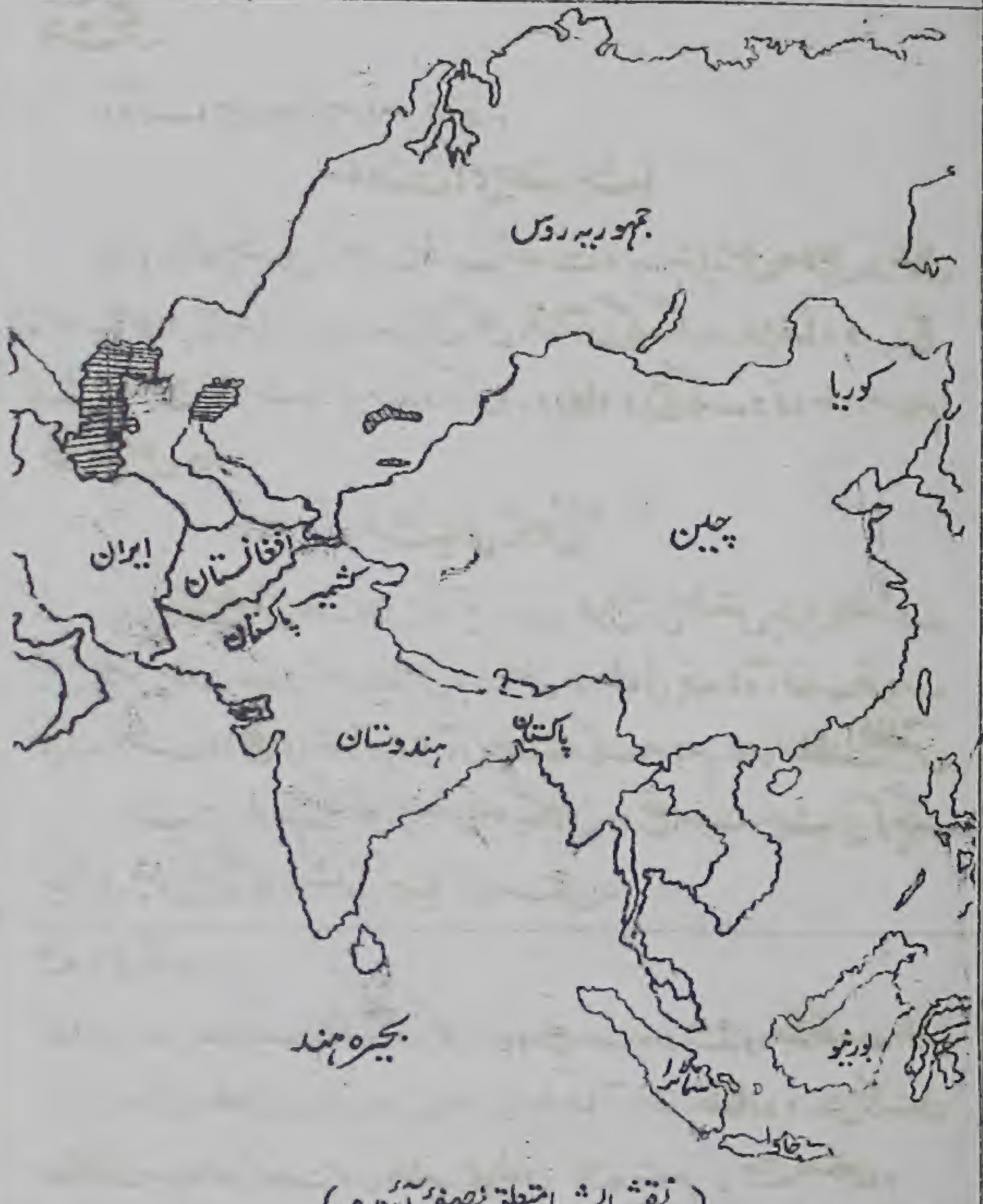
سیکنی[۶۴]۔ درمیان آسٹریا و پروشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خودسر۔

---

[۶۴] سیکسنی ۔

لوبک ہمبیر۔ بریمن۔
آبادی آں شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر نود سر۔

بوبریا۔
آبادی آں پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم۔

(نقشہ ایشیا متعلق بصفحہ آیندہ)

رومانیا۔

نفر شماری آں پنجاہ و دو لک و نود ہزار۔

سرویا۔

آبادی آں ہفدہ لک و بیست و پنج ہزار۔

مانٹ نگر[۶۵]۔

دو لک و پنجاہ ہزار مردم۔ فقط۔

سلطنت ہای حصّہ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نہہ ہزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج ہزار و چہار صد میل۔ کل رقبۂ آں یک کرور و ہفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفر شماری ہفتاد نہ کرور و پنجاہ و پنج لک و نود ہزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی رُوس[۶۶]

دریں ملک شش صوبہ کلاں واقع است۔ طول آں شش ہزار و ششصد میل۔ عرض ہفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماہ آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آں ہشتاد لک مردم۔ دار السلطنت طفلیس

ایشیائی روم۔ مشتملبر شش صوبہ کلاں واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸]۔ بورو شلم آرمینیا۔ کردستان۔

---

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرداگرد بحر ارل واقع است و از ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت شوریہ روسیہ بوجود آمد اطلاق ایشیائی روس بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔ [۶۷] شام ۔ [۶۸] فلسطین ۔

تاتار۔ یعنی ترکستان درضمن آں پنج صوبۂ کلاں واقع است کاشغر۔ یارکند تھین شن[٦٩]۔ بخارا وخیوا[٧٠]۔

وسط ایشیا۔ پنج صوبہ تاشکند۔ خجند۔ سمرقند۔ قوقان[٧١]۔ کلاجا

سائبیریا۔ دو حصّہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقے آبادی سائبیریا غربی پنجاہ لک مردم وشرقے سائبیریا کم از چہل لک ؛

چاین۔ ملک ہائی بے شمار است۔ ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور اصل چین منچوریا منگولیا۔ تبت وکولیا[٧٢]۔ آبادی آں تخمیناً چہل کرور وپنجاہ لک مردم بمذہب بُودھ۔ ازاں جملہ اصل چین پانزدہ لک باشند ومنچوریا دو کرور وچہل لک ومنگولیا بیست لک صحرا نشین۔ وکولیا ولایتے است جزیرہ نما احوال آں چنداں معلوم نیست۔ وملک تبت تقریباً شصت لک۔

جاپان۔ متصل چینی تاتار اکثر جزایر بحر الکاہل شامل اوست نفر شماری ۷ کرور۔

ممالک جزیرہ نمائی۔ برہما۔ سیام۔ آسام۔ ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

٦٩ تھیان شیان ؛ ٧٠ قدیم خوارزم ؛ ٧١ صحیح توقند ؛ ٧٢ کوریا ؛

در تصرف انگریز۔
افغانستان شرقی۔ مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ و قندہار جلال آباد غزنین۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔
ہندوستان۔ رقبۂ مربع آں ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[۴۳]۔ صوبجات آں بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، و سند، و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، گورک، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[۴۴] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آں ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال۔ سکم۔ بھوٹان۔
جزیرۂ لنکا۔ کہ آں را سیلون و سنگلدیپ نامند طول آں دو صد و ہفتاد میل۔ عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری ......[۴۵]
ایران۔ دریں سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔
عربستان۔ متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم و صد میل[۲۵۰]۔

تشریح افریقہ

حصّہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آں دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آں یک کرور

---

[۴۳] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است۔

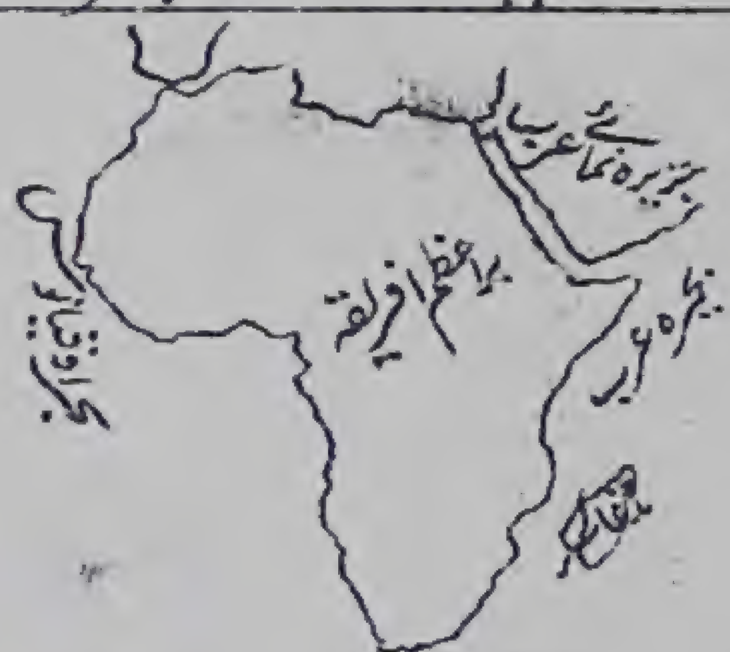
[۴۴] مراد از ریاستہائے ہند۔

[۴۵] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

و پانزدہ لک مربع میل۔ آبادی[۴۶] آں بیست کروڑ و پنجاہ و ہشت لک آدمی فی میل ۱۷ تا ۱۸ نفر و بباعث تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است۔

بربرہ۔ دریں ملک[۴۷] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت۔ الجیریا۔ بیست و ہشت لک و شصت ہزار مردم۔ ٹیونس۔ بیست و یک لک نفر۔ ترپولیا۔ سہ صوبہ کلاں است آبادی آں یازدہ لک و پنجاہ ہزار۔ صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب دریا نایاب۔

مصر۔ شامل آں چہار صوبہ کلاں قاہرہ۔ اسکندریہ۔ روزنہ[۴۸]۔

[۴۶] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازدہ لک و شصت و دو ہزار مربع میل و عرض چار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور۔ [۴۷] علاقۂ شمالی افریقہ است کہ مابین مصر و بحر اوقیانوس در شمال صحرائے اعظم واقع است۔ در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹیونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہارا از غلطی خطہ ہائے مختلف خیال کردہ است۔

[۴۸] صحیح روزیٹا است شہر ایست تاریخی معروف دریں جا در ۱۷۹۹ء سنگے یافتہ شد کہ بروے کتبہ بود در ہر دو زبانہائے قدیم مصری و یونانی از ذریعہ طریق قرأت مصری قدیم دریافت شد۔ آبادی ہفت ہزار

دمیاط[۷۹]۔ آبادی پنجاہ و پنج لک۔[۸۰] نوبیا۔ یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین
ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک۔ زنگبار دو ہزار و پانصد
میل طویل صوبہائے بسیار دارد۔ مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ۔ سنی گنیا۔ اپر گنی
لوئر گنی۔ جنوبی افریقہ۔ ممالک آں کیپ کالونی۔ نیٹال[۸۱] صوبجات آزاد۔ جزائر افریقہ
پرتگیز مدیریا۔ کیپ واڈ۔ سینٹ ٹامس۔ برسنر ایلنڈ۔

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکۂ شمالی
دوم امریکۂ جنوبی۔ رقبۂ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[۸۲] آبادی آں دہ کرور

[۷۹] دمیاط شہریست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب
شمال شرقی۔ آبادی ۳۵۰۰۰ نفر۔ (بقول صاحب جامع اللغات)

[۸۰] شمار مذکور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن دریں ایام صحیح آبادیش ۱۰،۴۱،۸۷،۰۰۰ است۔

[۸۱] نیٹال: [۸۲] بر صفحۂ ۴۵

وچہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔

گرین لینڈ۔ بلادیست سردسیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ و سگ و گربہ و خرگوش دراں جا نمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔

روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدایش غلات دراں جا نیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔

کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔

صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خود سر شدند[۸۵] و آں چہل و نہہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ ملین۔

مکسیکو۔ مشتمل بر چند صوبۂ کلاں آبادی نود و سہ[۹۳] لک سی و سہ (۹۳۳۳۰۰۰) ہزار مردم۔

وسطی امریکہ۔ در ضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

---

۸۲ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۵....،۶۷،۱ مربع میل است و آبادیش ....،...،۱۷ نفر

۸۳ ... ۵ ۱ نفر ÷

۸۴ صحیح ہشت صوبہ است باین تفصیل نواسکوشیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نئو برنزوک کیوبک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیو فاؤنڈلینڈ۔

۸۵ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲ - ۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربۂ استقلال وطنی شکست فاش دادہ۔ جمہوریۂ متحدہ امریکائی بوجود آوردہ تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود ÷

جزایر غربی ہند۔ جزایر کثیر در بحر محیط آباد۔

گنی[86]۔ منقسم بر سہ ریاست۔ برٹش گاینا۔ ڈچ گائنا۔ فرنچ گائنا۔

ڈنی زویلا[87]۔ بیست و ہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری۔

کولمبیا۔ بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری۔

اکونڈر[88]۔ آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری۔

پیرو۔ دریں ملک گاہے بارش نمیشود۔ مردم شماری ۲۵ لک جمہوری

بولویا۔ سلطنت خودسر مردم شماری بیست و سہ لک۔

برازیل۔ دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور۔

پراگو۔ دریں ملک چائی بافراط متکون می شود۔ آبادی سہ لک مردم

ارگوبی[89]۔ آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم۔ چلی۔ کان سیماب و کان زر دراں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و سہ ہزار۔

ارکن ٹین لاپلاٹا کی؟ سلطنت متحدہ چہار دہ ریاست۔ چہار صوبہ۔ آبادی ۱۵ لک ملک سرد سیر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار۔ انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط۔

[86] گی آنا
[87] دنزدیلا
[88] اکوبڈر
[89] یوردگوئے

جزایر بحر الهند

جزایر اوشینیا - ملیشیا - آسٹریلیشیا - پولینیشیا - آبادی سه کرور وهشتاد لک مردم.

جزایر سنڈیا[۹۰] - سماٹرا - جاوا - مدورا - نفر شماری یک کرور و نود لک مردم - در ۱۸۶۳ء بسبب زلزله یک جزیره مع سی هزار مردم غرق شد.

بورنیو - دو هزار و پانصد میل طویل است آبادی آن بست لک.

جزایر فلی پائن - دوازده صد جزیره است - کوه آتش فشان بسیار دارد - آبادی شصت و سه لک آدمی.

سلیب[۹۱] - آبادی آن پنج لک مردم در تحت ڈچ.

نفر شماری ممالک دنیا و اختلاف السنه و وسعت کرهٔ زمین

کل نفر شماری روی زمین موجب ہینڈرسین جغرافیه یک ارب و چهل و شش کروڑ و شصت و هشت هزار مردم و زبان های مختلف در دنیا دو صد و کرهٔ زمین یک ارب و پنجاه و دو کروڑ و یک لک و پنج هزار میل مربع. ازان جمله خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سه لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چهل و شش کرور و شصت و هشت لک و پنج هزار میل. فی میل ۲۷ انسان.

---

۹۰ درست سنڈا - نام مجمع الجزائر ملایا است - بقول صاحب جامع اللغات بدو حصه منقسم است. سنڈا کلان و سنڈا خورد - اول بورنیو، سماٹرا، جاوا و جزائر سلیبس را شامل است و دوم بلی و لمبوک و سمباوا وغیره را ؛

۹۱ مراد از جزائر "سلےبس" است ؛

حصہ اوّل در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیّت و کیفیت و حالات متعلقہ و متفرقہ آں خطۂ دلپذیر کشمیر

خطۂ کشمیر ولایتی است در حصۂ ایشیا کہ سمت مشرق ایشیائی چین و بجانب شمال آں وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آں ایشیای ہند یافتہ می شود۔ و بہ موجب قرار داد مساحان یونان در حاق وسط اقلیم چہارم واقع است کہ عرض آں از خط استوا سی و پنج درجہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و پنج درجہ است۔ و بحساب ہندیاں در اول اقلیم چہارم واقع است چہ عرض آں از خط استوا سی و چہار درجہ و ہشت و نیم دقیقہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و ہشت درجہ است۔ و بحساب رصد بندان انگلشیہ طول آں از گرین وچ کہ از منسوبات لنڈن رصد گاہ سلطانی است تا ہاری پربت ہفتاد و چہار درجہ و چہل و نہ دقیقہ و یک ثابتہ است و عرضش از خط استوا سی و چہار درجہ و شش دقیقہ و بست و شش ثابتہ است و بحساب لٹی چوڑ یعنی عرض البلد شمالی ۳۴ درجہ پانزدہ دقیقہ و لانجی چوڑ شرقی ۷۴ درجہ و دہ دقیقہ۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شہر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر پنج ہزار و دو صد ۵۲۰۰ فیٹ انگریزی کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و سی و سہ گز میباشد یافتہ اند و کوہستان منیع کہ حوالی آں مانند حصن متین حاوی گشتہ اند تقریباً از ہشت ہزار تا ہفدہ ہزار فیٹ متفاوت بلند خواہند بود۔ لہذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال را برف می بارد۔ و کوہستان بلند کہ از سیزدہ ہزار فیٹ مرتفع شدہ اند

ہمیشہ از برف محفوف می باشند و تا سیزدہ ہزار فٹ ذوبان[۹۲] برف می شود۔

طول و عرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مشابہ یکدرہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستانِ منیع کہ از گوشہ مشرق و جنوب بجانب گوشہ شمال و مغرب بصورت مربع و مستطیل واقع۔ طول آں بقول خواجہ اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسخ[۹۳] و از جنوب تا شمال از ہفت فرسخ تا ہشت فرسخ متفاوت و صاحبان سروِ بر[۹۴] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعہ آں بر چہار گوشہ مقرر کردہ اند۔ گوشہ شرقی بر کوہ سناسرناگ کہ در پرگنہ دچھن پارہ از شیشرم ناگ یک کردہ بالا است و گوشہ غربی بر کوہ اوڑی و گوشہ شمال بر کوہ دل پورہ کہ از قلعہ گوریس بطرف دو کردہ است و گوشہ جنوبی بر قلہ کوہ کوثر نصب کردہ درازی خطہ دلپذیر از مقام مربل کہ بر کوہ پرگنہ برنگ واقع است تا اسمال ڈوری کہ بر کوہ شیوہ لورہ است یک صد و نہ[۱۰۹] میل۔ و عرض آں از کوہ ہرموکھ تا کوہ کوثر ناگ شصت و نیم میل و رقبہ آں مربع و مکسر پنج ہزار و یک صد و چہل و دو میل و ہر میل پنج ہزار و دو صد و ہفتاد فٹ کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و شصت گز باشد۔ مورخ جدید مسٹر انس[۹۵] صاحب در کتاب خود طول آں از حدِ ویری ناگ تا شیوہ لورہ یک صد میل و عرض آں بدرجہ اوسط بست و پنج

---

[۹۲] گداختن ؛

[۹۳] یک فرسخ بمقدار ہیجدہ ہزار فٹ باشد۔ ازیں حساب یک فرسخ مساوی ۳½ میل خواہد شد ؛

[۹۴] مراد از عمال محکمہ "سروے آف انڈیا" است ؛

[۹۵] لارنس ؛

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر درو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است[۹۶]۔

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی[۹۷] بود عمیق و وسیع مابین جبال بلند در ربیع آب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ انصال جبال راہِ برآمدِ آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہر موکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرتِ کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت:۔

بزور و توانا چو آہرمنے
بادم خوری یمنی پرفنے

---

۹۶ ہمیں رائے قرین صواب است۔ ۹۷ قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت دسوم پنڈت "شری ور" و "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی او چنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرنِ ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصّہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیا از امتداد زمانہ کشمیر گشت۔ بر نیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چو عفریت خوں خوارۂ پرشکوہ قوی ہیکلے ہمچو یکپارہ کوہ۔

آں دیو بے ہمال در اوایل حال بہ تضرع و ابتہال پوزش برہما می ساخت و در جناب او تقرب حاصل کردہ انعام یافتہ بود کہ درمیان آب ہیچ کسے بر قتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بدسیر درمیان تالاب ستی سر پناہ گرفتہ بر قلال جبال اکثر اوقات می تاخت و بہ ہر جا جانداراں را نہب و غارت ہمیساخت ہمچنیں تا دہور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور ہمی بود و خرابی و تباہی می نمود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکھیشر کہ نبیرۂ برہماست برای طواف اطراف عالم بہر سو سیر و سیاحت کردہ در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و بہ نسیم ہوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گل گل شگفتہ بزبان حال می گفت۔ بیت۔

رخ رخ چہ مکان دلنشیں است

بر روی زمین ارم ہمین است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگاں ندیدہ متعجب گردید و از پیر مرد تطاول جلدبو کہ باعث خرابی آبادی بود معلوم ساختہ دلش بدرد آمدہ بمقام نوبندن بر کمر کوہ کوثرناگ یا متصل ہیر پورہ صومعہ بنا نہادہ تا عرصہ ہزار

بقیہ صفحہ ۵۰۔ کہ وقتے باعث شگافتہ شدن آں کوہ شد کہ نزد قصبۂ بارہ مولہ دیدہ می شود و نظرے بر عقیدۂ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان ہیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب ولایات گاندھار ہم می شد۔ در قرن شانزدہم شاہان چغتائیہ نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کردہ بودند۔ دریں ایام دار الخلافہ کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اہالیان ایں ملک "کشمیر" مروج است ؂

سال - در آں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باند فاع دیو پُر غریو التجا نمود - جناب عظمت و کبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باستدعای مدعائی خود مجاز گردید - وے برای اندفاع جلدیو اعانت طلبید و از پیش گاہ داور کارگذاراں عالم خبیر و شیر برہما بشن و مہیشر بر قتل آں دیو بدگہر مامور گردید - پس ہر سہ نامدار تا مدت بسیار با دیو خوں خوار کارزار میکردند و بر قتل او قادر نگشتند ہر گاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت آں آب مخفی می نشست پناہ او بود دریا و محافظ او بود دعای برہما عاقبت سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل بر آوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ خارا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود - چوں آب تالاب فرو رفت جلدیو در کمین گاہ زمین متواری گشت و برہما بشن و مہیشر ہم جاہای خود در گذشت آنگاہ جلدیو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہ او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدرگاہِ بے نیاز التجا کردہ بہ پذیرائی آں شکتی یعنی قدرت تعالیٰ و تبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند بر ہوا طیران کردہ از کوہِ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ - بر کمین گاہ جلدیو گذاشت تا کہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند - بعد دفع جلدیو چوں آب فرو رفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی اول و ون بمعنی زمین) یعنی آں سر زمین را اول زمین نام کردند - القصہ چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آب ہائی خوشگوار

وچمن ہای بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ہا یعنی فرشتگاں ایں مکان را پسندیدہ ہر کسے بموجب خواہش خود ہا در ہر جا مقام ہا مقرر نمود ند چنانچہ تا حال استھانہا و باترا ہای آں ہا در بعضی جا ہا مقرر اند بعد آں کشف رکھیشر دریں دیار فرحت اثر قرار کردہ برہمنان مہذب الاخلاق از آفاق فراہم آوردہ دریں گل زمیں آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمیں را کشف مَر نام نہادند۔ مَر بہ لغت سنسکرت خانہ را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دہور کش مر می گفتند۔ رفتہ رفتہ بانقلاب السنہ کشمیر گفتند۔

ملّا احمد[98] مترجم رتن پوران نقل می آرد کہ یکے از بزرگ رکھیشران نامی موسوم بہ امرت ساگر در کوہِ بندا چل[99] بعبادت ایزد بے ہمال اشتغال می داشت دراں زماں کاشم وبر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشہور بود کہ یک صدمن سنگ در دست گرفتہ براہ می رفت۔ روزے آں دلاور جرار برائے شکار در کوہسار رفتہ بود تشنہ و گرسنہ نزد رکھیشر رسید و بکمال خشونت و درشت مزاجی از و آب طلبید۔ رکھیشر دلو بدست او دادہ اشارہ بہ چاہ نمود۔ آں پہلوان دلو در چاہ انداختہ ہر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاہ کشیدن نتوانست نہایت متحیر شد و رکھیشر را بر دست و پا بوسہ ہا دادہ بسیار عجز و نیازمندی ساخت۔ آں رکھیشر آواز داد کہ "اے مادر ایں بہادر را آب بدہ" کاشم وبر دلو از چاہ کشید

---

[98] ملّا احمد نواسۂ ملّا احمد علامہ است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمۂ مہابھارت وغیرہ از تصنیفات اوست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[99] بندھیاچل سلسلۂ کوہستانی است در ولائت وندھیہ پردیش وفاق جمہوریہ ہند ؎

* مقامات متبرک، و زیارت گاہ

بجائی صد بقعہ یک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت وہمیشہ بے خورد خواب در بندگی رب الارباب وخدمت رکھیشر اوقات بسر می برد۔ روزے درخدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ درسالف زمان جرایم وعصیان بے پایان برمن ثابت وعیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی ومیخواہی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک وصاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد آں ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشم ویر باتفاق آں فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی بر کوہ امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آں بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف کردہ بر مقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشم ویر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سریک ہزار تیرتھ موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔ کاشم ویر گفت کہ کسے آں تیرت ہارا بہ چشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت ہرگاہ کشیدہ می شود ایں آب البتہ بہ زیارت آں تیرت ہا ہر کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشم ویر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ ایں آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے ہمال تا ہزار سال البتہ ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم ویر تا عرصہ ہزار سال بر کوہ قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۂ خود موشی دید کہ کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشم ویر

آں را اشارۂ غیبی پنداشتہ درباره مولہ بہ مقام کھادہ نبار اساس کوه را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب داده سوراخے بہم رسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تا کہ ستی سر خشک شده سطح زمین پدیدار گشت وسقف آں سوراخ تا عہدِ سندر سین موجود بود- آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود-

چوں کاشم ویر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بُود باش خود دریں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمده بریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمده دریں جا بُود و باش خود اختیار نمودند- ازاں جا کہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم ویر سرزده بُود بنا براں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تا کہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند- واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید مقولۂ مورخان متذکره بالا و بہ معائنہ علامات و نشانات موجوده معلوم می شود کہ ساحتِ ایں گل زمین در آوان اولین از آب مملو بُوده است و دراں زمان بر قلال جبال مردماں بُود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بر کوه ہر موکھ و کوثر ناگ و دربلاق وچھن پاره و لولاب وغیره اکثر جا ہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کرده سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند- نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہا دن ہای سنگین کہ بکثرت استعمال صاف و درخشنده شده است بر موقع مشرب ہا موجود است

و بہ نظر تعمق بعضی جاہا دانستہ می شود کہ تا ایں جا آب بودہ است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نذیر است کہ فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں ایں خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنّت نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنیں خصوصیات دلنشین کہ متعلق ایں گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای ایں دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح رُوح و موجب صحّت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبیعت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خُلد آمدہ بے خلاف　　　دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف

ہمہ سال باشد ہوا معتدل　　　نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای ایں گل زمیں کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہاي گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بیں آب ایں بوستاں خوشگوار
لطیف و رواں بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح ایں دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رودبار در ہر جا اقسام سبزہ زار ہای خضر ابسان قالین زمردین گسترده بکمال خضارت و نضارت خوش نما و روح افزامی باشند۔ بیت

زخانه چوں به صحرا سر نهادی میانِ سبزه و گل او فتادی

چہارم۔ بساتین این گل زمین که از سلاطین پیشین به تعمیر رواق و منظرہا و به تنظیم انہار و آبشار و فوارہ ہا و ترتیب خیاباں و چمن ہا و به توفیر اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار* و نشاط انگیز نظارگیاں روزگار است۔ بیت۔

بگلزار کشمیر خوش خوش گل است
ہزاراں فزوں خوشنوا بلبل است

پنجم۔ در حوالی این گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حادی گشته فضائی آں خوش و سواد آں دل کش از آبیاری قدرت باری کامیاب و بکمال خضارت و نضارت سرسبز و شاداب که برای حفظ مراتب این گلستان بر پائی استقامت استاده اند و بمروحہ قدرتِ ازلی نسایم دلکشا و شمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد

ز رشک سبزه زارِ کوہ کشمیر زغم فیروزه در معدن شود پیر

ششم۔ مرغزارہای کوہستان این دیار به لطافت ہوا و نظافت فضا نزہت افزای عشرتیاں کامگار و نظارگیانِ ہوشیار است۔ بیت

اگر در مرغزارش میکنے جای
دہد بوسه دو صد گل بر کفِ پائے

ہفتم۔ درین دیار خلد آثار اشجار میوه دار باقسام بے شمار در بساتین و نخلستان و صحرا و پشته ہا به فواکه آبدار و اثمار خوشگوار پُر بار

*بالفتح شہریست در ترکستان معروف به حسن و جمال

می باشند۔ بیت

چو جنّت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزان و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام و خاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار وحوش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقانِ انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خوں خوار و حشرات زہر دار مثل مار و کژدم و نہنگ و سنسار[1] وغیرہ دریں ملک معدوم است و مخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد کسے را با کسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل و فطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری و صنعت گری بر ہنروران امصار دیگر آنہا فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند و غیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روی تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن و جمال ایں محال بہ صباحت و ملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت و اعتدال۔

---

[1] نہنگ بزبان ہندی ؂

نظامی[۱۰۱]

یکے گفتا کہ در اقصای کشمیر　　نباشد از لطافت ہیچ تقصیر
مقام خوبرویاں آں زمین است　　بخوبی رشک فردوس برین است

سعدی[۱۰۲]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر　　پائے دلِ دوستاں بہ زنجیر
ہم شیوۂ جادوانِ بابل　　ہمشیرہ گل رخانِ کشمیر

جامی[۱۰۳]

زکشمیری بتانِ دیں بر انداز　　دلم بُت خانۂ کشمیر گشتہ

غنی[۱۰۴]

کشمیر از صبا رونق گر جمال است　　حُسنِ سیاہ آں جا گر ہست خال است

[۱۰۱] نظامی گنجوی (۵۹۷ - ۵۰۷) اُستادِ مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ در وے تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعۂ کتب باین تفصیل مخزن اسرار، لیلیٰ مجنوں، خسرو شیریں، ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود

[۱۰۲] نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در ۶۹۱ھ در ہمینجا وفات یافت سی سال جہاں نوردی کرد۔ صاحب تصانیف کثیرہ است۔ از انجملہ گلستان در نثر و بوستان در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب اینہا بالخصوص اول الذکر نوشتہ نشد

[۱۰۳] عبدالرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود۔ بتاریخ ۲۳ شعبان ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم ۸۹۸ھ مطابق ۹ نومبر ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازیں جہاں در گذشت۔ از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلیٰ مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است۔ [۱۰۴] نام محمد طاہر و تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از یگانۂ روزگار شیخ

سیزدهم. در پوران های قدیم و پوستکهای ضخیم نوشته اند که خطّهٔ کشمیر در سابقه زمان سیرگاه دیوتاها بوده اکثرها درین مقام مقام کرده آثار و علامت آن ها بهر جا موجود.

چهاردهم. اکثری از عظمای اولیای فرقهٔ اسلامیه درین دیار عالی مقدار به عبادات و ریاضات تزکیهٔ نفس و تصفیهٔ باطن حاصل نموده معابد و مقابر آن ها بهر جا محل فیض و فتوح است.

پانزدهم. بر مصداق جنت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین دُرهای آبدار و لآلی تابدار سُفته اند و بزبان نظم و نثر داستان ها گفته چنانچه مثنوی سلیم. و کلیم. و قدسی. و خصالی و ظفرخان احسن[١٠٥] و میر الهی. و طغرا[١٠٦] و عرفی[١٠٧]. و فیضی[١٠٨] وغیره

مُسلسل محسن فانی فیض یاب گشت. غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود. استغنا از حد داشت از وی یک دیوان یادگار است که بنامش موسوم است در مطبع نولکشور لکهنو مدت شد که طبع شده ؛

١٠٥ ظفرخان احسن متوفی ١٠٧٣ مطابق ١٦٦٢ء از امراء شاه جهانی بود بمنصب هزاری داشت. مدت العمر صوبه دار کشمیر بود. پدر عنایت خان مُصنّف شاه جهان نامه است ؛

١٠٦ از شعراء عهد مغول است. بعهد جهانگیر از هندوستان وارد کشمیر گشته بعد انتقال در گجن مدفون گشت

١٠٧ نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعهد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد هندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در ٩٩٩ھ در لاهور فوت شد و همانجا مدفون گشت تصانیف مختلفه دارد مگر از انجمله دیوانش که بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شهرت دارد

١٠٨ معاصر عرفی بود و در عهد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت. در هندیان فیضی شخص دوم است که اشعار فارسی مثل اهل زبان گفته. نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چهل و نه سالگی در ١٠٠٤ھ راهی ملک بقا گردید. از تصانیفش تفسیر سواطع الالهام [illegible] نل دمن و ترجمهٔ شریمد بهاگوت گیتا بسیار شهرت دارد ؛

در توصیف و تعریف ایں دیار یادگار است شیخ شہاب الدین سندی:-

کَاَنَّ الکَشمِیرُ لِسُکَّانِہَا جَنَّتُ عَدْنٍ ھِیَ لِلمُؤمِنِین
قَدْ کَتَبَ اللّٰہُ عَلٰی بَابِہَا مَنْ دَخَلَہٗ کَانَ مِنَ الاٰمِنِین

قطب*

ہزاراں ناز اے کشمیر بر باغ جہاں داری کہ در فصلِ خزاں ہم خوش بہار زعفراں داری
ہزاراں گل بود فصلِ خزاں در باغ کشمیرم چہ می نازی تو ای کابل ہمیں یک ارغواں داری

شاہجہاں [۱۰۹]

خورد آدم گندم از جنت کشیدندش بردں من کہ خوردم آش جو یارب بکشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند با خواہشِ دل گفت کہ کشمیر و دگر ہیچ

ظفر خان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانۂ چین است القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی [۱۱۰]

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسبیلش آب لار است

---

[۱۰۹] صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دورِ حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ء) بادشاہ غازی:

[۱۱۰] حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود۔ تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است۔ در لاہور وفات یافت

* سلطان زین العابدین:

فصیحؔ

نسبتِ کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار ایں بود باغِ سلیماں آں بود باغِ جناں

کلیمؔ[۱۱۱]

چرا آشفتۂ اے چرخِ دل گیر تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر

پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینے ہزاراں باغ را یک باغ بینے

غرض کہ ایں خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی۔ فصل دوم۔ در بیان آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

هوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است۔ دریں منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای ایں دو منطقہ باعتدال است در

---

[۱۱۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود۔ در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہاں بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت۔ از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہاں دیوان فارسی یادگار است۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحجہ ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود۔ در نواح خانقاہِ قدیم درگجن مدفون شد ؎

حرارت و برودت پس از منطقہ معتدلہ تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت جنوب شانزدہ ہزار میل سمت شمالی منطقہ ابرد است در حدود این منطقہ ہا شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و ہوائی آں طرف بہ غایت سرد و برف و آب ہمیشہ منجمد می باشد۔ ازاں جا کہ خطہ کشمیر در منطقہ معتدلہ شمالیہ واقع است لاجرم ہوای این دیار در حرارت و برودت معتدلست۔ سوای آں کہ ہوائے بلد مرتفع بارد است و ہوای بلد حضیض گرم۔ ایضاً ہوا اگر بواسطۂ مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود تغلیط۔ ہرگاہ بواسطہ بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد۔ ازاں جا کہ بلد کشمیر میان کوہستان برفین کہ ثلث اراضی آں زیر آب مجوبست یافتہ می شود ہوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد بامتزاج تبرید و تسخین و ترطیب و تغلیط کیفیت تعدل ہوا ثابت گردد بنا براں ہوای این دیار در تفریح روح و انتعاش طبعیت و تولید اخلاط صالحہ و تقویت اعضاء رئیسہ از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما چنداں گرم نیست کہ حاجت بمروحہ افتد و در موسم زمستان باوجود کثرتِ برف چنداں مضر نیست کہ باعث افساد بدن گردد بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبعی را در جلوہ می آرد و پرگنہ نعل و پھاک اَعدلِ بقاع کشمیر است چنانچہ در موسم تابستان میان درۂ لار و درۂ شالمار علی الاستمرار در موسم بہار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد و تا آخر روز موجب انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید کہ تا ہنگام صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستان چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیماں برف کم تر می بارد۔ شاہان پیشیں و سیاحان یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رُخ[۱۱۲] نام نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک نالار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال ملطّف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

۱۱۲ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رُخ بزبان انگلیسی کہ یک قصۂ خیالی است تھامس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبی باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اورپائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رُخ" شد ؎

۱۱۳ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آں ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک سٹائن در "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آں ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؎

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود۔ بیت

مصطفےٰ فرمود با صحب کبار   تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہائی خضرا بہ نضارت وخضارت از زمیں رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا شگوفہ ہای اشجار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں و غمزدای دردمنداں گردد۔ دراں زماں شایقاں و عیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوۂ گُلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروشِ مکلف آراستہ و خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ، با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشای شگوفہ، وقتے برای خوردن تُوت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند و میان نالۂ نیل بل و باغ شالمار و نشاط و نسیم وغیرہ در تماشای شگوفۂ بادام و گُل سرخ و یاسمن و گل کُول[۱۱۵] و نسترن بضاعات خود صنایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گردیدہ در زیر درختاں غلطیدہ میباشند۔

دوم فصل تابستاں، کہ عبارت از ماہ ہار و ساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہوای ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حرارتِ

[۱۱۴] دل و دماغ و جگر

[۱۱۵] درست کَنول بفتح کاف و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

[۱۱۶] مطابق جولائی۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیاشاں برای کسب ہوا باطراف و دہات میروند او ایل ماہ ہار طول نہار کشمیر چہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ و نیم دقیقہ می رسد وقتیکہ باران برشگال مترشح گردد۔ بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ و تگرگ و ژالہ منصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف۔ و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مردماں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صولتِ برد برگ ریز می گردد و فضائی غبار ناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کند مردماں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو و[119] پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستان آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[117] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

[118] "الوان"

[119] گلیمہائے کہنہ پچیں بہ صابون مالیدہ گردند نزدِ اہلیانِ کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند ؛

[120] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلئے در کنار مجنون است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر داغہای سیاہ بلکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و باوجود کثرت البستہ و اقمشہ از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماہ پوہ و ماگھ و پھاگن[۱۲۱] می باشد آں وقت در ہوا برودت و یبوست غالب گشتہ مسدد مسام و مکدر حواس و مقوی معدہ و باہ میگردد دراں زماں مردماں در و دریچہ بستہ کردہ در مکان گرم مثل حمام وغیرہ می نشینند و در ماہ پوہ و ماگ بارش برف متواتر متراکم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شہر قریب دو ذرعہ برف جمع می شود زیادہ بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہائی تالاب ہا و نہر ہا منجمد گشتہ یخ بندی ہای عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روزہا مقیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہائی خانہ قطار ہای

کانگڑی

[۱۲۱] مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماہ ہائے تقویم عیسوی۔

دنگالہ باشکال مخروطی معلق می باشند۔ و در بعضے زمستانہای سخت گاہی می باشد کہ بخارات ارضیہ در فضای آسمان عالم گیر گشتہ ہوای دمہ واقع می شود کہ آں موسم مسموم را بزبان کشمیری "کٹ کشو" گویند و دراں زماں فراز کوہستان رفیع آفتاب جلوہ گر بودہ بارش برف و باراں موقوف می باشد و قریب ساحت زمین ہوا تیرہ و اندوہ گیں گردد و موسم آں گاہے تا دونیم روز گاہے تا دونیم ہفتہ بعضے تا دونیم ماہ گزندہ و سوزندہ میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیہ شپلیدہ خشک گرداند۔ مردماں بسیار تنگ می آیند و بیضہ ہا منجمد می شوند و تیل سیاہ مثل روغن در کاغذ بستہ کردہ بقالاں میفروشند در آں زماں بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] ہم یخ بند می شود چنداں کہ مرداں بالای آں سوار می روند و تالاب اُولر دراں وقت ہمیشہ منجمد می گردد کہ بالای آں مردماں بارہائی گراں بر داشتہ عبور مرور ہمیکنند بعضے اوقات تا دو سہ ماہ بستہ می باشد۔ میگویند کہ در سال ۱۱۳۰ہ ہجری موسم زمستان سخت مُشکل بُود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شدہ پرگنۂ سایرالمواضع پائین کہ بر کنارۂ تالاب اُولر سمت جنوب است و پرگنہ کہوہامہ بجانب شمال دراں وقت مردمان سایرالمواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اُولر در کوہامہ آمدہ بہماں راہ بارہای کاہِ خشک بر دوش گرفتہ واپس می رفتند و در اثنای راہ برگ کاہ

۱۲۲ہ نام کشمیری ایں دریا "ویتھ" است کہ بہ فارسی "بہت" شد۔ نزد علماء یونان قدیم ہمیں دریا بہ "ہائی ڈس پس" و نزدِ علماء سنسکرت بہ "وتستہ" مشہور است بزبان پنجابی و اُردو بہ "جہلم" معروف است ؛

بسیار افتاده بود و در ماه بساکه که برگ های چنار برابر پنجه مرغ رشده بودند وتخم ریزی شالی بقدر یک گره از زمین برسته بود. آن زمان چهار ده راس اسپان از جانب سایر الملوا متبع بر سر تحریر یخ بندی اولر بامید خوردن برگ گاه که در عرض راه افتاده بود بطرف کوهامه عبور کردند اسپان مذکوره در کوهامه رسیده تخم ریزی شالی خوردند تا آن زمان یخ بندی تالاب استوار و برودت هوا گزنده و آفتاب محجوب و بهت منعقد بود و تالاب اولر مع جمیع تالاب ها بعد انقضای سه چهار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاه اوقات دریای بهت هم انجماد پذیرد چنانچه در سنه [illegible] و سال سنه [illegible] و سال سنه [illegible] و سال سنه [illegible] و سال سنه [illegible] هجری دریای بهت منجمد شده مردمان بسیار محنت کشیدند. ازانجا که هوای زمستان این جا دشوار است موجب آن مردمان بلاد دیگر درین ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان این جا را موجب عادت چندان دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستان هوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دران سال به باعث کمی آب اکثر جاها نقصان مزروعات متصور گردد.

ریاح کشمیر

باد جنوب در ماه ساون و بادون بیخ کوه پانهال سمت جنوب بعد دو پهر روز تا شام و خفتن بر می خیزد بمسافت یک دو میل حادی گردد بزبان کشمیری آن را داوه ال میگویند و از سحاب مذکور صر صر سخت که بصولت آن اشجار متحرک گردد بر آمده در ساحت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درهم برهم سازد. گویند که به هبوب ریاح مذکوره محصولات این دیار پخته و بالیده می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق های رعد

متواتر و منتشر انجم در کنارۂ آسمان تا آخر شب جلوه می دهد و بعضے تجربہ کار میگویند که اکثر اوقات هبوب ریاح هفتم ساون شروع می کند و یازدهم ماه موقوف می شود و هفدهم ماه ساون باز عود میکند۔

باد دبور۔ در اوقات متذکرۂ بالا میان درۂ کوه دچهنه و کهاوره سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دو پهر روز به شدت می آید و از باره موله باطراف منتشر گردد گویند به هبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزه عارض نگردد

بادشمال۔ در بعضی ایام تابستان فراز کوه کرناه که آں را بزبان کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشۂ شمال و مغرب بر کنارۂ آسمان خط های شعاعی هویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید که اشجار تناور را از بیخ بر کند می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوه دِجه بال میان گوشۂ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دِجه داو گویند۔

کوهسار کشمیر

پیرامون ساحت ایں دیار کوهسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و مخلخل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سر سبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیوه دار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد دادر کوه در کوه مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوه انبوه در هر جا بر زمین مفروش و بالای آں کوهسار چشمه سار های بے شمار به هر سو جاری اما حدود آں کوهستان شرقاً پیوسته است به مبادی لداخ و غرباً تا حدود مظفر آباد شمالاً تا دریای

کرشناگنگا و جنوباً تا ساحل چندر باگا۔ محققان یورپ رفعت آں کوہستان از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتہ اند و رقبۂ آں بقول انس[۱۲۳] صاحب بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ و کتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید:۔

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار و کوہیست در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود و ہشت فٹ انگریزی و بر سر آں کوہ پرشکوہ پنج قلہ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر ازاں جملہ قلۂ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آید مے گویند کہ سال تمام بر قلہ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ ہفت روز بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ را ہرموکھ[۱۲۴] نام نہادہ اند بلقب سداشو موکھ۔ بمعنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو[۱۲۵] اہل ہنود آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی جی[۱۲۶] در جنم اول[۱۲۷] باسم ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور خزینہ ہای برف از عرصۂ روزگار موجودند و بہ سبب بعد زمانہ الوان برف بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بہ نظر می آید و در ذیل آں

۱۲۳ے ظاہراً سہو کاتب است مراد مصنف از مسٹر لارنس صاحب "دیلی آف کشمیر" است ÷

۱۲۴ے در پرگنۂ لار رفعتش ۱۶،۰۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ پنڈت آنند کول)

۱۲۵ے "شیو" یا "سداشیو" بکسر شین و سکون داؤ نام یکے از خدائگان ہنود کہ باعتقاد شان آفرینندہ و فنا کنندۂ عالم است بُت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند در منادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ بر صفحہ ۷۲) ÷ (۱۲۶ے۔ ۱۲۷ے بر صفحہ آئندہ)

مرغزارهای عجیب و چشمه سارهای دلفریب روح افزاست خصوصاً سرچشمهٔ هرموکهٹه گنگا[۱۳۸] جانب مشرق و سرچشمهٔ شیراسر سمت مغرب واقع. میگویند که إلی حال هیچ کسے از افراد بشر بر قلال کوه هرموکه عروج نه کرده است۔

"قف" چنانچه یکی از راجهائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قله اوسط مبادرت کرده بود۔ فی الحال به آشوب هجوم زنبوران معاودت نمود۔ الحال در ۱۹۱۱ء بکرمی مطابق ۱۲۷۱ھ هجری اول مسٹر جانسین صاحب سرو بر براه کوهسامه برائے نصب کردن نشان های کمپاس بر کوه مذکور بامردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قله منیع دشوار دانسته بر قله صغیر سمت شمالی از دامن کوه به مسافت چهارده کروه عروج نموده بر فرق آن کمپاس نصب کرده رجعت نمود۔ بعد آں مسٹر منٹگمری صاحب افسر سرویر قریب هزار کس همراه گرفته عروج نمود و بر منزل اوّل رسیده بادِ صرصر هیجان هیجان ساخت که سنگهائے ثقیل متحرک شدند و اعدائے را

یک از سه فرقه هائے بزرگ هندوان امروزه است۔ بنا بر تحقیق مُصنّف "کاشمیر شیوازم" مذهب شیو در ابتدائے قرن نهم یا در اواخر قرن هشتم ع در کشمیر آمد و به قول مُصنّف "قرون وسطے میں هندوستانی تهذیب" اول کسے که تعلیمات شیو را در کشمیر رواج داد سوانند بود۔ این مردِ در قرن دهم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد علمائے این فرقه تا اکنون بسیار کتب درین مذهب نوشته اند۔ من جمله ازاں هشتاد کتب بر فلسفه و تعلیماتِ شیو به اوقات مختلف از اهتمام "محکمهٔ تحقیقاتِ علمیه" حکومت جموں و کشمیر اشاعت پذیر شده اند ؏

۱۳۶ھ "پاربتی جی" نام زن "سداشو"

۱۳۷ھ پیدائش اوّل ۱۳۸ھ "هرموکهٹه گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت. صاحب موصوف تا عرصۂ نہ روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف" گویند. بر قلۂ رفیع کوہِ مذکور کانِ زمرد دارد۔ لہٰذا ہر جا کہ قلۂ کوہِ ہری موکھ بنظر می آید در آنجا مار واقعی کمتر باشد۔

کوہِ[129] کوثر۔ کہ از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دیوه سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ و تا حدود پنجاب و جمّوں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۳۰ فٹ انگریزی و بر اطراف آں سہ قلۂ منیع کہ آنہا را کوثرن کوٹہر نامند و ہمیشہ از برف محفوف می باشند۔ گویند کہ بر قلالِ مذکوره تاحال کسے عروج نہ کرده بود۔ ہمگی صاحبانِ سروے بر قلۂ صغیر آں عروج کرده مساحت نمودند۔ و درخلالِ قلالِ مذکوره مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمہ ایست معروف بہ کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط

کوہِ[130] کاجی ناگ کہ از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در حدود کامراج[131] درمیان علاقۂ دچھنہ و کرناه است۔ رفعتِ آں بقول

[129] کون سرانی کوثر یا دشن پاد ایں تیغ ہائے کوه کہ محفوف از برف باشند بجانب غرب دره بانہال واقع اند ÷ اینہا را قلۂ برہما نیز گفتہ می شود (جمّوں اینڈ کشمیر سٹیٹ مُصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲ ÷ [130] کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در انرچھی پوره واقع است (جمّوں اینڈ کشمیر سٹیٹ مُصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲) [131] در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو حصّہ کنونی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل ایں ہا کامراجیہ و مڈو راجیہ بزبان سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراء متداولہ از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است کہ تا سری نگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں بایں نوع از علامت ہائے کہ صاحب راجہ ترنگنی ذکر نموده حد ایں تقسیم موجوده عمارات دفاتر راج گڑھ (بقیہ بر صفحہ آینده)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ[۱۳۳] انگریزی۔ فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد۔ صاحبان سرو بر قلۂ آں با قلۂ ہرموکہ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہ ہوکھ سر۔ کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کروہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ و مرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں ۱۵۶۰ فٹ[۱۳۴]۔ در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری۔ از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس لُن ومنسڈلن۔ رفعتِ آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ۔ فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پراز برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجودست۔ آنرا گنج می گویند آبش در نہر امراوتی یاسند لار می پیوندد۔

کوہِ براریال۔ کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کروہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست۔ رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ۔ قلۂ آں ہمیشہ

{مسلسل} د محلات شاہی سابقہ متعین می شود۔ دان شَٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنّفہ سٹائن صفحہ ۱۳۳ ؛ [۱۳۲] ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش در سابق آمدہ ؛

[۱۳۳] "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲ ؛

[۱۳۴] دُرست ۱۵۰۶۰ فٹ است۔ کوہ مذبور مابین پرگنۂ داڑون و برنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

[۱۳۵] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷ ؛ [۱۳۶] صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور را "ڈوڈا" نوشتہ است ؛ [۱۳۷] ایضاً صفحہ نمبر ۵ ؛ ۔

پُر برف - زیر دامنش بسیار چشمہ سار سرشار اند -

کوہِ افروڈھ - کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار وسی و دو[۱۳۸] فٹ در بلندی معروفست و در ذیل آں چشمۂ ابلہ پتری می جوشد -

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لار و پھاک واقعست - رفعتِ آں ۱۳۰۰۰[۱۳۹] فٹ - ہنود آنرا متبرک می دانند - و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ در انجا یخ موجود می باشد - مردماں در شہر رسانیدہ می فروشند - ساون پورنماشی[۱۴۰] پنڈتاں برائے یاترا در انجا می روند -

کوہِ امرناتھ[۱۴۱] - از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

---

[۱۳۸] درست ۱۴۰۵۰ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

[۱۳۹] صحیح ۱۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

[۱۴۰] ساون پورنماشی نام روز بزرگ اہل ہنود است - ایں روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست ؛

[۱۴۱] چہار منزل از پہلگام بطرف مشرق - رفعتش ۱۷۰۸۹ فٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

[۱۴۲] غار امرناتھ بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست و نزد اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولائت دکن است۔ در ماہ ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت ایں غار می آیند - روزے قبل از ساون پورنماشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

*(متعلق بصفحہ ۷۶)

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و بر کمرِ آں غار امرناتھ جی[۱۴۲] موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ۔ ہمیں است جبالِ شامخۂ کشمیر۔

غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از فرقِ آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر پنچال[۱۴۳]۔ از سرینگر بفاصلۂ ۳۵ میل بجانب جنوب در عرض راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰ فٹ[۱۴۴] انگریزی نوشتہ اند۔ تسلسلِ آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیان خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقت ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرقِ آں زیارتِ

کوہ مذبور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد وہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذبور عین شب پورناشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنّف "راج ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل صفحہ ۲۶۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸—۱۰۴۸ ق م) نیز بودہ است مصنّف کتاب مذبور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶)؛ [۱۴۳] قدیم "پیر پنت سال" (انشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶)؛ [۱۴۴] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲) بنا بر روایت آنند کول مصنّف کتاب مذبور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفرآباد ۱۳۰ میل است؛

بیر محمد کہ از مریدانِ حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔

کتلِ بانہال۔ از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۴۵] می نویسد۔ جانب کشمیر جار و جنگل بسیار دارد و طرف بانہال برہنہ و در موسمِ زمستاں مردمانِ آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہرگاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور و مرور مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۴۶] بر سبیل کوہِ مذکور جنوب رویہ بر مہب باد بر جہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تا کہ بر وقت ہیجانِ ریاح مسافراں درمیانِ برجہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ باوجود آں در بعضے اوقات بر وقتِ ہیجان باد تا چند روز راہ مسدود می باشد۔

کتلِ مربل۔ کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۴۷] و از سرینگر بجانبِ گوشۂ

---

[۱۴۵] آنند کول زتشی ۱۰۲۰۰ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۴۶] مدّت حکومت (۱۸۵۷ — ۱۸۸۵ء)

[۱۴۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمانِ قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ ایں نام تا ایں زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را ناسی و ہشت رسانیدہ است و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است ایں تعداد را چہل و یک بیان کردہ و نزد صاحب ان شٹنٹ "جیوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ ایں تعداد چہل و دو است بلیست و چہار در مراز و ہژدہ در کامراز۔

ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نہ شدہ۔ امّا در عہد سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد ایں ہا

مشرق و جنوب بفاصلۂ شصت میل یازدہ ہزار و پانصد و ہفتاد فٹ[۱۴۸] رفیع
است۔ راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتلِ مرگن۔ از سری نگر بجانب گوشۂ مشرق و جنوب متصل نوبوک نے
درعرض راہ مرو واردن واقعست۔ رفعت آں صاحبانِ سروے یازدہ ہزار و شش
صد فٹ[۱۴۹] تحقیق کردہ اند۔

کتلِ رازدان انگن[۱۵۰] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ[۱۵۱]
درعرض راہ گوریز[۱۵۲] واقع است بلندی آں یازدہ ہزار و ہفت صد و ہفتاد فٹ[۱۵۳]

کتلِ زوجہ بال[۱۵۴]۔ از سری نگر بفاصلۂ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در
حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[۱۵۵] محل خوف ناک است رفعت آں
یازدہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۵۶]۔ در موسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی و شش پرگنہ بماند۔ و درعہدِ خاندان ڈوگرہ (موجودہ) اولاً شمار مذکور تا چہل و سہ پرگنہ جات
رسید لیکن بعد ازاں این تقسیم در اتباع انگلیسیاں درہند درہشت تحصیل کردہ شد
("ان شئنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴") ؛

۱۴۸ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵ ؛

۱۴۹ (ایضاً صفحہ ۶)

۱۵۰ کوہ مذکور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

۱۵۱ مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً) ؛

۱۵۲ گریز (ایضاً)

۱۵۳ درست ۱۱,۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

۱۵۴ زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمدہ ؛

۱۵۵ (ایضاً) ۱۵۶ (ایضاً)

ہیجان باد اکثر اوقات متصادم باشد ہرگاہ احیاناً در موسم سرما قافلہ بر آں گذر کنند بسبب ہیجان باد کسے از قافلہ۔ آشفتہ گردد و خود بخود برف در بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند۔ پس رفقای خود او را زدوکوب کردہ برداشتہ می برند ورنہ ہماں جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوہ جائے است کہ آں را برارِ آنگن میگویند ساکنانِ آں طرف قایل ہستند کہ دراں جا تصرف اجنہ است بعضے کساں جنیہ را بصورت عورت دیدہ او را براریاجی نام نہادہ اند گاہے در آں جا صدای نغمہ وساز مسموع مے شود میگویند کہ دراں جا بیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تا کہ در عرصۂ ۱۰۹۰ھ شخصے از اولیاء اللہ مسمی شیخ عبداللہ گزربالی[۱۵۷] در آں جا گذر کردہ از ساکنانِ آں نواح احوال آنجا شنیدہ بر فرق کوہ و زیر دامن آں برجہای متین استوار ساخت وچند روز بہ مقام برار آنگن توقف نمود و بہ توجہ باطنی جنیاں را حاضر کردہ برای آں ہا نذرے معین ساخت یعنی مزدور از زاد راہ خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کنند تا کہ ہر کسے باسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است۔ ابتدای گگنہ گیر تا حدود زوجہ بال درۂ کوہسار بہ مسافت دوازدہ کردہ بسیار تنگ و دشوار گذار است از یمین و یسار کوہسار مانند حصار ایستادہ میان آں رود بار سندھ لار میگذرد[۱۵۸] و در ماہ ماگ و پھاگن تمامی کوہستان از برف مملو می باشد

۱۵۷ بابا عبداللہ گزربالی مرید باصفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیہ الرحمۃ است۔ کرامات و خوارق العادات بیشتر داشت در ۱۱۱۱ھ انتقال فرمود۔ قبرش در موضع گزربال پرگنۂ دنتر است؛ ۱۵۸ رود بار مذبور مثل کوہ زوجیلا از درمیان کوہ ہرمکھ و کوہ امرناتھ گذشتہ نزد شادی پور شامل دریائے جہلم میگردد جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۵

و آں وقت از تیغ کوه سنگے با پارۂ برفے بجانب اسفل غلطیده می رود تاکه برف را منطوی ساخته همچناں زور و شور می کند که تمامی برف اطراف ها لخشیده بکمال تندی از کوهسار بسیار فرود آمده به جانب یمین صعود می کند۔ باز هم چناں از کوهستان یمین به کمال جوش و خروش فرو رفته بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوهستان طرفه اهوالے می باشد حتی که تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمده در نشیب آں دره جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود بلکه بعضے اوقات تا عرصۂ یک دو هفته آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راه مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماه جیٹھ[۱۵۹] راه زوجه بال بدستور جاری می شود۔

کتل نستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال و مغرب منتهای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نه هزار و سه صد فٹ[۱۶۰] بر فرق آں راه کرنا[۱۶۱] و جاری است از سرینگر به مسافت ۲ ۷ میل۔

انتباه۔ سه کوه عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع و معرا و خوش نما سمت شرقی بسان سه ستاره میزان بر سطح کشمیر نمایاں هستند کیفیت هر سه در ذیل گفته شود۔

تخت سلیمان۔ که قریب شهر سرینگر شرق رویه بطرف شهر استاده می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفته است۔

---

۱۵۹ مطابق ماه مئی تقویم انگلیسی ؛

۱۶۰ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفه آنند کول صفحه نمبر ۴ ؛

۱۶۱ کرناه ؛

نہی چوں پای بر تخت سلیمان　　شود کشمیر شہر اُو نمایاں

ملا احمد[۱۶۲] در تاریخ خود رقم طراز است کہ حضرت سلیمان[۱۶۳] پیغمبر بر هوامی پرید وچندی بر فرق آں کوہ آرمید لهذا آں کوہ را تخت سلیمان نام کردہ اند ایضاً در سنہ ۳۰۸۰ ک[۱۶۴] راجہ سندیمان[۱۶۵] بت خانہ زیبشتی شور بر قلۂ کوہ مذکور آباد کردہ است بنا براں آں کوہ را کوہ سندیمان می گویند نقطہ شنکر اچارج[۱۶۶] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد وعمر عزیز در مباحثہ بُودہا بسر برد موجب آں اہل ہنود آں را کوہِ شنکر اچارج نامند ودر زمان پیشین کوہ مذکور را جیٹ لدرک میگفتند رفعت آں ۶۲۶۳[۱۶۷] فٹ۔

ہاری پربت۔ مورخان ہنود می نگارند کہ در زمان پاستاں شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشتہ لختے از کوہ سمیر بہ منقار خود

---

[۱۶۲] نواسۂ ملا احمد علامہ است در زمان سلطان زین العابدین بود۔ از مصنّفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مہابھارت است۔

[۱۶۳] سلیمان بن داؤد علیہ السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

[۱۶۴] کلجگ یا کل یگ۔ نزد اہل ہنود در دنیا چہار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترِتا یگ و دواپر یگ و کل یگ و مدت ہر یک بالترتیب ۴۳۲۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۱۷۲۸۰۰۰ سال است۔ نزد ایشاں سہ دور اول گذشتہ اند واکنوں دور چہارم کہ موسوم بہ کلجگ یا بہ کلیگ ہست جاری است۔ در ست یگ ہمہ مردماں راست کردار بودند و در ترتا یگ ۳/۴ و در دواپر یگ ۲/۴ ایشاں راست کردار بودند ودر دور موجود ۱/۴ ایشاں راست کردار اند۔ و گویند بعد از اختتام ایں دور از سر نو دور ست یگ و ترتا یگ و دواپر یگ و کل یگ خواہد آمد وہمچناں تسلسل خواہد ماند تا کہ بعد از انقطاع ہزار ہا دور مثل آنہا دنیا فنا خواہد شد۔ نمبرہائے ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷ بر صفحہ ۸۲۔

برداشتہ آوردہ دریں جا بر سر جلد بو نہاد بنا براں آں تخت را ہاری پربت می گویند (ہاری بہ معنے شارک، پربت بہ معنی کوہ) بعضے ها پردمن پیٹ نام کردہ اند لہٰذا اہل ہنود آں را متبرک میپندارند۔ مؤرخانِ اسلامیہ کوہ ماراں نامیدہ اند در زمانِ پاستان کوہ ماراں میان شہر مانند مرکز دائرہ نمایاں بود چنانچہ زیر دامانِ آں قلعہ ناگرنگر از تعمیرات اکبر شاہ شہر پناہ موجود است اکنوں بہ صدمۂ حوادث و نوازل آبادی شہر و دولت خانۂ شاہی ویران گشتہ بجائی عمارات مزروعات یافتہ می شود و بر فرق آں قلعۂ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و برکمر آں غرب رویہ مکان شارکا دیوی

ہی نزد ما قیامت و نزد ہنود "پرلے" است ؛

۱۶۵ پسر راجہ رامانند است شصت و پنج سال حکمرانی کردہ راہی ملک بقا شد

۱۶۶ شمکر یا شنکراچارج نام مخلف علمائے وید و بالخصوص یک عالم وید و مبلغ مذہب برہمنی است کہ مطابق روایتے مابین ۸۲۰-۸۸۸ء می زیست و بہ روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود شخصے مذکور باشندۂ مالابار یا کریلا است شنکراچارج تمام عمر خود در بحث و مناظرہ صرف نمود و دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت کہ تا امروز نزد متبعیش ثانی شیو اب شمار می رود کرامات ہائے چند نیز باو منسوب کردہ می شوند۔ شنکراچارج چہار شاگرد بزرگ داشت کہ نامش بایشاں زندہ جاوید شد۔ یکے ازاں پدم پاد دوم ہستملکا سوم سوریشور و چہارم توٹکا است از شاگردانش یک کس آنندگیری نام تاریخ مباحثہ اش نوشتہ است ؛ از بعض روایات چناں معلوم می شود کہ شنکراچارج مذکور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷ درست ... رافٹ است (دی ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر، لداخ اینڈ اسکرد و مصنفہ آرنفر نبوی صفحہ ۴۸) ؛ ۱۶۸ عطا محمد خان پسر مختار الدولہ شیر محمد خان از سرداران افاغنہ است چندے از جانب شجاع الملک پسر تیمور شاہ حاکم کشمیر بود بعدہ از ضعف او استفادہ نمود خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان شکست خوردہ ترک کشمیر نمود و بعمر برگ دیارش عازم پشاور شد ؛ (نگارستان کشمیر صفحہ ۲۳۳) ؛

مرجع اہل ہنود وجنوب رویہ زیارت حضرت شیخ حمزہ مخدوم مطاف اہل اسلام و بنیز علامت مسجد ملّا شاہ[۱۶۹] و خانہ داراشکوہ جنوب رویہ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ۔

آہک ٹینگ از سرینگر بہ فاصلہ ہفت[۱۷۰] کروہ بر جانب شمال قریب صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و بر کمر آں جانب جنوب چشمۂ آبے می جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[۱۷۱]

دارا شش۔ واقع در پرگنہ مانچھامہ مقابل کوہ ماراں سمت چپ مقطوع ومعرا و در ذیل آں موضع رٹ شون و چھوڈارہ واقع فراز آں زیارت بابا رجب دین[۱۷۲] رفعت ... ۶ فٹ۔

مرغزار ہائی کشمیر

بالای کوہستان این دیار مرغزار ہائی بسیار در غایت وسعت سطح[۳]

---

۱۶۹ اصلش بدخشانی است و شاہ محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداولہ فارغ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر ح لاہوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوہ ماران سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بہرۂ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہ جہاں بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخ وفاتش گفتہ ع داد در توحید ملّا شاہ جان ۱۰۸۱ھ ؛

۱۷۰ ۲۵ میل انگلیسی۔ (نگارستان کشمیر صفحہ نمبر ۸۷ ؛

۱۷۱ ایضاً صفحہ ۸۷ ؛

۱۷۲ از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خارق العادات از حد داشت۔ مدفنش در موضع ناگہ نارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نشد ؛

وہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کش و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگا رنگ ہر سو شگفتہ و سبزہای خوش رنگ ہر جا رُستہ درموسم تابستان طایفۂ شبانان و گلبانان رمہ ہا و گلہ ہای چار پایان جمع کردہ فراز مرغزار ہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایان کہ پسند شاہان و سیرگاہ سیاحان دوران است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب مغرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آں نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت خود یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل ہائی رنگا رنگ زیادہ از بیست و پنج[۱۴۵] رنگ شگفتہ می باشد۔

۱۴۳؎ پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد؛

۱۴۴؎ "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (اِن شئینٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

۱۴۵؎ ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است:۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نور الدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

ازاں جملہ گل زن دُور برنگ حمرا بہ غبیر سبزہ و شاخ بر وقت ذوبان برف بہ مشابۂ خوبۂ قالبین یک دست از زمین می روید و تا دو سہ روز پژمردہ گردد بسیار خوش نماست۔ وقتی جہانگیر پادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمدند بیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ[۱۴۶] می گفتند در سنہ ۹۸۰ھ[۱۴۷] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہان مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شبانان را منع کردہ بُودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بُودند۔ دریں زماں عیاشان انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند۔

است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ)۔۔۔۔۔

چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد۔"

[۱۴۶] ایضاً

[۱۴۷] درست سنہ ۹۹۰ھ است و آنکہ در متن است غالباً سہو کاتب است۔ بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے سنہ ۹۸۶ تا سنہ ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند۔

مرغزار سونہ مرگ مرغزاریست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لار[۱۷۸] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سندلار باقسام گل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آن تقریباً دو کروہ عرض آن مختلف و درموسم تابستان رمہ ہا و گلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جا میباشد و در اطراف جبال آن اشجار شمشاد و عرعر فراواں وہوای آن درغایت رطوبت و خنکے بروقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک ۔ درین زمان سیاحان انگلستان آن مقام را پسند کردہ اند فقط ۔

مرغزار وشنہ سر ۔ یُلاقی است در کوہستان لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا و گل ہای فریبندہ در وسط آن تالاب وشنہ سر ظاہر و دراں جاباراں مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس تر نمیشود و قسمی از گیاہ بسیار نازک دراں جامی روید کہ از برگ مقطوع آن شیر می برآید ۔ وقتیکہ بادبان ہا میخورند بہ کثرت لبن بچہ ہای آن ہا ساقط میشود ۔

کنہ مرگ[۱۷۹] ۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراس رمہ ہا و گلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند و فربہ می شوند ۔

گنگہ بل مرگ ۔ یُلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگا باکثرت سبزہ زار و گل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران این دیار ۔

ناگہ مرگ ۔ مرغزاریست سرسبز و شاداب میان پرگنہ کوہامہ و

[۱۷۸] بقول صاحب "جموں و کشمیر سٹیٹ" لار ۔ درین پرگنہ ایست درعلاقہ کامراج (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ ؛

[۱۷۹] کھنہ مرگ ؛ [۱۸۰] وبقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ "برنھ" در پرگنہ لار ؛

لولاب[۱۸۱] در غایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ یُلاقیست وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب وہوای دل کشا۔

وِجہ مرگ۔ مرغزارے است بر کوہ وجہ بال نواحی پرگنہ کوہامہ برسر راہ گوریس نکون گلہا و سبزہ ہا دراں جا بسیار۔

مہالشہ مرگ۔ بر فرق کوہ برنہہ[۱۸۳] در یُیلاق پرگنہ لعل برسر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ در ذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ در یُیلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] در غایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گُل زن دور دراں جا بسیار متکون می شود و در موسم تابستان مردمان گوجر و شباناں از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج بہ معہٗ دواب و مواشے خود دراں جاے روند و تا عرصہ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و بر فرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنہ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

---

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ یاسرم دلولاؤ ہر دو در علاقہ کامراج ۔ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما درے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ۔ ۱۸۳ ایضاً ۔
۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ برنہہ" چنانکہ مذکور شد ۔
۱۸۵ کرناہ ۔

راہ ہنوچہ میان آں جاری می باشد[۱۸۶] گل ہای رنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ ییلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واڈ بطرف گوگل[۱۸۷] مرگ بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان ننہ مرگ دہے آباد ساخت الی الآن موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دبوہ سر[۱۸۸] از جبال کوثر سمت مشرق درعرض راہ ہوری بر کوہ نار بل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بمسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

ییلاق رای نبور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ درعرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دلکش و سبزہ ہائی دلنشیں معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[۱۸۹] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دلکشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

فامر مرگ۔ مرغزاریست دلکشا محاذی کوہ ہوکہ سر درعرض راہ

۱۸۶ء وبقول آنندکول برسر راہے بطرف پونچھ ؛

۱۸۷ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ؛ ۱۸۸ء ایضاً

۱۸۹ء مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ؛

مرو[۱۹۰]. بالوان گلها و سبزه ها معروف.

مرغزار مرگن. بالای کوه چوگام جانب کوٹهار سطح آں چار کروه مربع و دراں مرغزار گلهائی دل فریب متلون می شوند و راه واڑون[۱۹۱] میان آں جاری است.

بڈمرگ. چراگاه دچهن پاره بالای کوه آڑو[۱۹۲] دمنڈل بسیار وسیع ازهار و سبزه زار دراں جا بسیار پیدا وار. راه امرناتهه جی بداں صوب می رود

ذیه مرگ متصل بڈمرگ[۱۹۳]. بالای کوه مذکور به کمال خضارت ونضارت مشهور.

مرغزار سنگ سفید. مرغزاریست باآب و هوا دل کشا فراز کوه سنگ سفید از راه چرار* حوالی آں چشمه ایست عجیب سیاحان جهاں برای کسب هوا و سیر و صفا دراں جا اکثر می روند.

استهان مرگ[۱۹۴]. ٹیلا قیست بر کوه دچهن پاره[۱۹۵] بالاتر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ها دل پذیر و بے نظیر دریں زماں اکثر صاحبان سیاح برای شکار دراں جا می روند و در سال سنه ۱۹۴۰ بکرمی لارڈ ریڈن وائسرائی کشور هند برائی سیر و شکار دراں جا رفته بسیار خوش وقت شد.

۱۹۰ه دبقول مؤلف مزبور نزد "داڑون" ؛ ۱۹۱ه ایضاً ؛ ۱۹۲ه ایضاً ؛ ۱۹۳ه ایضاً

۱۹۴ه استنان مرگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه نمبر ۸۷ بقول پنڈت آنند کول مرگ مزبور مابین کوهیچه ساسکت دپہلگام واقع است. رفعت ۱۲۰۰۰ فٹ ؛

۱۹۵ه در علاقه مراز. بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارا" بوده است ؛

* قصبه ایست که مزار حضرت شیخ نورالدین در آں جا واقع است از سرینگر بفاصله هجده میل ؛

کریوہ ہای کشمیر[۱۹۶]

درساحت این دیار کریوہ ہای بسیار مسطح و منقطع بہ ہر جا موجود است کہ از سطح درجۂ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند از آں جملہ بعضی ہا بہ جبال اتصال دارند و بعضے ہا بلا اتصال مرتفع۔

کریوۂ مٹن[۱۹۷] - از سرینگر بجانب جنوب بہ مسافت ہجدہ کروہ درمیان پرگنہ مازنٹڈ[۱۹۸] کہ طوالت آں یک فرسنگ و عرض آں تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آں چشمۂ ساربون و اننت ناگ وغیرہ عیون بے شمار ہمی جوشند۔ ساحت آں مسطح و ہموار قابل زرع و لایق آبادی است لیکن بہ سبب نایابی آب ایں وقت خراب۔

منز جسم رتنہ پوران[۱۹۹] می نگارد کہ در اوایل کل جوگ راجہ رام دیو[۲۰۰]

---

۱۹۶ کریوہ ہا جمع کریوہ، پشتۂ بلند از کوہ مثلاً ؎

دیدہ انداز پس کریوۂ غیب

رب خود را بدیدۂ لاریب (شمس اللغات)

۱۹۷ تحصیل اننت ناگ ؛ ۱۹۸ مٹن (جونراج) ؛ ۱۹۹ ملا احمد کشمیری بنیلہ مت پران کتابے است قدیم کہ مشتمل بر حالات مقامات مقدسۂ اہل ہنود کشمیر است ؛ اخبار مصنف راجہ ترنگنی پنڈت کلہن راجع بہ کشمیر قدیم از ایں کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر کہ بیشتر متداول سکان ایں دیار است از نیلہ مت پوران ماخوذ است ہندوان ایں خطہ نیلہ مت پوران را تصنیف راجہ نیلہ ناگ (چشمۂ ویری ناگ) کہ وقتے در شکل انسانی حلول کردہ بود خیال می کنند۔ باعتقاد شاں کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب مقدسۂ اہل ہنود) بہ شمار می رود لیکن پروفیسر بوہلر او را پیش از یک تصنیف قرن ششم یا ہفتم میلادی خیال نہ کردہ است زیرا کہ نام مقامات کشمیر مابین راجہ ترنگنی و کتاب مزبور ہیچ فرق دریافت نمی شود (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۴۶) ؛ ۲۰۰ (۲۹۳۶ ـــ ۳۰۰۵ ق م)

بر کریوهٔ مذکور شہر بابل آباد کرده بود و متصل دولت خانهٔ خاص بُت خانهٔ مارتاند[۲۰۱] شہی شور که بنیاد آں تا حال موجود است احداث نمود و از کوہستان کهادر پاره نهر آبی آورده میان شہر جاری ساخت ۔ چوں نہر مذکور به سبب برخ بندی مسدود شد فرزند او راجه واسدیو درضمن شہر چاہی وسیع و عمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موفور شہر مذکور ویران و چاه پریشان گشت مردماں بر کنارهٔ آں چاه رفته از مغیبات سخنان می شنیدند و مردم عوام عقیده پیدا کرده بودند که دریں چاه ہاروت و ماروت دو ملک آسمانی معذب ہستند باین زعم مردماں جوق جوق نذرات و مبرات گرفته بر کنارهٔ آں چاه رفته موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می پنداشتند در سال ۷۸۱[۲۰۲]ھ جناب حضرت امیر کبیر قدس سره به تشریف خاص ایں خطه دلپذیر را اختصاص بخشیده فراز آں چاه چند گاه اقامت فرمود ۔ و از کیفیت چاه که کمین گاه شیاطین بود آگاه گشته برای ہدم بنیان بدعت آں چاه را از سنگ بُت خانه و خاک ویرانه انباشته معدوم ساخت بعد ازاں جناب میر محمد[۲۰۳] ہمدانی به قدوم خود ایں دیار را رشک فرخار گردانیده

---

۲۰۱ ایں قدیم ترین آثار است که در کشمیر جنوبی یافت می شود ۔ بت خانهٔ مزبور بفاصلهٔ چہار میل به شمال اچھ بل واقع است ۔ ہمه عمارت از سنگہائے منقوش است و تا پنجاه گز بلند است سنگہائے ایں بُت خانه در طول نو گز و در عرض شش گز اند ۔ و حیرت میشود که بکدام طریقه سنگہائے مزبور دریں جا آورده بر قرار کرده اند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۴۱)

۲۰۲ وصال آنحضرت در خطهٔ پہکلی بمقام ہبیر یا سوات بتاریخ ۶ ذی الحجه ۷۸۶ھ شد چنانچه ازیں مصرعهٔ تاریخی مستنبط شود ۔

"قضا پیر کامل امیر کبیر"
۷۸۶ھ

۲۰۳ بر صفحهٔ آینده ؛

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود ویکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیده دراں جا مدفون گشت۔ فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت وماروت می دانند وکریوۂ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوۂ نونگری[۲۰۴]۔ واقع در پرگنۂ چہراٹ[۲۰۵] وشادرہ بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروہ وعرض قریباً دو میل منقطع ومسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار وخار بن خالی در باستان راجہ گلکندر[۲۰۶] بر سطح کریوۂ مذکور شہر نونگر آباد کردہ بود بنا براں آں کریوہ را نونگر می گویند۔

کریوۂ زینہ پورہ۔ در پرگنۂ اَدْوِن[۲۰۷]۔ سطح آں ہموار درمیان آں نشیب ہای بسیار وزراعت آبی وخشکے واشجار وخار زار بے شمار وبر سطح آں دہات متعددہ آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوۂ مذکور زینہ پورہ آباد ساخت وبہ عمارات رفیع وکوشک ہای منیع دراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت وبرای جریان آب بہ مسافت ہفت کروہ سدّی متین مسمّی بہ زینہ ستھو[۲۰۸] از پنجاہ درعہ تا صد درعہ رفیع ووسیع افراخت وبرسر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت درین دیار پر بہار ۷۹۶ھ گفتہ اند۔ گویند وقتیکہ آنجناب وارد کشمیر شدند سی صد کس از علماء سادات ہمراہ آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سہ شنبہ ہفدہم ربیع الاول ۸۵۴ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

۲۰۴ھ نونگر تحصیل اذنتی پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸)

۲۰۵ھ علاقہ کامراج (دین شئنٹ جوگرافی آف کشمیر)؛ ۲۰۶ھ ابو الفضل نامش در فہرست راجگان شامل نہ کردہ است؛ ۲۰۷ھ کرالہ (راج ترنگنی) ارڈھون (جوزاج)

۲۰۸ھ ستھو بفتح سین وتشدید تا لفظ کشمیری بہ معنی سدّ؛

آب سونی کله نهری جاری ساخته کریوهٔ مذکور آباد نمود. گویند دراں زمان جماعته فقیراں بر مکان رسیده مربی ایشاں پادشاه را بطریق امتحان گفت که فقیراں همسر پادشاهاں هستند و دو پادشاه در یک جا نه گنجند پادشاه برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاسته بمقام نوشهره[۲۰۹] دار الخلافت اختیار نمود و بعد تر میم عمارات آں جا خراب و سد مذکور منهدم و آب منقطع گشت.

کریوهٔ بیج بهاڑه[۲۱۰]. رفعتے است مختصر از هر سو مقطوع در پیشیں زمان یکے از راجهای دوراں بر فرق آں دار الحکومت کرده بوُد.

کریوهٔ بابا پور[۲۱۱]. در پرگنهٔ زینه پوره[۲۱۲] متصل آڈون اقصای آں مسطح و هوای آں مفرح در بلندی مشهور. نگاهش باطراف دور زراعت آبی و خشکی فراواں و قریه های بسیار بر سر آں.

کریوهٔ خام پور[۲۱۳]. واقع در پرگنهٔ ناگام[۲۱۴] بسیار وسیع در عرض راه شوپیان[۲۱۵]. زمینِ آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ که دراں جا سبز دانه و لذیذ و پُر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[۲۱۶] موجوُد.

---

[۲۰۹] به شمال سرینگر به فاصلهٔ چهار میل؛

[۲۱۰] تحصیل کولگام. بیجباڑه قصبه ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجه وجے (ق م ۱۰۶ - ۱۱۴) نهاده است تعداد سکان ۴،۲۲۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱و ۸۷)

[۲۱۱] تحصیل کولگام. ایضاً؛　[۲۱۲] جنیا پور (جوزاج)؛　[۲۱۳] تحصیل کولگام

[۲۱۴] ناگرام (جوزاج)؛　[۲۱۵] جنوبی کشمیر آبادی ۲،۱۱۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۸۸ و ۱۱؛　[۲۱۶] در عهد شاه جهاں دو مرتبه حاکم کشمیر بوُد. بار اول در ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء؛

کریوۂ ناگام۔ در عرض راہ چرار ربیع و وسیع قابل زرع للمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آں چشمہ نیل ناگ[۲۱۸] ہولناک بود الحال مفقود۔

دامودر وُدر[۲۱۹]۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کروہ جانب جنوب واقع در پرگنۂ اچھہ[۲۲۰] طول آں قریب ہفت میل و عرض آں دو میل از ہر سو مقطوع و ہموار و در وسط آں نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی با بیاری باراں سیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ "قف"۔ میگویند کہ راجہ دامودرؔ[۲۲۱] بالای آں شہر دمودر آباد کردہ بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب دادہ خود برای تغسیل سوی بہتؔ رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن از وطعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تا کہ من از بہتؔ غسل کردہ می آیم۔ برہمناں دریای بہتؔ در پیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شاں سحر پنداشتہ بہ سوی بہتؔ در گذشت۔ برہمناں گفتند ترا شکل مار خواہد شد بہ گفتن شان راجہ بہ شکل مار مسخ گشت د بر سطح کریوہ متوحش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا دریک روز پیش او بخواند بہ شکل خود باز آید و در عرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار ماندہ بسیار مدّت زندہ بُود بعضے کسان او را می دیدند بنا بر آں کریوۂ

۲۱۷؎ للمی بہ تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک ؛

۲۱۸؎ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۱۹؎ در "جموں و کشمیر سٹیٹ" ایں مقام "دامودر" آمدہ است۔ تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰؎ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱؎ مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را دامودر وُڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

کریوۂ کھوشی پورہ[۲۲۲]۔ رفیعے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب۔ برلب ہاکورسر سلطان زین العابدین بر سرآں عمارات رفیع آباد کردہ بود۔

کریوۂ ہانجک[۲۲۳]۔ متصل کریوۂ خوشی پورہ دور آں قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکون گردد۔ فقط۔

کریوۂ بڈگام[۲۲۴]۔ واقع است در پرگنۂ دین سُو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بُود و بر سطح آں دہات موفور مزروع۔

کریوۂ چھندپورہ[۲۲۵]۔ واقع است در پرگنہ بانچھامون[۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آں موجُود۔

کریوۂ ملکھ ہامہ[۲۲۷]۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنۂ بانچھامون بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زبرہ وُڈر[۲۲۸]۔ پشتہ ایست در پرگنۂ دین سو بطوالت سہ چہار کروہ و پہنائی دو سہ کروہ پشت بکوہ اشجار و خار زار انبوہ۔

کریوۂ پٹن[۲۲۹]۔ پشتہ ایست وسیع بر سطح آں دہات بانگل[۲۳۰] آباد

---

۲۲۲ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛ ۲۲۳ ایضاً ؛

۲۲۴ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۲۵ سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام این پرگنہ بہمیں شکل موجود است ؛

۲۲۶ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ ۲۲۷ ماکسا سرام داین شٹنٹ جیوگرافی)

۲۲۸ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ ۲۲۹ ایضاً ؛ ۲۳۰ ایضاً ؛

و بہ سبیل نہرہا فصل شالی در بعضے جاہا منکون گردد و فصل خریف بہ غایت جید
دبالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند برسر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔ واقع در پرگنۂ کردہن[۲۳۱] پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل
قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ[۲۳۲]۔ واقع در پرگنۂ کردہن بسیار وسیع و فسیح
قابل زراعت بعضے آب رس برسر آں قریہا آباد و اشجار و خاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واگب[۲۳۳]۔ واقع در پرگنۂ کردہن از ہر سو مقطوع بے آب
زراعت خشکی موفور بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔ واقع در پرگنۂ کوہہامہ[۲۳۴] آب رس پشت بہ کوہ
زراعت شالی و اجناس انبوہ برسر آں باغ بادام و چندرہا و آسیاہا برای
استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[۲۳۵] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔ واقع در سایر المواضع[۲۳۶] پائین برکنارہ چشمہ مانسر
آب رس لایق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ[۲۳۷]۔ واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع
آب رس قابل زرع چند قریہ برسر آں آباد است۔

---

۲۳۱ نام قدیم کردہن کردد ھنہ است (ابن شٹنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

۲۳۲ تحصیل بارہ مولہ ؛ ۲۳۳ ایضاً ؛

۲۳۴ اونترچھی پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہہامہ "کوہ باسرم" است (ابن شٹنٹ جیوگرافی)

۲۳۵ متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سوارے داشت۔ بعد
ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خرید کرد و ہمیں سلطنت در عالم
است کہ بلفر دخت قایم شدہ ؛ ۲۳۶ تحصیل سرینگر ؛ ۲۳۷ ایضاً ؛

واج وڈر[238]۔ در پرگنۂ لعل متصل باکوه فشل تونگ اکثر لایق زراعت خشکے قلیلی آبی درختان زردآلو برسر آں فراوان از مغز آں نفع می یابند زیر دامن آں جوی شاہی کہ در سری نگر می رسد جاری است۔

کریوهٔ پاندرچ[239]۔ از باغ ملاشاه تا محلۂ سوره بہ طوالت سہ کروه قابل زراعت آبی و خشکی۔ کنارۂ تالاب آنچار سر واقع و در عہد شاہان چغتائیہ برسر آں باغات بسیار معمور شده بود۔

کریوهٔ چندی۔ در پرگنۂ دچھن پاره متصل موضع کنل و ان طول آں تخمیناً چہار میل و عرض یک میل آب رس۔ برسر آں دہات بسیار آباد۔

کریوهٔ دیوه پور[240]۔ در پرگنۂ سپره[241] سمن واقع است۔ وسعت از سہ چہار میل افزوں۔ درمیان آں بطائح[242] بسیار موجود۔

گوس ڈڈر۔ در پرگنۂ چھراٹ واقع است برسر آں دہات موفور آباد

ڈڈِ وڈر۔ در پرگنۂ دچھن پاره[243] متصل موضع مرہامہ برسر آں دہات آباد۔

کریوهٔ پانپور۔ در پرگنۂ وہو[244] از ہر سو منقطع یک طرف آں دریای بہت و جانب دیگر تالاب و درمیان آں فاصلہ ہای نشیب و فراز واقع بے آب لایق زراعت اجناس اکثر ازاں جملہ قریب یک ہزار د دوازده

---

238 ایضاً 239 ایضاً 240 تحصیل پرناب سنگھ پوره 241 در ان شئنٹ جوگرافی آف کشمیر نام این پرگنہ چنیں یافتہ شد۔ 242 بطیحہ بفتح طاء و جائے غیر منقوط رفتن گاه آب کہ در سنگ ریزه باشد۔ کذا فی شمس اللغات۔ 243 تحصیل اونتی پوره۔ نام قدیم دچھن پارا "دکشن پارا" است در ان شئنٹ جوگرافی۔ 244 ایضاً ابوالفضل این را دہی نوشتہ است۔ بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کھندوی" بود۔

بیگه زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آن بجای خود گفته آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسه درجه منقسم گردد یکے زمین مسطح وهموار دوم دره های کوهسار سوم دامنهٔ کوه ها و کریوه ها۔ درجه اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح وهموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و خارزار طول آن از چشمهٔ اچهه بل[۲۴۵] تا منتهای پرگنه ریبنه گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاه کروه و عرض آن بدرجهٔ اوسط تا هشت کروه زمین آن قابل زراعت آبی و للمی خاک آن خاکستری رنگ بسیار پر قوت فصل آن بسیر دانه و بالیده پیداوار آن افزون از زمین های بلند دو چند یا سه چند۔ در اطراف و اکناف آن تالاب ها و سرهای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچارسر و مانسر و بمانسر و هاکورسر و خوشحال سر وغیره آب خیز ها و آب گیر ها و نیستان و لوخ[۲۴۸] زار ها واقع۔ و در وسط آن شهر سرینگر مشهور۔ بالا و پائین آن دهات موفور معمور۔ و درمیان این سطح دریای بهت همیشه جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشته سطح مذکور را سیلابے گرداند۔ عمارات شهر هم بحادثهٔ طغیان آن بارها ویران گشته است و آبادی دهات و مزروعات خصوصاً پائین شهر اکثر تلف میسازد۔

درجه دوم۔ از کوهستان حوالی کشمیر یوزهائی کهسار درمیان سطح هموار

---

۲۴۵ تحصیل اننت ناگ ۲۴۶ جو نراج بتلفظ هندی جیناگیر نوشته است ۲۴۷ سر بفتح سین و سکون را بمعنی تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرو و به بفتح سین و را و سکون واو و فتح واو ثانی و سکون را۔ ۲۴۸ گیاهے است که از و بوریا می بافند۔

ہر سو کشیدہ اند و درمیان آں دہات موفور مزروع فصل آں در قوت و بالیدگی و افزونی بدرجۂ اوسط۔

درجہ سوم۔ دامنہ کوسارہا و کریوہ ہا و پشتہ ہا است کہ در سطح ہموار تا دور کشیدہ از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشد فصل پیداوار آں در قوت و بالیدگی و افزونی بدرجۂ سوم یافتہ می شود درمیان آں در بعض جاہا زمین سنگلاخ و خارستان و مناک و خراب ہا موجود۔

غارہائی کشمیر

غار منڈا [۲۴۹]۔ درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ سمت جنوب بہ مسافت سہ میل قریب موضع منڈا بر کمر کوہ بانہال شگفت غاری است کہ از دہان آں غار میان تاریکی بہ مشاعل انوار اندک پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آیند ازاں جملہ یک راہ بطرف چپ بہ غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راہ متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اندک در نفس آں غار حجرہ ایست و میان حجرہ سرچشمۂ عجیب پیدا است کہ آب از دہان غار بیروں ہی آید نہایت عذب و شیریں و خنک یافتہ می شود و از سقف آں حجرہ قطرات آب ہمیشہ متقاطر می باشند کہ بہ باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردماں دنگالۂ آں بسان نبات دراں جا می خورند و مورخان کشمیر می نگارند کہ دنگالۂ مذکور از غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زدہ پرگنۂ مٹن زیر دامن کریوہ جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعہ و

---

[۲۴۹] قدیم "ویر" درجنوبی کشمیر۔

ارتفاع آں چہار درعہ دکسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیان بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دراں متعسر گردد۔ حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود می نگارد[۲۵۰] کہ بقصد تحقیق در آں غار در آمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد در یک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم در آمدہ جانب راست راہے[۱] مار پیچ دارد و از جانب[۲] چپ راہے و بالا[۳] رویہ راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی مایل باسفل بود دریں ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ امّا سنگے در راہ پائین رویہ بہ جہتہ

[۲۵۰] تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبر ۳۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات جسب قول اے سی استوری مؤلف ببلیوگرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذکور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنۂ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علے سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذکور خلاصۂ "راج ترنگنی" است لیکن در عہد آخر مصنف اضافۂ معتدبہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرۂ تاریخ کشمیر بشمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھتورہ پرگنۂ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذکور کما بیش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳—۹—۱۵۷۸/۹۸۶)ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ دباد در جلاوطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

امتحان غلطانیدہ شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرو رفتن آن سنگ در گوش می رسید و از سقف گنبد و غیرہ آبے می چکید۔ اندک زمین تر شدہ بود دراں حین خبردار کردند کہ روغن کم تر ماندہ باز ہماں راہ برگشتہ بیرون آمدیم۔

صاحب تاریخ می نگارند کہ راجہ اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نمودہ و پوست آہو پوشیدہ درمیان آں غار درآمد۔ آنگاہ واپس نرسید بنا براں آں غار را آری رای نام نہادہ اند۔ بعد او راجہ رنادت باتفاق رانی خود در غار مذکورہ داخل گشت و اثرے از آنہا پدیدار نشد۔

غار امرناتھ[۲۵۳]۔ در کوہستان پرگنہ دچھن پارہ سمت شرقی بالای کوہ غاریست عجیب طول آں پنجاہ درعہ عرض ہمیں قدر ارتفاع سی درعہ تا سی و پنج درعہ و از عرصۂ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است کہ گاہے شعاع آفتاب نمی بیند۔ مؤرخان کشمیر می نگارند کہ از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و بہ مطابق مدّ و جزرِ دریای محیط در تزاید

(مسلسل) در جاگیرش رفاقت کرد۔ حیدر ملک صاحب سیف ہم بود۔ چنانچہ در مہے کہ خلاف راجہ بلبھدر روانہ کردہ شد۔ حیدر ملک بحثیت سالار فوج کامیاب شد۔ در ۱۶۰۷ء/ ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈورہ مہرالنساء (بعدہٗ نورجہاں) را بعد از قتل شوہرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود۔ جہانگیر لعبلۂ خدمات او بالقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک بنواختہ حاکم کشمیر مقرر فرمود۔ (تفصیل مخطوطاتش در سابق تحت حاشیہ نمبرہ ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ھ مفرس "گھڑی" ہندی۔ بمعنیٔ ساعت۔　۲۵۲ھ پسر رامانند بود۔ بانی شہر سندمت نگر است۔ شصت و پنج سال حکومت کردہ درگذشت ؛ ۲۵۳ھ برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیہ نمبرہ ۱۴۲ ؛

نورماه به تقاطرآب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماه تقاطرآب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پزیرد و در ایامیکه ماه تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماه ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پزیرد۔

امّا محققان بود پ لفی آں می سازند و برہمنان و سادھواں و سنیاسیان وگوسائیاں[۲۵۴] از بلاد ہندوستان وغیره اطراف برای زیارت آں مکان به مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدهم می روند۔

غار بازار ہوی۔ در موضع بولو پرگنه کوہهامه بالای کوه آہام متصل زیارت سنگ بی بی صاحبه غاریست طویل که منتهای آں را از افراد بشر کسے ندیده از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غار کوپه واره۔ در پرگنه دچهن پاره در موضع کوپه واره غاریست تاریک که درمیان آں کسے نمی رود۔ گویند در جوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدتے خلوت نشین شده بود۔

---

۲۵۴ ہر سه اخیر طائفه انداز درویشان ہنود تارک الدنیا که گیسو دراز و ژولیده مو باشند۔

۲۵۵ ابوالفضل در آئین اکبری غار ندبور را در عیش مقام پرگنه کها در پاره نشان داده است۔ شیخ زین الدین ریشی خلیفهٔ ثانی حضرت نور الدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندرکوٹ خطهٔ کشتواڑ است۔ در حالت کفر زیا سنگهه نام داشت و از قبیلهٔ راجہائے آندبار بود و بر دست بابا بام الدین مشرف اسلام شده در وے استقامت کرد و از عابدان این دیار گشت۔ گویند که بعد دوازده سالی بیافت دہنهٔ غار از سنگ بسته کرده غائب شد و تا این دم از وے نشان نه یافته اند ؛

غار بیرده۔ متصل قصبۂ بیروه غاریست به غایت طویل که نهایت آں کسی ندیده۔ گویند انبود نام عابدے بُود مرتاض بمعہ دوازده شاگرد نود که همه ها بیدخوان بُودند درآں غار داخل شده بازگشت نه رسیدند۔ اندرون آں غار چاہے است به غایت عمیق۔

احجار کشمیر

سنگ بلور۔ در پیشین زمان سنگ ہای بلور از جبال دچھن پاره و ییلاق پرگنۂ لعل فراواں یافته اند و دریں زمان بعضی اوقات مردم شبان وسیاحان دانه ہای بلور از ییلاق ہای مذکوره می آرند۔ در سال سنه ۱۹۴۰ بکرمی از کوهستان لعل کان بلور برآمده بُود باز مفقود شد۔

سنگ موسی۔ از موضع کهربوه شار پرگنۂ دهو سنگے سیاه رنگ وصاف وشفاف وملائم می آرند نگین ها واشیا ہای عجیبه ازاں تیار می سازند۔ بعضی آں را سنگ پتادل می گویند۔

سنگ چقماق۔ که آں را حجر النار می گویند از موضع کهربوه شار یافته می شود۔

سنگ نلچبن۔ از پرگنۂ دچھن پاره موضع مامل سنگی سرخ نما که بسیار ملائم می باشد می آرند ظروف و کاسه ها ازاں درست می سازند حکم سفال دارد۔

سنگ دالم۔ سنگے است بسیار نرم در شاه آباد متصل ویرناگ از گراں کوفته وبیخته ظروف برای گداختن زر ونقره تیار می سازند

سنگ شیشه و کاچ۔ از سندلار متصل دُدرهامه سنگ ہای صغیر

---

۲۵۶ "وید" کتاب الہامی اہل ہنود۔ ایں در شمار چہار است۔ رگ وید، سام وید، یجروید، اتھروید۔

که مدور و خوش نما باشند فراهم کرده در کوره با آتش گداز کرده شیشه و کاچ می سازند۔

سنگ گچ - از قصبهٔ باره موله[۲۵۷] درمیان گلخنها پخته کرده به شهر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چونه - در کشمیر بسیار یافته می شود اول از کوه آہاٹینگ که تمام از سنگ چونه مخلوق است ده بیست گلخن چونه بیزان در ذیل آں موجود است۔ دوم در موضع اچھس پرگنهٔ کوہہامه ۔سوم در موضع زچل ڈاره پرگنهٔ مچھی پوره ۔چهارم در قصبهٔ باره موله۔ پنجم در قصبهٔ اننت ناگ ششم در پرگنهٔ دیوه سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجود۔

سنگ فرشی - از کوه باره موله بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ها وغیره مصروف می دارند در پرگنه لعل از موضع نونر پیتر ہای صاف بهم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در پاستان کان ہای فراواں میان کوہستان کشمیر ظاهر شده بود دریں زماں مفقود است ہمگی کان آہن موجود۔

کان زمرد ۔میگویند بر فرق کوه ہرموکھ کان زمرد موجود است موجب آں ہر جا که قلعهٔ رفیع کوه ہرموکھ به نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مہلک نمی گردد ۔بلکه افعی و مار آں جا ظاهر نمی باشد۔[۲۵۹]

---

[۲۵۷] قصبه ایست به شمال کشمیر بنا در سنه ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم هند درمیان بھارت و پاکستان مرکز تجارت بود اما اکنوں در وے فرق عظیم واقع شده است۔ آبادی ۵۹۹،۶ نفر۔ [۲۵۸] قدیم "دیواسر" علاقهٔ مراز [۲۵۹] در "واقعات کشمیر" صفحه ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است :- (بقیه بر صفحه آینده)

کان زر۔ قریب صد سال می گذرد کہ مردم در اس از کوہستان زوجہ بال شرق رویہ بر کنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند۔ "قف"۔ روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند و برای تقسیم بزخم تبر مضروب ساختند۔ ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ لختے سنگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود و شگفتنے ہست لیکن دل پذیرد۔ آئین اکبری می نگارد کہ از دریای ایاسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند۔ یکے بہ خاک شوی بدست آرند۔ دوم پوست بلند مو در آب بگسترند و بر اطراف آں سنگ نہند تا آب نہ برد۔ پس از دو روز برداشتہ بآفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زریں ریزہ دریا بند فقط۔[۲۶۰]

کان نقرہ و مس۔ انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان عیش مقام کان مس[۲۶۱] ہویدا گردد و خرجش بسیار و آمدنی کم۔

کان آہن۔ در ملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریۂ پتشر

{مسلسل}

و دراں پرگنہ کوہے است بلند ہر موکھ نام تا ہر جا کہ قلہ در نظر است مار و کثر دم نمی باشند۔ حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ مصبت مار و کثر دم زائل گرداند۔"

۲۶۰ء آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ۔ ایس۔ جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در دے بجائے پدمنی پدنی مذکور است۔

۲۶۱ء ۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در دے فقط ذکر کان "مس" آمدہ است۔

پرگنۂ کوٹہار وصوف[۲۶۲] پرگنۂ برنگ نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کھریوشار پرگنۂ دیہو بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردن پرگنۂ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع ژوہن[۲۶۳] پرگنۂ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ درکشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اندکہ از غور آں چشمہ ہاکان گوگرد خواہد بود۔ می گویندکہ درکوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنۂ مچھی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دودہی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم میگویند و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق در جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند و برنج وآب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند واہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنۂ کہاورہ موضع یونبار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہ ہرجا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رودبار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

---

۲۶۲ صوف نام مقام۔ برنگ در اصل بھرنگا بود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۲۶۳ در نسخۂ دیگر بجائے "ژوہن" "ژوہگ" یافتہ شد ؛ ۲۶۴ کوہ آتش فشان ؛

۲۶۵ ظرف خاکی ؛

۲۶۶ چقر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہرموکٹہ گنگا

دربلاق پرگنۂ لعل[۲۶۷] از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب شمالی زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست. شکل آں مربع و مستطیل. اضلاع آں تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل. ہمیشہ باب زلال مالامال. در وسط آں لخت ہای برف بہر سو سیال. ہنود آں را متبرک دانستہ. استخوان ہای مردگان خود دراں می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دراں جا میلہ[۲۷۰] می باشد.

کانہ سرچشمہ ایست بالاتر از ہرموکٹہ گنگا[۲۷۱] بجانب شمال و درتابستان

---

۲۶۷ مراد از "لال" است. بنابر روایت راج ترنگنی نام قدیمش "لوہارا" بود ؛

۲۶۸ ابوالفضل ہمیں روایت را بہ تذبذبے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :-

"لار پرگنۂ ایست کہ بر سرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد. در زیر دامنش دو چشمہ ہا اندکہ مابین آں ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند. امر حیرتناک دریں باب این است کہ آب یک از انہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم. ہنود ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ باتش خاکستر شوند دراں می ریزند".

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۰)

۲۶۹ ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دراں مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصّہ مساوی تقسیم کردہ بودند شدی و بدی حصّہ اوّلی پانزدہ روز روشن است و حصّہ دوم پانزدہ تاریک ؛ ۲۷۰ میلہ بفتح میم و سکون یا بہندی "جشن" را گویند ؛

۲۷۱ منبع اش کوہ ہرمکھ مذکور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶) ؛

قطعات برف در نفس آں گردندہ آب آں بآب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہر موکہ پنج نہر آب جاری گشتہ بآب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہر بیست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و سہ نہر دیگر صاف و زلال۔

نندہ کالو۔ متصل ہر موکٹہ گنگا[۲۷۲] سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش بیکدیگر اند آب نند و صاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پندا شتہ متبرک می دانند

کولوسر۔[۲۷۳] میان کوہ ہیبتہ دامن و ہر موکٹہ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہائی ایں چشمہ سارا بہ حیثیت اجتماع منبع رود بارکرانگہ ندی ہست

اش قیسر۔ دو چشمہ است متصل یک دیگر از کولوسر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرۂ اشک ماتا پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است (اشہ قیسر بمعنی قطرات اشک آمد ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستہ سر۔[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یک دیگر بر کوہ زوجہ بال از ہر موکٹہ گنگا بہ فاصلۂ ہشت میل سمت شمال آب ہائی آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب بارود کرانگہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راسہ بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا بآب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ دگنی در دہان غارے داخل گشتہ مستور گردد۔ میگویند کہ ہماں آب از چشمہ الرناگ در عہد گذشتہ

۲۷۲ـہ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۔ ۲۷۳ـہ جموں اینڈ کشمیر کولاسٹر صفحہ ایضاً

۲۷۴ـہ ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سیلوس شالی در رود مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ اُلرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھہ سر۔ چشمہ ایست مدّور در بلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں باب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سندِ لار پیوندد۔

پرآنِ گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہندواں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں در ہر موکٹہ گنگا مبدل گشتہ چشمۂ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

مَس ٹھوکر۔ چشمہ ایست بالای کوہ گنڈسر سنگھہ آب آں در سند لار شامل گردد۔

برہمہ سر۔ چشمہ ایست برگوشۂ مرغزار جہالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رودبار برہمہ سر گفتہ اند کہ بہ مقام وسن با سندلار ملحق گردد۔

کرشنہ سر۔ چشمہ ایست در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا[۲۷۷] ست۔

دشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار وشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ہنود آں را مندر

---

۲۷۵ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ منبع اش کوہ ہر مکھ

۲۷۶ در کوہ جہادیو جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ مذبور

۲۷۷ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بناء بر کتاب مذبور نزد دومیل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد ؛

بشن[۲۷۸] جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا[۲۷۹] لاحق گردد۔

برنگ سر۔ چشمہ ایست از دشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱]۔ چشمہ ایست از سنہ سر بجانب مشرق آب آں کدر و درمیان آں ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

بم سر۔ چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "تندوا" نامند۔ انسان راہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر۔ چشمہ ایست بر کوہ ستانی بجانب تلیل متصل آں سہ چشمۂ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل ون آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

۲۷۸؎ وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو اورا بحثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نرپا اش جاری شدہ بر فرق شیو جی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہا بھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہسر" باں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹ ؛

۲۷۹؎ ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰؎ وشل دشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱؎ ومطابق کتاب مذبور گاڈہ سر، بم سر، ستانی سر، د کڈوری سر ہر چہار جز ردد کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیراسر۔ کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف درجوف آں سیال و در وسعت برابر ہرموکھ گنگا درمیان آں سنگے وسیع نمایاں۔ آب آں منبع رود آرنی[۲۸۲] است شامل تالاب اُلر گردد۔ و متصل آں دو چشمہ دیگر است بے نام۔

دودھ سر۔ از شیراسر بطرف شمال بر کوہ پلہ دار۔ از عجائبات آں چشمہ این است کہ آبش در ماہ بھادوں ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آں شامل رود آرنی در اُولر پیوندد۔ فقط۔

کم سر[۲۸۳] گگرسر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُولر بشمول رود آرنی می رود۔

نیلہ سر۔ چشمہ ایست خوش تر، زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگوں و ہاضم۔ بر بلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[۲۸۴] است کہ میان درہ اوسط کوہہامہ در تالاب اُلر پیوندد۔

نیلہ بون۔ زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی۔

تلاذیل۔ زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی۔

سالن سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی۔

یمل سر متصل کوہ برہ بال سمت مشرق۔ گویند در آں جا تصرف جنیاں است۔ اکثر اوقات صدای نغمہ و ساز مسموع گردد۔ آبش ملحق بانہر مدمتی۔

---

[۲۸۲] مراد از ارن کہ نزد بانڈی پور است۔ منبع اش کوہ ہرمکھ است۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ÷ [۲۸۳] کن سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴ ÷ [۲۸۴] نزد بانڈی پور منبع اش کوہ تراگہ بل ÷

کم سر۔ در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوه شمالی کوہامہ آبش شامل ندمتی۔

نیلہ سر۔ درعرض راه گوریز زیر کوه وجہ بال بآب زلال مالامال از جوف آں یک قطره آب بیروں نمی آید۔ طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بہ وفور سنگ و خاک و درختاں درمیان آں غلطیده می افتد وتا یک، دو ماه ازاں محجوب می ماند و عمق آں ازاں سنگ و خاک اصلاً پُر نمیشود۔

مرناگ۔ در ییلاق پرگنہ اُوتر بر کوه مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود۔ گویند آب آں چشمہ از موضع منزہار پرگنہ وتر جوشش می زند۔ العلم عند اللہ

ژہن ژہن ناگ۔ بر کوه گگلوسہ عمیق۔ دور آں پنجاه قدم آبش بیروں جاری نمی شود۔ گویند آب آں در موضع نزه گام پرگنہ وتر از چشمہ مشیوه ناگ جوش زند۔ واللہ اعلم

سنہ گل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوه شمشہ۔ بر ییلاق بنگس کامراج آب آں فراوان۔ بقدرت ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد۔ ازاں جملہ چہار جوی جانب دراو کرنا شامل کرشنہ گنگا[۲۸۵] گردد و سہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در نتہہ وتر جاریست دوم[۲] ردید ماور سوم[۳] تالر مزروعات را سیراب کرده شامل نالہ پہرو[۲۸۶] گردد۔

گیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوه بنگس درعرض دراده آب

۲۸۵؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷ ؛ لیکن در انجا نامش "ست گل" مذکور است ؛

۲۸۶؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ - منبع اش بنا بریں کتاب ندبور کوه کاجی ناگ پرگنہ اُوتر مچھی پوره است۔ نزد دوآبہ گاه شامل دریائے بہت (جہلم) گردد ؛

آں با متزاج نہر کھنبل در نالہ پہرو پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود چھچھی پورہ کامراج واقع است وہموارہ از برف محفوف می باشد حوالی آں قلہ ربیع چہار چشمہ[287] عجیب بر کثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر سادہوان[288] و محققان یورپ بدیدن آں بدشواری می روند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور راسمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد۔ گویند شخصے درحالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاو میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالہ و تگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شمال رودبار ناور در نالہ پہرو می رود۔

گورپن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب۔ آب آں در رود کہمل مزروعات را سیراب کردہ در نالۂ پہرو منسلک[289] گردد۔

نیلہ پش ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را ناکھائی[290] تراوت بخشیدہ با دریای کشمیر[291] لاحق می شود۔

ونگن داس۔ قریب نیلہ پش ناگ غرباً جانب جنوب آب آں مزروعات وذاسو را شادابی کردہ با بہت پیوندد۔

ابلہ پتھری۔ چشمہ ایست دل پذیر بر بالای کوہ افرڈٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ جوئی ازاں منفجر گردد یک جوئی بطرف پنوچہ جاری است آں را بناری میگویند نہر دوم بجانب بونیار میگذرد آں را ہفت کہی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

۲۸۷؎ مراد از رام گنڈ، سیتا گنڈ، لچھمن گنڈ و ہنومان گنڈ است: تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲

۲۸۸؎ راہبان ہنود ۲۸۹؎ شامل ۲۹۰؎ تحصیل اوڑی ۲۹۱؎ جہلم ؛

سُسک ناگ۔ در یلاق پرگنہ بیروہ[۲۹۲] بر کوہ ژنہ پتھر در غایت وسعت بنظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیاشان روزگار۔ نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام [۲۹۳] از بالا مانند چادرِ آب بزیر ہمی اُفتد۔ و دراں جا طرفہ احوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد۔ اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا در آں جا می روند و شعرای پیشین در وصف آں دادِ سخن دادہ اند۔ آب آں با رود نکھامہ شامل گشتہ در بہما سر گذرد۔

دمامہ سر۔ کولا بے است وسیع از نوشہیمران سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود۔

دودھ سر۔ چشمہ ایست بر فرق کوہ کاژہ گل[۲۹۴] آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسانِ چادرِ آب فرو ریزد و منبع رودبار دودہ گنگا است[۲۹۵]۔ ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشاں بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بہ باعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سرچشمہ منحصر گردد۔

اَنوٹ ناگ۔ عجائب چشمہ ایست بر کوہ انوٹ از پیر پنچال[۲۹۶] طرف

---

۲۹۲ پرگنہ ایست از پرگنہ جات کامراج۔ نام قدیمش بہ مطابق روایت جونراج پنڈت "بہروپا" بودہ است۔ اینشنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰۔

۲۹۳ البیاض فی الاصل ؛

۲۹۴ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۳۔ کوہ کاژگل بر منحدر کوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۲ ؛

۲۹۵ ایضاً صفحہ ۷ ؛ ۲۹۶ ایضاً صفحہ ۳ ؛

شمال منبع رود رامشی[۲۹۶] است کہ میان تپۂ چھراٹ منحدر گردد۔

رام سر چشمہ ایست خوش تر برکوہ گاژہ گل قریب دو دہ سر آب آں بارود رامشی تپۂ چھراٹ را سیراب گرداند۔

چندن سر[۲۹۷] چشمہ ایست برکوہ رو پڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر، تال سر، مان سر۔ سہ چشمہ دیگر بے نام و غیر مشہور آب ہائی آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصّہ جانب جنوب با دریائی راجوری شامل گردد و حصّہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رودبار رنبی آرہ[۲۹۸] گردد۔

نندن سر[۲۹۹] چشمہ ایست دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلۂ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معزز گرداند۔

وتہ سر چشمہ ایست برکوہ شوپ کوری آب آں بمقام دجن می رسد

کوثر ناگ چشمہ ایست معروف برکوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پائی متصور گردد و عقیدۂ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی جوشیدہ است لہٰذا در کتب شاستری

۲۹۶ھ بروایت "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رودِ رامشی کوہِ کاژگل، انوٹ، "تاتا کوٹی" است۔ نزد کاکاپور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام لمّے امشی، کھامشی و رامشی موسوم گردد۔

۲۹۷ھ بقول آنند کول مصنّف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذکور "نزد دارہال" شامل جہلم گردد۔ ۲۹۸ھ دارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہِ شوپی کو "سلسلۂ پیر پنچال" است۔ ۲۹۹ھ نندن سر نیز مثل چندن "نزد دارہال" شامل دریائے جہلم گردد۔

آں را دشتہ پاد نام کردہ[۳۰۰] اند۔ آب آں ہمیشہ نیلگوں و در نفس آں قطعات یخ گردندہ می باشند مصنف زینہ ترنگنی[۳۰۱] می نگارد کہ سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب ہوا بر کوہ کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثر ناگ بسواری سفینہ یکے از بزرگان آں زماں کہ مربی او بود ہمراہ گرفتہ در مطالعہ و مزاولۂ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود در سیر سرچشمہ مصروف میداشت۔ راقم الحروف ہمراہ فقیرے بہ موافقت چند احباب بر چشمۂ کوثر ناگ رسیدہ یکے از رفقای ما در چشمہ مزبور غسل میکرد و بہ یاوری شناوری اندک بیروں رفت ناگاہ ہر دو پایے او از شناوری باز ماندہ شود برداشت دستارش بہ سنگ بستہ پرتاب[۳۰۲] کردیم و بہ تمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیدہ دیدیم کہ جانورے ہر دو پای او در دہان گرفتہ بلع می کرد۔ ہر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم موثر نگشت و کالبد رفیق را تا زانو بلع نمود پس ہیزم بر سرش انداختہ آتش افروختیم و با حتراق نار از جوف آں بلا صدای مثل بندوق بہ سمع رسید یکبار بر ہوا برخاستہ خود را بدریا انداخت۔ آں اجل رسیدہ را طعمۂ خود نمود۔ آں جانور متشکل بود بہ شکل علق۔ طول آں دو درعہ عرض آں سمت اسفل یک درعہ

---

[۳۰۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ در ذکر رودہائے کشمیر صفحہ ۳۔ بقول آنند کول بفتح آبشار اہربل ہمیں چشمہ است ۔ [۳۰۱] پنڈت زونہ راج۔ زینہ ترنگنی مزبور در نظم مشتمل بر تاریخ عہد آخر ہندوان کشمیر تا عہد سلطان زین العابدین بُود۔ بنا بر قول مصنف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور امروز نایاب است۔ سابن خفط بر حوالہ جانش اکتفا نمودہ است ۔ [۳۰۲] پرتاب بالفتح بالائے فارسی آنچہ بدست اندازند و دور افگند۔ (شمس اللغات)

جانب سرہشت گرہ پوست آں خشن دانہ دارکہ زخم تبر ورد اثرہ کرد۔ آب این چشمہ از منبع خود برآمدہ دو حصّہ می شود یک حصّہ سمت جنوب ساری گشتہ بادربای چپندرہ باگا لاحق گردد و حصّۂ دوم منبع رود بار ویشو[۳۰۳] جانب کشمیر جاری می شود۔

ژہر سر چشمہ ایست میان زجہ مرگ آب آں درنہر ویشو می گذرد۔

کوثرسر چشمہ ایست واقع برکوہ راہی نبور درعرض راہ بدلی۔آب آں نوشگوار وبا رود ویشو یار می شود۔

سربل۔ برکوہ برار بال واقع است۔آبش ہاضم شامل نہر واڑدن میشود ہوکھ سر۔ بالای کوہ خامر درعرض راہ واڑدن آب آں بداں سو جاری گردد کھلن ناگ۔ واقع است فراز کوہسار کوٹھار عمق آں عند الامتحان معلوم نہ گشتہ است آب آں جانب واڑدن می گذرد۔

کالوسر متصل ہوکھ سر بسیار عمیق حوالی آں شش چشمۂ دیگر آبش بطرف واڑدن ژہرناگ۔خوش نما چشمہ ایست برکوہ مرگن نواحی کوٹھار درعرض راہ واڑدن۔مورخان پاستان درعجائبات کشمیر می نگارند کہ جوف سرچشمۂ مذکور از ظروف سفالین ہمیشہ پرمی باشد ہرچند می خواہند کہ آں ظروف بیروں می آرند صورت نمی بندد و ہرگاہ بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رہا شدہ لخت لخت می گردد در قعر آب رسیدہ باز درست می شود[۳۰۴]۔ محققان حال حقیقت

۳۰۳؎ منبع اش کوہ کونسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص۳)

ابوالفضل ذکرش بہ تفصیل نمودہ است۔ (راجع آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

۳۰۴؎ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ فرق این است کہ درین کتاب نام چشمۂ مذکور "جوہر" مذکور است ؛

این امر عجیب نموده در عمق آب. باسن ها می بینند و گرداگرد آں چشمہ ہفت عیون دیگر است آب های آں چشمہ سار متفق گشتہ بدو راہ می گذرد یک حصّہ سمت واڑون و حصّہ دوم جانب کشمیر. فقط۔

سونہ سر- چشمہ ایست بر کوہ امرناتھ آب آں بطرف واڑون جاری میشود

شیشرم ناگ- چشمہ ایست ہولناک واقع در کوہستان دچھن پارہ بالاتر از پہلگام بہ مسافت سہ میل[۳۰۵] آب آں فراداں با رود لمبودری[۳۰۶] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[۳۰۷]- چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آں بامتزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آں را زامتر ناگ می گویند (زامہ تر بہ لفظ کشمیر داماد را گویند)

" قف- صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نر[۳۰۸] ہوشناک نام برہمنے مرتاض کہ بزور افسوں قوم اجنہ را مسخر کردہ بود بامداداں بہ ارادہ تغسیل جانب دریای بہت می رفت. ناگاہ صدای خلخال بشنید و دید کہ دو دختر ماہ پیکر زیر درختان میوہ های فاسدہ و بوسیدہ می خوردند و ہوشناک متفحص تناول اثمار فاسدہ گردیدہ. دختراں گفتند کہ پدر ما شیشرم ناگ است ہرگاہ می روی تو در ماہ جیٹھ بدی ۱۲ بروز

---

۳۰۵ صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازدہ کردہ است ؛

۳۰۶ رود بار مزبور بنام لدر نیز شہرت دارد- منبع اش کوہستان کوہن ہار است و پایین کھنہ بل دگرا و بر دکنڈرشنگم شامل دریاے جہلم گردد ؛ ۳۰۷ بجانب شمال کوہستان کوہن ہار نزد کوہ بہاگنس

۳۰۸ نر بفتح نون وسکون را و سنسکرت نارا بادشاہے از بادشاہان کشمیر است در مخالفت دا[؟] مستیصال مذہب بودائی غلو کرد چہل سالی حکمرانی کردہ در سنہ ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد- دان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۷۳ ؛

میلہ بر چشمۂ زیون[309] پرگنہ دہو خواہی دید در آں جا پدر مارا باین نام و نشاں و از زبان او کشف این راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تا خت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زیون و شناخت در آں جا شیشرم ناگ را بداں نام و نشاں کہ پری وشاں گفتہ بودند۔ پرسید از و ماجرای دختر انش را کہ میوہ پوسیدہ و فاسدہ می خوردند۔ گفت ششو پال نام برہمنے است ریاضت کیش در زیر فلان درخت۔ وے محافظ غلہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلات نو رسیدہ را اول بہ خوردن برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلات نو رسیدہ دست نمی رسد۔ ہر گاہ بخورانی او را چیزے از غلات نو رسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس دست می رسد بر خوردن غلات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے این کلام ششو پال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نو رسیدہ بود بخوراند و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

---

[309] تحصیل اونتی پورہ (حالا تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابوالفضل بہ تقدیس و تبرک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است:۔

"دردہ زیون چشمہ ایست کہ نزد ہنود این دیار بسیار متبرک است۔ خیال مرداں این است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ برآید۔ وقت دریچیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند۔ وگرنہ بد"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸:

تگرگ بارید کہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشت وشیشرم ناگ بہ حصول مدّعا چندر لیکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانۂ او مرخص کرد و دراں جا آوازۂ حسن وجمال چندر لیکا اشتہار یافت. چنانچہ راجۂ نر باستماع ایں خبر بہ زور و زر خواہش آں دختر نمود - ہوشناک سینہ چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد. وے کینہ ور و غضبناک بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ براں شہر دمیدہ بارانِ آتش افشاندہ کہ تمامی شہر وشہریاں و راجہ متعلقانش را با خاک یکساں ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بردہ پہلوے خود محلِ سکونت آنہا قرار دادہ موجب آں چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر- چشمہ ایست خوش نما در بلاق پرگنۂ پھاک متصل کوہ رامہ ڈچ آب آں منبع رود بار لمبو دری است۔

مارسر- چشمہ ایست در بلاق پرگنۂ پھاک متصل تارسر ہمگی کوہِ رامہ ڈچ درمیان حایل دارد آب آں از راہ داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد- فرد

از بہر دو چشم بُت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندرہ سر- از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر می گذرد۔

چشمہ سار دیارِ کشمیر

درساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر دسر چشمۂ بے نظیر در جیب بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آں ہا ہیچ کسے از اعیان زماں نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آں چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازہ و نضارت بے اندازہ مشہور است ازاں جملہ ذکرِ بعضے چشمہ سارِ نامدار کہ شاہان پیشین و عیاشان دیرین خصوصیتے انگاشتہ بہ اسمے موسوم کردہ اند ایراد کردہ شود۔

ویرناگ[310] چشمہ ایست معروف در پرگنہ شاہ آباد زیرِ دامن کوہ بانہال عمق آں غالباً تا پانزدہ درعہ و دورِ محیطِ آں چہل درعہ بوفور میاہ بگونہ قدرتست میگویند کہ ہفتاد آسیائے آب از جوف آں جاری گردد و ماہیاں درمیان آں فراواں۔ در سابقہ زمان آب آں از چند جا منتشر ہمی جوشید حیدر ملک[311] بفرمان جہانگیر شاہ آب آں بہ سبیل ناوداں ہا دریک جا فراہم آوردہ حوضے سنگین ہشت پہلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیہ بکمال متانت و ساختگی افراخت و جدار محصور رابست و چہار محراب ترتیب داد و در یک محرابی ایں عبارت نقش بر سنگ موجود ست "پادشاہ ہفت کشور خدالت گستر ابو المظفر نور الدین جہانگیر[312] بن اکبر پادشاہ غازی" بتاریخ ۱۵ سنہ جلوس دریں چشمہ فیض آئین نزول اجلال فرمودند۔

تاریخ۔ از جہانگیر شاہ اکبر شاہ ایں بنا سر کشیدہ بر افلاک
بانئے عقل یافت تاریخش "قصر آباد و چشمہ ورناگ"[313]

[310] تحصیل اننت ناگ۔ ابو الفضل در آئین اکبری درینمولا بیان مفصل نمودہ است ۔ ایں چشمہ از منابع دریائے بہت قرار دادہ است۔ طولش مقدار یک جریب است و بقول او عمق او را کسے نرسیدہ است۔ ایں نیز معلوم می شود کہ دراں ایام محیط ایں چشمہ از سنگ ہا بود و در شرقِ آں معابد بسیار بودند۔ نام چشمہ مزبور ویری ناگ بودہ است چنانکہ امروز ہم است (جیرٹ۔ آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱) ؛ [311] حیدر ملک چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر ؛ [312] $\frac{1036}{1626}$ ـــ $\frac{977}{1569}$ ؛

[313] ۱۰۲۸ھ ؛

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاہ جہان در ۱۰۳۵ھ[۳۱۵] قرین آں باغ شاہ آباد بعمارات عالیہ آباد ساخت اندریں باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزین نمود۔ تاریخ آں بر سنگے بہ خط جلی کندہ بدیوار آں چسپیدہ است۔ نظم۔

حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر　شکر خدا کہ ساخت چنین آبشار و جوی
ایں جوی دادہ است زجوی بہشت یاد　زیں آبشار یافتہ کشمیر آبروی
تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب　"از چشمہ بہشت[۳۱۶] برون آمدہ است جوی"

کسانے کہ ویری ناگ را نیلہ ناگ پندارند[۳۱۷] محض افترا است۔ چاشنی گیران عذوبت و خوشگواری آب ویری ناگ را اقرار نمی کنند۔

اچھہ بل۔ گرامی چشمہ ایست در پرگنہ برنگ کوٹہار در ذیل کوہسار بہ انفجار آب بسیار نادرہ روزگار میگویند کہ آب رودبار برنگی[۳۱۸] کہ از موضع وان دیولگام زیر کوہ غایب می شود۔ ہماں آب از چشمہ اچھہ بل جوشش ہمی کند۔

چچھہ بون۔ چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنہ مارٹنڈ زیر دامنہ کریوہ مٹن[۳۱۹]

---

۳۱۴ ملک حیدر چاڈورہ ؛ ۳۱۵ صحیح ۱۰۵۵ھ است و آنکہ دریں جا مذکور است غالباً سہو کاتب است زیرا کہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ در وے جہانگیر حاکم بود نہ شاہ جہان برائے ثبوت رجوع کنید بہ "قاموس المشاہیر" جلد اوّل ص ۲۰۴ ، نیز مادۂ تاریخ "چشمہ بہشت" کہ در بیت سوم مذکور است ممد ایں خیال است ؛ ۳۱۶ ۱۰۵۵ھ ؛ ۳۱۷ اشارہ است بطرف کلہن صاحب راج ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (ان شنٹ جیوگرافی ص ۵۰)

۳۱۸ منبع اش کوہ چوکہ سر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵)

۳۱۹ مراد از مندر "گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مذبور برلب دریائے گنگا واقع است و از افضل ترین مقامات مقدسہ اہل ہنود و بودان بہ شمار می رود ؛

اہل ہنود آن را به غایت متبرک می دانند. و از جملهٔ گرامی چشمه های ربع مسکون بلکه از گردهٔ گیاجی[۳۲۰] آن را افضل پندارند و بکثرت مهانم یعنی خاصیت فضیلت خورشش به آفتاب می دهند و در ماه لود که آن را مله ماس بانه ماس[۳۲۱] میگویند دران جا رفته برای کشایش و رہایش ارواح مُردگان خود شراده[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند.

انت ناگ چشمه ایست در قصبه اسلام آباد زیر دامن کریوهٔ مٹن آبش بسیار حوالی آن چشمه سار بے شمار. اسلام خان[۳۲۳] در عهد عالم گیر چشمهٔ مذکور به حیاض سنگین و صفه های دل نشین و فواره و آبشار آراسته باغی وسیع آباد ساخت و بادشاه آن را اسلام آباد نام نهاد. مهاراجه رنبیر سنگه آن را ترمیم ساخت.

دوکهبون[۳۲۴] چشمه ایست در پرگنهٔ برنگ به کثرت آب مشهور. سیف خان[۳۲۵] به حکم عالمگیر غازی مرمت آن کرده باغی آراسته بود که آن را اورنگ آباد می گفتند و به سبب تغییر سیف خان ناتمام ماند.

ککرناگ چشمه ایست در موضع بندوزن گام پرگنه برنگ به کثرت آب

---

۳۲۰ تحصیل انت ناگ؛

۳۲۱ مله ماس بانه ماس ماہے است که بعد اختتام عرصهٔ دو سال و ششماه اضافه کرده شود. ہنود این دیار درین ایام بر چشمهٔ مزبور رفته طعام برائے مُردگان خود می پزند و صدقهٔ غریبان و محتاجان می کنند؛

۳۲۲ آن طعامے که در حاشیه سابق مذکور شد؛

۳۲۳ نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر $\frac{۱۰۷۳ \text{ھ}}{۱۶۶۳ \text{ء}}$

۳۲۴ در نسخهٔ دیگر "کوتهار" مذکور است؛

۳۲۵ سیف خان صوبیدار کشمیر. بار اول $\frac{۱۰۷۵ \text{ھ}}{۱۶۶۴ \text{ء}}$ و بار دوم (۱۶۷۱ — ۱۶۶۹)

از گردہ ویرناگ نامدار۔ آب آں نہایت ہاضم و خوشگوار[۳۲۶] کہ از جاہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکماں مرمت آں نہ کردہ موجب آں منتشر است آب آں با نہر برنگی نے گذرد۔

پانزت ناگ۔ چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت[۳۲۷] پرگنہ دیوہ سر بکثرت آب مثل با ویری ناگ۔ حوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند و متصل آں چہار چشمہ بے نام۔ آب آں در وتھ دتر دمی گذرد۔

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنۂ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع ولہ ٹینگ زیر دامنۂ کوہ شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چیتر ساکنان آں نواح در آں جا رفتہ نذر و خیرات و عجز و نیاز می سازند ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بہادروں کہ شالی پختہ می شود باز غائب گردد۔ گویند در علاقہ ڈنگ در موضع گوبل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ از آں جا غائب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور می کند۔ روزیکہ ازیں جا خشک می شود در آں جا جوش می زند۔ العلم عند اللہ۔ و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلو ناگ۔ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنۂ دیوہ سر آبش سفید نما دکدر می جوشد۔ مؤرخان پیشین می نگارند کہ در سابقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میان چشمہ می داشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں

۳۲۶۔ جیرٹ۔ آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؛

۳۲۷۔ تحصیل پانزت ناگ جموں اینڈ کشمیر سیٹلمنٹ ص ۸۸ ؛

۳۲۸۔ واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم ص ۲۰۹۔ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ "سرسا" بُود۔ بیٹنزٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۰ ؛

تاثیر ندارد۔[۳۲۹]

چشمہ زُزلو۔ در موضع ززلو پرگنۂ دیوہ سرچشمہ ایست مثل بطیحہ مملو از آب و گل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں کندہا[۳۳۰] موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ میسازند نامہ نگار بہ نظر تحقیق ازکندہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شد گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ کندہا برہم می زنند۔ امّا کندہا کسے چشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ در چشمۂ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملک ناگ۔ چشمہ ایست در قصبۂ اسلام آباد بہ کثرت آب معروف[۳۳۱]

۳۲۹۔ قول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵):

"در پرگنۂ دیوہ سرچشمہ ایست پہلو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت و جہنہ تجربہ سعد و نحس و طالع در آں جا می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آن ہا پُر از برنج می کنند و سر آں ہا را می پوشند و نام خود براں ظروف می کنند و درمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدّت یک سال درہمان روز کہ آن عمل بجا نی آرند ہمبر وند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است و سال ہر کس کہ نحس است برعکس آں۔"

۳۳۰۔ کندہ ہا جمع کُندہ بضم کاف و فتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)

۳۳۱۔ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر" بٹ صفحہ ۸۸:

تمامی قصبہ را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد۔ بوی گوگرد ازاں می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد گردد۔ سوای آں در قصبۂ مذکورہ چشمہ ہای بسیار موجود۔

چشمۂ وتھ وترد۔ چشمہ ایست متصل بمنوہ سادی وارہ[۳۳۲] پرگنہ شاہ آباد قلیلے آب ازاں می جوشد۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند۔ و از چشمۂ وتھ وترو پایئن تر چشمۂ ہفت رکھیشران است۔ آب ہمہ ہا در نہر وتھ وترو میگذرد۔

چشمۂ کانو۔[۳۳۳] چشمہ ایست در پرگنۂ شاہ آباد سر راہ نو پورہ۔ مورخان پیشین می نگارند کہ درمیان چشمۂ مذکور پیشتر تمامی ماہیان یک چشم بودند۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین[۳۳۴]۔ نامہ نگار را ہمگی یک ماہی واحد العین بہ نظر آمد تتمہ ہمہ سالم بودند۔

سُند براری چشمہ ایست، عجیب در موضع زلن گام پرگنۂ برنگ ضلعۂ لہرنی کہ در زمستان خشک می باشد۔ ۱۵ ایل ماہ چیتر[۳۳۴] آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ[۳۳۵] آبش بدستور جاری می باشد۔ بعد آں حوض چشمۂ مذکور ہر روز سہ دفعہ بالکلیہ خشک می شود کہ یک قطرۂ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحصیل اننت ناگ۔ جنوبی کشمیر ۞ ۳۳۳ صاحب "واقعات کشمیر" نام آں قریہ کہ دراں چشمۂ مزبور واقعست نیز دادہ است۔ چنانچہ گفتہ است:۔
"چشمہ ایست واقعہ در قریۂ لوکہ بون مسمی بکانو بصورت کشادہ دمعنئی واحد العین۔ وجہ تسمیہ ایں است کہ ہر قدر ماہی دراں چشمہ است یک چشم دارد" ص ۲۷۲۔ س ۲ و ۳

۳۳۴ چیت ماہ ہندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۞ ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماہ ہائے انگلیسی ۞

موجود نمی ماند۔ سہ دفعہ آبش جوش زدہ وحوض پُر کردہ بیرون جاری می شود۔ ہمیں حال ہر روز بلاناغہ شب و روز الی آخر ماہ جاری می باشد۔ ازآنگاہ در زمستان خشک گردد۔ ہنود آں را ترہ سندبا میگویند۔ ہر سال در ماہ جیٹھ دہار دراں جا برای غسل می روند۔[۳۳۶]

نقل است کہ در زمان پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت می رفتند

[۳۳۶] "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روایت ازیں عبارت عیاں است:۔

"در پرگنہ برنگ در موضع ترول گام حوضے است سنگین سند براری نام۔ یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اوّل بہار ہر روز سہ بار آں حوض پر آب می شود۔ ہر مرتبہ تا دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو سہ آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی رح در تصنیفات خود بقلم آوردہ است کہ دولہ بابا درویشی صالح بود۔ آنجا رفتہ دید کہ از دحام مردم کفر از ہر طبقہ بسیار می شود۔ آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد نمود آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود۔"

امّا تفصیل حسن۔ مطابق بیان ابوالفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است:۔ ما حصل درج ذیل است:۔

نزد قصبۂ برنگ حوضے است کہ بقدر ہفت ذراع طویل است در عمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات است کہ حوض مزبور تقریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوش زند۔ در زمانہ قدیم ایں جا غارے بود سند براری نام۔ و چوں ایں پر شود از مقام دیگر چشمہ رشی رست (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دُدلہ ریشی[۳۳۷] نام فقیرے دراں جا منزوی بُود او را از دحام مردم ناخوش آمدہ سنگ بست چشمۂ مذکور کہ بہ ترتیب حیاض و ناودان آراستہ بود برہم زد۔ ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

طرفہ عینی ہست در کشمیر نامش سندہ برار
آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب بحال

پونہ سند چشمہ ایست غریب متصل موضع ستّڈار پرگنہ شاہ آباد کہ آبش در زمستان دو سہ ماہ خشک می باشد و در ماہ پھاگن و چہتر و بیساکھ آبش جاری گردد۔ بعد آں تا ماہ ساون بہ مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیدہ جوئے جاری می شود بس نفس دوم گویا از حلقہ باز پس فرو می رود۔ حوض خشک گردد۔ ہنود آں را پرستش می سازند۔ شیخ داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

چشمۂ دیگر بہ کمر ہست نامش پونہ سند
ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لُدرہ سند چشمۂ ایست در پرگنہ شاہ آباد قریب موضع ہلر متصل غار منڈا

(مسلسل) نام جوش زند۔ از مجموعۂ ایں ہر دو چشمہ حوض مذکور در جوش می آید۔ گاہے چشمۂ مذکور بہ سہ ساعت متواتر جوش زند و گاہے در آں واحد غائب گردد۔ بعد ازیں آب ایں چشمہ کمی پذیر شود حتی کہ قطرۂ آبے در وی نماند۔"

ملک حیدر چاڈورہ مقام جوش زدن چشمۂ مذکور دیالگام قرار دادہ است (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۶)

۳۳۷ از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہدہ و مشاہدہ و مرد مرتاض بود۔ قبرش در موضع اکھال نشان دادہ اند۔

بالائی کوه در ماه جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدیں نہج کہ یک نفس آب جوشیده از بلندی کوه مثل ناودان آب فرد می ریزد۔ چند ساعت گذشته بند می شود۔ تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقہ جاری می شود۔[۳۳۸] دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہِ بیساکھ تا ۱۵ ہار آبش در شب و روز یازده مرتبہ جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشہ جاری می باشد۔ در موسم زمستان دو سہ ماه خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع بُون ہامہ در پرگنۂ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد۔ ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہرموکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکور آب می جوشد۔[۳۳۹] اہل ہنود آں را گنگ جلن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہرموکٹہ گنگا پندارند۔

ھَلدَر۔ در پرگنۂ لار بالای کوه رنگنو چشمۂ ایست آب آں قطره قطره از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہلِ ہنود بروز ۱۱ ماه جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبتِ آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست۔[۳۴۰]

۳۳۸؎ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ ؛ ۳۳۹؎ "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ اما مصنفش از "ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے غسل" خاموشی اختیار کرده است ؛

۳۴۰؎ لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :۔

"در پرگنۂ لار برسر کوه رنگنو سنگے مجوف نمودار است بمقرر است کہ در ہر دہم ماه فرد دین از ہر پستانِ آں سنگ آب جاری می شود تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر ده ہزار کس بر وند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیبہ مال - در موضع بلہ پور پرگنۂ سپرہ سمن نہایت دل کشا۔

چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔

چشمۂ پا ہیہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہاہور پارہ مشہور است۔

اہل ہنود قایل اند کہ از تغسیل آں جرایم دور می شوند برہز۔ ۔ ۔ ۔ ؟[۳۴۱]

اڑپل ناگ چشمۂ ایست در پرگنۂ ادلر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔

مہاپدم ناگ - در پرگنہ ادلر موضع نزال واقع است۔ گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مورخانِ ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود۔ الحال آں را ادلر ناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ ادلر موسوم کردہ اند۔[۳۴۲]

مسلسل) یک شبانہ روز چنیں می باشد۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک و خالی است ؎

۳۴۱ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد ؎

۳۴۲ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہاپدم ناگ (مار بزرگ) بود۔ قبل در ودش در سرزمین کشمیر مہاپدم از نیلہ بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندر پور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ ریشی درواسا از شاہ وس داگ سو در شہر ش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بشکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقاب شدن شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف دشوگا سوپور رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ ادلر مشہور است (ایمپیریل گزیٹیر آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؎

چشمۂ زبون - در موضع زبون پرگنہ وہو[۳۴۳] واقع است۔ اہل ہنود آنرا نہایت متبرک می دانند و بروز دوادشی[۳۴۴] جیٹھ[۳۴۵] بدی دراں جا میلہ می باشد۔

نیلہ ناگ - در کریوۂ ناگام[۳۴۶] سر راہ چرار واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد در ۱۲۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد۔

نیلہ ناگ دوم - در موضع گوگجہ پتھری پرگنۂ ناگام زیر دامن کوہ مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش ہمیشہ مسدود و یک قطرہ بیروں ترشح نمیکند۔ مردماں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود۔ اہل ہنود آں را پرستش می کنند میگویند کہ در وقت پیشین چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد۔ از نیلہ ناگ نیلہ مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است کہ در زمان بادشاہ برہمنے در و میرفت و بعد دو سہ روز بیروں می آمد و تحفہ ہا می آورد و چیزہا می داد۔[۳۴۷]

چشمۂ کرمبشور - در موضع کرمبشور پرگنہ اچھ واقع است۔ در شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد۔ و اول بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

---

[۳۴۳] تحصیل پلوامہ ؛

[۳۴۴] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۰۔ حسب قول ابوالفضل زبون چشمہ ایست کہ اہل ہنود بادو فال نیک یا بد گیرند۔ چنانچہ وقت چیدن فصل زعفران در چشمۂ مزبور شیر گاؤ می اندازند۔ اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفران خوب نخواہد شد ؛

[۳۴۵] دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تاریک ؛

[۳۴۶] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ؛

[۳۴۷] جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ؛

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنۂ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ و چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است۔[۳۵۰] مورخان پیشین می نگارند کہ ہرگاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد۔[۳۵۱] نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت متصل ونتی پورہ پرگنہ اولر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را تغسیل ازاں مفید است۔[۳۵۲]

چشمۂ تتہ دان۔ در موضع دُجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است آبش

---

۳۴۸ "واقعات کشمیر" در بیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

۳۴۹ نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ؛

۳۵۰ ابوالفضل در آئین اکبری ؛

۳۵۱ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ - اما در و بجائے "کھاگ" "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ؛

"در قریۂ پھاک پرگنۂ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں متلاطم میشود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار مردم میرسد"۔

۳۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱ - اما دراں بجائے "ونتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ مؤخر الذکر درست است ؛

۳۵۳ قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ؛

دوازده ماه گرم می باشد۔ صاحبانِ جرب را بروز یکشنبه غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ در موضع ایشه براری پرگنه پهاک واقع است۔ آبش قلقلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاه پندارند[۳۵۴] و به روز اول بساکھ دراں جا میله می باشد۔

وچارناگ۔ در محلهٔ نوشہره واقع است۔ اہل ہنود تغسیل ازاں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی[۳۵۵] چیتر بدی دراں جا میله می باشد۔

چشمه کهیر بهوانی۔ در موضع توله موله پرگنهٔ لار بزرگ پرستش گاه اہل ہنود است۔ آبش بقلقلے تراوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاه رنگ می شود رنگ سیاه مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماه بروز اشٹمی شکله پچ[۳۵۶] دراں جا میله مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلهٔ کلاں باشد۔ بسیار خلق جمع می شوند۔

---

۳۵۴ آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۱۔ اما دراں نام ایں چشمه بجائے "گپت گنگا" "سریاسر" درج است ٭

۳۵۵ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماه چیت ٭

۳۵۶ بتاریخ ہشتم روشن۔ شکله پچ اصلش شکله پکهش است۔ نزد ہنود چنانکه مذکور شد ہر ماه بدو حصهٔ مساوی منقسم است۔ پانزده ایام اوّل روشن و دیگر پانزده ایام تاریک حصه اول را شدی یا شکله پکهش می گویند (شکله بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن و پکهش بفتح بائے فارسی بمعنے بازو) و حصهٔ دوم را بدی یا کرشن پکهش گویند (کرشن بکسر کاف وسکون حرف آینده بمعنی سیاه در سنسکرت) و پکهش ہماں که مذکور شد)٭

وترگنگ - زبردامنۂ کوہ موضع میگام پرگنۂ لعل واقع است. آبش صاف و ہاضم بوقت اسقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختۂ از پوست گاؤ درمجرای آب چشمہ پنہاں میدارند۔ فی الحال بارش ژالہ و باراں می شود۔[۳۵۷] نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بہ سبب شدّت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی[۳۵۸] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ - در موضع وانگت پرگنۂ لار زبر دامن کوہ بوٹی شور واقع است. بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[۳۵۹] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکٹہ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و درآں جا ختم باتزا می کنند۔

شنگہ پال - برکمر کوہ متصل موضع برار ددچھنہ در پرگنۂ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی[۳۶۰] درآں جا مسجدے عمارت کردہ مدّت چہل چلہ دراں جا

---

۳۵۷ ملک حیدر چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور را نیز آزمودہ است چنانکہ می گوید:۔

"در پرگنۂ لار برسر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است۔ نام آں جوئے اوترگنگ است۔ اگر کسے در آنجا برسد دگوشت گاؤ یا مرغ بہ پزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند در تہ برف غائب شوند۔"

۳۵۸ دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

۳۵۹ (۱۳۳۲ قبل مسیح)

۳۶۰ مریدے است از مریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رح۔ بقول مصنف "واقعات کشمیر" مردے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرایید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین وشرح آں دستور السالکین وقصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(بقیہ برصفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بُود۔ نظارۂ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ در موضع گردرہ پرگنہ کوہہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہل جرب رامُفید۔

پاپ چھن۔ در موضع پاپ چھن پرگنۂ کوہہامہ واقع است۔ آبِ قلیل ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند د بروز سال نومیلہ می باشد۔

چکری شور۔ در موضع آویتھ مُولہ پرگنۂ کوہہامہ واقع است۔ اہل ہنود آں رامتبرک می دانند۔

زلی شور۔ در موضع ہرون پرگنۂ زبنہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ بر کوہ شیوہ پرگنۂ زبنہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجود۔

لچھمن تیرت[۳۶۱]۔ در موضع لٹ شاٹ پرگنۂ زبنہ گیر واقع است۔ اہل ہنود بروز مادس[۳۶۲] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ در موضع ہرون پرگنۂ زبنہ گیر واقع است وہشت چشمۂ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجود۔

شیوہ ناگ۔ در موضع ترہ گام پرگنہ ونر چشمۂ فراخ است ماہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل)، در سنہ ۹۹۴ھ درعہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند؛

[۳۶۱] صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ؛

[۳۶۲] روز پانزدہم "کرشن پکھش"؛

شومہ ناگ - در موضع شومہ ناگ پرگنۂ ونر دسیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ - در صحن مقبرۂ زینتی شاہ[۳۶۳] مستانہ واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمہ منزہار در پرگنہ ونر - عجیب چشمہ ایست - آب مصفّا دارد۔

ناران ناگ - در موضع مقام دردہ پورہ پرگنۂ ونر - نہایت عجیب۔

بُمبر ناگ - در پرگنۂ ونر بالائی کوہ جٹن بسیار فیاض۔

سبد گنگا - در کندی ونر - ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کُنڈ - سیتا کُنڈ - لچھمن کُنڈ - ہنومان کُنڈ - در پرگنۂ ونر علاقۂ نے ہری از موضع میل بال یک کروہ بالا برکمر کوہ دٹ چہار چشمہ واقع است - گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بُود مدتے در آں جا ریاضت می کرد - اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ - در موضع گزریال پرگنۂ ونر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد - ماہیاں بسیار دارد - اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

---

۳۶۳ مجذوبے بود از چکان کپوارہ بہ جذبۂ عشق الہٰی آوارۂ و عریاں می رفت مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاہ خاص و عام است - بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص مزبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزہ رحمۃ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر میشد ؛

۳۶۴ حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیدہ ہنود ذات باری در وحلول کردہ بود - مؤرخان ہنود زمانہ اش ہشت لک سال قبل ازیں بیان کردہ اند ؟ (جامع اللغات اردو)

چشمہ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و لطیف و خوشگوار است۔ سلاطین و امرای این دیار بہ کمال ہوس آب آں چشمہ استعمال می دارند۔ بنا برآں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان در عہد خود عمارتے خوش و باغی دلکش در آں جا احداث کردہ حوض سر چشمہ را سنگ بستی عجیب آراست۔ کلیم بدیہۃ تاریخش گفت:-

تاریخ

دوش دیدم نشستہ بر کوثر ۔۔۔ شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی

گفتمش السلام گفت علیک ۔۔۔ گفت برگو دگر چہ میخواہی

گفتمش بہر چشمہ تاریخی ۔۔۔ گفت برگوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا محرم تاریخش گفت:-

تاریخ

سال تعمیر حالِ "چشمہ شیخ"[۳۶۸] ۔۔۔ گفت محرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ۔ متصل لتر آگہ لر[۳۶۹] پرگنۂ شاورہ زیر دامن کریوہ نہایت مرغوبست کیال مرچن۔ در موضع دِگام[۳۷۰]۔ پرگنۂ بالمحو۔ بر رود خانۂ رہنی آرہ۔ ہنود آں را پرستش می کنند۔

۳۶۵؎ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالیٰ اند نہ کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر در عہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ؛

۳۶۶؎ $\frac{\text{۱۰۴۲ھ}}{\text{۱۶۳۲ء}}$ ؛ ۳۶۷؎ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۶ — ۱۸۴۱ء)

۳۶۸؎ ۱۲۵۸ھ ؛

۳۶۹؎ سور در پرگنۂ مراج (ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰؎ باٹ۔ در مراج (ایضاً) ؛

سوکھ ناگ - در بچھ نار از مقام بالا آبش در رودخانۂ لدرمی رود۔ نہایت عجیب و دلفریب است۔

کوٹھیر ناگ۔ چشمہ ایست دلکشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود۔

چشمۂ شمہال۔ زیر دامن کوہ شمہال۔ آب آں بسیار خوش گوار است و بہ زراعت شمہال سیراب گرداند۔ قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را تچھک ناگ میگویند۔ و بر السنۂ عوام مشہور است۔ کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ در آں جا تشریف بردہ اند۔ بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند۔ واللہ اعلم۔

عین العفونت۔ در موضع دین پرگنۂ دہو واقع است۔ ازاں جا بوی گوگرد می آید۔

رودخانہای کشمیر

ساندرن۔ برف آب کوہستان برار بال[۳۷۱] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد۔

رود برنگی۔ منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[۳۷۳] و نوبوگ نے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سارکگر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد۔

آرہ پتی۔ مخرج آں آب سرچشمۂ ژہرناگ و برہمہ سر و رودرہ سر

---

۳۷۱ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛

۳۷۲ ایضاً ؛ ۳۷۳ ایضاً ؛

برف آب کوہستان مرگن وغیرہ[۳۷۴] باب چشمہ سار اچھہ بل و سرچشمہ بَون و
اننت ناگ وغیرہ رودے مجتمع گشتہ باآب برنگی و ساندرن بہ مقام کھنہ بل[۳۷۵]
لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدریا المبودری[۳۷۶] - از برف آب کوہستان جنوبی پرگنۂ لار و کوہ امرناتھ
چہار جوی یک جا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گوپہ[۱] بری دوم از کوہ دارہ داس[۲]۔ سوم
آب سرچشمہ[۳] نارسر بلاق پرگنۂ پھاک۔ چہارم آب ینبوع[۳۷۷] شیشرم[۳۷۸] ناگ
بہ حیثیت اجتماع رودے بہم رسد و مزروعات دچھن پارہ را سیراب کردہ
چہار بخش می شود بہ چہار محل و باآب دریای بہت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود دلنشو - منبع اصلی آں سرچشم کوثر ناگ است و از برف آب
ہمالی کوہستان و آب کوثر سر و ثہر سر و سرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ
من مقام اہرہ بل قریب موضع وڈو آب آں رودبار میان تنگنای دریچہ
مضیق از بلندی سہ چہار صد درعہ مثل آب چادر فرو میریزد۔ بہ تحریک ہوا و
رفعت محل آب را مثل غبار مترشح ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرتِ الٰہی مشاہدہ
گردد۔ چنانچہ شاہان مغلیہ برای سیر و تماشا در آں جا می رفتند و شعرا در وصف
آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ ظفر خان احسن

زجنّت چند گوی ای سخن ور نداردآبشارے مثل آہر

---

۳۷۴ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛ ۳۷۵ ایضاً ؛

۳۷۶ بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار" ؛

۳۷۷ ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب مراد میکند جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

۳۷۸ بطرف شمالی کوہ کوہن ہار نزد کوہ مہاگنس ؛

۳۷۹ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۳ ؛

یکے دریای بے پایان ز تھار | ز اوج کوہ می غلطد بیکبار
چو گردد از فراز کوہ راہی | شود کر از خروشش گوش ماہی
بیقینم شد ازیں گردندہ دولاب | کہ گردد آسیای چرخ زیں آب
نگہ دارد تماشائے نظر را | کہ پالغزد ازاں نور بصر را

بعد آں آب ہای انہار و چشمہ سار بسیار و رود پوشی کہ از کوہستان دیوہ سر می آید شامل آں گردد۔ نہر وتھ وترہ کہ منبع آں سر چشمۂ وتھ وترہ کہ قریب موضع بمنوہ مشہور است از آب سُندرہ نار و غیرہ سرشار گشتہ از موضع ہالِش رودِ ویشو را آبرو بخشد و بمقام نایئنہ از بقیہ آب رنبی آرہ ترقی یافتہ مزروعات پرگنۂ دیوہ سر و آڈون و انتت ناگ را سیراب کردہ بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازدہ جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ مَن[1] از موضع جمہ نگری برآمدہ در آڈون پائین طراوت بخشیدہ باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کردہ است۔ دوم بارڈ[2] کہ از موضع ڈو علیحدہ گشتہ دہات آڈون را سیراب کردہ بمقام نادپورہ شامل منبع خود گردد۔ سوم ڈونگر[3] کہ از تکھرپورہ منشق گشتہ و در ضلعۂ کولہ گام دیوہ سر گذشتہ از موضع کیموہ لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم[4]۔ نا ندی کہ از مقام ہالِش برآمدہ در ضلع نا ندی پرگنۂ انتت ناگ تا بجبہاڑہ رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فاجرہ بود۔ وی حفر کردہ است۔

رنبی آرہ۔ منبع آں آب نندن سر و چندن سر و برف آب کوہستان روپڑی و دارہ ہال و پیر پنجال[۳۸] است و از راہ ہیر پورہ جاری گشتہ انہار متعددہ ازاں منفجر گردد۔ یکے سُن گلو[1] کہ از موضع زوگام می آید و در پرگنۂ آڈون و زینہ پور

۳۸؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما در و بجائے "دار ہال" کوہ شوپ کور د راے نیاز مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام وچی باز شامل منبع خود گردد۔ دوم جوی ناٹھو پائین ژوگام منفجر گشتہ از موضع ترنو شامل سن گلو گردد۔ نہر سوم لاڑ کہ مزروعات سپرہ سمن راد پرگنۂ شکرو و چند دہات چھراٹ را سیراب کردہ از موضع ڈوکن دٹھمب درگذشتہ در گوری پورہ چکش آب نبل تپۂ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالۂ رنبی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است با خود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم از موضع ۳۸۱.... جدا گشتہ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع کاوہ دنی شامل بہت گردد۔ و خود رنبی آرہ میان پرگنۂ شادرہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ بارڈد ولیشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آں آب سرچشمۂ رامہ سر و برف آب کوہستان شوپ گوری و کاثرہ گلہ وال ڈٹ ۳۸۲ پنداشتہ اند و بمقام دال زیب سہ حصّہ می شود یکے نہر رامشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوم رود رامشی کہ کریوہ خام پور را سیراب گرداند۔ سوم رود رامشی کہ میان تپۂ چھراٹ مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکاپور با دریای وتستا ۳۸۳ شامل گردد۔

رود تولہ برین۔ منبع آں چکش ۳۸۴ آب کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہ قیصر مولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع دنہ نار شامل بہت گردد۔

رود دود گنگا۔ مخرج آں آب سرچشمۂ دودھ سر و آب کوہستان

---

۳۸۱ البیاض۔ فی الاصل؛ ۳۸۲ ایضاً؛ ۳۸۳ ایضاً وتستا چنانکہ قبل ازیں مذکور شد نام سنسکرتیست دریائے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد؛

۳۸۴ چکش بفتح شین وکسر کاف بہ ہندی ترادش آب را می گویند؛

(جامع اللغات اُردو)

سنگ سفید و کاژہ گلہ[۳۸۵] و عیون آں سواد است و میان درۂ آری گام و ناگام بہ چند راہ مزروعات را نضارت بخشیدہ بمقام چھچھ بل[۳۸۶] دریای بہت را متصاعد گردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ آہیچ۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ یار و آب سرچشمہ ہای آں طرف بہم مجتمع گشتہ مزروعات دہات بانچھامہ و دین شو را سیراب کردہ در ننبل بمنہ داخل باآب ہاکورسر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبع آں یکے آب سک ناگ و برف آب کوہستان بیروہ دوم برف آب کوہ پالسں و توسہ میدان میان پرگنۂ بانگل بہ انہار متعددہ جاری گشتہ مزروعات را نضارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اوّل میان کانہامہ۔ نہر دوم براہ ہانجی دیرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل کولاب پماسر گشتہ براہ نایدکھی برآمدہ برابر تارزارستا شامل تالاب اُدلر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمۂ ابلاپتری و برف آب کوہستان افروٹ میان گلمرگ ساری گشتہ دار آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل کردہ و زرع پرگنۂ کروہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل آدلر گردد۔

رودِ بار ہارون۔ منبع آں آب سرچشمۂ مارسر و برف آب کوہستان پھاک است کہ میان درہ داچھیگام براہ تیل بل داخل کولاب ڈل می شود۔ انہار متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بگ نہرے[۳۸۷] از موضع ناگر پورہ حفر کردہ سمت شمالی

---

[۳۸۵] اما مصنف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاژہ گل" اکتفا نمودہ است؛

[۳۸۶] در حدود غربی شہر سرینگر؛

[۳۸۷] راجہ بک پسر راجہ دہربل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ در گذشت۔ زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۳۲ ۵ سال قبل مسیح بود۔

پرگنہ پھاک را نضارت بخشید۔ آں را ماؤس نامند۔ و جہانگیر شاہ از موضع ہاروں نہرے جدا ساختہ باغ شالمار را رشک بہشت گردانید۔ آصف جاہ خان نہرے ازاں منشق کردہ باغ نشاط را طراوت بخشید و بہ سعی جناب خواجہ شاہ نیاز نقش بندی نہرے از ہاروں بالاتر زیر دامن کوہ ساری گشتہ مزروعات موضع برین را سرسبز گردانید و آب رودبار ہاروں با آبنالاب ڈل متحد گشتہ۔ بہ دو راہ جاری می شود۔ یکے نالۂ مار من مقام خواجہ باربل نہرے از ڈل جدا گشتہ داخل برار نمبل گردد۔ ازاں جا میان نالۂ مار کہ بڈشاہ میان حصہ شمالی شہر حفر کردہ است ہشت ماہ تابستان جاری گشتہ مزروعات انچھن را سیراب گرداند چند جوی ازاں منشق گردد۔ یکے جوی سید بزرگ شاہ[۳۸۸] کہ میان خانیار جناب سید بزرگ شاہ قادری حفر کردہ است۔ دوم دولت کول کہ دولت چک در ایام حکومت خود میان صحن خانۂ خود گذرانیدہ بود و بسبب واقعہ آتش کھارہ بازار منہدم گشتہ۔ آنگاہ خواجہ شاہ نیاز نقش بندی[۳۸۹] ہفت ہزار روپیہ صرف کردہ نہر مذکور را باز جاری ساخت۔ سوم جوی کاوڈارہ۔ کہ براہ مرجان پورہ شامل خوشحال سر گردد۔ چہارم جوی نارہ بل از اشرف کدل جدا گشتہ در

۳۸۸ھ سید بزرگ شاہ فرزند ارجمند سید غلام شاہ جواد و نیک نہاد بود و از خلیفۂ والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری اکتساب آداب طریقت نمودہ بدرجۂ شہود اعتلا فرمود۔ مردے بود صاحب جود و سخا باوجود علائق دنیوی ہمیشہ در عبادت و ریاضت می کوشید۔ وفات ایشاں چہارم رجب ۱۲۳۲ھ بہ وقوع آمدہ در خطیرۂ اجداد آسود۔ تاریخ وفاتش ازیں شعر مفہوم می شود:۔

ہاتفی سجع مہر تربت او۔ خواجہ سید بزرگ شاہ نہاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

۳۸۹ھ بر صفحہ دیگر

خوشحال سرسبز کردہ داخل آنجا رسر گردد۔ حصّہ دوم آب ڈل براہ چونٹی کل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت [389] گردد۔

امرا وتی۔ از برف آب کوہستان وچھن یارہ و کوہ امرنانھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد دبر وقت ہیجان آب خاک سفید با آب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید گرداند۔ بپائین سونہ مرگ باسند لار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہرموکہ گنگا و کولوسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرمکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن باسند لار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار [391]۔ سرچشمۂ وگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصّہ می شود یک حصّہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمت مغرب آبا حصّہ شرقی با آب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود در آں می آیند لاحق گشتہ

[389] خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم ظاہری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و احادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مورکرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کونل ولیم مزبور بسیاحت ترکستان می رفت و در راہ از دست ترکمانان اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ اورا از دست آنہا رہائی رسانید۔ از تصنیفاتش رسالۂ چلے نامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

[390] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ [391] سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رود به هم رسد. بعد آن با رود خانه وکه شامل گشته از علاقهٔ کرگل به جانب شمال عبور کند. ازاں جا با دریای کهلشری که از کوهستان رودک و چان تهان و گردوک وغیره بالمال از در شور می آید پیوسته بنام اباسند نام زد گشته میان دره های کوهستان ملک اسکردو و هونزی و نگری و گلگت و داردو وغیره عبور ساخته زیر قلعهٔ اٹک به دریای اٹک مسمّی گردد و دریای لنڈا که از کوهستان کابل می آید شامل آن گشته پائین ملتان دریا هائی پنجاب را متلاطم گردانیده در بحر محیط متوازی گردد۔

حصّه دوم آن جانب غرب جاری گشته از آب انهار و جوی بار کوهسار یمین و یسار وقار خود حاصل کرده و از آب رود امرادتی که از کوهستان وچهن پاره می آید شکوه آن مضاعف گشته نام آن رودبار سندلار گفته می شود. پس ازاں جوی بار نیله گراز از سوره فراو شامل گشته و رود کرانکه ندی از موضع تنگن آمیخته و از موضع دسن نهر برهمه سر منفق کرده پرگنهٔ لار را سیراب گرداند. و از موضع هرن منتشر گشته آبش به چند راه داخل آنچار سر گردد. در زمان پیشین سندلار براه سهه پور عبور کرده از موضع شهاب الدین پوره با دریای بهت ملحق می گشت. امّا در عهد عبدالله خان[۳۹۲] دّرانی دریای سند طغیانی شده بطرف آنچار سر خود بخود راهے غابر کرد. و به موجب غفلت حکّام دو سه سال معلّق العنان مانده از مزروعات دهات لار قریب لک خروار ضایع گشت. و در عهد سردار عظیم خان[۳۹۳] به اهتمام علی قلی خان در ترمیم و تشدید آن مردمان را زحمتے فراوان رسید لیکن بعد دو سه ماه باز طغیانی شده سدّ متین را از میان برداشته

[۳۹۲] صوبیدار کشمیر در عهد افاغنه (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء) ؛

[۳۹۳] صوبیدار کشمیر در عهد افاغنه (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء) ؛

تالاب آنجا ‌رسر متلاطم گردانید- الی الآن ہمچناں میگذرد و بہ امتزاج آب امراوتی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدرمی باشد۔ قدسی

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسبیلش آب لار است

قضا از سیم نابش آفریده بغیر از موج گل طوفاں نہ دیده

ندیده دیدۂ افلاک باری زجوی شیر زیدساں آبشاری

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب و شاداب گردانند- اوّل نہر لار کول کہ از موضع وسن جدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیده فیض بخش سایر المواضع پایین[۳۹۴] میگردد- ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کرده است موجب آن نامش لار کول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا وندہامہ می رفت- ازاں جا راجہ جیاپیڈ نہرے[۳۹۵] حفر کرده آب آں در اندرکوٹ رسانیده بود- الحال ہمگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راه زیر زمین میان نقب میگذرد- و قلیلہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بود وے نہر لاری زیر دامنہ کوه دیارہ گری جاری کرده دہات دہما پورہ وغیره آباد ساخت- دوم[۲] ڈب کول از موضع مبگام مزروعات را سیراب کرده تا موضع ڈب میگذرد- سوم[۳] آره کل کہ از موضع پرنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلاخ بہ مسافت دوازده کروه در پرگنہ پھاگ مزروعات را سیراب گرداند- گویند نہر مذکور راجہ آری راے[۳۹۶]

۳۹۴ء پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج (ابن شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵ء (۴۷۷۲ - ۸۰۳)؛

۳۹۶ء بطور معجزه حاکم کشمیر شد- ۲۳سال قبل مسیح دفات کرد- راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۸ مملوکہ خانقاہ معلی ؛

حفر کردہ است. لشکر خان کہ در عہد چغتت[397] ناظم کشمیر بود نہر مذکور را مرمت ساختہ از موضع بٹہ پورہ نظارت بخش آب سال خود گردانید. چہارم ڈگر کول کہ قریب موضع داہلو از سند جدا می شود ہمہ وش آنکہ کل مزروعات دہات پہاک را شاداب می سازد. بانی آں راجہ زشک[398] مشہور است کہ برای آبادی موضع ڈگرہ جاری کردہ است و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و افضل آباد[399] مسلوک ہمی بود. پنجم شاہ جوی کہ از موضع داہلو جدا می شود. سلطان زین العابدین برای آبادی پرگنہ آروی و باغات و دولت خانہ شاہی حافر آں تا نو شہرہ شدہ بود.

لچھمہ خاتون زوجہ جلال ٹھاکور نہرے از شاہ جوی جدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است. شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی بہ خوبی نمودہ آب آں در باغ الہٰی و باغ بحر آرا و باغ گلشن و درشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رشک بہشت فرمودند. و سیف خان برای طراوت باغ سیف آباد پہلوی شاہ جوی نہرے جداگانہ آوردہ بود الآن معدوم. اخوند ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع درِند جاری کردہ بود. الحال علامتش غیر معلوم. دریں زمان مہاراجہ

۳۹۷ھ ۱۰۶۹/۱۶۵۹ —— ۱۰۶۷/۱۶۵۷ھ بعہد شاہجہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر راکہ بہند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بودند زیرا کہ جد اعلےٰ شاں امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بود.

۳۹۸ھ یکے از شاہان کشمیر است کہ مذہباً بودا بود. گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلیمان در کشمیر آمدہ بود. راج ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۰۸ :

۳۹۹ھ تفصیل ایں ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر ملاحظہ کنید :

رنبیر سنگھ نہر شاہ جوی و نہر ذکرہ کل متحد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانہ جند ۴۰۰ رہ ہای شالی کوب و طلسم خانۂ ابریشم جاری ساختند۔

رود ارنی ۴۰۱ - منبع آں سرچشمۂ شیراسر و سرہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درّہ نادی ہل پرگنہ بہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اولر گردد و سہ جوی ازاں منفک می شود۔ دو جوی در ضلعہ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانہ جندرہ شالی کوب راسرانجام نماید۔

مدمتی منبع آں برفاب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نبلہ سر و آب نالۂ توتار است۔ مزروعات راسرسبز کردہ از موضع نانتھ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آں کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ وٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آلوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پھرو - کہ میان درّہ کامراج می گزرد۔ و منبع آں آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آں برفاب کوہستان دعیون پرگنہ اُوتر پسبیل نہر کھل کہ منبع آں رستہ کل ناگست من مقام آوت کولہ شامل آں گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گراں میان آں سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گردد نواح ممتلے گشتہ از موضع کوپہ وارہ رود ماور کہ مخرج

---

۴۰۰ ناکین ؟ :

۴۰۱ ارن - (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست داز محل دُوکلہ بل رود حمل کہ منبع آں گوپچن ناگ می باشد با جمیع انہار وجوئبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند ترقی خود حاصل کردہ بہ مقام دواب گاہ[۲۰۲] ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پھرُو رامن مقام پُہرو از مجرای خود مسدُود کردہ آب آں فیض بخش پرگنۂ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب و باغات دلفریب آباد کردہ بُود۔ تاریخ آں "جوی خرّم"[۲۰۳] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود ادمنہدم گشتہ نالۂ پُہرُو براہ خود عود نمود۔ انگاشاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بُردہ ردی بہی ندبدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جا کہ منبع آں رود بار آب کولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رودِ کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں با آب ویشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ بابِ نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب یم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ بال وگوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و لولاب و وتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف و اکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع رود ہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[۲۰۴] بانبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

[۲۰۲] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؛

[۲۰۳] ۸۶۵ ہجری ؛

[۲۰۴] پنڈت آنند کول بجائے "مظفر آباد" "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ؛ دومیل قریۂ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام انصال رود ہا راگویند۔ و از ہمین رعائت ایں قریہ کہ مقام انصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؛

رود ساندرن - از درّهٔ شاه آباد و رود برنگی از کوہستان پرگنهٔ برنگ و رود آره پتی از کوہستان کوٹہار آمده قریب قصبهٔ اننت ناگ باهمدیگر متحد می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساخته من مقام کھنه بل عمقی بهم رسانیده بنا بر استوای محل آهسته آهسته بر گل خالص منحدر گردد چنانکه آب آں در عرصهٔ یک ساعت از یک نیم تا سه میل موجب قلت وکثرت آب متحرک گردد و از کھنه بل نام آں دریا بزبان شاستر[۴۰۵] وتستا و به لغت فارسی بهت و بزبان کشمیری ویتهه گفته می شود. بعد آں به امتلای آب های انهار و رود بار و چشمه سار استعداد فراوان حاصل کرده میان شهر سری نگر جاری گشته مخلوقات ومزروعات را سیراب گرداند. و آب آں از درجهٔ معمولی زمستان در تابستان قریب چهار درعه رفعت پذیرد. زیاده برآں از کناره ها متموج گشته سیلاب گرداند. و از کھنه بل اوّل رود لمبودری از چهار محل واصل بهت گردد. اوّل پائین کھنه بل دوّم منز گنڈ سوّم در گوره دیر چهارم در کڑه بنگ. انگاه رود بار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آره بدو جا یکے از موضع کاوه ونی دوّم از للّه هار و آب کوہستان اولر مع آب چشمه سارها از مکان چرٹسو و آب ینابیع پرگنهٔ دہو و آب ننبل باله همه از پانپور[۴۰۶] و رود بار ہشی از کاکاپور و رود ناگام از وتهنار و رود تیل بل و آب تالاب ڈل

[۴۰۵] مراد از زبان سنسکرت است که در هند شمالی بزبان "شاستری" هم موسوم است۔

[۴۰۶] پنڈت آنند کول پامپور نوشته است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور مابین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنه میلادی تعمیر شده است۔ بانی اش پدم وزیر راجهٔ اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریه پدم پور بود۔ زعفران زارهائے پامپور مشهور است مردم شماری آں ۳٫۳۴۸ نفر۔

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیرگڑھ دررود دودگنگا بمقام چهته بل و آب جوئبار آرپیج مع آب غنبل بمنه از پارم پوره و سندلار مع آب آنچار سر و خوشحال سر و نبل توله موله از شهاب الدین پوره و آب تالاب مانسر از ننی ناره جابجا شامل بهت گردد و به امتزاج آں رودها متموج و متلاطم گشته براه بانه باری داخل تالاب اولر می شود

در زمان سابق پائین موضع حاجن با نال اولر لاحق می گشت در سال سنه ۱۲۴۰ هجری براه نالهٔ بانه ابری که پنڈت سورج بهان کنده بود رجوع نمود ازاں باز همچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بهت به امتزاج آب تالاب اولر و انهار کوهسار کوبهامه وغیره به حیثیت اجتماع سمت مغرب رجوع می کند و از آب ننگل و رود پماسر متصاعد گشته میان قصبهٔ سوپور[۴۰۷] برآمده از دو آب گاه نالهٔ پهرو شامل کرده تا حدود باره موله باهستگی دز می گذرد و ازاں جا نام بهت یا وتستا از ذات آں رفع گردد. من مقام کهنه بل تا قصبهٔ باره موله[۴۰۸] سفاین خورد و کلاں میان آں در بهار و زمستان هر وقت می گذرند. مسافت آں از کهنه بل تا باره موله مع کج و پیچ قریب یکصد میل می باشد و از قصبهٔ باره موله سمت مغرب میان درهٔ مضیق به کمال زور و شور منحدر گشته و از آب های کوهسار علاقهٔ دچهنه و کهاوره تزاید و ترقی حاصل نموده تا حدود مظفر آباد[۴۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند. ازاں جا با آب

۴۰۷ از بزرگ قصبه جات کشمیر است. بانی اش سرسے سویا نام بود که در عهد اونتی ورما (۸۸۳-۸۵۵ء) بوزارت فائز بود ؛ ۴۰۸ قصبهٔ باره موله در اهمیت بدرجهٔ سوم است قبل از تقسیم هند درمیان بھارت و پاکستان یکے از مراکز تجارت کشمیر بشمار می رفت ؛ ۴۰۹ از تعمیرات مظفر خان بمبه است (سنه ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۳۶۲۴ نفر ؛

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پکھلی* می آید میان درۂ کوہسار تا حدود چانک میرپور می گذرد۔ پس ازاں میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ بادریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحر اعظم[۲۱۰] می افتد۔

کٹہ کُل - از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میان حصۂ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفا کدل بابہت واصل گردد۔

سونر کُل - مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوئی کٹہ کُل نہرے جدا گشتہ بار دد دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور - از دریای بہت بہ مقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکورسر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہائے کشمیر

تالاب اولر - کولابے است عمیق[۲۱۱] و وسیع بہ شکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور تخمیناً ۱۰ میل۔ عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[۲۱۲]۔ دور محیط آں بر وقت اعتدال تخمیناً

---

[۲۱۰] بحر ہند ٭ [۲۱۱] مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصۂ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جاکم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ٭ [۲۱۲] اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹاین این است کہ طولش ۱۰ میل و عرضش شش میل و میگوید کہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود ٭

* صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بالوسر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آں زمان است ٭

چهل مبل و بر ساحل شرقی و شمالی آں دہات پرگنۂ کوہامہ و زبنہ گیر و جنوباً قریبہا سایر المواضع پائین واقع است و در ساق وسط آں چشمۂ اولر ناگ مشہور (اولر بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد) ازاں جاکہ آب آں چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بود لہذا آں چشمہ را اولر ناگ گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان پاستان از کوہستان پرگنۂ لار نیمۂ از آب چشمہ سار ستھسر با آب کوہستان دا سہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ بہ قضائے اتفاقات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حامل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ راہ دبار را سد راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آں تالاب را ستھسر می گفتند و دراں زمان جوگنی ہا یعنی پریاں بہ سواری سفینہ درمیان آں سر سیر می کردند۔ چنانچہ برکوہ وگنی نوکا بندن[۲۱۳] ہا تاحال موجود است۔ بعد مرور دہور موفور ساکنان شہر سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہدیٰ باز ماندہ بہ قہر قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان انگیخت و آں شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۲۱۴]۔ ازاں باز رود سر چشمۂ ستی سر د۔ زیر دامنۂ کوہ وگنی در دہان غارے در آمدہ از چشمۂ اولر ناگ جوش می زند۔

چنانچہ یکے از ذہبای پیشین سبوس شالی در رود دا سہ بل انداختہ از

---

[۲۱۳] نوکا بندن بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آں۔ لہذا معنی اش سوراخیست کہ بداں کشتی ہا مضبوط می دارند ؛

[۲۱۴] تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحہ ۴۷ ؛

چشمه او از ظهور نمود۔ قصه غرق شدن شهر مذکور در ذکر راجه سندرسین[۴۱۵] مشروحاً گفته آید۔ بعضی امارات عمارات شهر مذکور اکنوں هم به نظر همگناں عیاں می شود۔ چنانچه یکے از محققاں قریب ساحل شرقی در عمق دریا پایهای جسر سنگین معاینه نمود و بعضے هانجیاں[۴۱۶] تالاب می گویند که محاذی جبل شیره کوٹ از عمق آب غرفه های کوشکی به نظر می آیند و متصل آں درختے عظیم ملاحاں می بینند۔ مورخاں می نگارند که از تعمیرات آں زمان بت خانه بود که غرق در زمستان عیاں می شد۔

سلطان زین العابدین بر سر آں بت خانه بزرگ سفینه نصب کرده بالای آں سنگ و خاک انباشته جزیره وسیع که طول آں از شمال تا جنوب یکصد ذرعه و عرض ۷۵ ذرعه می باشد بلند افراشته باغی دل کشا به اشجار و ازهار غمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آں عمارتے سنگیں که سه آشیانه[۴۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین که تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زرین که پیش ازیں غواصاں از بت خانه مذکور صرف ضروریات جشن شاهی کرده داد و دهش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۴۱۸]۔

ایں بقعه چو بنیاد فلک محکم باد
مشهور به زینه ڈینب در عالم باد
شه زین عباد تا که درو جشن کند
پیوسته چو تاریخ خودش "خرم باد"[۴۱۹]

---

۴۱۵ رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجه سندرسین پسر راجه بندرسین ؛ ۴۱۶ لفظ کشمیری است بمعنی کشتی بانان

۴۱۷ آشیانه بمعنی طبقه ؛ ۴۱۸ لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیره

۴۱۹ ۸۲۰ھ مطابق ۱۴۲۳ء۔ بقول خواجه محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمانه وش بر سنگے منقش بود۔ ص ۵۰

پیران دیرینہ سال میگویند کہ پیشتر آب چشمۂ اولر از سطح آب فوّارہ یک درعہ بالا جوش می زد۔ فی زماننا همگی حباب ها بہ نظر می آیند متصل اولر ناگ چشمۂ دیگر است کہ آں را پدم ناگ می گویند۔ حباب های آں کم تر۔ غیر ازیں درمیان تالاب اولر چشمہ های بسیار موجود است و در وسط تالاب آب صاف و متموج می باشد و در کرانهای آں فصل سنگارہ ہر شہ بافراط متکون می شود آں کہ در سواحل شرقی و شمالی آں می روید از ابتدای عہد بڈشاہ تاحال وقف عام است۔ آں را ہرم نبل می گویند و آں کہ در نواحی غرب و جنوب سے روید از قدیم ضبط سرکار و درمیان آں تالاب شکار ماهیان و قازان و مرغابیان فراواں کردہ می شود۔ صیاداں برہر اراں سفینہ ہای کوچک برآمدہ مرغاں و ماهیاں را بشگرند[۴۲۰]۔ گویند در زمان پیشین تال[۴۲۱] اولر بسیار عمیق بود کہ بہ مرور دہور روز بروز رفعت پذیرفت۔ اکنوں سمت جبل شیرہ کوٹ عمیق است و در اطراف دیگر کم تر و در وقت هیجان باد آب آں سخت متلاطم گردد۔ در آں وقت عبور سفائن متصور نیست۔

و در موسم تابستان بعد دوپہر روز درمیان آں کسے گذر نتواند کرد تا زمان بڈشاہ تالاب اولر تا موضع اشم متموج ہمی بود چنانچہ بڈشاہ تعمیر لنک در وسط تالاب مرتفع کردہ بود۔ ازاں باز نشیب تالاب روز بروز رفعت پذیرفت و منفذ دریا ساعت بہ ساعت غابر گشت تا آنکہ سرزمین مواضعات ہانجن و نابدکھی وغیرہ حدوث یافت۔ اکنون بہ باعث طغیان بہت ہرگاہ تالاب اولر از آب ممتلی گردد۔ تا موضع اشم سیلاب گرداند۔

تالاب ڈل متصل شہر سمت مشرق طول آں از گگری بل تا تیل بل

---

۴۲۰ شکار میکنند ؛ ۴۲۱ تالاب ؛

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یار بل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں تخمیناً دہ میل[۴۲۲] باشد۔ بہ قول مؤرخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] دریای بہت را از نادہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان کوہ ماراں در نفس شہر جاری ساخت۔ بعد از انقضائے دوراں در زمان راجہ درلبؔ[۴۲۴] دروں دریای بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نایدیار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہل ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدّے متین استوار ساخت و شمش جسر سنگین بر سر آں افراخت۔ بعد آں سیف خان از خواجہ یار بل تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدّے استوار نمود۔ موجب آں تالاب مذکور را سہ حصہ می شود۔ اوّل ڈل کلان پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈل خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی کوہ ماراں بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصہ جزایر موضع ندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ می برند و بر جزایر مذکور فالیزہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جیور دراں متکون می شود

---

۴۲۲ اما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۴۱

۴۲۳ راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مزبور ؛

۴۲۴ ایضاً ؛

۴۲۵ (۸۲۰-۷۹۸ھ) ؛

و در کرانهای تالاب لوخ[۴۲۶] زارها و علف ها همی روید که برای تعلیف دواب و فرش بوریا بکار می آید و آب آن کولاب لطیف و خوشگوار است. بروزگار گنده نمی شود و به صفای میاه از عمق آن ماهیان به نظر همی آیند و در وسط آن از چهار جا چهار چشمه می جوشند و ملاحان می بلنسند و درمیان ڈل کلان پیشروی حضرت بل جزیره سونه لنک سلطان زین العابدین احداث کرده قصرے سه آشیانه دار بران عمارت کرده بود. بحادثۀ زلزله بشکست پس شاهان مغلیه منظرے بران افراشتند - امیر خان[۴۲۷] ترمیم آن کرده بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیده در صحن عمارت فواره روح افزا برداشته به تماشای آن صرف اوقات می کرد - درین زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیره روپه لنک دارد که سلطان حسن[۴۲۸] شاه تعمیر کرده بود - عمارتش در عهد سنگان ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قرین حبه کدل با دریای بهت پیوسته می رفت - بڈشاه ازان جا مسدود ساخته نالۀ مار در نفس شهر حفر کرده آب ڈل بر زراعت پرگنۀ اچهن جاری ساخت که تا حال در موسم تابستان آب تالاب براه نالۀ مار جاری می باشد و در زمستان براه چونٹی کل شامل بهت گردد -

آنچار سر - کولابے است قریب شهر سمت شمال طول آن تخمیناً از بزبهروار تا بهه کامه چهار میل عرض از سوره تا بڈوڑر دو میل می باشد - اطراف آن از هر سو بکثرت لوخ زارها و نے زارها و علف ها محفوف است - در وسط آن میل در میل

---

۴۲۶ قسمے است از گیاه که باد بوریا می بافند ؛

۴۲۷ مراد از امیر خان جوانشیر است که در عهد احمدشاه و پسرش تیمورشاه افغان از ۱۷۷۱ الغایت ۱۷۷۶ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر) ؛

۴۲۸ (۸۹۳ / ۱۴۸۸ — ۸۸۰ھ / ۱۴۷۵ء) ؛

آب صاف و متموج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خورد تر بود۔ در سنہ ۱۳۰ [۴۲۹] ہجری دریای سندلار طغیانی گشتہ از مجرای خود معاودت نمودہ داخل آنجا رسر گردیدہ و زمین های زرعی از ہر سو خراب ساختہ وسعت تالاب سہ چند گردانید و درمیان آن راجہ جیاپیڈ [۴۳۰] سدّے افراشتہ بود کہ آن را موستھو می گویند۔ اکنوں بہ باعث طغیان آب خراب و آب آن بمقام شہاب الدین پورہ با دریای بہت پیوندد و درمیان آن شکار مرغاں و ماہیاں فراوان۔

نوشحال سر۔ تالابیست در اضلاع شمالی شہر کہ بر ساحل شرقی آن محلہ جڈی بل بسمت غربی آن عیدگاہ واقع است و دور محیط آن قریب چہار میل۔ در اطراف آن کاہ بوخ بسیار متکون می شود کہ نصفہ آن برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفہ دیگر برای ماتم سرای و خانقاہ جڈی بل می دارند۔ درمیان آن شکار مرغاں بسیار و آب آن داخل آنچار سر گردد۔

مان سر [۴۳۱] چشمہ ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر بہ فاصلہ ۱۵ میل

---

۴۲۹ در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

۴۳۰ راجہ جیاپیڈ پسر راجہ سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مرد منصف بہ صفات متضادہ قرار دادہ است۔ بنابر روایت او راجہ مز بود علم دوست بہادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بھیم سین راجہ گجرات و راجہ نیپال لشکر کشی نمود۔ گویند کہ میلان بہ مذہب بودا داشت و در شہر جیہ پور؟ برائے عبادت بوداں سہ بت خانہ قایم کرد۔ سی سال حکومت نمودہ درگذشت (ملخص از راجہ ترنگنی جلد اول۔ ترنگ چہارم۔ مترجمہ اچھر چند) بنا بر تحقیق جیرٹ زمانہ حکومتش ما بین ۸۰۳ - ۷۷۲ سنہ میلادی است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۸۵) ؛

۴۳۱ حالا بہ تالاب "مانس بل" شہرت دارد ؛

سمت شمال - و دور محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد - و بر ساحل شمالی آں قریہ صفاپور و بر کنارہ جنوبی آں گلخن چونہ پزاں غرب رویہ لوخ زار است - آب آں بہ سنبل نن نارہ در بہت می رود - ایضاً بر کنارہ شمالی آں علامات عمارات باغ صفاکہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا - و اطراف و سواحل مانسر سربسر دل کشا و خوشنما محل سیر و سرور است - محاذی گلخن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد - حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند -

ہاکورسر - آب گیری است از شہر بمسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک سطح آں از جزایر و لوخ زارہا محفوفست - قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید - بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سو بسو گردندہ می باشند و آب بعض بانہر ملکھامہ در پماسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ بابہت می پیوندد -

پماسر - کولابیست فراخ از شہر بمسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود - اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع نایدکھی با نالۂ شاردا پورہ لاحق گشتہ در تالاب اولر می گذرد -

تان سر - آبگیریست صغیر کہ دور آں یک میل می باشد قریب موضع مانس بل - بر ساحل آں امارات بت خانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از حسبر سنبل بابہت ملحق شود -

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند و نمبل زمینے است کہ یک حصّہ آب و یک حصّہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد و بعضی جا ہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرماندہ ضائع شوند۔ و بعضے جا ہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروع است کشاورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جا ہا کہ اندک زمین درشت می باشد در آب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ و آں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ و نے و علف بہ کثرت می باشد۔

آب خیز ہمنہ۔ در حدود جنوبی سرینگر قریب بنہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ و درمیان آں چشمہ ہا و آبگیر ہا واقع۔ کاہ لوخ و علف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ و خشک کردہ در پخت و پز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند و چکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شاہل بہت گردد۔

برارِ نمبل۔ میانِ شہر در حصّہٴ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف و متموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است و در بعضے جا آبگیر ہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں باآب ڈل آمیختہ براہ نالہٴ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند۔

آب خیز تولہ مولہ۔ آب خیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار و نیستان و در وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمہٴ کھیر بھوانی مشہور و در زمانِ سابق میان آں نہر ہای متعدد کشیدہ

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند۔ اکنوں بہ سبب انقلاب زمانہ نہرہا معدوم گشتہ لوخ زارہا بہم رسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آں ایں است کہ درمیان لطیچہ مذکورہ بعضے جاہا زمین بر روی آب مفروش می باشد۔ در عمق آں آب کہ متعلق باآب انہار دیگر می باشد ماہیان می آیند۔ چنانچہ صیادان فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افرازبکہ خاصۂ ماہی گیران ایں دیار است آں را در سوراخ فرد برند و از ہماں سوراخ ماہیاں را بہ پنجۂ آہنیں چسپیدہ از آب بیروں ہمی آرند۔ در جوف آں آب خیز سرچشم ہای بسیارند۔ آب آنہا بارود بارسندلار لاحق گشتہ۔ از شاردا پور شامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفاپور سمت شمال آب خیزے است وسیع و فراخ۔ از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار ونیستان شکارمرغان بسیار۔ آب آں از راہ نالۂ اچّس با تالاب اولر بپوندد۔

دَرنمبل۔ آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان پرآب می باشد و در زمستان خشک گردد سنگارہا دراں متکون می باشند آبش با دریای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کانسپور۔ قریب موضع دلنہ پرگنہ کردہن۔ آب خیزے است کہ ہمیشہ از کاہ لوخ محفوف می [illegible] دکرانہ ہای آں اکثر آباد۔ آب آں بہ مقام گورس بونی شامل بہت شود۔

نمبل پت گام پور۔ واقع در پرگنہ سایر المواضع بالا۔ فراتر از کاکاپور آب خیزے است فراخ محفوف از علف ہا بعضے مزروع۔ آب آں در بہت پیوندد۔

نمبل بالاہامہ۔ یا کونہ بل از پانپور جانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔

نمبل ابیٹھہ کھرو۔ در پرگنہ لار متصل موضع چھندنہ۔ آب آں براہ سندشاہل بہت گردد۔

نمبل سرہامہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسمای بالبست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بہ وقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات این سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ این جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ این جا کہ خواص آں در لغات طبے درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید۔

---

۴۳۲ واردشوندگاں ؛

۴۳۳ اطباء و حکماء ؛

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت (ھ) [۴۳۴]	کوڑ	گرم وخشک [۴۳۵] بدرجۂ ۲	بعضے محققاں آں را بل می دانند
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاوہ کھور	گرم وخشک بدرجۂ ۳	بہ خیال بعضے محققان اسم بامسمی است
۳	احریص	کوسم (ھ)	کوسم پوشں	گرم وخشک [۴۳۶] درجہ ۲	
۴	اسارون [۴۳۷]	تکر (ھ) [۴۳۸]	موست	گرم وخشک ۳ [۴۳۹]	

۴۳۴ مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷ درلغت عربی حناء الغول وخس الحمار وشنجار است و در فارسی ہوجوبہ - دارُوے مزبور بر چہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور) ؛

۴۳۵ گرم وخشک در اوّل درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۲۷) ؛ ۴۳۶ مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسم" نوشتہ است - بنا بر تحقیقش خاصیت مزبورہ دریں جا تعلق با حریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبیعت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است ؛ ۴۳۷ آسارُون بفتح ہمزہ وسین مہملہ و الف وضمۂ رائے مہملہ وسکون واؤ آخر لفظیست سریانی - در یونانی او را سرابون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹) ؛ ۴۳۸ صحیح "تگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور) ؛ ۴۳۹ بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبیعت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است (صفحہ ۸۹) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دہار (ھ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک ۲	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است -
۶	اسقوردیون[۴۴۲]	موسیبر (ف)	ون زہن	گرم وخشک[۴۴۳]	
۷	اُسلنج[۴۴۴]		وپھڈانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴۶]		پژھ		بوریا ہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندشس[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ ہائے مہملہ وسکون واؤ وضمہ خائے معجمہ وسکون واؤ وسین مہملہ ضبط نمودہ است - نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۹۱) [۴۴۱] دھارہا (مخزن الادویہ صفحۂ مزبور)؛ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ قاف وسکون واؤ وکسرۂ دال وضمۂ یائے تحتانیہ وسکون واو و آخرش نون؛ [۴۴۳] در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷)؛ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلنج بکسر ہمزہ وسکون سین وفتح لام وسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹)؛ [۴۴۵] قسم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۴۶] اَسل بفتح ہمزہ وسکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ درہندی اورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

[۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل روئیدنش آب است یا محل آب؛ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷)؛ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بیخش ہم شکل حصی می باشد۔ برگش مائل بہ سبزی وبیخش مائل بہ زردی باشد۔ بقولش در ملک شام مردماں بادجامہ می شویند۔ (ص ۱۵۷)؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۰	افتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	بیخ آں کسے نمی بیند۔ ۴۵۰
۱۱	افسنتین	شنارو (ھ) ۴۵۱	ٹھٹھ ون	ایضاً ۴۵۲	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد و خشک ۴ ۴۵۳	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاؤچشم (ف)	پکہ ٹٹہ ون	گرم و خشک ۲ ۴۵۴	
۱۴	انجبار	—	مانثرن	سرد و خشک ۲ ۴۵۵	
۱۵	انجرہ ۴۵۶	ٹنگن (ھ)	سُوئی	اول سوم ؟ گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن مُنڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔ ۴۵۷
۱۷	بابونج	بابونہ (ف)	بابونہ	در دوم گرم و خشک ۴۵۸	

۴۵۰ اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است :—

" از قسم نبات است ۔ رنگش سرخ و ربیعی کہ تا موسم گرمائی باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک ۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

۴۵۱ ABSINTHIUM ؛ ۴۵۲ و صاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "سنارو" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

۴۵۳ (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند (مخزن صفحہ ۱۱۷)

۴۵۴ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ ۴۵۵ و صاحب مخزن طبعیت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ ۴۵۶ انجُرہ بفتح ہمزہ و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ھا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ ۴۵۷ و صاحب مخزن الادویہ او را بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

۴۵۸ بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم وخشک ۴۵۹	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گندسوی	گرم وخشک بدرجۂ اوسط ۴۶۰	
۲۰	بادنجان بری	۴۶۱	ون وانگن	درسوم گرم وخشک	ماہیت آں موافق لغات ۴۶۲ طب یافتہ نمی شود۔
۲۱	پرسیاوشاں	کالی چھانپ (ہ) ۴۶۳	گیوتھبر	معتدل بگرمی وخشکی	
۲۲	بزرالبنج	بھنگ	بنگ ببال		
۲۳	برنجاسف	(ف) بوی مادران	بنگ بعضے ہونگالو گویند	۴۶۴	قسم مادہ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس ۴۶۵	مَول	سرد وخشک وقابض ورادع ۴۶۶	
۲۵	بصل الفی	-	ون پران	بسیار گرم ۴۶۷	

۴۵۹ دراواخر درجۂ سوم گرم و اول درجۂ سوم مع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۶۲)

۴۶۰ گرم وخشک بدرجۂ اوسط دوم وبعض در درجۂ اول معتدل و در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸)؛ ۴۶۱ درہندی اورا "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳)؛

۴۶۲ ونزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش این است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار؛ ۴۶۳ صحیح "کالی چھانپ" است۔ (ص ۱۶۳)؛

۴۶۴ دراوّل درجۂ سوم گرم وخشک است (۱۶۴)؛

۴۶۵ درفارسی۔ واما درہندی اورا نوع صغیرش را "کوکھتی" وکبیررا "جٹادھاری" می گویند؛ ۴۶۶ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸؛ ۴۶۷ ایضاً صفحہ ۱۶۲؛

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۲۶	بندال	-	اِرِچ	-	؎۴۶۸
۲۷	بنفسج	بنفشہ	نوشہ پوش	دراول سرد در دوم تر	؎۴۶۹
۲۸	بیش	-	مہند	درچہارم گرم وخشک ؎۴۷۰	مہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود
۲۹	بنج	بجر بنگ (ھ)	باز ربنگ	سرد وخشک	
۳۰	بھنگرہ	بھنگرہ (ھ)	بھنگرہ	-	دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ؎۴۷۱
۳۱	تشمیزج	چاکسو (ف) ؎۴۷۲	اِندر تاج	گرم وخشک ۲	

؎۴۶۸ طبیعت اش گرم وخشک در درجۂ سوم۔ گیاہے است کہ بر درخت حنا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؛

؎۴۶۹ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک۔ در صورت ہم شکل برگہائے حنا۔ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ و بہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ؛

؎۴۷۰ ایں رائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند۔ نزد ایشاں طبیعت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است۔ و قول مؤخر الذکر راجح است زیرا کہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؛

؎۴۷۱ یعنی مائل بہ سیاہی و بقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید و ماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل و برگہائش ہم شکل برگ انار باشد۔ در ذائقہ قدرے تلخ و تیز۔ (ص ۲۰۱) ؛

؎۴۷۲ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است و در لغت فارسی چشمک و چشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کیفیت	طبیعت	کشمیری	فارسی یا ہندی	دوا	نمبر شمار
در بربہ واری پر قوت می باشد [۴۷۳]	گرم و خشک ۳	تماکو	تماکو (ھ)	تنباکو	۳۲
ہنود آں را در پوزش بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد	گرم و خشک	پٹہتر	-	-	۳۳
بیخ آں را مرزماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمے از ابوخلسا است ۔	-	رنگ راچ	اشٹابری (ھ)	-	۳۴
	[۴۷۴]	ہاپتادان لدر	-	جنجاث	۳۵
	در آخر دوم گرم و خشک [۴۷۵]	بہنہ موست	موتھہ (ھ)	سعد	۳۶
	گرم و خشک در اول سوم	رویل	ایکھان بید (ھ)	بنطبانا	۳۷
	در اول چہارم سرد و خشک [۴۷۶]	دتر	دھتورہ	جوز ماثل	۳۸
	درسوم گرم و خشک [۴۷۷]	تخم عشق پیچان	زرکے (ھ)	حب النیل	۳۹
	-	نیلہ کھرن	-	-	۴۰
	گرم و خشک [۴۷۸]	اسپند	سپند	حرمل	۴۱

(مسلسل) ماہیت اش بقول صاحب "مخزن" دانہ است مقدار یہی دانہ مثلث بہ شکل و مائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲) ؛ [۴۷۳] نام دہے است در کشمیر منفصل ؛

[۴۷۴] گرم و خشک در درجۂ دوم ؛

[۴۷۵] سُعد بضم سین مصنف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳) ؛ [۴۷۶] مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۵ ۔ اما صاحبش "در وسط خشکی قریب باعتدال است" اضافہ نمود ؛ [۴۷۷] ماہیت اش دانۂ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب ۔ شاخہائش بغایت باریک و برگ سبز ؛ [۴۷۸] اما در درجۂ دوم خشک می باشد ۔ تلفظ اش "حرمل" بضم حاد و سکون و فتح میم و سکون لام است ۔ (ص ۲۸۱) ؛

نمبر	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۲	حزاز الصخر	گل سنگ (ف)	پل مانز	سرد و خشک	[۴۷۹]
۴۳	خسک	گوکھر (ھ)	مشر کنسٹہ	گرم و خشک بدرجہ اول	
۴۴	حصرم	غورہ (ف)	غورہ	سرد و خشک ۲ [۴۸۰]	
۴۵	حلتیت	ہنگ (ھ) [۴۸۱]	ہینگہ	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیبزر (ھ) [۴۸۲]	بُدُ	گرم و خشک در اوّل	بوریا می بافند
۴۷	خبہ	خاکشے (ف)	ژرہ لڑیہ بیال	اول دوم گرم [۴۸۳]	
۴۸	خربق اسود [۴۸۴]	کنگی (ھ)	مازنبر	آخر سوم گرم و خشک	

[۴۷۹] چیزے است بر سنگہائے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل بہ سفیدی است۔ اگر مالیدہ شود مشابہ بہ رنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴) ؛

[۴۸۰] در اوّل درجۂ دوم سرد و با آخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶) ؛

[۴۸۱] درست "ہینگ" است۔ نام انگلیسی (ASAFOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویہ ڈاکٹری پیدا دار افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار دادہ است

[۴۸۲] بر صحیح این است کہ "پیبزر" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش این است کہ داو اسے مزلود در موضع حلیفہ کہ نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲) ؛ [۴۸۳] طبیعت نوع سفیدش در اوّل درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل تر و نوع کبیرش در آخر درجۂ دوم گرم است (۳۰۶) ؛

[۴۸۴] قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش بیخ گیاہے است۔ برگہائش ہم شکل بارتنگ است۔ گلش سُرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب دادہ باشد۔ (ص ۳۰۷) ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۹	خربق ابیض	-	زوہ نیر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از اپلح	سرد و خشک[۴۸۵]	بزتنه نعتامنگون میشود
۵۱	خمردع	بیدانجیر (ف)	اربنٹھ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجه دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سنزہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	دُرمنه	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنه گوریز بسیاری روید
۵۵	شقاقل	[۴۸۶]	پتره کانگل	گرم و تر[۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آدلن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دُوب[۴۸۹]	-	درمن	مائل به سردی	
۵۸	دوقس	-	ہاپت زبُور	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] مع قبض۔ و بعض اطباء گرم و خشک قرار داده اند۔ (ص ۳۱۰) ؛

[۴۸۶] در ہندی ستّانی و سوالی و دودھالی و ستادر گویند (ص ۴۴۵)

[۴۸۷] گرم در درجهٔ اوّل و تر در درجهٔ دوم (ایضاً) ؛

[۴۸۸] فارسی "موجزک عسلی" ؛

[۴۸۹] دوپ بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ". بفتح میم و سکون راء و غین می گویند (۳۴۳) ؛

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵۹	رابتانج ۴۹۰ھ	گندھ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم و خشک	
۶۰	راوند ۴۹۱ھ	-	پنبہ ژالن	اوّل دوم گرم و خشک	برگ آن بیباس است کشمیری یمبہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان ۴۹۲ھ	بربری (ھ)	بورکم مُنڈ	گرم و خشک	
۶۲	شاھترج	پت پاپڑہ (ھ) ۴۹۳ھ	شہتر	گرم و خشک بدرجہ دوم ۴۹۴ھ	مرکب القوی
۶۳	شبت	سوبہ (ھ)	سوی	(بدنا) ۴۹۵ھ	دالان خورد تخم آن
۶۴	شجرۂ ابی مالک	-	ببہ کریس	آخر دوم گرم و خشک	پوشاک از آں می شویند ماہیت آں موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران ۴۹۶ھ	-	موریکھ	درچہارم درسوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دانہ	گرم و خشک ۳	
۶۷	شُبرم	گاؤ کشک (ف)	دُرہامہ	در آخر دوم گرم و خشک ۴۹۷ھ	

۴۹۰ھ (RESINA) ؛

۴۹۱ھ (RHUBARB ROOT) - بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مُصنّف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی آنش "ریوند" است (صفحہ ۱۴۴۵)۔

۴۹۲ھ (COLECHICUM)

۴۹۳ھ دکنی "پاپڑہ" نیز می گویند۔ (مخزن الادویہ اردو جلد اوّل صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ھ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است ؛

۴۹۵ھ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اوّل و "شبت خشک" گرم در اوّل درجۂ اول است۔ (ص ۴۳۹)

۴۹۶ھ (HEMLOCK)

۴۹۷ھ (برصفحۂ آیندہ باید دید)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا هندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	طحلب	سوال[498]	منگال دهل	سرد و تر بدرجه ۲	
۶۹	عاقرقرحا[499]	آکرکرا (ه)	عاقرقره	آخر ۳ گرم و خشک	شجرهٔ آن طبرخون است از گلمرگ یافته می شود.
۷۰	عسل النحل	شهد (ف)	مانچه	در ۲ گرم و خشک[500]	
۷۱	قطران[501]	زفت (ف)	کلم	آخر ۲ گرم و خشک	
۷۲	نوه	مجیٹه (ه)	منزیٹ	در سوم گرم و خشک	همگی برگ یوه پانپور و گریوه و ناگام زر رنج می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک در ۲[502]	

۴۹۷ـه و بقول صاحب مخزن در درجه سوم گرم و در درجهٔ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجهٔ چهارم گرم و خشک نوشته اند ؛ (۲۳۹)

۴۹۸ـه "سوال" در هندی می گویند و در فارسی "ناستر" "جام تواب" است (مخزن الادویه جلد دوم صفحه ۸) ؛

۴۹۹ـه (PYRETHRUM ROOT) ؛

۵۰۰ـه صاحب مخزن الادویه اُردو "متعلق طبیعت اش تفصیل دارد و آن این است که شهد تازه در درجهٔ دوم گرم و درجهٔ اوّل خشک است و خاصیت کهنه اش در اوّل درجهٔ سوم گرم و در درجهٔ دوم خشک است (۲۳)

۵۰۱ـه (TAR)

۵۰۲ـه صاحب مخزن الادویه جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نموده است (ص ۸۷)

نمبر شمار	نام دوا	یونانی یاہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشنہ (ف)	کوٹھہ	گرم وخشک در سوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نڑ	سرد وخشک	
۷۶	قصب الذریرہ ۵۰۳	چراہتہ (ھ)	چرایتہ	آخر دوم گرم وخشک	
۷۷	قراسیون	—	ترپر	ایضاً	
۷۸	قطن ۵۰۴	بنولہ (ھ)	ٹھو	سرد وخشک در دوم	
۷۹	قنب ۵۰۵	بہنگ (ھ)	بنگہ	سرد وخشک	
۸۰	قیصوم	۵۰۶	پھل گاسہ	در سوم گرم وخشک	
۸۱	کالاکوٹ ۵۰۷	شب افروز (ف)	تیلہ وانن	درجبال شامخہ می باشد	
۸۲	کچنار	کچنار (ھ)	کچنال	در دوم سرد وخشک	درجبال وچھنہ وکھادرہ می باشد
۸۳	کرفس	۵۰۸	یکہہ زبر	در اوّل دوم گرم وخشک	
۸۴	کشوث	—	قسم دوم کوکلہ پاٹ	در اوّل گرم وخشک	

۵۰۳ (CHIRETTA) ؛

۵۰۴ (COTTON) ؛

۵۰۵ HEMP ؛

۵۰۶ (فارسی) برنجاسف (ہندی) گندنا ؛

۵۰۷ لغت ہندی است۔ در فارسی اورا "سیاہ گِل" می گویند ؛

۵۰۸ آجمود (ہندی)

نمبر	نام دوا	یونانی، ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچن	آخر سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سندگاہولی(ہ)	گاؤ زبان	در دوم گرم و تر	با گاؤ زبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققاں آں را اسم بے مسمی دانند
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	ماذریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ہ)	مامیران	گرم و خشک	در یلاقی لارحی روید. ضعیف العمل است
۹۱	موصلے	موسلی	لڑ مول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نان خواہ[۵۰۹]	جوین	جاوند	در اول درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	نمبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بجہ[۵۱۰] (ہ)	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی[۵۱۱]	ہرلی	ہرب	گرم و خشک بدرجہ سوم	

۵۰۹ (AJWAN)

۵۱۰ بچھ

۵۱۱ "ہربی" بفتحۂ ہا و سکون راے مہلہ و کسرۂ باء موحدہ و سکون یا لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبعیت اش گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

بقولاتِ کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزی ہا بزبان یونانی[۵۱۲]	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ھ)	پالک	سرد و تر	بدرجہ دوم[۵۱۳]	
۲	اطریفلین	-	ژکل	سرد و تر	بدرجہ ۲	
۳	بقلۂ یمانی	چولائی (ھ)	ریٖہ	سرد و تر	بدرجہ ۲	
۴	بقلۂ حامضہ	ساگ چوکہ[۵۱۴]	چکہ لڈر	سرد و خشک	بدرجہ اول[۵۱۵]	
۵	بقلۃ الحمقاء	[۵۱۶]	نونر	سرد و تر	بدرجہ سوم	
۶	حُلبہ	میتھی (ھ)	میتھ	گرم و خشک	بدرجہ دوم	
۷	حرشف[۵۱۷]	کنکر (ف)	کرژ	گرم و خشک	در اوّل	
۸	حمّاض	چوکا (ھ)[۵۱۸]	ازج	سرد و خشک	در اوّل	
۹	خُبازی	سونچل (ھ)	سوچل	سرد و تر	[۵۱۹]	
۱۰	خس	کاہو (ف)	کاہو	سرد و تر	-	

[۵۱۲] مراد از سبزی ہا دادویہ است کہ بہ طب یونانی مستعمل می شود۔

[۵۱۳] و صاحبِ "مخزن الادویہ اُردُو" او را سرد و تر در آخر درجۂ اوّل نوشتہ است (ص ۹۳)

[۵۱۴] درست "ساگ چوکا" است۔

[۵۱۵] مطابق تحقیق "مخزن الادویہ" در درجۂ دوم سرد و خشک است و نزد بعض در درجۂ اول (ص: ۱۸۰)۔ [۵۱۶] ہندی "خلفہ"۔

[۵۱۷] بقول صاحبِ "مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۷۸" تلفظ اش حرشف بفتحہ حا و سکون را و فتح شین معجمہ و سکون فا است۔

[۵۱۸] در فارسی "ترشہ" می گویند۔ [۵۱۹] (برصفحہ آیندہ)۔

شمار	نام سبزی بزبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	تھندربلی	-	پوشہ ہند	سرد وخشک	بدرجۂ دوم	
۱۲	سلق	چقندر (ف)	چقندر	معتدل	مرکب القوی[۵۲۰]	
۱۳	قطر[۵۲۱]	گگو (ھ)	کنہ گیھ	سرد وتر	در دوم	
۱۴	قطف	بتھوا (ھ)	دستہ ہاک	سرد وتر[۵۲۲]	در دوم	
۱۵	قنابری[۵۲۳]	موش دندان (ف)	وپل ہاک	گرم در اوّل	خشک در دوم	خودرو در کوہستان
۱۶	قنبیط[۵۲۴]	گوبھی (ھ)	گوپی ہاک	گرم وخشک	در اوّل	
۱۷	کرامث[۵۲۵]	گندنا (ف)	رہن ہاک	درسوم خشک	در دوم گرم	بری دبستانی می باشد۔

۵۱۹ طبیعت اش در درجۂ اوّل سرد وتر است۔ وبعض گفتہ در وسط درجۂ دوم۔ وبعض اورا درسردی وگرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ مع حرارت در درجۂ اوّل (مخزن صفحہ ۴۱۲)

۵۲۱ بکسر فا (وبضم نیز آمدہ است) وطائے ساکنہ ورائے مہملہ لغت عربی است در فارسی سمار درغ: در ہندی "پھپن چھتر" می گویند (۶۴)

۵۲۲ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم وتر در درجۂ اوّل است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ بضم قاف وفتح نون مشدّدہ والف وفتح بائے موحدہ ورائے مہملہ والف مقصورہ لغت عربی ونزد بعض لغت نبطی است بفارسی اورا "نرند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ بضم قاف وفتحہ نون مشددہ وکسرہ بائے موحدہ وسکون یا تحتانی وطائے مہملہ در فارسی کلم ودر رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱) ؛

۵۲۵ بضم کاف: فتح را والف وثا مثلثہ لغت عربی است۔ درفارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲) ؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا هندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجه	کیفیت
۱۸	کُرنب [۵۲۶]	کلم (ف)	کرم هاک	در اوّل گرم	در دوم خشک	مردمان این جا تمام سال می خورند
۱۹	کُمانست [۵۲۷]	کبینی (ف)	هنڈه	سرد و تر	در دوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	هندبا [۵۲۸]	کاسنی (ف)	دارِ هند	سرد و تر	در دوم	
۲۱	هندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازه هند	سرد و خشک [۵۲۹]	بدرجهٔ دوم	
۲۲		ڈُلکک (ف)	دوده هاک	سرد و خشک	بدرجهٔ دوم	
۲۳			پمه هاک			
۲۴			ڈبڈ			
۲۵			ڈٹهه کرم			
۲۶			دانده هاک			
۲۷			ڈیبر هاک			
۲۸			بزن هاک			
۲۹			چهتر هاک			
۳۰			پوپچیر			

۵۲۶ بضم کاف و را و ضمهٔ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمده است ؞

۵۲۷ بفتح کاف و سکون میم و فتح همزه و تا ؞

۵۲۸ بکسر ها و سکون نون و کسرهٔ دال مهمله و فتح بائے موحده و الف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ بقول مخزن الادویه طبیعت اش در آخر درجهٔ اوّل سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری[۵۳۰]

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	زعفران	کیسر (ھ)	کونگ	در دوم گرم	در اول خشک	بغایت خوشبو برائی تحفہ باطراف می روند
۲	کمون	زیرہ (ھ)	زیور	گرم وخشک[۵۳۱]	در سوم	
۳	کزبرہ[۵۳۲]	دھنیا (ھ)	دانی وال	سرد وخشک	در دوم	
۴	بصل	پیاز	پران	گرم وخشک	در سوم	قسم دوم آں را گنڈہ پران می گویند
۵	اسقیل	[۵۳۳]	آرہ پران	گرم وخشک	در سوم	
۶	فلفل السودان[۵۳۴]	لال مرچ (ھ)	مرزہ واگن	ایضاً	ایضاً	ماہیت موافق کتاب ندارد

۵۳۰ توابل بالفتح داروہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

۵۳۱ وبقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ سوم است ؛

۵۳۲ کزبرہ بضم کاف وسکون زاء وضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با والف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است ؛

۵۳۳ در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیرا کہ قاتل موش است۔ بہندی نامش کانڈھ وکنڈی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است۔ (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

۵۳۴ "فلفل السوڈان" ۔ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۰ منبتش بلاد حبشہ و سوڈان است ؛

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کربر	ایضاً	در دوم	در سالن ہا استعمال کنند ۵۳۵
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آدند	ایضاً	ایضاً	ماہیت آن موافق ۵۳۶ کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دن ببر	گرم وخشک	در دوم	
۲	ریحان	انباز بو (ف)	ببر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم ۵۳۷	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	دِنہ	ایضاً	در سوم	
۵	حاشا	-	دُن پُدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج ۵۳۸	پودینہ نہری (ف)	پُدنہ	گرم وخشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پُدنہ	ایضاً ۵۳۹	ایضاً	
۸	سیسبنر		قسم دوم دِنہ	ایضاً	در سوم	

۵۳۵ ادام ہا ؛ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد جسمش نازک و سیاہ رنگ۔ (صفحہ ۲۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نبازبو است و شاید بہمیں حسن اور قسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷) ؛ ۵۳۸ فُودنج بضم فا و سکون واؤ معرب "پودینہ" یا "پودینگ" فارسی است ہمچنیں در زبان مزبور بجائے دال بتائے منقوطہ "فوتنج" نیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص)

۵۳۹ در آخر درجۂ دوم گرم وخشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷) ؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت

اقراع[540] و افجال کشمیر

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادنجان	؛	وانگن رک،	گرم وخشک		
۲	بادنجان رومی		رُود وانگن رک،			در باغ ہا و بستان ہا خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		آل	سرد وتر		
۴	قرع کشمیری		کاشر آل	ایضاً		
۵	قرع فرنگی		فرہنگ آل	ایضاً		
۶	قرع مشہدی		مشاد آل	ایضاً		
۷	قرع کدمیہ		کابل آل	ایضاً.		
۸	قثاء الحمار		کریلہ[541]	گرم وخشک		
۹	طُربلا		طربلہ	ایضاً		
۱۰	خیار وقثاء[542]		لار	سرد وتر		
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ		خربوزہ	گرم وتر		

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہندہ وند	سرد وتر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم وتر
۱۴	فجل	موج	گرم وتر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرہنگ ہاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر[543]

۱	ورد احمر	گلاب	سرد وخشک

[540] اقراع جمع قرع بالفتح کدو و افجال جمع فجل بالضم "ترب" کہ بہندی مُولی گویند. (شمس اللغات فارسی) ؛ [541] درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر خطا است ـ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۴۸۷ (COLOCYNTH) ؛ [542] قثاء بہندی "ککڑی" را گویند حقیقت ایں است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود. شاید کہ حسن قثاء و خیار را مرادف یک دیگر شمردہ است ؛ [543] یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	وردِ احمر بری	ننگہ ول	سرد و خشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	وردِ ابیض	مسول	سرد و خشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم و خشک
۴	وردِ اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم و خشک	۲۳	بلاطینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	ہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذریون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظیان	بہی	گرم و خشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	خیری	ایضاً	۲۶		خطائی (چند اقسام)	
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شب بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احریص	کوسم پوش	ایضاً[۵۴۳]	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد و تر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم و خشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل ہندی	بانز پوش	گرم و تر	۳۳		نسترن	
۱۶	کلہار	پمپوش	سرد و تر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسی	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابرون	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم و خشک	۳۶		گل یار قند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

۵۴۳ قسم بری گرم در درجۂ سوم و خشک در درجۂ دوم۔ و قسم بستانیش گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ اول۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ :

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۳۸		البگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نبلہ کنٹ	
۴۱		لجانُو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالۂ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پٹیونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

۱	ابہل	ری	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوستنل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	ڈُل	ایضاً

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کچھل	یار	سنگل
۸	پتون	بُدن	راہل
۹	لشہ یار		اشجار بالاہمیشہ بہار اند
۱۰	خور	برزج	پوست آں نوز
۱۱	-	مویل	میوۂ آں نفہ
۱۲	-	ہان	ثمر آں چارپا خورند
۱۳	-	براری	پچران
۱۴	شیطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنسزل	

۱) اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	ویر
۲	خلاف بلخی	بید مشک	بید مشک
۳	بید مولہ	ربیس	گیرو
۴	صفصاف	بید سیاہ	برن
۵	بید مجنون	بید مجنون	مشکہ دبر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دُلب	چنار	بُون	۸	-	پشہ خانہ	برج

اثمار کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبر ژرنٹ	گرم و تر	باطراف برای تجارت و ارمغان می برند اقسام سیب زیاده از ۲۷ قسم در باغات و جنگل ها ترش و عفص و تفہ و میخوش می باشند ؛
۲	زعرور	۵۴۵	-	سرد و خشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگہ	در دوم تر	برای تحفہ و تجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	-	سرکہ ٹنگ	سرد و خشک	
۵	کمثری بری	-	ٹانچہ	ایضاً	باقسام بسیار در میدان ها و کریوہ ہا می باشند
۶	کمثری جبلی	-	دہ ٹانچہ	ایضاً	در کوہ و کریوہ ہا بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آڑو (ھ)	ژنن	سرد و تر در ۲	
۸	مشمش	زرد آلو	ژیر	ایضاً	خوبانی شیرین مغز می باشند غیر آن تلخ دانہ ۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم و تر	سہ قسم پیوندی است غیر آن جنگلی ۔
۱۰	تُوت شامی		شاہ تُل	سرد و تر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچھ	گرم و تر	۱۹ قسم شمردہ اند ۔ ازاں جملہ اعلی قسم کشمش حسینی صاحبی مسکہ کرم گامی است کہ بطور ارمغان باطراف می برند ۔ راجہ رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمود ۱۲

۵۴۵ بالفتح نوعے از میوہ است در شمس اللغات فارسی) ۔

نمبرشمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۲	اُجاص	آلوچہ (ف)	آر	سرد وتر	باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲
۱۳	شاہ لوبح	آلوچہ	آشہ آلوبح	ایضاً	قسمے از اُجاص۔
۱۴			بسرہ	ایضاً	
۱۵			گردآلو	ایضاً	
۱۶	قراصیا	آلو بالو (ف)	گلاس	گرم وتر ۲	سہ قسم می باشد۔ شیریں و مینخوش و ترش
۱۷	آلوچہ سلطانی	آلوچہ (ف)	آدبلح	گرم وتر	بسیار ترش می باشد
۱۸	لوز	بادام (ف)	بادم	سرد وخشک مرکب القوی	
۱۹	عناب	عناب (ف)	بري	معتدل	دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود
۲۰	تین	انجیر (ف)	انجیر	گرم وتر	درخت آں بالیدہ می شود وثمر نمی دہد
۲۱	فستق	پستہ (ف)	پستہ	گرم وخشک	ہمگی یک درخت در نادہ پورہ موجود ست
۲۲	بندق	فندق (ف)	ورن	ایضاً	
۲۳	میبس	۔	رنگہ	سرد وخشک	میوہ جنگلی عفص قسمی است از زعرور
۲۴	جوز	اخروٹ (ھ)	ڈون	گرم وخشک	
۲۵	رمّان	انار ف	دان	سرد وتر اوّل درجہ	سہ قسم می باشد شیریں۔ مینخوش۔ عفص
۲۶	سفرجل	بہی (ف)	بم ژونٹ	ایضاً	دو قسم می باشد شیریں وترش
۲۷	۔	۔	کل مارنخ	ایضاً	میوہ جنگلی مینخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد ۵
۲۸	عُلّیق	۔	چھانچ	سرد وخشک باغذا	دو قسم می باشد جنگلی
۲۹	انبر باریس	زرشک (ف)	کادہ دچھ	سرد وخشک	قسمی است از زرشک چنداں پر قوت نمی باشد

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		بارہ	سرد و خشک	
۳۱			بابر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانہ	ایضاً	میوۂ جنگلی مینخوش

غلات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	شلتوک	شالی	دآن	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	دریں ملک شالی با فراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند از آں جملہ پنج قسم افضل شمردہ اند۔ کنو از موضع پانزن (انزن)۔ کاٹھہ چھان از موضع رین۔ از موضع قصبۂ لار۔ گوڈہ کرہن از موضع سالورہ۔ مشکل از موضع تیل بل کہ برنج آنہا بغایت ملایم و شیریں می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم و تر ۲	چنداں بالیدہ و شیریں نمی باشد
۳	شعیر	جو (ف)	وشکہ	سرد و خشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	ذرۂ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ہ)	پنگہ	سرد و خشک	
۶	جاورس	چینا (ہ)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سیبول (ہ)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز۔ ماہیت موافق کتاب نیست؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرجوک (ف)	کورتھ	گرم و خشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد و خشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم و تر	
۱۱	سِنگارہ ۵۴۶	سنگاڑہ (ھ)	گار	ایضاً	مغز سنگارہ مردم غربا در علاقہ بانڈی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	کُدُر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد و خشک	
۱۴	عدس	مسور (ھ)	مُونگُر		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ھ)	کرَہ	گرم و خشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ھ)	رازہ مہہ	گرم و تر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را رازمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را مُوٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را دار مُوٹھہ می گویند۔
۱۷	ماش	مُونگ (ھ)	مُونگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترنبہ (ھ)	ترنبہ	-	از لغات طبّی یافتہ نہ شد

۵۴۶ فرق ایں است کہ سنگارہ کشمیر بمقابلۂ سنگارۂ ہند و پنجاب بسیار خورد می نشود۔

حبوبات مندھنہ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سرشف	تبلہ گوگلو	گرم و تر ۲	درکنگ کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرسُوں (ھ)	سنزر	گرم و خشک ۳	در راہ پوۂ ناچھتر کاشت می کنند۔
۳	جرجیر	ترسرا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہالم (ھ)	ہالِن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آسُر	ایضاً	
۶	حرف شرقی	تارامیرا	تارازُو	ایضاً	
۷	سمسم	کُنجد	تیل	گرم و تر	
۸	کتان	اَلسی	اَلشِ	سرد و خشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم و تر	
۱۰	تخم کرنب		کرم بیال	گرم و خشک	
۱۱	مغز جوز		ڈُون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زردآلو		ژیرہ کھال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور برّی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	بازہ	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بُلبُل	کستُور	
۵	چغد۔ بوم (ف)	رانۂ منگل	
۶	حبارا	حداۃ	
۷	جرج	نیلہ کراش	
۸	حداۃ	گانٹھ	
۹	حمام۔ کبوتر	کوتُر	
۱۰	حوصل	دودھ براگ	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کنج	
۱۲	خفاش	راتہ کریل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تیتر	
۱۶	ذرج	واریُل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کُلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چَر	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشہ آں را کلغی سازند
۲۴	غذاف	کاوِن	
۲۵	غراب	دیوہ کاؤ	
۲۶	فاختہ	کُوکِل	
۲۷	قمری	کُمُر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بُل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نُغر	جل	
۳۰	نسر	گرِد	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۳۱	زرزور	دِوَر	
۳۲	سابرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	سُونل	
۳۵	ہدہد	ستہ وُت	
۳۶	ہزاردستان	گورہ پکھر	

طیور آبی

۱	اوز	آنز	
۲	واق	کورکچھو	
۳	شنقراق	ہارہ وانچ	
۴	زرق	گھاڈہ کاؤ	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطک	
۷	ماہی	گاڈہ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار نمی باشد

سباع کشمیر

۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہپُت	
۳	ذئب	رامہ ہون	
۴	کلب	ہُون	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہُو	
۷	کلب برّی	شال	
۸	ابن عرس	نُول	
۹	سنور	برارُو	
۱۰	قرد	واندرُ	
۱۱	بُوزینہ	پُنئر	
۱۲	گوربہ شغال	یچھہ	
۱۳		لاش	قسمے از گربہ شغال
۱۴		سیہہ برار	ایضاً
۱۵	شرزہ	گران	
۱۶	تبرغان	درن	
۱۷	یربوع	وزہ گگر	

حشرات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شامخہ
۲	افعی	گُنس	نیش او کشندہ
۳	جبّہ	سَرُت	لدغ او کشندہ است
۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۵	اُرضہ	اَنتہر	
۶	برغوث	پشو	
۷	فسافس	پچر	
۸	قراد	مانکن	
۹	خنفسا	گوہ گُم	
۱۰	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وٹہ کریکل	
۱۲	نمل	رئی	
۱۳	موش	گگرُ	
۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۵	خراطین	بمہ سیبن	
۱۶	حباحب	زنتش	
۱۷	اربع اربعین	ہتہ زنگو	
۱۸		پہرو	قسمی از افعی
۱۹		وہ ڈگر	
۲۰		ترامُر	
۲۱		بیرہ نُوج	
۲۲		ٹھُرُو	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
	ھوام کشمیر		
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	ٹنلر	
۳	ذراریح[۵۴۷]		
۴	عنکبوت	زلہ	
۵	نحل	مانچھ ٹلر	
۶	بق پشہ	مُوہ	
۷	سگ مگس	ہُون مچھ	
۸	پانکہ	دینچو	
	حشرات آبی در کشمیر		
۱	ضفدع	مین	
۲	زلو	درک	
۳	خبر دوک آبی	گُلہ نابد	
۴	جبّہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح[۵۴۸]	وُدر	
۶	ناقہ	کریم	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۷	موش آبی	آبہ گگر	
۸		نندکاو	
۹		منہ گاڈہ	
	وحوش کشمیر		
۱	غزال	روس	نافہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بود
۴	ضبع	کینگہ لٹ	در پہاڑ چھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حضوره
۶		رام	
۷		کیل	
	دواب اہلی کشمیر		
۱	جاموس	گاومیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاو	
۴	ضان	تیر	
۵	ماعز	ژہادل	گوشت آں دریں جا خوب نیست
۶	فرس	گور	
۷	حمار	خر	

[۵۴۷] جمع ذرّوج بالضمتین جانوریست سرخ زہر دار برو نقطہائے سیاہ باشد (شمس اللغات)

[۵۴۸] تمساح بالکسر نہنگ ؛

شوارع کشمیر

از خطۂ کشمیر راہ ہای بسیار میان درۂ کوہسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند کہ بسبب صعوبت سنگلاخ ہمہ ہا سخت و دشوار اند۔ شیخ ابو الفضل تعداد شوارع کشمیر سی و شش[۵۴۹] می نگارد ازاں جملہ در بعضے راہ ہا بغیر باشندگان کوہستان دیگران واقف نگشتہ اند اکنوں بعضے شوارع کہ مقید رجال و مشہور است تشریح کردہ آید:-

راہ مظفر آباد

سبیل ہذا میان علاقۂ دچھنہ برکنارۂ بہین دریا تا مظفر آباد ازاں جا بطرف ہزارہ و پکھلی و راولپنڈی و پشاور می گذرد بہ سبب ترمیم شاہان چغتائیہ سہل ترین راہ ہا است کہ سال تمام جاری می باشد و درعرض آں جبل و کتل حایل نیست ہمگی تا یک منزل برف می بارد مزاحم نمی شود۔ بار برداری اسپان وغیرہ بلا تکلیف ہمیشہ می گذرد

نمبر	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت
۱	سرینگر		[۵۵۰] ۵۲۰۰	راہ ہموار کنارہ نہرٹ	۶	کہنائی	۱۲	[۵۵۶]	قلعۂ تمام چند دوکان
۲	پٹن	۱۷	[۵۵۱]	نشیب و فراز	۷	کھانڈا	۱۲	[۵۵۷]	قلعۂ و بیٹھ چند دوکانات
۳	بارہ مولہ[۵۵۲]	۱۴	-	برکنارۂ شمالی دریا	۸	ہٹیاں	۱۱	[۵۵۸]	نشیب و فراز
۴	گنگل[۵۵۳]	۱۸	[۵۵۴]	زیر دامنۂ کوہ ساحل دریا	۹	مظفر آباد	۱۷	[۵۵۹]	مختصر شہریست بر بلندی و عبور از جسر کرشنہ گنگا
۵	شاہدرہ	۱۴	[۵۵۵]	سنگلاخ رفعت کار مست					

[۵۴۹]- آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۴۸؛ [۵۵۰] درست ۵۲۱۴ فٹ انگلیسی است۔ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۱۲۸؛ مصنفہ میجر کینیتھ میسن مطبوعہ ۱۹۲۲ دہرادون؛ [۵۵۱] ۵۲۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۳)؛ [۵۵۲] ۵۲۰۰ فٹ (ایضاً)؛ [۵۵۳] گنگل بکسر کاف و فتح نون و سکون لام (ایضاً)؛ [۵۵۴] ۴۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛ [۵۵۵] ۴۴۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۲)؛ [۵۵۶] ۳۶۶۰ فٹ (ایضاً)؛ [۵۵۷] ۳۲۰۰ فٹ (ایضاً) بقیہ بر صفحہ آیندہ

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت	کیفیت
۱۰	گھڑہی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک
۱۱	مان سیبر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جدا می شود
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبۂ ایبٹ آباد
۱۳	بارہ گلے	۱۴		عروج بر کوہ
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶
۱۵	گوڈا گلی	۱۱		
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸
۱۷	راولپنڈی	۴۰		
	میزان کل میل	۲۴۹		

ایضاً من مقام مان سیبر راہ دیگر در راولپنڈی می رود

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت	کیفیت
۱۱	مان سیبر	۱۳		
۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ہری پور			
۱۴	خان پور			
۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	راولپنڈی			

راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاوڑہ تمام ہماری می باشد. بار برداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود.

مسلسل. ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱)　　۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً) :　　۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح "مانسہرہ" است :　　۵۶۳ ۳۵۵۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰) :　　۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بست نو، دو محل ییلاق - بر حدود صوبۂ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است :

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گوڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	(ٹنڈالی) ننالی	۱۳		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		برساحل بہار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹ھ	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر گبلاس	۱۲		
					۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰ھ	قلعہ خام و چند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۹		عروج کوہ نرم نرم
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱ھ	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۶۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں سبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب برآمدہ در علاقہ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳ھ	کوہ برفین
۲	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب عروج بر کوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴ھ	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲ھ	کوہ برفین	۵	پونچھ	۹	۵۷۵ھ	قصبہ مشہور است

۵۶۹ھ ۴۰۴۸ فٹ ایضاً ص ۳۸ ÷ ۵۷۰ھ ۴۴۲۵ فٹ۔ ایضاً ÷ ۵۷۱ھ ۳۷۸۰ فٹ (ایضاً)
۵۷۲ھ ۶۳۰۰ فٹ روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ÷ ۵۷۳ھ ۷۶۶۷ فٹ۔ ایضاً ÷ ۵۷۴ھ ۶۵۴۶ فٹ (ایضاً ص ۳۹)
۵۷۵ھ ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ÷

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈاپانی	۹	۵۸۲ه	
۷	تھنہ ۵۷۶ه	۱۶	۵۷۷ه	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چورہ ۵۸۳ه	۱۳	۵۸۴ه ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ه ۳۹۴	۵۷۹ه	۱۳	اکھنور ۵۸۵ه	۱۳	۱۱۴۲	۵۸۶ه
۹	سیبال سوئی	۱۴	۵۸۰ه		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ه ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱ه					میل ۲۰۰	میزان کل

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مغلیہ بہر منزل سرای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ه تعمیر کردہ بودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

۵۷۶ه تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ گلگتی صفحہ ۱۴) ؛

۵۷۷ه ۳۰۹۴ فٹ (ایضاً) ؛

۵۷۸ه صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

۵۷۹ه قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

۵۸۰ه ۲۶۰۵ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۱ه ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۲ه ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

۵۸۳ه چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

۵۸۴ه درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

۵۸۵ه صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ ۵۸۶ه قصبہ ایست خورد بر جانب راست دریای چناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ ۵۸۷ه درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ه صوبیدار کشمیر بعہد شاہ جہاں۔ بار اول ۱۰۵۱ ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم از ۱۰۶۰ ھ ۱۶۵۰ء تا ۱۰۶۷ ھ ۱۶۵۷ء ۔ (نگارستان کشمیر) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل
۲	خام پور	۱۲	۵۸۹ھ	جسر رود رامشی در نیمی آره
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ھ ۶۲۱۵ فٹ	قصبہ ایست معروف
۴	ہیرپورہ	۸	۵۹۱ھ	سوکھ سرای - لال غلام - پیر پنچال بہرام گلہ
۵	۵۹۲ھ علی آباد	۱۲	۵۹۳ھ	سرای از فرق پیر پنچال عبور کرده
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴ھ	بر ساحل جوئی بار
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵ھ	رتنہ پنجال
۸	تھنہ	۱۰½		پسبیل ہموار
۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ ایست دیرینہ
۱۰	چنگس	۱۴	۵۹۶ھ	در نشیب و فراز
۱۱	نوشہرہ	۱۳	۵۹۷ھ	قصبہ ایست کمان گوشہ
۱۲	سیدآباد	۱۲½	۵۹۸ھ	کوہ کاجی دارہ
۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹ھ	قصبہ ایست دیرینہ
۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰ھ	۶۰۱ھ
۱۵	گجرات	۱۴		
	میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ھ ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفہ میجر کینینتھ میسن صاحب چاپ بدفتر سرگینا میٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲ -

۵۹۰ھ صحیح رفعت ۶۲۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۵۹۱ھ ۷۶۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؛

۵۹۲ھ علی آباد سرائے (ایضاً) ؛

۵۹۳ھ ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۹۴ھ ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۵ھ ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؛ ۵۹۶ھ ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۷ھ ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۹۸ھ ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؛

۵۹۹ھ ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۰۰ھ ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؛

۶۰۱ھ قصبہ ایست خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) ؛

پنجم راه بانهال تا جموں بسبیل هذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود هم بود - رنبیر سنگهه آں را ترمیم و ترتیب آراسته بر کتل بانهال سیزده بزرگ بر مهب ریاح تعمیر ساخت و بهر جا سنگلاخها قطع کرده بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمود و منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساخته اشیای مطلوبه بهر جا مهیا ساخت اکنوں مسافران و تاجران در سال تمام بدان راه سیر و سلوک می دارند در شدت برف و باران همگی یکدو روز مسدود می ماند این راه بر پُل رام بن رسیده سه شق می شود شق اول به جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پُل عبور کرده بطریق چنانی در اودهم پور از آں جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوهِ لار و لاڑ تا جموں مسلوک گردد۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۶۰۲ ۵۲۳۵	برسطح هموار	۶	رام سو	۱۴	۶۰۶ ۴۰۷۰	کمر کوه
۲	پان پور	۱۰	۶۰۳ ۵۳۵۰	عبور از دریای بهت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵	عبور از پُل
۳	بیج بهاره	۲۰	۶۰۴ ۵۶۰۰	عبور از بهت و اسلام آباد	۸	بیندر کوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	دیری ناگ	۲۰	۶۰۵ ۶۰۰۰	عروج بر کتل و نزول از آن	۹	بٹھه وتی	۱۵	۶۰۷ ۵۳۰۰	عروج و نزول
۵	دبوه گول	۱۵	۵۵۸۰	میان دره کمرکوه	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	به سبیل نهر

۶۰۲ تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

۶۰۳ صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱) ؛

۶۰۴ درست ۲۴۴۲ ۴ فٹ است (ایضاً) ؛

۶۰۵ درست ۶۱۰۰ فٹ (رولس ان دی ویسٹرن همالیه کشمیر وغیره جلد اول ص ۸۱ - مصنفه میجر کیننته میسن صاحب چاپ دهرادون ۱۹۲۲)؛ ۶۰۶ ایضاً ؛

۶۰۷ بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	[۶۰۸]	عروج از کُنڈ بال	۱۳	جموں	۱۷	[۶۱۰] ۱۲۰۰	
۱۲	انشال	۱۴	[۶۰۹] ۴۰۱۸	عبور از دکچہ بال		میزان کل ۱۹۰ میل			

ششم راہ لداخ - راہے است دشوار گذار بہ سبب عبور زوجہ بال در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردو و شق دوم بجانب لداخ - از لداخ یازدہ راہ باطراف و اکناف می روند ازاں جُملہ پنج راہ بطرف یارکند و یک راہ بجانب گُرد و یک راہ سمت اسکردو و یک راہ بجانب کوہ شملہ و یک راہ بہ سبیل کلو در ہندوستان و دو راہ در کشتواڑ۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنہ گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرین
۲	گاندربل	۱۲	[۶۱۱] ۵۲۳۰	عبُور از کدل دُسن	۶	سونہ مرگ	۱۰	[۶۱۴] ۸۶۵۰	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	[۶۱۲]	عبُور از کدل سنبل و گنہ ون	۷	بال تل	۱۰	[۶۱۵]	عروج بر کتل زوجہ بال
۴	گنڈ سر سنگھ	۱۴	[۶۱۳]	عبور از پل کلن و پل رزل	۸	مٹاین	۱۶	[۶۱۶]	بر ساحل رودبار

[۶۰۸] ۲,۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

[۶۰۹] صحیح ارتفاعش ۸۳۰۰ فٹ انگلیسی (روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸۰ مُصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲) ؛

[۶۱۰] ذکر ارتفاعش درسابق گذشت ؛

[۶۱۱] ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

[۶۱۲] ۵۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۳] ۶۸۲۰ فٹ - ایضاً

[۶۱۴] ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

[۶۱۵] ۹۴۵۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۶] ۱۱,۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور الله	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	چھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رود بار	۱۶	سس فل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۸۷۸۷ [۶۱۷]	عبور از پل	۱۷	نیمه	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکه ۶ دفعه	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھرب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوه فتح الله					
۱۴	لاموبر	۱۶	۱۱۵۲۰ [۶۱۸]	عبور از دریای دن لوه ۴ دفعه و عبور از دریای کھلچی -		۲۴۲ میل - میزان کل			

راه یارکند - از قلعهٔ لداخ پنج راه بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براه قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل همگی سه چهار ماه مفتوح می باشد - تا یازده منزل کاه و هیزم امکان نگردد - اسپان بار برداری بخوشی می روند - دوم از لداخ تا یارکند به سبیل چنگ چمنو ۴۵ منزل ۶۲۰ میل - فورساٹھ صاحب بوقت مراجعت ازین راه آمده بود - کاه و هیزم سه چهار منزل معدوم است در زمستان مسدود - سوم از لداخ براه قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد - چهارم براه چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کرده است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل - پنجم از راه چنگ چمنو تا یارکند سمت شرقی ۴۳ منزل ۶۲۸ میل - ازان جمله راه اسهل که عبور و مرور مردم زیاده ازان راه می شود نمبر اول است تشریح آن کرده آید -

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

۶۱۷ ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحه ۱۲۱) ؛

۶۱۸ درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحه ۱۲۲) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
٢	کھردونگ [٦١٩]	١٥	١٣٥٠٠		١٠	ٹلاکہ مرکٹی	٢٢	١٥١٠٠	
٣	کھرسوت [٦٢٠]	١٢	١٠٤٣٠ [٦٢١]		١١	برجی	١٢	١٦٠٠٠	
٤	مگرد	١٣	١٠٠٣٠		١٢	قزل انگور [٦٢٣]	١١	١٦٧٠٠ [٦٢٤]	
٥	پانی شکر	١٤	٠		١٣	دولت بیگلائی	١٨	١٧٢٠٠	
٦	بونگ ٹونگ	١٣	١١٥٠٠		١٤	برنگ سا [٦٢٥]	٢٣	١٦٥٠٠ [٦٢٦]	
٧	ٹوٹیلک [٦٢٢]	١٣	١٣٠٠٠		١٥	دہاب جُلکا	١٩	١٦٠٠٠	
٨	سرسوض خوجہ	١٣	١٥٥٠٠		١٦	ملک شاہ [٦٢٧]	١٥	١٥٣٠٠ [٦٢٨]	
٩	برنگ سنمبر	٩	١٥٤٠٠		١٧	پچبرا	١٢	١٦٤٨٠ [٦٢٩]	

٦١٩ صحیح "کھردونگ" است (روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ٢٢٠)

٦٢٠ میجر کیننتھ صاحب نام این مقام "کھرچار" نوشتہ است (ایضاً) ؛

٦٢١ صحیح ارتفاعش ١٠,٤٠٠ فٹ است (ایضاً)

٦٢٢ میجر کیننتھ صاحب این مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ٢٢١)

٦٢٣ درست "قزل لنگر" است۔ (ایضاً صفحہ ٢٢٢)

٦٢٤ بنابر تحقیق میجر کیننتھ صاحب رفعت این مقام ١٦,٤٠٠ فٹ است (ایضاً)

٦٢٥ میجر کیننتھ صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کردہ است ؛

٦٢٦ درست ١٤,٩٠٠ فٹ است (ایضاً)

٦٢٧ بنابر تحریر میجر کیننتھ صاحب لفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

٦٢٨ آنانزد" صاحب روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ جلد اول رفعت اش ١٥٤٥٠ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

٦٢٩ درست ١٦٤٠٠ فٹ است (ایضاً صفحہ ٢٢٤) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۶۳۰ ۱۳۰۰۰	
۱۹	شہیداللہ	۱۳	۶۳۱ ۱۱۵۰۰	
۲۰	بارکند	۲۴	۴۰۰۰	از شہیداللہ تا بارکند شانزدہ میل
	۵۱۷ میل میزان کل			
	براہ لداخ تا اسکردو			
۱	لداخ	[illegible]	۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	تاروج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی ۶۳۲	۱۰		۶۳۳
۶	سکربچن	۱۶		
۷	کوٹاھنو ۶۳۴	۱۷		
۸	مقام	۱۰		
۹	پہون	۲۱	۶۳۵	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کہپلو ۶۳۶	۷	۶۳۷	
۱۳	کھرکونہ	۸		
۱۴	کرو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	۶۳۸ ۷۴۴۰	
	میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶			

۶۳۰ بقول میجر کننگھم رفعت آں ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

۶۳۱ و بہ تحقیق میجر کننگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۳۲ بقول میجر کننگھم صاحب "کھلتسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

۶۳۳ بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

۶۳۴ اما صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" ایں مقام را "گوماہنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ ۶۳۵ رفعت آں ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۶ یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ ۶۳۷ رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۸ و بقول میجر کننگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راہ لاسہ۔ راہیکہ از لداخ بجانب گرمی گذرد تشریح آں ایں است:-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵۰۰		۸	نئی با	۱۳		
۱	بوشوٹ	۱۰			۹	نمو	۱۲		
۲	خواجہ لونگ	۱۲			۱۰	مقام	۷۱		
۳	گیا	۱۳	۱۳۵۰۰		۱۱	مقام	۱۷		
۴	دیب رنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱۰	۱۳۸۰۰	
۵	تھوگچی	۱۴	۱۴۹۰۰		۱۳	تشی گونک	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳۰		
۷	یوگا	۱۳				۲۹۸ میل میزان کل			

ہفتم راہ گلگت۔ ایں راہ بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوہ رازدان آنگن است دوم کوہ برزبال و از جبل برزہ بال راہ دو سلسلہ میشود یک سلسلہ بطرف اسکردو می گذرد سلسلۂ دوم سمت شمال در حصورہ و گلگت و یاسین و چترال و دیل و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمستان ہمیشہ مسدود۔ گوبند راجۂ للتادت[۶۳۹] با فوج و حشم دریں راہ تباہ شدہ است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	بنڈپورہ	۱۸	[۶۴۱] ۵۳۰۰	عروج کوہ
۲	سُنبل	۱۷	[۶۴۰] ۵۲۰۰	نشیب فراز	۴	تراگ بل	۹	[۶۴۲] ۹۱۶۰	کوہ رازدان اگن ۱۱۸۰۰

۶۳۹؎ (۷۵۰ — ۱۴۷۶ء) حاشیۂ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ۔ ص ۳۷۵؛

۶۴۰؎ بنا بر تحقیق صاحب "روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ و کشیر وغیرہ" بلندی آنش ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)

۶۴۱؎ و نزد کینتھ صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً)؛ ۶۴۲؎ صحیح ۹۳۴۰ فٹ است۔ (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمر کوه	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶	
۶	قزل وان	۶		۶۴۳	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ ۸۰۰۰	علاقه ایست مشهور	۱۵	حصوره ۶۴۷	۱۲	۷۸۵۳	قصبه ایست معروف
۸	بنگله	۱۰	۸۷۲۵	ازین جا راه دیگر بجانب حصوره می رود-	۱۶	هرچو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینئن	۹			۱۸	دوئی ۶۴۸	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵	۹		بجانب اکردو راه دیگر	۱۹	رام گهاٹ ۶۴۹	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمدخان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	۶۵۰
۱۲	داس گهرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ کیننگهم صاحب نام این مقام "کنزل وان" ذکر نموده است (ایضاً) دهے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت اش بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ و نزد میجر کیننگهم ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷)؛

۶۴۵ صحیح "برزل چوکی" است. رفعت ۱۱۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۴۶ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸)؛

۶۴۷ حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸)؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۴۸ صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است. رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۴۹ و "شیطان نارا" نیز گویند. رفعت بنا بر تحقیق کیننگهم صاحب ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹)؛

۶۵۰ دهے است خورد مشتمل بر قلعه و بازار (ص ۹۹)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	۶۵۱		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	۶۵۲ ۴۸۰۰		۲۸	باسبین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان	۳۰۶ میل		
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صحیح البیاض			

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصورہ راہ دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
۸	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	چہ گام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہہ داس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	۶۵۳

ہشتم راہ اسکردو۔ سلسلۂ دوم راہ گلگت کہ از کوہ برزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

۶۵۱ رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹) ؛

۶۵۲ و بقول میجر کیننگھم صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً) ؛

۶۵۳ امّا میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نمودہ اند :-

۱۔ کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲۔ کالا پانی ۱۰۸۵۰ فٹ بلند۔ ۳۔ چچری کدل یا ننگر گرطھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴۔ رٹو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵۔ گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶۔ حصورہ (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روڈس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اوّل ص ۱۰۰ و ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳، ۹۴) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۶۵۴ه
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	ادسرمر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیده نماند که شوارع متذکره بالا از جای خود برآمده بامصار و بلاد مشهوره برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشهور گشته اند- غیر ازین شوارع دیگر که به غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمده باطرق دیگر ملحق شوند تشریح کرده آید:-

نهم راه توسه میدان- از سرینگر میان پرگنهٔ بانگل فراز کوه توسه میدان در پنوچھ می رود ازاں جاسه شق می شود- شق اوّل براه کهاشبال در کوه مری شق دوم براه کوٹلی در چوک میرپور و جهلم- شق سوم به سبیل راجور ملحق گردیده چهار ماه جاری می باشد-

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پوره	۱۵			۸	بیادی	۱۴		
۳	توسه میدان	۲۰	۶۵۵ه		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پنوچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	پچھیا	۰		
۵	سیپرا	۱۶			۱۱	جهلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۶۵۴ه میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راه برزبال خاموشی اختیار کرده اند؛ ۶۵۵ه رفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن همالیه و کشمیر وغیره جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دبجن ۔ کہ از قصبۂ شوپیان براہ دبجن بر کوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پنوچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پنوچھ تقریباً شصت میل[۶۵۸] بسیار دشوار و سخت گذار است ۔ چہار ماہ جاری می باشد ۔

یازدہم راہ دارہال ۔ سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہِ دارہال میانِ مرغزار نندن سر و ہستی ونز گذشتہ در قصبہ راجور شامل راہ شوپیان گردد و در ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت سنگھ[۶۵۹] باین راہ آمدہ بود منہزم شدہ باز گردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۵۵ میل ۔

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰] ۔ درغایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا بداں راہ نمیرود بہ سبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد ۔ از سرینگر تا شوپیان ۱۷ میل[۶۶۱] ناظم کدہی ۱۱ میل ڈیلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بہگولی ۵ میل ناروہ ۸ میل چیل ۱۲ میل یادلی ۸ میل اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل ۔ من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل ۔

سیزدہم راہ ہمسان ۔ سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع ڈومنز گام پرگنۂ دیوہ سر بالا بر کوہ فتون پنچال عروج کردہ از راہ گنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت ایں راہ از سرینگر تا بدلی . . . . .[۶۶۴]

---

[۶۵۶] شوپ کور ÷ [۶۵۷] و بقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۶ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۵۸] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ÷ [۶۵۹] یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ÷ [۶۶۰] و بقول پنڈت آنند کول بامزئی "بدل" ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۶۱] بتحقیق پنڈت آنند کول ۲۶ میل ۔ (ایضاً) ÷ [۶۶۲] نزد پنڈت آنند کول ۱۴ میل (ایضاً) ÷ [۶۶۳] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ÷ [۶۶۴] البیاض فی الاصل ۔ پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور مابین سرینگر و بدل ۶۱ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ÷

چہاردہم راہ کھُری سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنۂ دیوہ سر براہ زوجہ مرگ عبور کردہ در ریاسی می گذرد ازاں جا در جموّں۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
١	سرینگر				٧	نارہچہ	٢٠		عروج و نزول
٢	شوپیان	٢٧			٨	جام نار [٦٦٧]			بدستور
٣	کھُری	[٦٦٥] ١٠		کوہ نارہ بل و عبور از دریای ویشو	٩	ارناس			عبور از چندر باگا
٤	زبجہ مرگ [٦٦٦]	١٠		عروج و نزول پنچال	١٠	ریاسی			قصبہ ایست دیرینہ
٥	گلاب گڑھ	١٠		نشیب و فراز	١١	گورنلاو [٦٦٨]	٢٤		براہ ملکروٹ [٦٦٩]
٦	دیول	١٠		کوہ نونچہ	١٢	جموّں			

بعضے اوقات مال تجارت ہم بایں راہ می رود۔

پانزدہم راہ کھل نارہ واو۔ سبیل مذکور از شوپیان سمت بانہال برآمدہ از دریای ویشو عبور کردہ بعد مسافت بیست کروہ در کھل نارہ واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دِنو [٦٧٠] بعد مسافت دہ میل از پنچال دیدمی گذر کردہ در عربل برسد ازاں جا تا بارن ہال ٢٤ میل ازاں جا تا دیول میان سنگلاخہا و درہ ہای دشوار بمسافت دہ میل گذر کردہ با راہ کھوری ملحق گردد. شق دوم از دَنو برجیال مہو عروج کردہ بعد مسافت ٣٢ میل در مہو شب گذرانیدہ روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

[٦٦٥] نزد صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "٢ میل" (ص ٩٥) ؛ [٦٦٦] پنڈت آنند کول بجائے "زبجہ مرگ" "گولامرگ" بیان کردہ است (ایضاً) ؛ [٦٦٧] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڈھ و ارناس بجائے دیول و نارہچہ و جام نار جہائے انگرل و تارو مذکور است ؛ [٦٦٨] پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈھیرہ و نگروٹہ ذکر نمودہ است (ایضاً) ؛ [٦٦٩] صحیح "نگروٹہ" است (ایضاً) ؛

[٦٧٠] بکر دال و فتح نون (ایضاً) ؛

بست میل بمقام رامسو باراہ بانہال ملحق گردد و درجموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است

شانزدہم راہ ڈوڈی[۶۷۱] ـ صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام ویری ناگ بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی بہار راہ جاری می باشد مسافت آں سرینگر تا ویرناگ چہار منزل[۶۷۲] ۵۴ میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان غیر آبادی پنج منزل ۶۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً از ڈوڈے تا بدرواہ[۶۷۳] ۲۴ میل ـ

ہفدہم راہ مربل ـ سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ بابین درہ لہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آں ۱۱۵۰۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور پرگنہ مرد می رسد ـ ازاں جا بطرف کشتوار و بدرواہ میگذرد ہمگی بہار راہ مفتوح می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل ـ ازاں جا تا لہرنی دو منزل ۲۴ میل ـ از لہرنی تا سنگ پور دو منزل ۲۴ میل ـ ازاں جا تا کشتوار ۳۰ میل ـ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل ـ ایضاً از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہایہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں جا جموں ـ

ہجدہم راہ فامر ـ طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع دوس[۶۷۴] فراز کوہ ہوکھہ سر کہ رفعت آں ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر درگذشتہ در علاقہ مرد می گذرد ـ ہمگی بہار راہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل ازاں جا تا مرد ۴ منزل ۶۰ میل ـ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل ـ

نوزدہم راہ تہمرن ـ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تہمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

۶۷۱ بقول پنڈت آنند کول "ڈوڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶)؛

۶۷۲ و نزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً)؛

۶۷۳ بھدرواہ؛ ۶۷۴ بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً)؛

علاقہ واڑدون میگذرد- در زمستان مسدود می باشد۔ مسافت آں از اسلام آباد تا واڑدون ۵۰ میل-

بیستم راہ مرگن۔ سبیل ہذا دشوار و صعب گذار است از اننت ناگ میان پرگنہ کوٹھار مابین درّہ نوبوک نے فراز کوہ مرگن کہ رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی است۔ مسافت عروج آں بیندرہ کروہ می باشد- گذر کردہ در موضع انشن در واردون برسد۔ مسافت آں از اسلام آباد تا شانگس ۸ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل- ازاں جا تا مرگن رفعت ۲ میل- بالای مرگن مسطح و ہموار ۴ میل- نزول ۲ میل۔ تا موضع انشن ۴ میل کل ۹۰ میل- ایں راہ در واڑدون رسیدہ کہ دو شق می شود۔ شق اوّل سمت مشرق در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواہ-

بیست و یکم راہ امرناتھ۔ سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنہ دچھن پارہ می گذرد بسیار دشوار و سخت گذار است مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد ۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل- پہلگام ۱۲ میل چندن وار ۸ میل شیشرم ناگ ۷ میل- ہنجہ تری ۱۲ میل- امرناتھ جی دو نیم میل- سوکھ ناگ ۱۴ میل- داردن ۱۴ میل- ازاں جا دو شق می شود یکے بطرف جموں- دوم بطرف لداخ-

بیست و دوم راہ تلیل- طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال میان پرگنہ لار فراز کوہ مہالتہ از چشمۂ ہرموکٹہ گنگا سیراب گشتہ فراز جبالہا در تلیل میرسد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد- از تلیل دو شق میشود شق اوّل بطرف اسکردو می گذرد۔ شق دوم جانب گوریز و گلگت و حصورہ۔ مسافت آں از سری نگر تا گاندربل ۱۲ میل[۶۷۵] چھتر گل ۸ میل[۶۷۶]- مہالتہ ۱۲ میل[۶۷۷]- گنگابل ۱۲ میل- ۔۔۔ بل ۱۶ میل- بڈگام

---

[۶۷۵] و بقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)؛ [۶۷۶] و در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل۔ [۶۷۷] در کتاب مزبور ۷ میل؛

علاقہ تیل ۳۰ میل۔ گمرن ۱۲ میل۔ کادہ بال ۱۰ میل۔ کڑوگی ۱۲ میل۔ بوٹہ کولن ۱۰ میل مشک علاقہ اسکردو ۱۱ میل۔

بست وسوم راہ چیلاس۔ سبیل ہذا از سرینگر سمت شمال از راہ قصبۂ سوپور تا کلاروح از کوہ پکھہ دونہ عروج نمودہ در حد شاردا برسد ازاں جامیان درہ ہا وسنگلاخہا وکوہسارہا بدشواری تا چیلاس رفتن است ومسافت ایں راہ از سرینگر تا پٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل۔ چاگل ۱۲ میل[۶۷۸]۔ کلاروح ۶ میل۔ ازاں جا تا شاردا سہ منزل ۴۰ میل ازاں جا تا چیلاس ۶۰ میل۔

بست وچہارم راہ کرناہ[۶۷۹]۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال ومغرب برآمدہ از سوپور تا شبوہ پورہ میان آبادی دہات گذشتہ ازاں جا بر کتل نستہ چھنہ گذر کردہ در کرناہ برسد۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲ میل منزگام ۱۴ میل۔ ہڑی ۱۰ میل۔ ازاں جامسافت کتل کرنا ۱۶ میل ازاں جا تا مظفرآباد برساحل کرشنہ گنگا رفتن است۔

بست وپنجم راہ دراوہ۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشتہ از موضع مرگن بالائی کوہ اشائی وتریل ڈبرو گذر نمودہ در دراوہ می رسد ہمگی شش ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳ میل۔ ازاں جا تا دراوہ فراز کوہ دو منزل ۳۰ میل۔ ازاں جا برکنارۂ کرشنہ گنگا تا مظفرآباد۔

بست وششم راہ گلمرگ۔ سبیل ہذا از سرینگر برآمدہ میان آبادی پرگنہ بانگل در گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفتہ شامل راہ ومری گردد مسافت آں از سرینگر تا لعل پورہ ۵ میل ازاں جا تا گلمرگ ۱۵ میل۔ ازاں جا تا اوڑی ۴۲ میل

۶۷۸؎ وبہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳ میل (ص ۹۷)۔ ۶۷۹؎ کرناہ۔

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست وہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا بلن ۱۲ میل ازاں جا تا کھوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنار واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آن تا یارکند و لاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدود شمال آن تا تاشکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آن تا ہزارہ و جہلم سیر میکشد و کتل ہای حد جنوبی آن تا ناحیہ جموں و اقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آن کوہستان درہ ہای فراوان و میدان ہای نمایان بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آن دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آن جا خودسر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبت کلاں۔ کہ آن را مردم کشمیر بوٹن گویند۔ دارالحکومت آن لداخ یا لیہ کہ از کشمیر سمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۶۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ [۶۸۰] از بحر محیط واقع است و آن بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آن جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسۂ آن یا کھمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ رودگشو پیچھوٹ۔ دراس کرگل۔ سور۔ کوہستان آن طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جای بنظر

---

[۶۸۰] نارد رن بیر آف انڈیا مصنفہ ڈریو چاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶

نمی آید و دریای کھلی یا سنگے گھاٹ میان آں می گذرد۔ ہوای آں طرف سوادلون وضیق النفس پیدا می کند۔ مزروعات آں طرف جَو از قسم دوم کہ در بہار کاشت می شود و گندم و ترنبہ و گال و ارزن۔ مردمان آں حدود کریہ منظر۔ بدزیب۔ چرکین مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامت مردان آں جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت نسوان تا چار فیٹ و ہشت انچ[۶۸۱] می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدی[۴] و اکثر ہا بہ مذہب بودھ کہ پیشوای آں ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گورو ہا بیشتر مرتاض و محتاط و عالم و صاحب خوارق بودہ اند و در حالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدّت بسیار ماکولات نمی خوردند گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول براز تا مدّت بسیار نمی شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او دراں جا رفتہ او را بعلامات و نشانی ہا شناختہ بجای خود می آوردند و ی تفحص مال و اسباب خود از ہر کس می ساخت و متصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج یک برادر بہ نسبت برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای "سلام" "جو" می گویند۔ و در فرقۂ آں ہا چہار قوم مشہور است (۱) جرک یعنی راجپوت (۲) جیر کہہ

---

[۶۸۱] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۳۹ - اما در وے در بیان قامت نسوان بجائے ہشت انچ $4\frac{1}{2}$ ۹ انچ درج است۔ [۶۸۲] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۴۷۔ [۶۸۳] ایضاً ص ۲۵ بقول موسیو ڈیلوپول برادر کلاں زنے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند۔ و درجۂ آناں از برادر کلاں بسیار کم می باشد۔ بچہ ہائے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را باسم "پدر" خطاب می کنند باین ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفاء مروّج نیست۔

یعنی ل جاٹ (۳) مہرھ یعنی شودر (۴) تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در خلۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بُت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبّت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں مُلک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۶[۶۸۴] بہ ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زورآور سنگھ کلوریہ[۶۸۵] را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار[۶۸۶] برای تسخیر تبّت مامور ساخت۔ وزیر مذکور پرگنۂ سُور و دراس دیگر کل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ بوچہک چرنگ راجۂ لداخ تاب تقابل در خود ندیدہ بست و پنج ہزار[۶۸۷] روپیہ نذرانہ برخود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶" "۱۸۹۰" ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سر خیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت مہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقۂ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷)؛ ۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)؛

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)؛

به حمایت کرنیل میان[۶۸۸] سنگهه در تلبیل حی آسود به خواهش استعانت در لداخ رسید و زیر بازوی او حوالهٔ راجه لداخ نموده خود بطرف جموں رجعت نمود. بعد رفتن وزیر راجهٔ لداخ کسوت متابعت از بر کشیده باتفاق احمد شاه والی اسکردو رایت بغاوت افراشت و محمد شاه در دست پدر افتاده برهنه پا در اسکردو رسید که پای های او از برف سوخته شد. و به استماع این خبر وزیر یورش کرده در لداخ رسید و راجهٔ مذکور محبوس کرده موتنجیں را بر منصب راجگی استقلال بخشیده[۶۸۹] و انتظام آن مقام به کام دل کرده در جموں معاودت نمود. بعد چندگاه مرتبهٔ ثالث وزیر بعزیمت لداخ بخاطر آورده در اثنای راه خبر شنید که نیدان سنگهه[۶۹۰] کاردار دراس از دست راجه علی شیر والی کرتاشک کشته شد. و رحیم خان پشکومه از دراس مفرور شده نزد احمد شاه پناه یافت. ازاں جا وزیر با تدبیر به تسخیر قلعهٔ اسکردو که از تعمیرات افراسیاب خان پشکی به قلعه اهرمن موسوم بود یلغار نمود. و قلعهٔ اهرمن در محاصره گرفت. علی شیر عفو تقصیرات خواسته در پناه در آمد. احمد شاه فرزند خود محمد شاه مسبوق الذکر برای استشفاع نزد وزیر فرستاده امان خواست وزیر از راجهٔ احمد شاه و از اکابران ملکت نذرانهٔ شایان گرفته معذور داشت و رحیم خان پشکومه خفه کرده بکشت[۶۹۱] ؛

ازاں جا. مدین شاه با جمعیت سپاه به تسخیر قلعهٔ حصوره تعین ساخت. وی جبار خان مرزبان آن جا را قلعهٔ متحصن ساخته تا بست روز او را محاصره نمود. چنانکه راجهٔ حصوره در عهد میان سنگهه مطیع راجهٔ لاهور شده بود به خاطر آن مرزبان

---

۶۸۸ صحیح "مهان سنگهه" است (گلاب نامه صفحه ۲۴۹) ؛ ۶۸۹ (گلاب نامه صفحه ۲۴۹)

۶۹۰ در بموجب تحریر گلاب نامه صفحه ۲۴۹ "ندهان سنگهه" ؛

۶۹۱ گلاب نامه صفحه ۲۵۰ ؛

لاہور گلاب سنگھ را اشدّ و شدید رسید۔ موجب آں راجہ حصورہ بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ بدین شاہ بجانب اسکردُو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مور تنجین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد[۶۹۲] در ۱۸۹۱ راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعددان و سہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر" کہ سر حد لاسہ بُود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کُشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر اُفتاد۔

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب[۶۹۳] رسید و بیک تاخت قلعہ گُردنگ مفتوح ساختہ۔ قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و دراں جا قلعۂ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چھکجوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعۂ گوردنگ را قبضہ نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد مقاران آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر داد شجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر ۱۸۹۸ب در جنگ کُشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

---

۶۹۲ گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰ ؛

۶۹۳ بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ "مان سر" است (صفحہ ۲۵) ؛

دہنہ بستی رام کہ تھانیدار قلعۂ پورنگ بود از راہ الموڑہ در جموں رفت[۶۹۴] پس افواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ موتنجین و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف با لشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کیدان و گوران دتا۔ در محاصرہ گرفتند و نشر این خبر ۱۲ ماہ پھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور۔ دیوان ہری چند و وزیر رتنون با جمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساخت و[۶۹۵] شیخ غلام محی الدین[۶۹۶] ناظم صوبۂ کشمیر رسید۔ در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت باربرداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ با مخالفاں بہ جنگ پیوستند و در حملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان ازاں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی اپچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپۂ چمراہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان یلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداخت و فراز پشتۂ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و نیز آب جوئے کہ در میان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود۔ محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال امان شدند پس اپچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعے کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

[۶۹۴] دیوان کرپارام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است ÷ (صفحۂ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپارام ص ۲۵۸ ÷

[۶۹۶] شیخ غلام محی الدین ہوشیارپوری کہ از طرف سرکار لاہور درین ایام بہ نظامت متعین شدہ بود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸) ÷

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز جارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آن ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چندگاہ بخشی چھکجوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوراں یلغار کردہ معسکر مخالفاں را یلغار نمود ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گھری آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداخت۔ تا ہشت روز جنگ قایم بود محصوران سناچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجا سنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلیب انداختہ مفرور شدند۔

بخشی چھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تا یاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

همچون[۶۹۷] افسران خاقان چین و از طرف مهاراجه
صاحب بهادر گلاب سنگھ جی دو افسر یکے دیوان
هری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عهد
و پیمان باتفاق همدیگر نشسته و طریقهٔ سررشته
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسم‌های
تونچق صاحب یاد کرده چنیں قرارداد مقرر شده
که رابطهٔ صلح و صلاح دو احد خانگی مهاراجه صاحب
بهادر و خاقان چین و لامه گورو صاحب لاشه والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدهر مستحکم
و مربوط خواهد بود بحضور تونچق صاحب بوجهی فرق
و قصور نه خواهد شد و آن چه که حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است همراه آن گاهے واسطه و غرض
نیست - اجرای پشم شال و چائی بموجب آئین قدیم
از راه لداخ خواهیم ساخت - آن که سوداگران
لداخ در اطراف‌های مامی آیند آن‌ها را مزاحمت
نخواهد شد - دریں باب سرمو خلاف نمی سازیم.
بریں قول تونچق و خاطری دلیسی و میاں
خوشحال چوه گواه اند - بتاریخ ۲ ماه اسوج سنه[۶۹۸] ۱۸۹۹ بکرمی
فقط

سنه ۶۹۷ در گلاب نامه این لفظ "سیجو" مذکور است (صفحه ۲۶۸) ؛
سنه ۶۹۸ کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماه اسوج سنه ۱۸۹۹ ب بیان کرده است (گلاب نامه صفحه ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجۂ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال مائدہ تجارت را ترقی فرمود و درسال ۱۹۴۹ء در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیر رفت۔

تبت خورد۔ یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را ژیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب و ہوا دل کشاست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ۔ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرہ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سنی بودند و درسال ۹۰۰ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی[۶۹۹] بہ مذہب

---

۶۹۹ مولوی حشمت علی خان لکھنوی "در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳" درباره اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ در کشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر برآوردہ آنان حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہر زادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی درین خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخان در بلتستان یافتہ باشد در ۸۶۹ھ ہجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذہب بود۔ اما وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجہ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در ۹۰۱ھ بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر او را از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفۂ

(بقیہ بر صفحہ آئندہ)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنہای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوہراں ممانعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولۂ آں شگر۔ کرس کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹ۔

از قدیم راجہای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر کاشغری میدانند درآں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجہای کشمیر ہم می نمودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آں ہا شدہ بودند و در عہد چکاں خودسر شدہ در زمان شاہان مغلیہ باز تابع کشمیر شدند و در عہد

[مسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند ظاہر است کہ اشاعت مذہب امامیہ مرہونِ منت آنجناب است مسئلہ عقائد سید نوربخش بذاتہٖ در معرض اختلاف است۔

بنابر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ این است کہ معتقداں مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رض میر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

سنہ غالباً دعویٰ مزبور بنا بر حملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والی کاشغر در سنہ ۹۳۹ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور در حملۂ اول "شغر" کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است۔

سنہ ۱۰۰۲ و این در عہد جلال الدین اکبر۔ ذفتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے در سنہ ۹۹۴ھ مطابق سنہ ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شہزادہ سلیم قبول شود واقع شد ازاں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی قائم شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنه باز بطور خود حکومت میکردند[۲۰۳] و در ۱۲۵۳ھ راجه احمد شاه مرزبان آن جا بود پسر دومش محمد شاه نام از پدر خود برگشته در پیش میان سنگھ کرنیل پناه گرفت و میان سنگھ پرگنه تلیل او را جاگیر بخشید- وقتیکه وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضه کرد- محمد شاه از تلیل گریخته در لداخ نزد وزیر رسید- احمد شاه با ستماع این خبر لشکر کشیده فرزند منحوس خود اسیر کرده پا برهنه در اسکردو رسانید- زور آور سنگھ از روی غیرت با لشکر کثیر یورش کرده اسکردو[۲۰۴] را قبضه نمود و خانهٔ احمد شاه را غارت ساخت و بعد مواخذهٔ نذرانه کثیر حکومت اسکردو احمد شاه را بدستور مسلم داشت و خود بسمت لداخ رجعت نمود و احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاه که به امید امداد در کشمیر پیش میان سنگھ گریخته آمده بودند- میان سنگھ هر دو برادر اسیر کرده نزد راجه گلاب سنگھ در جموں فرستاد-

وقتیکه وزیر زور آور سنگھ در عزیمت بان تلا مقتول مردمان اسکردو تھانه دار او از قلعه کشیده قید نمودند و اسباب و اسلحهٔ او غارت ساخته در ملک خود تا دو سه ماه باز حکومت کردند باستماع این خبر راجه گلاب سنگھ افواج قاهره به سبیل کوهامه فرستاده در ملک ولوله انداخت و شیخ غلام محی الدین هم افواج خود مع جنود راجه های کھکھه و بمبه به معانت آنها تعیین ساخت و پنج شش هزار نفر زمینداران کشمیر برای باربرداری همراه داد- چون بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان هری چند هم از لداخ یورش آورده اسکردو را یکدم قبضه نمودند و مخالفان را قتل کرده احمد شاه بعه عیال

۲۰۳ـ بعهدِ اعظم خان والی شغر راجه مزبور از ضعف حکومت افغانان استفاده نمود- اولاً بر اسکردو قابض شد و بعده اعلانِ استقلال و آزادی خود نمود-

(تاریخ جموں و ریاست هائے ملحقه صفحه ۵۸۳)

۲۰۴ـ بقول موسیو ڈیبو در سنه ۱۸۴۰ء (نادرن بیریر آف انڈیا صفحه ۳۶۳)

در جموں فرستادند و قلعهٔ اہرین را مسمار نمودند احمد شاہ خود در جموں وفات یافته پسرش محمد شاہ را وجہ معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز و تلیل۔ دو پرگنه است درمیان دو درهٔ صغیر به مسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال به مسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ تا شش ماه از برف پر می باشد نہایت سرد سیر۔ موجب آں جَو و گندم دراں جا پیداوار نمی شود همگی گال دارزن و نرنبه کاشت می کنند۔ دریای کرشنه گنگا میان آں می گذرد۔ ہمیشه شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری ہم سخنان می کنند۔

حصوره۔ یک پرگنه است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۴ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۷۰۵۳ فٹ۔ از کردهٔ گوریز برف کمتر بارد۔ جَو و گندم زرع می شود مردمان آں جا مفلس و محنت کش چرکیں بمذہب سُنّی۔ از تعمیرات سابقهٔ قلعه خام درآں جا موجود۔ و در نواحی حصوره کوه الوند یعنی ننگا پربت که رفعت آں ۲۶۳۰۰ فٹ می نویسند ہمیشه پُر برف میباشد و درمیان ایں پرگنه ایل نام یک دریای پل جاری است که شامل اباسند می گردد۔ ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بوده است گاہے در تصرف راجهٔ اسکردو می بُود و از عہد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت و پونیال۔ از کشمیر مابین شمال و مغرب یافته می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل بر کنارهٔ شمالی اباسند درمیان دره که وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰ فٹ فصل جَو و گندم و اجناس رسمی و

ﻫ٤٠٧ موسیو ڈریو بنا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکه نزد اہالیان ایں مقام مشہور است ضبط نموده است و گلگت لفظے است که نزد اقوام غیر مثل ہندیاں و کشمیریاں و فرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۰۶) ؛

ﻫ٤٠٥ دریائے سندھ ؛ ﻫ٤٠٦ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۰۹ ؛

ابریشم دراں جا متکون می شود میوۂ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیدہ می باشد از ریگ دریای اباسند ذرّہ ہائے طلا خاک شوی کردہ دریابند[۴۰۷] و در زمستان برف نمی بارد۔ مُردمانِ آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذہب شیعہ وسنی[۴۰۸] مجموعند۔ سابقہ راجہائے[۴۰۹] آں طرف ہمیشہ در انجا حکومت می کردند و درمیانِ قلعہ ہا سکونت داشتہ دربغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضے اوقات مغلوب گشتہ بحاکمِ کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچہ درعہد شاہان چغت شامل صوبۂ کشمیر شدہ بُودند و درعہدِ افاغنہ خود سر شدند و درعہد سنگہانِ[۴۱۰] لاہور محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاہ مرزبانِ یاسین یورش کردہ محمد خاں را ازمیاں برداشتہ گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاہ را قتل کردہ متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طبر شاہ والی نگری آزاد خاں را از جان گذرانیدہ عروس حکومتِ گلگت بکنار آوردہ در شبستانِ عدم آسود۔ فرزندش

---

۴۰۷ ایضاً صفحہ ۴۰۹ ؛

۴۰۸ صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگان گلگت و استور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار دادہ است چنانچہ تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند ؛

۴۰۹ این راجہ ہا بر تحقیق موسیو ڈریو و مولوی حشمت علی خاں از قوم ترا خاں یا تراکاں بودہ اند. موسیو ڈریو بنا بر روایت قومیٔ گلگتیاں تراکان مورث اعلیٰ این خانوادہ را مرد مجبر العقول نوشتہ است امّا مولوی حشمت علی خیال دارد کہ این لفظ ترکی است و اغلب این است کہ در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از بارقند آمدہ متوطن گلگت شدہ باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحہ ۴۳۵ و تاریخ جموں و ریاستہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۷۶۸) ؛ ۴۱۰ یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈریو می گوید کہ دریں وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند بایں تفصیل :- (۱) سلیمان شاہ در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طبر شاہ در نگر (۴) گور رحمان یا گوہر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاہ سکندر ؛

سکندر خاں متصرف ملک پدر شاہ گوہر امان پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومت گلگت تسلط یافت و در سنہ ۱۲۵۵ھ کریم خاں برادر سکندر خاں مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطوشاہ[۱۷۱۲] و منتھرا داس با فوج بسیار بہ معاونت او در گلگت رفت و بعد معرکہ و جدال گوہر امان در پونیال مفرور شدہ کریم خاں بحکومت گلگت مسلط گشت و نطوشاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و منتھرا داس واپس آمد پس نطوشاہ بحکمت عملی با راجہائے آں سواد موانست و موافقت کردہ دختر گوہر امان بعقد نکاح خود در آوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندان خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت بہم رسانید۔[۱۷۱۳]

و در سنہ ۱۲۶۱ھ در انقلاب حکومت سنگاں نطوشاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خاں در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطہ ملازمت خود محکم کردہ

۱۷۱۱ھ دکتور لیٹنر سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازیناں درست است:-

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مرشے ظالم بود۔ موسیو ڈریو او را ستمگر تر از تھیوڈر حبشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیرخوارہ را در ہوا انداختہ بہ شمشیرش دو پارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۷)

۱۷۱۲ھ درست نتھوشاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ "کونلی" داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مرشے بود سپاہی پیشہ و بہ ہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلۂ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھوشاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت۔ ۱۷۱۳ھ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۶۔

برحکومت گلگت بهمراهی دو کس از صاحبان[۴۱۴] انگریز در گلگت رسید۔ راجهٔ هونزی بسبب همراه آوردن صاحبان انگریز از نطّوشاه رنجیده خاطر شده مع کریم خان هردو از تیغ گذرانید[۴۱۵] و چند مواضع گلگت را غارت کرده منهدم گردانید۔

گوهر امان که مرزبان یونیال و یاسین بود بامداد ساکنان دیل[۴۱۶] محال گلگت را قبضه کرد۔ مهاراجه جموں[۴۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعیّن ساخته واز حصوره و اسکردو افواج جمع کرده گوهر امان را از گلگت منهزم[۴۱۸] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بهوپ سنگه[۴۱۹] کماندار فوج و سنت سنگه تهاندار بود۔ دراں حال فرزندان[۴۲۰] گوهر امان که

---

[۴۱۴] بنا بر تحریر موسیو ڈربو صاحب ایں دو کس فرنگی لفٹنٹ دانز اگ نیو دینگ جهندسین بنگال بودند۔ غرض ایں هردو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجهٔ هونزه استدعا نمودند که آنانرا در سیاحت علاقه اش اجازت باشد لیکن راجه ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

[۴۱۵] بقول ڈربو صاحب نتهوشاه و کریم خاں از دست راجه هونزه مقتول نه شدند بلکه ایں هردو کس و راجهٔ گلگت در معرکهٔ که خلاف راجه هونزه بود مقتول گشتند (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۴۰)

[۴۱۶] دریل۔

[۴۱۷] مراد از مهاراجه گلاب سنگه آنجهانی۔

[۴۱۸] موسیو ڈربو از لفظ "منهزم" سکوت اختیار کرده است۔ بیانش دریں امر ایں است:-
"بعد چندے محاربه و قتال بر شرائط حالات سابقهٔ سیاسی مابین فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحه ۴۴۱)

[۴۱۹] ڈربو صاحب بهوپ سنگه را کماندار افواج محفوظ "بونجی" و سنتو را قرار داده است۔ (ایضاً صفحه ۴۴۴)

[۴۲۰] دریں جابیان ڈربو صاحب متضاد گشته است از یک معلوم می شود که رهنمائے ایں مهم خود گوهر رحمان بود و از دیگر که سرغنه اش برادرانش و فرزندانش بودند۔ ازیں جهت نتواں گفت که کدام یک از اینان صحیح است:

ملک امان و میر ولی و میر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و دہونزی وغیرہ اتفاق کردہ بر کوہ نبلہ دار[421] بہوپ سنگھ را سہ چہار روز درمیان گرفتہ بمعہ یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان نمودہ[422] فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دُم گاؤ از اباسند عبور کردہ در بہونجی رسید.[423] گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بہونجی انتظار وقت میداشت.[424]

بعد وفات گوہر امان در سنہ ۱۲۷۳[425] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند. دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در سنہ ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[426] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود. مہاراج

---

[421] نبلہ دھر

[422] لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است. کہ کتاب "ناردرن بیریر آف انڈیا" کہ یکے از ماخذہائے حسن است درین محل سکوت نمودہ است. بیانش درین امر این است:—

"کما بیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

[423] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳. ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد.

[424] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳ ؛

[425] درست این است کہ واقعہ مزبور در سنہ ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق این واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است ؛

[426] ملک ایمان ؛

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر به افسری جنرل هوشیارا تعین کرده ساکنان یاسین را قتل عام نموده و ملک امان در چترال مفرور گشت و هوشیار به کمال ولوله و اقتدار رجعت نمود۔[۴۲۷]

ایضاً از کوهستان سمت شرقی از گلگت درمیان درهٔ سند گلاخ دو علاقه است یکے هونزی بر کنارهٔ شمالی اباسندھ دوم نگری بر ساحل جنوبی آں که به سبب صعوبت راه همیشه خودسری باشند و در رهزنی و قزاقی چالاک۔ راه یارقند را بیشتر غارت می کردند۔ همه اهل شیعه۔ مهاراجه رنبیر سنگھ هم آن ها برفق و مدارا صلح و صفا داشته منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دریل واقع است همه سنی المذهب مهاراج رنبیر سنگھ در سنه ۱۲۸۳ھ[۴۲۸] افواج قاهره بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بیجی سنگھ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیده مفرور شدند۔ هنز براں کینه ور دهات را در داده رجعت نمودند و در حین مراجعت به باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال که همیشه خودسر بودند و در غارت گری و برده فروشی ممتاز و گلگت و حصوره وغیره اطراف را همیشه غارت نموده مردمان را می فروختند۔ مهاراج رنبیر سنگھ در سنه ۱۹۱۶ ملک یاسین را

---

۴۲۷ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۸۴۔

۴۲۸ مطابق سنه ۱۸۶۶ع۔ بقول موسیو ڈریو جهم مزبور در ماه ستمبر سنه مذکوره وقوع پذیر شد کولونل بیجے سنگھ و وزیر زور آور براه نورپور در دریل رفتند۔ از طرف ملک ایمان پسر گوهر رحمان قدرے مزاحمت کرده شد۔ لیکن بالآخر شکست خورده روئے بر فرار نهاد۔ (ناردرن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹ محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود۔

تنبیه نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح و صفا و عهد و پیمان به وقوع آمده بنا بران ملک پاسبین به مراعات او در تصرف فرزندان گوهر امان واگذاشتند و غارتگری و برده فروشی و لغی و عناد ازاں باز رفع شد۔

دراوه و کرناه۔ از کشمیر سمت شمال و مغرب در میان آن دو دره در پرگنه واقع است دریای کرشنه گنگا میان آن می گذرد۔ دران جا اجناس زیره و مکائی قلیلے شالی پیدا وار می باشد۔ مردمان آن طرف سُنی بعضے هنود۔

در سابقه این دو محال همیشه شامل کشمیر بوده است۔ چنانچه در زمان حقیقت خراج این هر دو محال در تنخواه صوبه داران کشمیر مقرر همی بود۔ شاهان درانیه هر دو علاقه در جاگیر محمود خان مرزبان مظفر آباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدة العمر خود دران جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معز الدین خان به استقلال تمام ایام فرمان دهی خود بسر بردند۔ و در عهد سنگان شیر احمد خان پسر منصور خان در معرکه گهوڑی به معاونت حسین خان جوش بغاوت پوشیده بود عاقبت الامر به عجز و انکسار مطیع و فرمان بردار گشته ارمغان کثیر مع بر غمال پیشکش نمود و بعد تنزل سنگان طوق الطاعت مهاراجه گلاب سنگه به گردن انداخت۔ اما به اقدام ایام نحوست در سنه ۱۲۸۱ هـ سنه ۱۹۲۲ بـ به نسبت یکے از ملازمان مهاراج مدارانه نمود بنا بران برای تادیب او افواج قاهره مامور گشت و آن تنگ حوصله فرار نموده۔ ملک محروسه او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شیر احمد خان بوساطت[۲۳۰]

[۲۳۰] به تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شیر احمد خان بوساطت پسرش عظیم خان روئمود حقیقت این است که چون شیر احمد خان بار دوم از افواج مهاراجه رنبیر سنگه هزیمت خورد پسر خود عظیم خان را ملامت کرد که در پیری سبب تکالیف من گردی۔ اما من از این شورش اتیاد نبودم عظیم خان متاثر گشت و خفیتاً نزد مهاراجه رنبیر سنگه آمد و گفت (بقیه بر صفحه دیگر)

گورنمنٹ پنجاب در ذیلِ امان در آمده مهاراج رنبیر سنگھ خطای به عطا بخشید و از دیوه سر چیند قریه جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست بر لبِ کرشنه گنگا از پرگنۂ دراوه سمت مشرق از کشمیر به مسافت یک صد میل سمت گوشۂ شمال و مغرب۔ اهل هنود آں را متبرّک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردو۔ ملکے است وسیع درمیان کوهستان منبع از شاردا تا لب دریای اباسند غالباً به مسافت دو صد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں بر قلال جبال بود و باش می دارند۔ و در رهزنی و غارت گری معروف همه ها سُنی متعصّب هستند۔ عالمان خود را متابعت می سازند و با اهل یوسف زئی مشابهت می گذارند۔ لباس نیلی را پسند می دارند۔ دریں ملک چیلاس۔ تنگیر۔ پٹن۔ قولی۔ گور۔ تلچا۔ سپانس کاغان وغیره مقامات مشهوره است۔ شاهان مغلیه در عهد خود برفق و مدارا تابع خود کرده بودند و در عهد افاغنه خود سر شده در غارت گری چالش می کردند۔ مهاراج گلاب سنگھ در ۱۲۶۷ھ ۱۹۰۷ب ۲۳۱؎ با دیوان هری چند وغیره

(مسلسل) که تقصیر از من است و پدر من بے گناه است۔ مهاراجه عفو تقصیر هر دو پسر و پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحه ۴۲۸) ؎۲۳۱ مطابق ۱۸۵۱ء۔ بنا بر روایت مولوی حشمت علی خان سبب تعیین هری چند بر تسخیر چیلاس این بود که قوم درد یره استور حمله کرده هر چه در دست افتاد به غارت بردند۔ اگرچه ابتداء این مهم در ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش به سبب شدّت سرما در ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج ڈوگره که محاصرین قلعۂ چیلاس بودند عاجز آمده خواهان امان شدند۔ علاوه دیوان هری چند دریں مهم وزیر زور آور سنگھ کشتواری۔ کونل بجے سنگھ کونل جواهر لوچن سنگھ و دیوان ٹھاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحه ۴۸۴)

افسران با فوج کثیر برای تسخیر قلعهٔ چیلاس که فراز کوه حصن متین واقع است تعیین ساخت۔ مهاراج رنبیر سنگه خود در سوپور مانده تمامی زمینداران برای بار برداری همراه بُرده قلعهٔ چیلاس را محاصره نمودند۔ بعد آویزش بسیار قلعه گیان به مسدودی آب مجبور شده در ذیل امان در آمدند۔ هری چند مظفر و منصور رجعت نمود۔ از آں باز در قلعهٔ چیلاس تهانیدار مهاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول هر سال می رسانند و در ملک داردو اکثر جاها از کنارهٔ دریای اباسند وغیره ریزه های طلا از ریگ همی کشند فی الحقیقت در کوهستان داردو هیچ کسے از راجهای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نه کرده باشند۔

دچهنه و کهاوره[۲۳۲]۔ یک پرگنه است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چه دریای کشمیر میان درهٔ مضیق از باره موله تا مظفر آباد سمت مغرب می گذرد۔ و بر ساحل شمالی آں از مظفر آباد تا باره موله علاقهٔ دچهنه واقع است و بر کنارهٔ جنوبی آں کهاوره مشهور مسافت این دره از باره موله تا مظفر آباد ۴۹ میل۔ مردمان آں طرف اکثر سُنی بعضے هنود همه ها سلحدار و جنگی و طاغی درین ملک زبان پهاڑی معمولست۔ لفظ کشمیری هم کم و بیش می دانند۔ در حدود دچهنه راجهای بمبه همیشه رئیس بوده اند۔ و در نواحی کهاوره راجهای ککهه و هاتمال مشهور۔

راجهای دچهنه[۲۳۳]۔ یعنی بمبه می گویند۔ که راجه های بمبه از قوم بنی امیه اولاد

---

[۲۳۲] پایین باره موله بهر دو جانب دریائے جهلم دو علاقه اند به نام هائے مختلف مشهور۔ یکے را که بر کنارهٔ راست واقع است۔ علاقهٔ دچهنه و دیگرے را که جانب چپ است کهاوره می گویند (تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحه ۹۰۶)

[۲۳۳] مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست هائے مفتوحه مهاراجه گلاب سنگه" می گوید "ادعائے قوم بمبه از خاندان بنو امیه از لحاظ تاریخی به پایه ثبوت نه رسیده است۔" او درین ضمن وجوهات ذیل پیش کرده است :- (بقیه بر صفحهٔ دیگر)

مردان هستند که عرصهٔ یک هزار و دوصد ماه در دمشق و شام سلطانی کرده اند - ازاں جمله یکے در حالت آواره گردی به بدخشان رسیده چند پشت دراں جا گذرانید - ازاں میاں یکے به ملازمت ہلاکو خان داخل گشته همراه ذوالقدر خان وارد خطهٔ کشمیر گردید - و در حین مراجعت چوں به مقام ڈہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را به خانهٔ دامادی پذیرفت بعد چندگاه در دماغ داماد خیال خیره سری دیده بدغدغهٔ افراسیابی بسان سیاوش از تیغ گذرانید - چونکه منکوحهٔ او حامله بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد - چوں به سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر ز جگر غیرتش افروخته شیانه پدر مادر خود به قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرف گشت - پس ازاں صفدر خان که یکے از

(مسلسل) ۱- موسیو لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبه می گوید "در جغرافیهٔ قدیم کشمیر مسطور است که در شمال وادیٔ ولشنه تا دریاے کشن گنگا به همسایگی قوم کھکھه خاندان بومب یعنی بمبه بود و باش می کند - ایں قوم به قبیلهٔ اول الذکر در قومیت شریک اند - قیاس است که در زمانهٔ قدیم سرداران خاندانِ بمبه بر علاقهٔ کرناه قابض بوده اند -

۲- دیگر ایں که زوال خاندان بنو امیه در سنه ۱۳۶ رو نمود - و ایں محال است که بعد یک هزار سال یک کس از آناں در غربت زنده کنندهٔ خاندانِ خود باشد - خصوصاً وقتیکه او خود از اصلیت خود ناواقف باشد -

۳- ایضاً در یک کتاب ترکی نام ایں قوم بام مذکور است - ممکن است که بام از امتداد زمانه "بمبه" شده باشد -

با ایں همه مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نموده است که اصلیت "قوم بمبه" از هندوستان نیست و باشد که در زمان امیر تیمور از ترکستان آمده ساکن علاقهٔ مظفرآباد شدند چنانکه از تزک جهانگیری معلوم می شود - در زمان جهانگیر باشندگانِ علاقهٔ مظفرآباد خود را از قوم "قارلوغ" که لفظ ترکی است خود را شمار می کردند - (صفحه ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوان مردی ممتاز بُود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکهلی بعهدهٔ سرلشکری ممتاز شده بجلدوی حسن خدمت از علاقهٔ دمتور چند قریه جاگیر یافت درحالیکه خود را به بنی اُمیّه منسوب می داشتند مردم عوام بنو امیّه را بمو گفتند ہمچنانکه ذوالقدرخان را ذولجو نام نهاده اند۔

مختصر که تا زمان سلطان حسن شاه به متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند۔ و در عهد چکان لباس خیره سری پوشیده به دستبرد اطراف مشغول شدند۔ دران ایام مظفرخان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شده بُود در سنه ۹۶۲[۳۴] قصبه مظفرآباد بنام خود آباد کرده دار الحکومت خود قرار داد و تا حدود پکهلی و دمتور و کاغان و دچهنه و کهاوره وغیره دست اندازی کرده لوای سلطانی و راجگی افراشت اکبرشاه بنابر اعانت راجه بهگوانداس که در معرکهٔ یوسف شاه یاو کرده بُود اڑپهاڑ دچهنه جاگیر او افزوده بعاطفت جهانبانی سرفراز فرمود۔ در سنه ۱۱۲۶ هیبت خان پسر مظفرخان از جیب بغاوت سر کشیده اطراف کشمیر را غارت نمود۔ علی محمد خان نائب صوبه با جمعیت رؤسا و منصب داران کشمیر برای گوشمالی او یلغار فرمود۔ پس بعد

۳۴؎ مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست هائے مفتوحه مهاراجه گلاب سنگهه می نگارد که بنیاد قصبهٔ مظفرآباد یا در اواخر قرن یازدهم و یا در آغاز قرن دوازدهم افتاد۔ و در ثبوت بیانش وجوهات ذیل بیان کرده است :- (۱) خواجه محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است که در ۱۱۲۴ھ بزمانهٔ صوبیداری عنایت الله خان (بعهد حکمرانی شاه عالم بادشاه دهلی) محمد مظفر که از ملازمین سلاطین پکهلی بود۔ از زوال حکومت آنان استفاده نموده در علاقهٔ کوهستانی شمالی تسلط خود قائم کرد۔ بعد ازیں بر علاقهٔ دراوه و کرناه که از متعلقات پرگنه کامراج ملک کشمیر است متصرف و قابض گشت۔ (ص ۹۰۸)۔ (۲) از روزنامچهٔ جهانگیر که بنام "تزک جهانگیری" شهرت دارد جهانگیر در سفرنامهٔ خود هیچ نشانے از مظفرآباد نه داده است ؛

آویزش بسیار ہیبت خان فوج شاہی را شکست داده افسران عسکر محبوس داشت ـ ازین جہد عبد العظیم خان دیوان صوبہ بالشکر فراوان میثاق مظفر آباد را سرانجام داده جمع کثیر از تیغ گذرانید ـ عاقبت بوقوع مصالحہ معز الدین خان پسر ہیبت خان یورغمال آورده شورش ساخت ـ بعد فوت ہیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببر اللہ خان خروج کرده ملک کشمیر را چند مرتبہ متواتر غارت نمودند حقیقت آن در خروج ببر اللہ گفتہ آید ـ

شاہان افاغنہ محمود خان را بنا بر آمد و رفت کشمیر بعلاوه جاگیر شاہان دہلی علاقۂ دراوه و کرناه و یک لک و پنجاه ہزار روپیہ از علاقۂ کامراج عطا نمودند ـ چندے بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند ـ امّا وقتیکہ کریم داد خان بصوبداری کشمیر آمده[۴۳۵] بُود در اثنای راه امیر خان بمُو اور امزاحمت[۴۳۶] بسیار نمود ـ امّا کریم داد بمشقت تمام از کوہستان دچھنہ عبور کرده در کشمیر رسید ـ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیره سران پہاڑ دو بار فوج بسیار تعیّنات کرده مردم بسیار از کھکھہ و بمبہ بقتل رسانید ـ امّا اصلاح کلّی نتوانست کرد ـ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی مانده ملک محروسۂ خود را با شرکا قسمت کردند ـ حصّہ حسن علیخان مظفر آباد تا ہٹیاں و دہات مقبوضۂ پکھلی و محصول گذرگشتی حصّہ ناصر علی خان علاقہ دراوه و کرناه حصّہ اکبر علی خان گہوڑی حصّۂ فتح علی خان کہ از احفاد مظفر خان بُود از ہٹیاں تا کہٹائی و حصّۂ برادرش ابراہیم خان از کہٹائی تا باره مولہ حصّہ کام بخش خان کہ از جاگیر کامراج پنجاه ہزار خروار جاگیر کشمیر را باہمدیگر ہمچنیں قسمت نمودند ـ

بعد انقضای حکومت شاہان فرزندان آن ہا یادگار ماندند ـ زبردست خان از حسن علی خان در مظفر آباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گھوڑی منصور خان و معز الدین خان در کرناه و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج و مظفر خان پسر فتح علیخان

---

[۴۳۵] بمعنی می آمد ـ [۴۳۶] دریں مزاحمت در پرده دست محمود خاں بود (ایضاً ص ۹۱۷)

در کهتائی و هر کس بطور خود طبل حکومت نواخته چندے بسر بردند. وقتیکه[437] هری سنگه صوبه دار کشمیر شده بود علاقهٔ کهاوره را تا چکار متصرف گشته بهر جا قلعه ها انداخت و مظفر خان راجه کهتائی از دست شرکا؛ خود مغرور شده در پناه هری سنگه در آمد. و هری سنگه اورا از کهتائی تا باره موله حکومت بخشید و چند هزار روپیه نذرانهٔ سالانه دادن مقرر کرده از جاگیر کامراج بری گردانید. بعد چندی وی فوت شده پسرش زبردست خان بجای او نشست. زبردست خان مرزبان مظفرآباد بدستور مستقل بود. هنگام برآمدن موتی رام نوعی در خدمتش قصور نموده موجب آن کرپا رام بر وقت حکومت خود با فوج کثیر در مظفرآباد یورش ساخت. زبردست خان با جمعیت مردم کهکه و بمبه نخست لشکر خالصه را طاقت شکسته. عاقبت بمنصوبهٔ گنبش پندت[438] در فیما بین صلح واقع شده دیوان نذرانه و یرغمال گرفته رجعت نمود. وقتیکه میان سنگه حاکم کشمیر شد. زبردست خان نبیرهٔ خود رحمة الله خان که در حُسن صورت آیتے از رحمت بود با تحفه و هدایا یرغمال فرستاد. میان سنگه حسن صورت و سیرتش خوش کرده به انواع تلطف نگهداشت و دختر معز الدین خان راجهٔ کرناه بکابین او آورده معزز داشت.

وقتیکه[439] شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر شد از راجهای پهاڑ هر کسے یرغمال گرفته ضبط و ربط نمود و در سنه ۱۲۶۰ هجری مطابق سنه ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاهور یرغمالان راجهای پهاڑ شبانه یکان یکان بخلوت طلب ساخته بخوف شورش و فساد همه را محبوس داشت و رحمت الله که بسیار نازک مزاج بود بر مصادمت حبس مقاومت نه کرده از جان در گذشت. ناظم نعش او بجانب

---

[437] سنه ۱۸۲۰ع مطابق سنه ۱۲۳۵ه - درین جا مراد از هری سنگه. هری سنگه نلوه صوبیدار مهاراجه رنجیت سنگه آنجهانی است ؛ [438] برادر بیربل پندت ؛

[439] سنه ۱۲۶۰ه مطابق سنه ۱۸۴۴ع ؛

منظفر آباد فرستاده در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاه و بیگاه بر تربت اُو برای فاتحه آمد و رفت می داشت. حسین خان که برادر زادهٔ او بود عموی خود را با تنِ چند از خاصان گرفتار کرده با عانت تهاندار در پیش ناظم صوبه فرستاد درین جا به حکم ناظم محبوس شد. حسین خان بمراد دل در منظفر آباد استقلال یافت و ناظم خطه تهاندار را فرمان فرستاد که حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کرده باشد. حسین خان باستماع این خبر رنجیده با نجف خان گهوڑی صلاح سنجیده به خیالِ خیره سری تهاندار قلعه را بیدخل نمود. پس ناظم خطهٔ دلپذیر برای گوشمالی آن شریر. فوجی کثیر به افسری مرزا ایّوب و پنڈت راجه کاک تعیّن ساختند و در نواحیٔ گهوڑی فریقین حرب و ضرب پرداخته حسین خان مصلحتاً از حرب گاه مفرور شد و فوج ناظم منظفر و منصور و مسرور نشسته در گهوڑی بنیاد قلعه افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق تمامی راجهای کوهستان صمصام خون آشام از نیام برکشیده فوج ناظم را قتل عام نمودند. هم دار و گیر جمعی کثیر اسیر کرده بعضی ها جبراً مسلمان نموده بعضی ها را موی سر ولحیه و ابرو تراشیده و مختون ساخته گوش و بینی را مثله کرده پیش ناظم پیشکش نمودند. و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشته علاقه کوهستان را متصرف شدند. شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشته مال و مواشی مردمان را غارت نمود و از بنڈپوره ٹیکارام بهان بروز عید رمضان گرفتار کرده در کرناه محبوس داشت و ٹهوشاه* و سجان سنگه به مقابلهٔ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشته خائب و خاسر باز آمدند.

چون خبر وحشت اثر سامعه آرای شهریار لاهور گردید و به سبب اتلاف فوج کثیر و به وقوع وقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشته ناظم خطه را

* ٹهوشاه

بہ تقصیر قصور تدبیر منفصر کردہ چہار لک روپیہ مصادرہ نمود - و گلاب سنگھ پوہ وندی را طاقت چہار ہزار سپاہ دادہ از راہ ہزارہ بر مظفر آباد روانہ نمود و شیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین و بشن سنگھ و جھنڈا سنگھ را با چہار ہزار سوار و پیادہ از راہ پنوچھ برای سرکوبی متمردان کوہستان تعیین فرمود۔

وقتے کہ امام الدین در پنوچھ رسید خبر برگشتگی تخت لاہور و کشتہ شدن شیر سنگھ[۴۱] شنیدہ خود را بہ تعجیل تمام در شہر رسانید۔ جھنڈا سنگھ و بشن سنگھ در حدود کامراج بمقابلۂ شیر احمد خان جان فشانی ہای نمایان بکار بردہ مخالفان را از ملک کشیدن نتوانستند - عاقبۃ الامر امام دین زبردست خان را از بند رہایش دادہ خلعت بخشید و مبلغ پنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ ساخت بہ مرافقت راجہ فقیر اللہ پسر رحیم اللہ روانۂ مظفر آباد نمود و فقیر اللہ خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال دادہ خود برای وصول زر جرمانہ در قلعۂ مظفر آباد سکونت فرمود و برادرِ خودش ایوب خان کہ در معرکۂ گھوڑی در کاغان محبوس بود حارسان اورا بہ حیلۂ تخم دہاتورہ* با شیرینی خورانیدہ بے ہوش نمودند تا کہ ایوب خان از میان برکشیدہ آرد و بعد چندے زبردست خان زبردست اجل شدہ حسین خان بغیر زبردستی باز استقلال یافت پس امام الدین با راجہای پہاڑ حسن سلوک داشتہ دختر راجہ معز الدین کہ زوجۂ رحمت اللہ خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آوردہ با قبیلۂ

---

[۴۱] سنہ ۱۲۵۸ھ مطابق سنہ ۱۸۴۲ع ؛ [۴۱] شیر سنگھ پسر دوم مہاراجہ رنجیت سنگھ حاکم پنجاب بود - بعد وفات پدرش بامداد جوالا سنگھ بر تخت پنجاب نشست - وقتیکہ مہاراجہ مزبور در تماشائے ریاضت جسمانی پہلوانان در قصر شاہ بلور (سہ میل بطرف شرقی لاہور) مصروف بود از دست اجیت سنگھ سندہاوالا نشانۂ تفنگ شد - (سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر جے - کارمیکائیل سمتھ مطبوعہ ۱۸۴۷ کلکتہ) ؛ * جوزماثل ؛

بمبو ہا رابطۂ کلی ہمرسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہرکس را نواختہ بندیاں و یورغمالاں را رہایش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدرین ایّام[۲۲۲] مہاراج گلاب سنگھ مالک صوبۂ کشمیر شدہ راجگان پہار مطیع و منقاد خود گردانید و ہر کسے را قدرِ حیثیت و وقار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کہادرہ۔ حقیقت راجہای[۲۲۳] کھکھہ و ہاتمال در تواریخ کشمیر جائے بنظر نیامدہ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و ہاتھو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و ہاتھو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتیکہ در عسکر تیمور شاہ یورغمال بود خدمات شائستہ ادا و تلاش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از و نوشتہ گرفتند۔

۲۲۲۔ ہم مارچ ۱۸۴۶ء بروئے عہد نامہ چہارم امرتسر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آنان معجل و بست و پنج لک مؤجل بود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ فروخت کردہ شد۔ برائے تفصیل عہد نامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۳۰۰ ؛

۲۲۳۔ مویبو لارنس دربارۂ اقوام کھکھہ و بمبہ و ہاتمال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام این قوم "کھش" بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ کوہستان این جا مجمل است و بدین وجہ قاری در شک می افتد۔ لیکن از راج ترنگنی این شک کلیتہً زائل گردد زیرا کہ در و مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم کھش تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال نادریائے "چندربھاگا" نشان آبادی قوم مزبور بدست آمدہ است ہمچنین ثابت شدہ کہ وادئ دریائے (وتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن این قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ "کھش" کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۹۳۹ ؛

چوں زین العابدین بر تخت شاهی جلوس نمود - به ایفای وعده چند قریه به آں ها جاگیر بخشید که دراں جا بود و باش اختیار کرده قوت و ثروت حاصل نمودند - و در عهد چکان کیچم خان به باعث بے انتظامی خود سر مانده بود لیکن پسرانش در عهد چغتت طوق متابعت به گردن انداخته بهواداری مظفر خان بمبه جاگیر خود را توفیر دبدند - ازاں باز با راجهای دچهنه موافقت داشته در خیره سری و بغاوت متفق می بودند

الحال وارثان کهکهی خان را کهکهه و وارثان حاتم خان را تمال می گویند و در بغاوت و جلادت از کردهٔ راجهای دچهنه جودت کمتر دارند و در عهد افاغنه از پرگنهٔ کردهن به علاوهٔ جاگیر کهاوره بست هزار روپیه جاگیر یافته بودند - وقتیکه[۲۴۴] هری سنگه صوبدار کشمیر شده بود وے سرافراز خان ککهه که سرآمد راجهای کهاوره بود قابو کرده در لاهور فرستاد و برادرش غلام خان[۲۴۵] در حبس خانهٔ شیرگڈھ از جان درگذرانید و علاقهٔ کهاوره را تا چکار تصرف کرده بهر جا قلعه ها انداخت و مهاراج گلاب سنگه هم هر کسے را بقدر کفاف وجه معیشت گذاشته از خیره سری و تاخت و تاراج و ستمگری باز داشت -

فی الحقیقت حضرات ککهه و بمبه که هردو طایفه عالی نژاد اند در سفاکی و بے باکی و غارت گری و رهزنی بسیار جوان مردی و چالاکی کرده اند و در عهد شاهان چغتت و افاغنه و سنگان لاهور با وجود سطوت جهانداری ملک کشمیر را اکثر

---

۲۴۴ ۱۸۴۸ء لشکرکشی هری سنگه نلوه بر سرافراز خان ککهه خلاف منشاء مهاراجه رنجیت سنگه آنجهانی بود. لیکن بعدهٔ به نظر این که سرداران قوم ککهه همیشه خلاف حکومت سکهان برسرپیکار می ماندند هری سنگه نلوه را ایمائے تغلب کرد - (تاریخ جموں. مولوی حشمت علی خان ص ۳۴۳ ۹)

۲۴۵ غلام علی خان (ایضاً) ؛

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقهٔ باقی نگذاشته اند خصوصاً درحق اہل ہنود مضرت و آزار ایشاں افزودن بود۔ ہمگی در زمان حکومت مہاراج گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق در مغارهٔ عدم خزیدند۔ چہ ہرگاه یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراه می بُود از ہیچ کسے اندیشه و مضایقه نمیکرد۔

علاقهٔ پُنوچھ۔ از شہر کشمیر بسمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از بحر محیط ۳۳۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براه باره مُولہ ۱۰۸ میل و براه توسہ میدان ہمگی ۴۶ میل۔ گوبند راجه للتادت آباد کرده است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و درمیان شہر قلیلے برف نزاوش می کند۔ فوراً ذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات موذی گردد کہ بسبب تعفن ہوا و ہیجان خلط صفرا جمیع حیوانات از نوع انسان و بہایم و حشرات و ماہیان تپ لرزه پیدا می شود۔ موجب آں مردمان آں جا در تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقه تا زمان بڈھ شاه شامل کشمیر بوده اند و در حکومت چکان خود سر شدند و در سنه ۱۰۱۹[426] جہانگیر شاه در قبضهٔ اقتدار خود در آورده مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاه[427] محمد ولی و محمد زمان مرزبان پنوچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمده دست تطاول برکشاده ملک را غارت کردند۔ عاقبت از دست [illegible]کات خان کشته شدند و در عہد افاغنه رستم خان

---

۴۲۶ مطابق ۱۶۱۰ء ؛

۴۲۷ [illegible] از خود مختار ترین خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاه درانی بر دہلی حملہ آور شد ہمہ ۲۸ ½ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی سنه ۱۱۶۱ھ داعی اجل را لبیک کرد۔ محمد شاه مزبور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ بنام محمد شاه رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (قاموس المشاہیر صفحه ۱۹۳)

باغی شده بود سردار عبدالله خان پسر شیر باز خان بدغای وزیر روح الله که مدار المهام آن ها بود در کشمیر تیبد کرده مسموم ساخت و وزیر روح الله را خطاب راجگی عطا نمود۔ انگاه وزیر روح الله خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار برده اعتبار و افتخار حاصل نموده از دنیا در گذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد و در سنه ۹۹ ھ ب سنه ۱۲۵۸ھ[۴۴۸] مهاراجه گلاب سنگه آن را فتح کرده تمام سرکشان و باغیان کوهستان را درها و به عدم انداخت و تلی شودن و سبز علی سودن را پوست از بدن برداشته خلق خدا مامون ساخت۔ پس خراج آن جا چند سال در خزینهٔ جموں عاید بود۔ انگاه[۴۴۹] در جاگیر راجه موتی سنگه فرزند راجه دهیان سنگه[۴۵۰] واگذاشت فقط۔

علاقهٔ راجور۔ از کشمیر سمت گوشهٔ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رودبار فراز بلندی واقع است رفعت آن از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ۔ بعد مسافت از سرینگر ۷۹ میل آبادی عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔ مهاراجه گلاب سنگه آن را رام پور نام نهاده است و در موسم سیاست مثل پنوچه هر کس

۴۴۸ھ مطابق سنه ۱۸۴۲ء ؛

۴۴۹ھ بنا بر تحریر کے۔ ایم۔ پانیکر مصنّف "گلاب سنگه" صفحه ۲۲۱ واگذاشت پونچه بحق راجه موتی سنگه در سنه ۱۸۵۲ء رد نمود وقتیکه جواهر سنگه و موتی سنگه پسران دهیان سنگه دریں امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلسیه) کردند ؛

۴۵۰ھ راجه دهیان سنگه متوفی سنه ۱۸۴۰ء برادر بزرگ مهاراجه گلاب سنگه آنجهانی بود۔ در سیاست دانی وزیر کی پایهٔ عالی داشت۔ مدت العمر وزیر مهاراجه رنجیت سنگه آنجهانی و مهاراجه کهرک سنگه و مهاراجه شیر سنگه بود۔ آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگه سندهیا والا بدف بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ هسٹری آف دی لاهور دربار) ؛

را تپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط۔ از قدیم ریاست گاہ راجہای آن جاست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبہ کشمیر شدہ بودند و از عہد درانی* خودسری اختیار نمودند و در حکومت سنگان مطاوعت رنجیت سنگھ می کردند و در سنہ ۱۹۰۲ بکرمی مطابق ۱۸۴۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود اطراف آن ماتحت خود کردہ راجہای آن جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی[751] وجہ معیشت خود حاصل نمودند۔

علاقہ بانہال۔ از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۶۳ میل رفعت آن ۵۵۸۰ فٹ مردمان آن طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و این محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزل سنگان مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است۔

کھُل۔ پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آن جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بودہ اند۔ چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولچُو بارہا غارت کردہ رفتند۔ مردمان آن طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازین ہنود آن طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ این امر موقوف شد۔ شامل آن بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است۔

مرو و اڑدن۔ یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ مردمان آن جا

---

[751] پروفیسر کے۔ ایم۔ پانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسروتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خواران مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مہاراجۂ مزبور این ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد۔ (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ٭ *یعنی درانیان

مسلمان و بزبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان دره ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راه مرو رفعت آن از معتدل بحر محیط ۵۴۲۵[۷۵۲] فٹ۔ آب و هوای آن جا خوب و اشجار و اثمار آن طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فوراً رفع گردد و اصل باشندهٔ آن طرف از قوم ٹھکر گدی هستند۔ مردم کشمیر هم بسیارے دراں جا کار شال بافی همیکنند پیش ازیں زنهای آن طرف در سحر و جادوگری مشهوره بوده اند که آن ها را ڈین می گفتند۔ مهاراجه گلاب سنگھ تنبیه و تدارک آن ها واقعی نموده عمل آن ها معدوم ساخت۔ قدیم راجهای آن جا از قوم راجپوت همیشه حکومت بسر خود می کردند۔

درسنه ۹۰۰[۷۵۳] هجری سید شاه فرید[۷۵۴] که فقیر روشن دل بود راجهٔ کشتواڑ را مسلمان کرده مرید خود فرمود۔ انگاه شاهان مغلیه او را حرمت می داشتند و درعهد عالمگیری

---

۷۵۲ بقول مولوی حشمت علی خان تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحه ۱۳۵)؛

۷۵۳ مطابق ۱۴۹۴ء۔ ظاهراً سهو است زیرا که سنه جلوس حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر بادشاه غازی که بعهدش راجهٔ کشتوار ملقب به سعادت یار خاں گشت از سنه ۱۶۵۸ء تا سنه ۱۷۰۷ء بود؛

۷۵۴ سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجه عبدالقادر است۔ روزے بخواب دید که شخصے بگوید: "اے فرید به کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنا بریں سید مزبور بهمراهی چهار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بهاؤالدین و سید ابدال شاه بعهد شاه جهان وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش که درحیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفه مولوی حشمت علی صفحه ۱۶۶ و ۱۶۷)؛

بہ سعادت یارخان[۷۵۵] ملقب گشت ۔ آخرہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت ۔ وزیر لکھپت رای کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع از و[۷۵۷] ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را بترغیب و تحریص تسخیر کشتواڑ نمود تا کہ مہاراج در ۱۸۲۱ء[۷۵۸] فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعیین ساخت

۷۵۵ء صحیح ایں است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطہ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد ۔ بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود ۔ اولیں راجہ مسلم ایں دیار پدرش جے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد ۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

۷۵۶ء بقول دیوان کرپارام صاحب گلاب نامہ ؛ ۷۵۷ء محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جات والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند :-

"عرضی شما رسید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید ۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از جلال نمکی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود ۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردن بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود ۔ چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمانِ بد بہ دلش جا کردہ بے گماں بکشتن وزیر اشارت کرد ۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت ۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب جنگوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد ۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

۷۵۸ء گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ دربیان فتح کشتوار ؛

دراجۂ آں جا تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقۂ کشتواڑ و بدرواہ[759] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتیکہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود درآورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[760] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہجہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ ....[761] ؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل ایں صوبہ پنجاہ وہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لداخ۔ اسکردو[1] و کنجو[2]۔ نگری[3]۔ حصورہ[4]۔ گلگت[5] وہشت محال در گوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیاں[1]۔ داردو[2]۔ دمتور[3]۔ پکھلی[4]۔ کلاک[5]۔ کاغان[6] دراوہ[7]۔ کرناہ[8] شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پنوچھ[1]۔ راجور[2]۔ نوشہرہ[3]

۷۵۹؎ بھدرواہ ؛

۷۶۰؎ ابوالفضل تقسیم ممالک مقبوضہ در عہد جلال الدین اکبر بپانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :— الہ باد۔ آگرہ۔ اودھ۔ اجمیر۔ احمد آباد۔ بہار۔ بنگال۔ دہلی۔ کابل۔ لاہور ملتان۔ مالوہ۔ برار۔ خاندیس۔ احمدنگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

۷۶۱؎ البیاض فی الاصل ؛

کھئل - بانہال - مرود اڑدن[٦] خاص ملک کشمیر سی وہشت[٧٦٢] محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[٧٦٣] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

درزمان اکبر شاہ جمعیکہ آصف خان[٧٦٤] بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[٧٦٥] پرگنہ مقرر ساخت و جمعیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت دی آبادی کشمیر را چہل[٧٦٦] و یک پرگنہ مشخص نمود - در اصل ہماں سی وہشت پرگنہ

٧٦٢ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ : دربیان سرکار کشمیر۔

٧٦٣ھ واقعات کشمیر ص ۲۷۳ :

٧٦٤ھ آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد و ہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ ازعراق وارد ہندگشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دویستی داخلی آصف خان سرافراز فرمود - او ایں را کم دانستہ ترک مجرا آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد درسال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بہ سبب جاگیرداران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت و تا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند - در سنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - صد حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱):

٧٦٥ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

٧٦٦ھ ایضاً - ایضاً :

بُود. قاضی علی دو پرگنهٔ دراوه و کرناه شامل ساخت و پرگنه سایر المواضع را دو بخش ساخته دو پرگنه شمرد و چهل مواضع جانب مراج را چولی نام نهاد و هشتاد و هشت موضع جانب کامراج را بدستور سایر المواضع مقرر داشت. درین جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی و چهار پرگنه ثبت دفتر روزگار است. پیشینیان ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلعهٔ شرقی را مراج و ضلعه غربی را کامراج نام نهاده اند و در وسط این دو ضلع شهر سرینگر واقع.

شهر سرینگر[۴۶۷]- در خطهٔ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور بتقطیع و تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت و سیرابی آراسته و بکمال نزهت و شادابی پیراسته طول آن از نوشهره تا امیراکدل ۳ میل و عرض آن از چهچه بل تا نابدبار[۴۶۸] .... میل ؟ و دور محیط آن ... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شهر نزهت نهر سلسال دریای بهت که از سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبیاری آن حور سرشتان این آبسال جنت مثال سیراب و شاداب می باشند جاری است. حسب جریان این دریای فرحت نشان

---

[۴۶۷] نزد موسیو ڈبو "سرینگر" نام قدیم و موجود این شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام هندوانه این شهر است: تا صدها سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود تا آنکه در زمان تغلب سکهاں این دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد. موسیو مزبور در تائید بیان خود می گوید که موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحانِ کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند نه سرینگر. لیکن این دا همه ظاهراً اصلے ندارد چه ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر همین شهر گفته است. درین زمان هم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زبان زد عوام است:

[۴۶۸] البیاض فی الاصل:

[۴۶۹] ایضاً:

شہر مذکور بدو حصّہ منقسم می شود حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی۔ حصّہ شمالی در وسعت و نزہت نوشس نما و دل کشاست۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بداں سُو یافتہ می شود و نہر مار[۱۷۷۶] کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصّہ شمالی در موسم تابستان جاری می باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کُل کہ میان دولت خانۂ خواجگان نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود۔ سوم جوی کادہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجۂ ملک جلال ٹھاکور یادگار است حصّہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصّہ جنوبی نہر کٹہ کول کہ از یوسف شاہ چک یاد می دہد بمن مقام شیر گڈھی از دریای بہت جدا گشتہ ہمگی در موسم تابستان افراد نوع را سیراب گرداند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سونر کُل دوم گنز کول۔ دود بار دودھ گنگا در مضافات حصّہ جنوبی شادابی کردہ با دریای بہت شامل گردد۔

پیرامون این شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسن این دیار گردد و افراد زنان و زمرۂ عیاشاں را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت شرقی آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و خوشحال سر و طرف جنوب آب خیز بمنہ و در حاق وسط شہر برار نمبل و نیز در حصّہ شمالی شہر کوہ ماراں دل کشاست و جانب گوشۂ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ میدانے است وقف کردۂ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد[۱۷۷۷] عالی و در صحن آں حوض و چنار زار

[۱۷۷۶] بقول آنند کول مابین سن ۷ - ۱۴۲۰ء حفر کردہ شد ؎

[۱۷۷۷] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در سنہ ۱۳۹۷ء تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در سنہ ۱۸۰۱ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

واقع. فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاه مزروع است و حصّه جنوبی مسطح برای عیدگاه۔ ایضاً جانب مشرق شهر شمالی میدانے است ہیل در ہیل وقف کرده میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد که آں را ملہ کھاه گویند. مزار مردم شهر و مدفن اولیای دہر دراں جاست۔

مترجم رازه ترنگنی می نگارد که بنای ایں شهر از راجه پرورسین[۴۴۲] است که در ۱۳۵ بکرمی مطابق ۷۸ عیسوی راجهٔ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۴۳] که شهرے پائدار بر جادهٔ روزگار یادگار گزارد و درین خیال بجانب جوانب و محال خطهٔ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شهر خاطر نشین نمی شد۔

قفہ۔ شبے از شب های دیجور تنها از دولت خانهٔ خاص بایں اراده برآمد که دربارهٔ تاسیس اساس شهر جدید و دریافت سعادت و نحوست آن از بیان مردمان زمان تفاول گرفته کارفرما گردد۔ خرامان خرامان برلب دریای بہت رسید و آن روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود که ہندواں مردگانِ خود را دراں جا سوخته رفته بودند۔ راجه از فروغ دائرہ شمشان ساحل دریا و درختان آں روی دریا معاینه

(مسلسل) لیکن به حسن سعی گل محمد خاں که دراں ایّام به عهدهٔ جلیله فائز بود باز تعمیر یافت۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۲۶) ؛

۴۴۲ـه راجه پرورسین دوم (۱۳۹ - ۷۹ء) - بنا بر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مهاراجه اشوک (۲۶۶ - ۲۶۳ ق م) نهاده شده است۔

چنانچه :-

"آں شهنشاه ذی شان شهر سرینگری تعمیر نمود که بلحاظ نود و شش لک خانها و دولت فراواں اهمیت بزرگ داشت" (راج ترنگنی کتاب اول مصرعه ۱۰۴ مترجمه سٹائین صفحه ۱۹) ؛ ۴۴۳ـه راج ترنگنی کتاب سوم مصرعه ۳۳۶ - صفحه ۹۹ مترجم سٹائن ؛

می کرد - ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید - کہ از چشمانِ اُو شعلہ ہای آتش مشتعل می گشت و زبانۂ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ التوامی نمود آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی بآواز ہولناک راجہ را بجانب خود کشید - راجہ از تخویف وترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل اُو دیدہ خندید - آں شخص بعلو ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پر درسین پیش ازیں خود را بردکس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ اُو در برہست کتھا ۴۷۴ مشروح

۴۷۴ "برہت کتھا" بود تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر او دیانہ بازنش "مدن من جوکا" است کہ در عین مجلس عقد بندی بذریعۂ "مان سویگا" از دستش ربودہ شد - وزیرش "گموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بمقصودش رسانید -

مطابق بیان پروفیسر کیننتھ "برہت کتھا" مزبور تصنیف ۵۰۰ء است : تاسف بریں است کہ "برہت کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت وبہ یقین معلوم نہ شدہ کہ مضمونش چہ بود -

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو وبان وڈ انڈین -

بقول پروفیسر کیننتھ "برہت کتھا" بزبان پشاچی نوشتہ شدہ بود - پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاچی بنواحی - سوات - چترال وگلگت بہ گفتگو می رفت - زیراکہ پشاچی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد وبہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مزبورہ در قرون وسطیٰ آدم خور بودہ اند -

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہت کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند - یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن د دوم کھیم اندر کشمیری وسوم دیو کشمیری است بقیہ ہر سہ در ۱۰۰۰ء نوشتہ شدہ اند - (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کیننتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱) ؛

است آشکارا کردہ بُودم۔ اکنوں خود را بتو نمودم۔ والا ہمتی شما کسی را بہ حدے دیدم کہ از دیدن من خوف و رعب بر دلِ شما غالب نگشت۔ حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی کہ پیش من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم۔ اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیش خود برسانم۔ انگاہ پای خود را دراز کردہ بر ساحل دیگر رسانید و گفت "بیا بہ سبیل ایں جسر متین تاکہ از صُحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسر شگرف از دریای ژرف عبور کردہ نام او پرسید گفت منم وتالنی بیر و خادم سداشو۔ ہمت والای تو دیدہ خوش شدم مطلب تو ہمیں است کہ شہرے آباد خواہی کرد کہ تا دورِ روزگار پایدار ماند۔ باید کہ می روی فردا بجانب سرحد شمال خواہی یافت زمینے را کہ خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریختہ باشد۔ پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر خلاف وقت۔ البتہ بنیاد آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانب حدودِ شمال استعجال کردہ و از ہر محال تفحص احوال نمودہ بیرامون کوہِ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگ سرید بفاصلۂ چہار کروہ افشاندہ دید و شادمان گردید۔ گویند دراں سرزمین آب چگہ[۴۲۵] نام دیوے بزرگ بقامت سترگ استقامت کردہ از قدیم مقیم شدہ بُود۔ راجۂ مذکور آن دیو دیجور را ازاں جا مفرور کردہ۔ دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و در جوار آں چبہ[۴۲۶] سوامی نام عابدے مرتاض مقام کردہ بُود کہ با راجۂ نیک

---

۴۲۵ در راج ترنگنی تقریر دیو بایں نوع است:۔

"دباید کہ شہر خود جائے تعمیر باید کرد کہ در انجا فردا نشان زدۂ من خواہی دید۔"

(راج ترنگنی۔ کتاب دوم مصرعہ ۳۴۸)

۴۲۶ در راج ترنگنی ایں نام "بکش است" مذکور است:

نام اتحاد تمام می داشت. وے دریں امر سبقت کرده پیش از ہمہ برای توطن خود دراں جا صومعۂ افراشت. چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی ایں بلاد بمراد کوشید. معماران چیره دست بدست کرده در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت. چیبو نام[۴۷۸] درودگرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر[۴۷۷] بُود براہتمام و انسام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود. اول برای یمن و برکت ایں بنیاد صنمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند. ناگاه در وسط راه پایۂ گردون نگوں گشتہ بہ شکست. ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرموده بُود اقبال نمود. آں ہم باشارۂ غیبی پنداشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوه ناتھ جی انداختند و پنج[۴۷۹] بت خانہ متین در غایت رفعت و عظمت یکے سده باده شری. دوم کالی شری. سوم لوکی شری. چہارم ہہا شری پنجم پروری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند.

ق‌ف. گویند در عرصۂ چند سال قریب سی و شش[۴۸۰] لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند. ازاں جُملہ عمارات شاہی و کوشکہای عالی و محلات امرا و وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ برکوه ہا مشرف بُودند و دریای بہت را بہ مقام ناده پوره از راه اصلی مسدود ساختہ زیر دامانِ کوه ماران جاری

---

۴۷۷ کلہن پنڈت نام ایں عابد "جے سوامی" بیان کرده است. قیاس است کہ جیہ سوامی مخرب "جے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰ صفحہ ۱۰۲) ؛

۴۷۸ کلہن نام ایں معمار "بجے" نوشتہ است ؛

۴۷۹ کلہن پنڈت در سبب تعمیر ایں پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ پرورسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا برنامہائے پنج دیوی (معبوده) تعمیر نمود. کلہن ازیں پنج برنام یک بت خانہ یعنی "سد بہادشری" اکتفا نموده است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

۴۸۰ راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷ مترجمہ سٹائن ؛

کردند و منفذ دریای بہت کہ بسیار عمیق بُود سفینہ ہا فراہم کردہ از سنگ و خاک انباشتہ در قعر آب انداختہ سدّے مستحکم افراختند۔ لہذا آں مقام را نادہ پورہ نام نہادہ اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسرے متین استوار کردند۔ نال ڈل کہ در آں زمان خالی از آب صحرائے بود وسیع و نالنی مرگ نام کہ بعد از آبادی شہر سرینگر بحادثۂ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیدہ تالابے بہم رسید در آں زمان کوہِ ماران میان شہر بسان مرکز دایرہ نمایان بُود یعنی بہر سُو عمارت دلپذیر و ایوان ہای بے نظیر محتوی گشتہ از فرق آن کوہ احوال این گلستان و تماشای کوہستان و بیابان بہ کیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق کہ در آں آوان در قلمرو ہندوستان ہمچنیں شہرے در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نہ بُود۔

چوں آوازۂ رعیّت پروری و دادگستری راجۂ نیک نام در ربع مسکون شہرت یافت۔ کافۂ انام از ہر مقام ازدحام کردہ دریں دیار بہشت آشام بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجۂ نیک نہاد دو عابد عالی نژاد برای محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شہر مقرر گذاشت یکے وردمان[۷۸۱] سوامی بر کوہ سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل ہاردن پرگنۂ پھاک، و سمت شمال ایں شہر وزیر راجہ شورک نام مکانات رفیع و بُت خانۂ منیع در غایت متانت آباد ساخت چنانچہ علامات آں بت خانہ در موضع شور پرگنۂ آردی کہ در آں

۷۸۱ ؎ دہیان کلہن در راج ترنگنی ایں است :-

"شہرے کہ بر حدود ا دمعبد ہائے وردھن سوامن و شوکرمن بود
و فقتے ازسی و شش لک خانہ ہا اش اہمیت بزرگ می داشت"

(مصرعہ ۳۵۷ ۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بود موجود و چندر نام خالوی او دو صنم خانہ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چندگاہ نایرۂ قہر الٰہ افروختہ و حصۂ عمارات آں دیار سوختہ شد۔ چنانچہ درین جزو زمان در حدود شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش در قعر زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقت کندن چاہ در عمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پر آب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بود بچشم خود معاینہ کردم علامہ بود فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پایہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بودہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بود بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ ۔ از سرینگر سمت مراج در پرگنۂ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و مسکن سلاطین زیبا قصبۂ بود بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آن نمود۔

قصبۂ ڈورہ ۔ پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دبوہ سر شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ یا اسلام آباد[۲۸۲] ۔ از سرینگر بفاصلہ سی و چہار میل در حصۂ

۲۸۲ ؎ پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زیر دامن کریوۂ مٹن بوفور چشمہ سار و آب ہائی خوش گوار و کثرت عمارات و فسحتِ باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معان فرحت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافان و بقالان و کشاورزان ہستند۔ اسباب تجارت پرگنۂ برنگ و مارتنڈ و اپنچ دراں جا بیع و شرا گردد۔ در ودگران آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمانِ آں جا خوش طبع و زیرک و نازل و بے وفا و اجل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اپنچ نام قریہ بُود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۴۸۳] کہ صاحب صوبہ بُود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کشا در آں جا طرح نمود[۴۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دار الحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ بیج بارہ۔ دبرینہ شہر بیست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل) "اننت ناگ" است۔ بدیں سبب "اننت ناگ" گفتہ می شود ؛

(جموّں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۴۸۳؎ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خان رایت اشتہار افراشت و در جنگ داراشکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت داراشکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس (۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خان بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ "مرد اسلام خان والا جاہ" (ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۴۸۴؎ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ؛

چہار میل بر ساحل غربی دریای بہت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف و کمتر بقال و زمیندار ہستند۔ اشیای تجارت پرگنۂ دچھن پارہ و کھادر پارہ و دیوہ سر دراں جا بیع و شراحی شود۔ زمین بیجبارہ بزرگ پرستش گاہ ہنود است بزعم شان از مقام رفعت نزکہ در تا چندر یار مکان سداشو از کردہ کاشی در یمن و برکت یک "جَو" افزون است و در سالف ایام راجہ وزبا[۷۸۵] نند۔ دراں جا شہرے بغایت ساختگی "وزبہ برار" نام آراستہ بود (وزبہ نام سداشو۔ برارُ بہ لغت سنسکرت فرشتہ) دربعد زمانہ بسبب حوادث روز بروز خراب گشتہ الحال آں را در قصبہ جات می شمرند وزبہ بارہ را بیجبارہ می گویند۔

قصبۂ پانپور۔ درعہدِ راجا اجتاپیڈ سمت ۸۶۹ ب۔ وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بہ مسافت دہ میل بر ساحل شرقی دریای بہت پدمان[۷۸۶] پور نام دہے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت وکثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاہان مغلیہ بہ تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و بہ مرور دہور ابنای زمانہ پدمان پورہ را پانپور نام کردند۔

قصبۂ شوپیان۔ از سرینگر سمت جنوب بفاصلۂ سی میل در پرگنۂ باٹھو دیربنہ قصبہ ایست بہ تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاہ تجارت ہندوستان است از کردہ قصبہ جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر۔ ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشہ ور و زمیندار ہستند۔ مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست ہمت یافتہ می شوند۔

---

۷۸۵ در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعہ ۶۲ نام ایں راجہ "ببجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است؎

۷۸۶ "پدما پور" راج ترنگنی کتاب چہارم مصرعہ ۶۹۵ مترجمہ سٹائن؎

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ میان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات وعبور ومرور مردم شہر و دہات و بیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آں جا اکثر مجاور و زمیندار ارمغان آں جا کانگری ہا و اوزار نجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در ۹۲۹ ب راجہ شنکرورما[۴۸۷] شہرے شنکرپٹن[۴۸۸] نام آباد کردہ بود۔ اکنوں چند دوکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بہت می گذرد۔ فراز آں جسر متین و حصار سنگین و اطراف آں عمارات واسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج و زینہ گیر و کردہن وغیرہ دراں مجتمع گردد و پٹوی آں جا نامی و اثمار آں طرف گرامی۔ از قدیم دارالحکومت کامراج دراں جاست۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری دریں زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آں جا باوجود ثروت از روی خساست و سست ہمتی و خباثت و پست فطرتی در تجدید و ترمیم آں نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ ونتی ورما[۴۸۹] بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنیار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سد راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را تا بیجبارہ سیلاب نمود و بباعث کمی و قصور

---

۴۸۷ ۹۰۲ – ۶۸۸۳ – راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔

۴۸۸ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳ ÷

۴۸۹ مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۸۸۳-۶ / ۶۸۵۵) ÷

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروارِ غلہ[۷۹۰] بہ قیمتِ شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئ غلات ستوه آمده راجہ مستغرق ورطۂ غم و اندوه همی بود
نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علی الصباح درعرض راه سربستہ دیگے افتاده دید و درون طفلے درغایت حسن و جمال بود کہ انگشتان خود همی مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود برده براهمن زنے برای رضاعت[۷۹۱] او پسندیده نامش سُو[۷۹۲] یعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تاکہ بہ سن تمیز رسید و درعلوم غریبہ و فنون عجیبہ فردِ زمانہ و عاقل یگانہ گردید۔۔ روزے در مکتب خانۂ اُو چند فرزانہ از کمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سُو دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت۔ تدبیر ایں امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد مستمعان بہ بیانِ آں کودک چنداں اعتبار نہ کرده۔ یکے ازاں میان درمجلس راجہ تقریر آن طفل

۷۹۰ه دریں ضمن روایت کلهن ایں است :—

"در وقت قحط سالی یک "کھار" (خروار) برنج بہ قیمت یک صد و پنجاه اشرفی بہ فروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم۔مصرعہ ۷۱)

۷۹۱ه لیکن روایت راج ترنگنی چنیں است :—

زنے "چنڈال" موسوم بہ سوبہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و دردنش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین و جمیل دید۔ . . . .

و ایں طفل را آلوده نہ کرده بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل هنود کہ مُردار خورند۔ "شودر" در تقسیم معاشی هنود فرقۂ اسفل ترین است ؛

۷۹۲ه "سوبہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم۔صفحہ ۱۹۷۔ صحیح ایں است کہ "سوبہ" نام زنے بود کہ پرورش ایں طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور اورا بنام "سوبہ" خطاب کردند ؛

شیرین زبان بیان نمود۔ راجہ فی الحال او را طلبیدہ ماجرا پرسید آنچہ شنیدہ از زبان او باز شنید۔ فرمود "تخم این زر دگہر پسرو آں پسر دانشور نمایند"۔ فرزانہ شوظرف سفالین از دینار و درہم پر ساختہ بسواری سفینہ سمت بارہ مولہ بسرعت تاختہ برابر مخرج آب مان ہر یک کوزۂ دینار بدریا انداختہ۔ ہمراہیاں بر جنون او حمل ساختہ خبر اتلاف آں بہ سمع راجہ رسانیدند۔ راجہ در جواب نوشت ع۔ او ست دانا ہر چہ خواہد آں کند۔ بعد ازاں بمقام بارہ مولہ جاییکہ تسدید آب کہ بہ دیارہ گلہ مشہور است رسیدہ تمامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداختہ مشتہر ساخت ہر کہ این زر و دینار از دریا بر آرد ازان او باشد"۔ مردم شہر از روی تنگی غلہ تنگ دست و پریشان اوقات شدہ بودند۔ باستماع این خبر فوج فوج ہجوم کردہ بہ طمع زر از قعر آب سنگ ہا برداشتہ از دینار و درہم ہر چہ بر آوردند بردند۔ و در عرصۂ اندک منفذ آب حضیض گشتہ و آب تالاب فرو رفتہ و سطح زمین نمودار شد۔ دران زمان دریای بہت میان تالہ شاردا پورہ مجرای خود حفر کردہ بود فرزانۂ شوءمن مقام شاردا پور مجرای آب بہت را سد بندی سواحل طرفین نمودہ جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آں بہر جا سد بندی نمودہ زمین ہای وسیع احداث کردہ تسلیم برہمناں کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بہت شہرے آباد کردہ سوپور[۷۹۳] نام نہاد۔ فقط۔

قصبۂ بارہ مولہ۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت مغرب بر لب دریای بہت بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دیرینہ قصبہ ایست معمورۂ راجہ بھیم سین۔ بندرگاہ تجارت ہند و پنجاب و افغانستان۔ فراز پایۂ جسر بہت حصاریست از تعمیر

[۷۹۳] سوپور در اصل "سویہ پور" بود کہ باستعمال عوام مبدل بہ "سوپور" گشت۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۰ مترجمہ سٹائن ٭

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروّت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا نبک محضر از قوم گھکھڑ کہ فے الحال باسم ککر و ملقب گشتہ اند۔ تجارت کامراج دکروہن وغیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ۔ درعہد سابقہ جمع دہات بود و درعہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانۂ جندرہ[۷۹۴] ہای شالی[۷۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است۔ غیر ازیں قصبہ جات متذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیردہ و قصبہ کریری و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی در جمع دہات فقط۔

پرگنات[۷۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنۂ شاہ آباد[۷۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا دوره ایست سہ طرف کوہستان

۷۹۴؎ جندرہ بفتح جیم و سکون یاء و دال و فتح را و سکون ہا مستعمل بزبان کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "یتنترہ" سنسکرتیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ باد قشر از برنجہا جدا می کنند۔

۷۹۵؎ "شالی" بہ فتح شین و سکون الف و کسر لام و سکون لام لفظ سنسکرتیست کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی و نشو و نمایش آب باشد و ایں جا بہ معنے "برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است"۔

۷۹۶؎ پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمانِ سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند در عہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی و ہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اوّل کسے است کہ ناحیہائے برگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں و سکھاں بر کشمیر ایں تعداد سی و شش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل و سہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارد۔ آب سرچشمۂ ویرناگ وعیون بے شمار بہ سبیل رود بارساندرن و وتہ وترو میان آں می گذرد۔ قصبۂ ویرناگ وقصبۂ ڈورہ درمیان آں مشہور۔ سابقہ آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند۔ شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و درعہد چغتائیہ آں در جاگیر ملکان آں جا بود۔ دہات آں بیست [۷۹۸] و یک قریہ۔

پرگنۂ برنگ [۷۹۹] متصل شاہ آباد میان دو درّہ طویل یکے توہرنی دوم نوبگ نے نہر برنگی و آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد۔ دہات ہفتاد و نہہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار [۸۰۰]۔ ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی و آب سرچشمۂ اچھبل میان آں می گذرد تعداد دہات چہل [۸۰۱] و یک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ [۸۰۲]۔ زیر دامنۂ کریوہ مٹن از شمال و جنوب آباد است

(مسلسل) بمتابعت انگلیسیاں در ہند بہ تحصیل مبدل گشت و کلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (نقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب) ؎

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشے" بود۔

۷۹۷ در فہرست ہائے مورکرافٹ ۱۸۲۳ء ویبوجل ۱۸۳۵ء و وائن ۱۸۴۰ء نام این پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) ؎

۷۹۸ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؎

۷۹۹ خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ جات نام این پرگنہ ذکر نہ کردہ است۔ معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ منسوخ شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔ (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۰۰ بمطابق راج ترنگنی نامش "کپلس وار" است۔ (ایضاً)

۸۰۱ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؎

۸۰۲ "مارتنڈا"۔ جونراج۔ حالا مٹن۔ بحوالہ این شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹ ؎

بانزدہ قریہ۸۰۳

پرگنہ کھاور پارہ۸۰۴ - در ذیل کوہستان شرقی وسیع درہ ایست باجرائی آب لمبودری آں را دو حصہ می شود۔ حصۂ جنوبی را کھاور پارہ و حصۂ شمالی را دچھن پارہ می گویند۔ یکصد و دو قریہ۸۰۵۔

پرگنۂ دچھن پارہ۸۰۶ متصل کھاور پارہ شمالاً قصبہ زیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ۸۰۷۔

پرگنۂ اولر۸۰۸ ہمدوش پرگنۂ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تا لب دریای بہت ۱۴۶ قریہ۸۰۹۔

پرگنۂ وہتو۸۱۰ - قرین پرگنۂ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار و مقامات متبرکہ و معابد اہلِ ہنود دراں سی و نہ قریہ۸۱۱۔

پرگنۂ پھاک۸۱۲ - مقارن شہر سرینگر سمت شرقی بر سواحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقاماتِ ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کش شصت و چہار قریہ۸۱۳۔

۸۰۳ہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۴ہ "دام پرسوا" بو نراج۔ بحوالہ این شٹنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵ہ و بقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" ؛

۸۰۶ہ "دکش پارا" (شریور) ۸۰۷ہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸ہ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹ہ بقول "واقعات کشمیر" یک صد و بیست و یک قریہ"۔

۸۱۰ہ "کھرودی" (راج ترنگنی) ۸۱۱ہ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲ہ پھاکوا (شری ور) ۸۱۳ہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

پرگنہ لار[۸۱۴] - ہمدوش پرگنہ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سندمیان آں می گذرد - بہر سو جوی ہا برنگ شیر جاری می باشند - آب و ہوا پسند شاہان پیشین وسیّاحان یورپین - تعداد دہات آں ہشتاد وہفت قریہ -

پرگنہ کوہہامہ[۸۱۵] - برساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است - نہر مدمتی و رود ارن میان آں می گذرد - پنجاہ و پنج[۸۱۶] قریہ -

پرگنہ زینہ گیر[۸۱۷] - متصل کوہہامہ سمت شمال و مغرب بر سطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آں رود پہرو می گذرد - جنوباً تالاب اولر دارد - بعدم آب خراب آبادی نود وہشت[۸۱۸] قریہ - این سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است -

---

۸۱۴ لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ این شینٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ - خواجہ محمد اعظم از ذکر این پرگنہ سکوت نمودہ است - لیکن مورکرافٹ درکتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و فان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ و بیٹس در گزیٹیر صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند :

۸۱۵ "کھوئی آشرم" راج ترنگنی بحوالہ این شینٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ - ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۰ - مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ - ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ - وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند :

۸۱۶ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ :

۸۱۷ جینہ گیر (جونراج) بحوالہ این شینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نام این پرگنہ درفہرستہای آئین اکبری جلد دوم صفحات مذبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - مورکرافٹ - ہیوجل و بیٹس مذکور است :

۸۱۸ بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنۂ دیوہ سر[۸۱۹] - زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درّہ ہا و پوز ہای کوہستان واقع است. نہر ویشو میان آن می گذرد. یک صد[۸۲۰] و شصت و دو قریہ۔

پرگنۂ باٹھو[۸۲۱] - زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آن معروف. نہر رنبی آرہ میان آن می گذرد. دہات آن شصت[۸۲۲] و سہ قریہ۔

پرگنۂ سپر سمن[۸۲۳] متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنۂ شکردہ[۸۲۴] - قرین سپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع. نود و ہفت قریہ

پرگنۂ ناگام[۸۲۵] - محالے است وسیع درمیان درہ ہای و پشت ہای فسیح و دامن کوہسار منیع - آبادی آن سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ نعام پور واقع است. رود رامشی میان آن می گذرد. دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست. سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد. دہات آن دو صد[۸۲۶] قریہ۔

---

۸۱۹ "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مذکور - ذکرش در فہرستہائے ابو الفضل. خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - وائن ہیوجل و بیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنّفہ مورکرافٹ. "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ ابو الفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن - بیٹس - ۸۲۴ ابو الفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن بیٹس - ۸۲۵ ناگرام (جونراج) ذکر این پرگنہ در فہرستہائے ابو الفضل - واقعات کشمیر - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن و بیٹس موجود است (بحوالہ این شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دو بیست و دو قریہ".

پرگنۂ بہیروہ[۸۲۷]۔ عدیل ناگام زیر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر لکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آں می گذرد۔ یک صد[۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ۔

پرگنۂ بانگل[۸۲۹]۔ وسیع محالیست فراز پشتہ ہا و ضمن درہ ہا و نشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دو صد[۸۳۰] و بیست و سہ قریہ۔

پرگنۂ کروہن[۸۳۱]۔ نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر۔ نہر ننگل میان آں می گذرد شصت[۸۳۲] و ہشت قریہ۔

پرگنۂ کامراج[۸۳۳]۔ محالے است وسیع میان درہ ہا و پشتہ ہا سمت شرقی آں رود بہت می گذرد و شمالی و غربی کوہستان کرناہ و جنوبی دریای بہت۔ آبادی آں در شش تپہ واقع است۔ اول تپۂ حمل درمیان درہ ہای کوہسار و برساحت ہموار و ناہموار قصبۂ سوپور و قصبۂ بارہ مولہ در حدود آں واقع نہر حمل و وجی درمیان آں می گذرد۔ دوم تپۂ مچھی پورہ بالاتر از حمل درہ ہای کوہسار۔ نہر پاور درضمن آں می گذرد۔ سوم

---

[۸۲۷] "بہرویا" (جونراج) مصنّفین ذیل نام این پرگنہ در فہرست ہائے خود مذکور کردہ اند:۔
ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وبیٹس (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

[۸۲۸] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؎

[۸۲۹] "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازیں ذکرش در فہرست ہائے ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل وائن وبیٹس نیز آمدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

[۸۳۰] بقول خواجہ محمد اعظم "بیست و سہ قریہ"

[۸۳۱] "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنّفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ بینید فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ بیٹس۔

[۸۳۲] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؎

[۸۳۳] نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است ؎

تپۂ رام محال بالاتر از کھی پوره در نشیب و فراز و دامنۂ کوهسار واقع. چهارم تپۂ نے هری بر ساحت ناهموار فراتر از رام محال. پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوهسار سرحد شمالی نهر کھمل میان هر دو دره می گذرد. ششم تپۂ لولاب. دره ایست سرحد شمالی کشمیر که از چهارسو کوهستان دارد راجه لو آباد کرده است. کل چهارصد و شصت و نهه قریه.[۸۳۴]

پرگنه دچھنه وکھاوره.[۸۳۵] دره ایست مضیق از باره موله تا مظفرآباد به مسافت ۱۵ میل دریای بهت میان آن می گذرد و بر ساحل شمالی آن پرگنۂ دچھنه و بر کنار جنوبی آن کھاوره آباد است. بعضی مورخان آن را از مضافات کشمیر پندارند چراکه خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آن به خزینۂ کشمیر داخل می باشد. این ده محال زیر دامنۂ کوهستان غربی و جنوبی واقع اند.

پرگنه اسلام آباد.[۸۳۶] شرقاً پیوسته است به مبادی شاه آباد و برنگ و دچھن پاره و جنوباً دیوه سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست. در پاستان پرگنۂ اچ مشهور بود و در عهد چغتت پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریه.[۸۳۷]

۸۳۴ه ایضاً صفحه ۲۷۳ ؛ ۸۳۵ه در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "دکشن پارا" و "دام پارشود" موسوم بود شر بور و جو نراج (این شتنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۱۹ ؛ مذکور در فهارس ابوالفضل. خواجه محمد اعظم. پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحه ۹) مورکرافٹ. هیوجل. وائن هیٹیں. بقول خواجه محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریه (واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحه ۹) ؛ ۸۳۶ه ابوالفضل نام این پرگنه "اچه" مخرب اننت ناگ نوشته است (آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۹ مترجمه جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحه ۹ نام این پرگنه مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و هیوجل او را "اننت ناگ" نوشته اند ؛ و این پرگنه درین ایام هم موسوم به هر دو نام است ؛ ۸۳۷ه واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحه ۹ ؛

پرگنه آڈون[۸۳۸] - درذیل پرگنه دیوه سر میان درّه ها و پشته ها واقع است آبادی کروه ها دگن آڈون و دهات سفلی راسن آڈون می گویند - دهات آن دوصد و هشت قریه[۸۳۹]

پرگنه زینه پور[۸۴۰] متصل درمیان درّه واقع است قرائی آن سی قریه[۸۴۱] -

پرگنه شاوره[۸۴۲] - درذیل پرگنه آڈون که سمت غربی آن شکرده واقع است نهر زنبی آره درمیان آن می گذرد - دهات آن شصت[۸۴۳] و نهه قریه -

پرگنه سایر المواضع بالا[۸۴۴] - بر ساحل غربی دریای بهت از شهر گڈهه تا زیج باره بر ساحت مسطح و هموار واقع است - و درعهد چغتت پرگنه جوبلی می گفتند - بعدم آب فصل شالی وافر ندارد دهات آن هشتاد و هشت قریه -

۸۳۸ه "کرالا" (راج ترنگنی بحوالهٔ این شنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۱۹) نیز نام این پرگنه مذکور است در فهارس ابوالفضل - خواجه محمد اعظم - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - هیوجل - وائن بیٹس -

۸۳۹ه وبقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحه ۹) "دوصد و نه قریه"

۸۴۰ه "جینه پور" جونراج (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۰) نیز مذکور در فهارس ابوالفضل - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - هیوجل - وائن بیٹس ؛

۸۴۱ه تاریخ کشمیر - بیربل کاچرو صفحه ۹

۸۴۲ه ابوالفضل نام این پرگنه شاهدره ضبط نموده است لیکن ملک حیدر چاڈوره (تاریخ کشمیر صفحه ۱۰۷) و خواجه محمد اعظم و بیربل کاچرو "شاوره" نگاشته اند معلوم نتوان شد که کدام یک ازاں دو صحیح است ؛ ۸۴۳ه در متعلقات این پرگنه بسیار اختلاف است - خواجه محمد اعظم از توابع این پرگنه پنجاه و دو قریه و بیربل کاچرو پنجاه و نه قریه نوشته است ؛

۸۴۴ه تقسیم پرگنه سایر المواضع بدو حصّه بالا و پائین بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۷۱) درعهد قاضی علی صوبیدار کشمیر درعهد اکبر بوقوع آمد ؛

پرگنہ اچھ[۸۴۵] - متصل شہر سمت جنوب حوالی کریوۂ دامودر بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودھ گنگا میان آں می گذرد - یک صد[۸۴۶] و چہار قریہ -

پرگنہ دبن سو[۸۴۷] - قریب شہر سمت غربی درمیان نشیب ہا و بر سر پشتہ ہا واقع است چندان نمایش ندارد - دہات ہشتاد[۸۴۸] و نہہ قریہ -

پرگنہ بانچہامون[۸۴۹] پیوستہ است با دہات پرگنہ دبن سو درمیان سطح ناہموار و تالاب ہا و کورہ در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد[۸۵۰] و بیست[۱۲۹] و نہہ قریہ -

سایر المواضع پایٔین - از شہر سرینگر سمت مغرب برکنارہای دریای بہت تالب تالاب اولر واقع است اطراف آں اکثر اوقات بہ سبب سیلاب طغیانی می شود - بیست یک قریہ -

پرگنہ نیلہ گام[۸۵۱] - باین کریوۂ کربری و پشتہ بانگل میان درہ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک شیکا" شری در (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحہ ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم مطبوعہ صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷ ۸۴۷ نیز مذکور در فہارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷

۸۴۸ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و ہشت قریہ" ÷

۸۴۹ "ناکتاشرما" شری در (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۵ ÷ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹) ۸۵۰ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "ہشتاد و نہ قریہ" ÷ ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷ (* ہوکرسر)

است ۴۶ قریہ[۸۵۲]

پرگنہ پٹن[۸۵۳] - دربغل سابر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح ہموار یک قریہ[۸۵۴]

پرگنہ کھوی - در ذیل پرگنہ کردہن قرین سابر المواضع پائین آباد است پہار دہ قریہ.[۸۵۵]

پرگنہ مہیر نکری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارہ آں آباد است۔

پرگنہ اچھن[۸۵۶] متصل شہر سمت مغرب حوالی عیدگاہ واقع است

پرگنہ آردی[۸۵۷] - از سرینگر بطرف شمال متصل پہاک آباد است ؛

بلدہ[۸۵۸] - مقارن شہر سرینگر جانب مغرب برکنارہ دریای بہت ۱۵ قریہ و این پانزدہ پرگنہ بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند۔ پیدایش محصولات آں از کردہ پرگنات دیگر افزوں دارد۔

---

۸۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۳ "پٹانا" راج ترنگنی - اینشینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نیز مذکور در فہرست ہائے آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۴ تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؛

۸۵۵ واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبورہ ؛

۸۵۶ "اِت شن" (مورکرافٹ - ہیوجل - بیٹس بحوالہ اینشینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ مزبور)

۸۵۷ گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؛

۸۵۸ این ہر سہ پرگنہ جات اخیرہ در عہد حکومت سکھاں تشکیل یافتند محل وقوع این ہا در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود - (اینشینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عهد شاهان چغتائیه

کشمیر ولایتی است بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملهٔ صد گمانو غیر مزروع یک گمانو هم نه تواند بود[۸۵۹]. اگرچه در وسعت دره ایست مضیق که کل رقبهٔ آں از روی مساحت پنج هزار و یک صد و دو میل مربع و مکسر می نویسند[۸۶۰] لیکن هم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً نتواند بود مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند سرکشی و فساد نمیدانند. اتفاق و غیرت ندارند و در عهد راجهای پیشین بسیار آباد بودند. دراں زمان آبادی آں زیاده از یک کرور روپیه می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزده لک داخل خزانه می شد و در عهد شاهان چغتیه چهل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاهان بومی معمول بود. ازاں جمله سی لک و هفتاد و نه هزار و چهل و سه خروار و یازده ترک همگی از خراج زمین جمع خالصه داخل خزینهٔ عامره می شد[۸۶۱]. من جملهٔ آں بعد وضع مصارف و

۸۵۹ه "گمانوں" هندی پیمانه ایست مساوی دو بیگهه یا مساوی هشت کنال از زمین. ۸۶۰ه موسیو "ڈریو" رقبهٔ کشمیر مابین ۱۸۰۰ و ۱۹۰۰ مربع میل قرار داده است و همیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "این شنٹ مانومنٹس آف کشمیر". ۸۶۱ه درین ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفته است:-

"محاصل کشمیر ۳۰،۱۱،۰۶۱۸ خروار - دوازده ترک مساوی ½ ۳،۵۷،۹۶،۱۲۲ دام مساوی (۸،۹۴،۹۰۳ روپیه) است - ازاں جمله ۱،۷۰،۵۵۱ خروار دوازده ترک مساوی ۳ ۱،۲۵،۰۱،۸۸۰ دام (۳،۱۲،۵۴۷ روپیه) بصورت نقدی داخل خزانهٔ عامره می شد"-

خروار پیمانه ایست مساوی شانزده ترک کشمیری و ترک در عهد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۶) عبارت از هشت سیر اکبری بود - درین زمانه پنج سیر و سه چهٹانک (حصّهٔ شانزدهم یک سیر و یک چهٹانک مساوی پنج توله) انگلیسی را یک ترک می نامند - در عهد شاهان چغتائی (بقیه بر صفحهٔ آینده)

اخراجات وطلب تنخواه صوبداران وعمال واہل کار وعسکر شاہی وخرج تعمیرات وشخصی اعیان وارکان وامراد بقول شاہزادہا وغیرہ ہمگی شصت ہزار روپیه سرمایهٔ خزینه می بود آنرا جنس پشمینه وزعفران وصند وقچه ہای چوب۔ عناب وچوب ہائی عصا وخمیر بنفشه وکاہزبان وآب خورہای بلورین واسپان گونٹ[۸۶۲] وغیرہ اشیا از نفایس کشمیر خرید کرده می فرستادند۔

نقشه آمدنی ملک کشمیر در عهد شاهان چغتت موجب بندوبست آصف جاه خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه به حساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی
۱	بلدهٔ سرینگر	۳۴۲۰۰۰ خروار	۱۶۹۸ خروار[۸۶۳]	۳	برنگ	۸۳۳۴ خروار	۸۰۶۹ خروار[۸۶۵]
۲	ایچ یعنی اننت ناگ	۱۷۰۲۰۲ خروار	۲۶۳۴ خروار[۸۶۴]	۴	اولر	۲۰۶۳۲ ″	۱۶۱۹۶۸ ″[۸۶۶]

(مسلسل) خالصهٔ زمینے بود محفوظ بحق حکومت۔ ازان جاگیر وانعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انهار ووصولیابی محاصل بذمهٔ حکومت می بود۔

۸۶۲ گونٹ۔ عبارت از یابوے است چهار شانه۔ بزمین نزدیک تر۔
توزک جهانگیری جلد دوم صفحه ۳۰۶
مطبوعه نولکشور پریس لکهنو۔

۸۶۳ صحیح این است:۔ "بصورت نقد ۳،۴۲،۹۹۶ خروار، ۸ ترک وبصورت جنس ۱،۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۶۸)

۸۶۴ بقول ابوالفضل:۔ "بصورت نقد ۱۴،۳۷۷ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۹۸،۳۶۹ خروار (ایضاً صفحه ۳۶۹) ۸۶۵ در آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸ چنین است:۔ "۸ ترک ۷۶۹ ۸ خروار۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۳۴ ۸،۸۰ خروار بصورت جنس" ۸۶۶ "بصورت نقد ۱۲،۶۰۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۲۸،۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحه ۳۶۹ ؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	مارتنڈ	۹۰۰۴۳ خ	[۸۷۳] ۱۸۰۲ خ
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	[۸۶۸] ۶۵۰	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	[۸۷۴] ۱۴۸۱۵ خ
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳ خ	[۸۶۹] ۶۹۰۳ خ	۱۳	اِچھ	۹۳۶۶۹	[۸۷۵] ۱۴۳۷۷ خ
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶ خ	[۸۷۰] ۳۵۷۰ خ	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	[۸۷۶] ۶۴۳۵ خ
۹	کوٹھار	....	[۸۷۱]	۱۵	باٹھو	۳۵۰۵۲۱ خ	[۸۷۷] ۴۲۰۹ خ
۱۰	مرو واڈون	۵۰۴۱ خ	[۸۷۲] ۵۰۴۱ خ	۱۶	دیوہ سر	۸۵۶۴۴	[۸۷۸] ۸۲۲۹

۸۶۷ھ ابوالفضل نام پرگنہ لار ذکر نہ کردہ است

۸۶۸ھ "بصورت نقد ۴۰۲ ,۱۷ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۱۱ ,۷۱ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحہ مذبور ؛

۸۶۹ھ بقول ابوالفضل" درنقد ۶,۹۰۲ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۱۵۳ ,۷۵ خروار" (ایضاً)

۸۷۰ھ بقول ابوالفضل". درنقد ۳,۵۷۵ خروار ۸ ترک و درجنس ۲۲۶ ,۴۵ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

۸۷۱ھ کھٹار (ابوالفضل) نزدش" درنقد ۳,۲۲۱ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۳۷,۴۷۹ خروار ۴ ترک" ایضاً

۸۷۲ھ مروآڈون۔ نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

۸۷۳ھ ایضاً۔ نقد ۱/۲ ۱۸۶۲ خروار جنس ۱/۲ ۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

۸۷۴ھ نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۷۵ھ نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

۸۷۶ھ ۶,۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

۸۷۷ھ بصورت نقد ۴,۲۳۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

۸۷۸ھ بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	۸۷۹ھ ۱۰۷۹۰ خ	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	۸۸۵ھ ۳۲۵۵
۱۸	دہو	۲۲۷۰ خ	۸۸۰ھ ۳۳۰ خ	۲۴	کوہپامہ	۸۰۶۶۷ خ	۸۸۶ھ ۱۵۵۲۲ خ
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ خ	۸۸۱ھ ۲۰۰۳ خ	۲۵	سایر المواضع پائین	۹۵۵۳ خ	۸۸۷ھ ۷۲۳۰ خ
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	۸۸۲ھ ۸۰۵۵۰	۲۶	پرسپور	۱۸۸۵۰ خ	۸۸۸ھ ۳۳۵۰ خ
۲۱	شکرو	۵۰۲۰۶ خ	۸۸۳ھ ۱۲۰۵۸ خ	۲۷	پٹن	۴۷۹۹ خ	۸۸۹ھ ۵۲۴ خ
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	۸۸۴ھ ۲۲۵۷۸ خ	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳ خ	۸۹۰ھ ۱۳۸۳ خ

۸۷۹ھ نقد ۱۰۷۹۰ خروار ایک ترک جنس ۱۵,۸۷۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۰ھ دہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۶۱۹۶۸ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) ۸۸۱ھ نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ادیگی ہیزم (ایضاً)

۸۸۲ھ نقد ۸۰۵۵۰ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

۸۸۳ھ بہ صورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

۸۸۴ھ نقد ۲۲۵۷۶ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۵ھ بہ نقد ½ ۲۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

۸۸۶ھ ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۳۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

۸۸۷ھ ابوالفضل محاصل ایں پرگنہ بلا قید بالا و پائیں چنیں نگاشتہ است درصورت نقد ۱۸,۵۵۳ خروار ۱۲ ترک و درصورت جنس ۱۹۲۶۴۱ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۸ھ درصورت نقد ۲۳۳۵۲ خروار ۸ ترک و درصورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۹ھ در نقد ۵۲۰ خروار و در جنس ۴۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۰ھ در نقد ۲۰۲۸۰ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۴ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۲۹	ببروہ	۱۵۳۱۵ خ	۱۸۳۳۵ خ [۸۹۱ھ]	۳۴	دچھنہ وکھاورہ	۳۶۲۰۸ خ	۲۰۶۸۳ خ [۸۹۶ھ]
۳۰	تبلہ گام	۵۳۲۱۹ خ	۱۷۰۳۸ خ [۸۹۲ھ]	۳۵	کھوی	۱۳۶۳۲۵ خ	۱۷۶۷۰ خ [۸۹۷ھ]
۳۱	دیرن سو	۳۶۲۲۰ خ	۸۳۰۱ خ [۸۹۳ھ]	۳۶	کردہن	۳۳۷۲۸ خ	۱۳۷۲۵ خ [۸۹۸ھ]
۳۲	پانچھا مون	۱۹۲۶۳۱ خ	۱۸۵۵۳ خ [۸۹۴ھ]	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	۹۷۷۹ خ [۸۹۹ھ]
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	۳۷۰ خ [۸۹۵ھ]		کل جمع سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار [۹۰۰ھ] ؛		

۸۹۱ھ بروی (ابوالفضل) مالیہ بصورت نقد ۳۸۳، ۱۳ خروار و بصورت جنس ۰۹۸، ۵۷ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

۸۹۲ھ تبل گام (ابوالفضل) مالیہ در نقد ۴۳۵، ۴ خروار ۴ ترک و در جنس ۴۱۵، ۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

۸۹۳ھ مالیہ بصورت نقد ½ ۰۳۸، ۱۷ خروار و بصورت جنس ½ ۲۱۹، ۵۳ خروار (ایضاً)

۸۹۴ھ در فہرست ابوالفضل نام ایں پرگنہ مذکور نیست ؛

۸۹۵ھ مالیہ اش در ضمن "پرگنہ سایر المواضع" در حاشیہ (۲۶ھ) گذشت ؛

۸۹۶ھ مالیہ بصورت نقد ۶۵۳، ۲۰ خروار و بصورت جنس ۲۲۲، ۳۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۷ھ مالیہ بصورت نقد ۳۷۰ خروار و بصورت جنس ۹۴۵، ۱۲ خروار (ایضاً)

۸۹۸ھ مالیہ بصورت نقد ۷۷۹، ۲۹ خروار ۱۲ ترک و بصورت جنس ۴۷۴، ۱۱۵ خروار (ایضاً)

۸۹۹ھ مالیہ بصورت نقد ۷۲۵، ۱۰۳ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۸۴۴، ۳۴۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۹۰۰ھ و بقول ابوالفضل "کل جمع سی لک، یازدہ ہزار و شش صد و ہجدہ خروار، دوازدہ ترک.
(خ ۶۱۸، ۱۱، ۳۰ ــــ ت ۱۲) ایضاً"

جمعے که در عهد اکبر شاه قاضی علی بدفتر خانهٔ اعلیٰ سپرد سی لک وشصت وسه هزار وپنجاه خروار ویازده ترک بود مثل آں به حساب دام ها ۷ کروڑ ۴۶ لک ۷۰ هزار ۴ صد و یازده دام۹۰۱ه. ازاں جمله در محل نقدی نه لک ویک هزار ویک صد و ۸۳ دام۹۰۲ه. فی خروار بیست ونهه دام۹۰۳ه محسوب.

جمعیکه در عهد جهانگیر شاه آصف خان احداث نمود سی لک وهفتاد ونهه هزار وچهل وسه خروار ویازده ترک بود. نفر شماری کشمیر باهتمام آصف خان نوزده لک و چهل وسه هزار وسی وسه نفر. ازاں جمله سپاهان بومی نود هزار و چهار صد پیاده و چهار هزار وهشت صد و نود و دو سوار.

آمدنی خطهٔ کشمیر در عهد مهاراجه رنبیر سنگهه

بعد حکومت شاهان چغتہ ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانه ویران شده آبادی آں روز بروز نقصان پذیر رفت. دریں جز۹۰۴ه و زمان مهاراجه رنبیر سنگهه

۹۰۱ه ۵ پائی - ۴ آنے - ۱۸,۶۶,۷۶۰ روپیه (حاشیه جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۲ه بقول ابوالفضل ۱,۲۰,۲۲,۱۸۳ دام (مساوی ۲ - ۹ - ۳۰۰,۵۵۴ روپے)

۹۰۳ه ابوالفضل قیمت یک خروار ۱۳ ۸/۲۵ دام نگاشته است (آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۴ه بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر- پٹن- اننت ناگ کامراج و شوپیان درسال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود - درسال ۱۸۸۶ء تمام وادی کشمیر در چهار اضلاع منقسم بود. لیکن بعده این نیز منسوخ گشته قسمت مزبور منحصر به سه اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت باره موله یا شمالی. ضلع را وزارت هم گفتند و حالا این نظام کهنه از ابتدائے بیساکهه ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقه وادی کشمیر زیر یک حاکم، اعلیٰ (کمشنر) وسه نایبش (ڈپٹی کمشنرز) به ترتیب ذیل:- یک برائے مرکز (سرینگر) و دوم برائے کشمیر جنوبی وسوم برائے کشمیر شمالی مقرر شده است:

سلسلهٔ پرگنه بندی شکسته وزارت ها و تحصیل ها مقرر ساخت. چنانچه وزارت شهر خاص بغیر محالات مشموله پنج تحصیل است. وزارت اننت ناگ چهار تحصیل. وزارت شوپیان پنج تحصیل. وزارت پٹن چهار تحصیل. وزارت کامراج پنج تحصیل. وزارت مظفرآباد چهار تحصیل. آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقه در سال ۱۲۹۰ھ[۹۰۵] مطابق ۱۹۳۰ب بجمع دفتر خانه کشمیر نقد و جنس مبلغ چهل و هفت لک و شصت و سه هزار و یک صد و سی و یک روپیه سکهٔ چلکی که مثل آں بیست و نهه لک و هفتاد و شش هزار و نهه صد و پنجاه و هفت روپیه[۹۰۶] ضرب چهره شاهی است

	کیفیت	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	ازاں جمله آں چه نقدی می گرفتند	جمع کل مالیه	نام تحصیل	نام وزارت	نمبر شمار
جمع وزارت شهر خاص [illegible]	قیمت جنسی فی خروار دو روپیه [illegible]	جنسے غیر معمول	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	اچهه	وزارت شهر خاص سری نگر	۱
		۴۵۰۲۳ خ	۸۶۸۶۷	۱۷۹۹۲۲	اُدلر		۲
		۴۶۷۵	۹۲۶۳۷	۱۷۳۹۷۳	ناگام		۳
		۰	۴۲۶۶۹	۴۶۲۶۹	پهاک		۴
		۲۶۵۹	۵۶۶۴۱	۶۱۹۵۹	دیهو		۵
	خارج تحصیل	۰	۹۳۶۳	۹۳۶۳	خودکشت	۰	۶
	خارج تحصیل	۰	۳۸۱۸	۳۸۱۸	اچهن	۰	۷

۹۰۵ھ مطابق ۱۸۷۳ء ؎

۹۰۶ھ مسٹر لارنس مصنف "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸" مالیه زمین وادی کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۴۴,۳۸,۵۸۴ روپیهٔ چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیهٔ انگلیسی) تخمینه کرده است. قبل رواج پذیر شدن سکهٔ انگلیسی در کشمیر سه روپیه رائج بودند. یکے چلکی که عبارت بود از ده آنه هائے انگلیسی. دوم خام مساوی هشت آنه. سوم نانک شاهی قیمتی از دوازده آنه تا شانزده آنه هائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸)

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازان جمله آنچه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸	۰	بلده	۷۳۹۷	۷۳۹۷	۰		
۹	۰	دہات خارج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۴۴۷	۲۲۲۴ خروار		جمع وزارت انت ناگ
۱۰	وزارت انت ناگ	زیبر سنگھ پوره	۱۸۱۳۱۱	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خروار		۶ لک ۲۳ ہزار ۶ صد ۷۷
۱۱		وچھن پاره	۱۴۹۸۳۰	۶۳۳۳۹	۴۳۳۲۵۴ خ		
۱۲		کھاہور پاره	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳ خ		
۱۳		انت ناگ	۱۲۰۷۸۰	۳۸۸۹۰	۴۰۹۹۵ خ		
۱۴	۰	شوپیان	۱۲۰۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹ خ		
۱۵	۰	پچھراٹ	۱۳۳۲۹۵	۶۲۱۰۵	۳۵۵۹۵ خ		
۱۶	۰	دیوه سر	۸۱۳۰۶	۲۴۵۴۱	۲۸۳۸۲ خ		
۱۷	۰	رام پتری	۹۳۰۰۶	۲۶۸۳۱	۳۳۰۸۵		
۱۸	۰	آڈون	۱۳۸۹۹	۲۱۰۵۱	۴۱۴۲۴		
۱۹	وزارت پٹن	دین شو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			جمع وزارت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار
۲۰		بانگل	۱۶۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۰۶۶ خ		یک صد و دوازده
۲۱	۰	نعل و بسابیر المواضع	۱۷۷۶۱۶	۸۵۱۸۰	۴۱۲۶۸ خ		۰
۲۲	۰	بیروه	۱۸۸۰۶	۷۹۰۱۶	۴۴۵۹۵		
۲۳	وزارت کامراج	کروہن	۲۳۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		جمع وزارت کامراج ۶ لک عـه دوازده ہزار و چہار
۲۴		حمل	۷۱۸۲۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷۰۸		
۲۵		اوذر چھی پوره	۱۱۱۸۴۶	۴۲۰۳۸	۳۹۹۰۹		
۲۶	۰	کوہامہ و بولاب زینہ گیر	۱۸۱۳۵۸	۹۰۴۷۶	۴۵۴۴۲		

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازانجمله آنچه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	.	محال سنگاڑه	۳۳۴۷۲	۳۷۵۴	۱۴۸۶۴	۹۰۷ه	
۲۸	وزارت مظفرآباد	تحصیل مظفرآباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		وزارت مظفرآباد یک لک [illegible]
۲۹		علاقه جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	.		
۳۰		دچهنه دکهاوره	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	.		
۳۱	.	دراوه وکرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	.		
۳۲	سرحدات	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	.		سرحدات [illegible]
۳۳		حصوره	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		گوریج	۲۱۳۹	۲۱۳۹	.		
۳۵	[illegible]	درمراج وکامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۴۸۹۶	۹۰۸ه	

جمع آمدنی وزارت ها نقدی وجنسی سی وچهار لک[909] و دوازده هزار و سی چهار روپیه ازانجمله باج نفری و رسومات متفرقه هژده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج زمین زرعی و رسومات آن:-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه وحال در سنه ۱۹۳۰ ب سنه ۱۲۹۰ هجری[910]"

۹۰۷ه لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد درسال ۲ - ۱۸۷۱ء ۰۰۰,۸۴ روپیه نگاشته است :: ۹۰۸ه بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر رام سنگه و راجه امر سنگه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات درسال ۲ - ۱۸۷۱ء ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیه بود

۹۰۹ء "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶) ۴۴۸,۴۴,۲۹ روپیه ::

۹۱۰ه مطابق سنه ۱۸۷۲ء ::

نمبرشمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبرشمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذ سازان	۲۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۶	۱۵	باج پرہای کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۹۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۲۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۳۰
۶	محال نواره	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج ہانجیاں میر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغشال [۹۱۱]	[۹۱۲] ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر قضایا	[۹۱۵] ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	[۹۱۶] ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	[۹۱۳] ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانۂ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مستیاں	[۹۱۴] ۱۲۴۸۴	۲۳	کند ہا از محال نواره	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران وگلکاراں	۶۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۹۳ آثار
۱۲	جرمانۂ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زرِ چوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانۂ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

۹۱۱ہ بہ زمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغشال"۔ دراں جا ہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد برش مہر حکومت می بود۔

۹۱۲ہ بقول لارنس ۶,۰۰,۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)؛

۹۱۳ہ لارنس صاحب "۳۴,۶۵۰ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)؛

۹۱۴ہ لارنس "۱۱,۹۶۵ روپیہ" (ایضاً۔ ایضاً)؛

۹۱۵ہ لارنس "۱۷,۲۵۰ روپیہ" (ایضاً۔ ایضاً)؛

۹۱۶ہ لارنس "۴,۸۰۰ روپیہ" (ایضاً)؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	روڈنگ از ناگام	سہ خروار	۳۴	زیرۂ سیاہ	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آہن از کان ہا	۹۴۲	۳۶	آلوئی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمہ از لونیار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرہائی کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از سگران	۹ عدد
۳۲	بزغالہ از اطراف ہا	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	بجمع دفترخانۂ جموں
۳۳	ریسمان از حصورہ	۱۲ عدد			

نقشہ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنہ ۱۲۹۰ھ ب سنہ ۱۸۷۳ء

نام قصبہ	ہنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شہر سرینگر	۲۱۷۶۷	۲۴۵۲۵	۴۶۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۲۶	[illegible]
قصبۂ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبۂ بیجبارہ	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبۂ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبۂ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبۂ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۶۵۸	۱۶۹۰	۳۳۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبۂ بارہمولہ	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فہرست مردم شماری سال سنہ ۱۹۲۱ء) شمارۂ شہر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بہ تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۸۷۴۳۹۔ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۸۷۰ ؛ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
نام قصبہ	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
۹۲۴ھ وزارت شہر خاص	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۲	۲۱۶۵۷	۴۴۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۷	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۴۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵۰	۹۰	۱۴۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۰	

مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ÷ سکھ (مرد) ۹۴۳ ÷ سکھ (زن) ۴۶۹ ÷ منبوذین (مرد) ۱۷ ÷ منبوذین (زن) ۹ ÷ نصرانیاں ہندی (مرد) ۵۰ ÷ نصرانیاں ہندی (زن) ۵۵ ÷ جین (مرد) ۸ ÷ جین (زن) ۱ ÷ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ÷ بقیہ (زن) ۱۳۲ ÷

۹۱۸ھ حالا ۴۴۵۱ نفوس بہ تفصیل ذیل:-

مسلم (مرد) ۲۴۰۰ ÷ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ÷ ہندو (مرد) ۷۱ ÷ ہندو (زن) ۴۱ ÷

۹۱۹ھ حالا ۴۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ÷ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ÷ ہندو (مرد) ۲۳۰ ÷ ہندو (زن) ۱۷۸ ÷ سکھ (مرد) ۲ ÷ سکھ (زن) ۳ ÷ باقی ۲ ÷

۹۲۰ھ حالا ۱۱,۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں۔ مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ÷ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ÷ ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ÷ ہندو (زن) ۷۹۳ ÷ سکھ (مرد) ۳۸ ÷ سکھ (زن) ۶ ÷ ہندوستانی عیسائی ۲ ÷ باقی ۲ ÷

۹۲۱ھ حالا ۴۳۵۹ نفوس:- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ÷ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ÷ ہندو (مرد) ۳۴۱ ÷ ہندو (زن) ۱۹۷ ÷ سکھ (مرد) ۱۵ ÷ سکھ (زن) ۵ ÷

۹۲۲ھ حالا ۱۱,۹۷۶ نفوس:- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ÷ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ÷ ہندو (مرد) ۶۲۸ ÷ ہندو (زن) ۴۳۹ ÷ سکھ (مرد) ۱۸۲ ÷ سکھ (زن) ۳۰ ÷ منبوذین ۱ ÷

۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس:- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ÷ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ÷ ہندو (مرد) ۱۲۹۳ ÷ ہندو (زن) ۸۷۹ ÷ سکھ (مرد) ۱۷۸ ÷ سکھ (زن) ۹۲ ÷ باقی (مرد) ۳ ÷ باقی (زن) ۳ ÷

نام قصبه	هندو			مسلمان			سکهان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۷۹	۲۳۷۶۲	۴۸۹۴۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۴	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفرآباد	۴۴۳۲	۲۱۰۷	۶۵۳۹	۳۱۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۲۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۱۰۶۹۴	۸۳۴۹	۲۱۶۲۲	۲۱۹۴۵۵	۱۵۴۵۶۹	۲۱۶۵۲۰	۲۰۹۸	۱۳۶۳	۲۱۹۸	۱۸۰۵۷۴	۹۴۶۴۸	۲۲۵۲۲۰	

سنہ ۹۲۴ این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجہ سنہ ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا کہ بنا بر فہرست مردم شماری کشمیر سال سنہ ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقۂ مظفرآباد تمام کشمیر بدو وزارت ہائے (اضلاع) یعنی (۱) بارہ مولہ مشتمل بر تحصیلات اوڑی ۱ ہچھی پورہ (ہندواڑہ) بارہ مولہ ۲ سری پرتاپ سنگھ پورہ ۳ (بڈگام) و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات تحصیل خاص ۱ مع شہر سرینگر تحصیل اونتی پورہ ۳ (پلوامہ) کلگام ۴ و اننت ناگ ۵ منقسم بود۔ چنانچہ شمارۂ ہر دو وزارت مع وزارت مظفرآباد بنا بر اندراج فہرست مزبور چنین است:-

۱- وزارت بارہ مولہ۔ تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد بتفصیل ذیل:- تحصیل ہندواڑہ ۲۹۳۰۸۷ تحصیل بارہ مولہ ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴۔ تناسب مسلم و غیر مسلم درین ہر ۳ تحصیلات چنین است:-

۱- ہندواڑہ تحصیل:- مسلم ۲۷۴۹۴۲ ؛ ہندو ۵۴۹۷ ؛ سکھ ۳۴۷۳ ؛

۲- تحصیل بارہ مولہ:- مسلم ۱۴۲۹۰۳ ؛ ہندو ۵۰۵۱ ؛ سکھ ۲۶۴۳ ؛

۳- تحصیل بڈگام:- مسلم ۱۷۴۵۸۳ ؛ ہندو ۲۳۷۱ ؛ سکھ ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ:- شمارہ مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد۔ ازاں جملہ ۲۰۷۷۸۷ نفر در شہر سرینگر ۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۵۰۲۰۹ نفر در تحصیل پلوامہ و ۲۲۹۵۹۵ نفر در تحصیل کولہ گام آباد اند و از انجملہ ۹۱.۴۹٪ مسلمانان ۷.۸۴٪ ہندواں و ۰.۶۶٪ سکھان است۔

۳- وزارت مظفرآباد۔ تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر۔ از انجملہ در تحصیل اوڑی (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

باغات کشمیر

در زمان باستان راجه های دوران روابض دل کشا و دوایح روح افزا جا بجا آباد کرده بودند که بطوالت زمان و حوادث بی پایان نام و نشان بنیان آن ها از لوح جهان محو گشته. ایراد حقیقت آن باعث تطویل است و در عهد سلاطین اسلامیه هر کسی به ترتیب باغات و تعمیر عمارات پرداخته بود- اما تباعد ایام و انقلاب دوران بنیاد آن ها از پا در انداخته علامات آن بالکل معدوم گشت- ازان جمله سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف این سرزمین هر جا که محل دل کشا همی پسندید- همان جا طرح عمارات و گلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینه گیر بمسافت چهار میل مربع باغی وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انهار رسا و آبشار دلکشا غمزدا گردانیده- اکثر اوقات به نظاره و تماشای آن بسر می برد- حوالی آن باغات امرا و اقربای او دلربا شده بود- چندان که میدان زینه گیر یکدشت گلستان مسرت جان همی افزود

(مسلسل) ۸۰۲۲۳- در تحصیل کرناه ۵۸۸۶۳- در تحصیل مظفرآباد ۲۵۵۰۸۵ نفوس بودند- در هر سه تحصیل تناسب مسلمانان ۲۴۵۶۵۸ افراد- هندوان ۵۸۴۶ افراد و سکهان ۱۲۹۲۲ افراد هست

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارهٔ مجموعی حکومت جموں و کشمیر مطابق سال سنه ۱۹۴۱ء ۴۰,۲۱,۶۱۶ افراد بود- ازان جمله ۱۷,۲۸,۷۰۵ در صوبه کشمیر و ۱۹,۸۱,۴۳۳ در صوبه جموں و ۳,۳۷۲ در لداخ و ۲,۵۳۷ در اسکردو و ۴,۰۶,۱۷ در گلگت می ماندند- درین میان شمارهٔ مردان ۲۱,۲۹,۸۷۲ و شمارهٔ زنان ۱۸,۵۹,۷۴۴ افراد است ؛

۹۲۶ ڈاکٹر جی- ایم- ڈی صوفی مصنّف "کشمیر" (جلد دوم صفحه ۵۲۸ مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاهور سنه ۱۹۴۹ء) بحوالهٔ لارنس می نویسد که سلطان زین العابدین هر جا که می رفت بنیاد باغ و بوستان می انداخت- ازان جمله مشهورترین چهار اند- یکی باغ زینه گیر- دوم باغ زینه ڈب در نوشهره سوم باغ زینه پور- چهارم باغ زینه کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنها بس دشوار است ؛

دراں اثنا پانڈو چک که سرغنۂ چکان[۹۲۷] ترہ گام[۹۲۸] بود شبانه باغات و عمارات را آتش
در دادہ خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[۹۲۹] بمقام نالہ بل باغے وسیع بترتیب عجیب آراستہ
میان آن عمارتے که دوازده طبقه مرتفع بود و در هر طبقه پنجاه حجره و میان هر حجره پانصد
کس به اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشته به زینه ڈب موسوم ساخته بود
مردمان آنرا رازدان می گفتند۔ و از سند لار جوئے شاہی آوردہ میانِ آن آبسال
جاری گردانید که تا عهد سنگاں بنیاد آن بوستان عبرت همی افزود۔ همچنان در
زینه پور باغے دلکشا بعماراتِ عالیه افراشته اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آن بمقام
زینه کوٹ فراز کریوه عمارات رفیع تا دور چغتت یادگار او مانده بود۔ حسین[۹۳۰] شاه چک
مقارن زیارت حضرت خواجه معین الدین[۹۳۱] نقشبندی در محلۂ نوہٹہ باغے وسیع آباد

۹۲۷ء موسیو لارنس بنا بر جرأت و بهادری قوم چک نوشته است که اصل ایناں از کشمیر نیست
شاید که از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحه ۱۹۳)

۹۲۸ء دہ ترہ گام در اُترچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است
گویند بنایش از دست مدن چک جدشاں نهاده شده است (ایضاً صفحۂ مزبور)

۹۲۹ء نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محله ایست از سرینگر سه میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل
اندر حدود بلدیه در عهد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافۂ شاہی شہرت تاریخی
حاصل کرده بود۔ ۹۳۰ء متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء ؛ ۹۳۱ء خواجه معین الدین پسر خواجه
خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجه کلاں مشہور به خواجۂ بزرگ خواجه ناصر الدین عبید الله
احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فر دولت پسر خود
میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکه بسفر حجاز میرفت
به بندر کنبهایت رسیده بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحه ۲۳۳ و صفحه ۲۳۴)

کردہ بود و نہر لچھمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و در عہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند[۹۳۲] محمود نقشبندی متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبند بہ میان آں عمارت فرمود۔ ایوسف شاہ چک از فتح کدل تا مشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تا کنار ڈکٹہ کُل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بود۔ سیزدہ درجہ داشت۔ تا عہد افاغنہ علامتش موجود بود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی کُل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و برلب چشمہ سارہا و جوئبارہا و دامنہ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بودند۔ نظم

نہی چوں پائی بر تخت سلیماں — بہ بینی کاشمر یکسر گلستاں
سوادش را چو چشم زاغ بینی — ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی — بفردوس برین گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایوان — شدہ گلزارہا ہر سو نمایان
درون خانۂ یک بیرہ زن نیست — کہ باغ پر گل و پُر یاسمن نیست

۹۳۲ پسر دوم خواجۂ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندی مزبور الذکر ست در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب، علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی باقصی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی اکبر تعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر وجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحہ مزبور) ۹۳۳ بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شعرای آں زمان مثل قدسی و کلیم و سلیم و ظفرخان و خصالی و میر الٰہی و بہشتی در تعریف و توصیف باغات و عمارات و اشجار و اثمار و ازہار کشمیر مثنوی ہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است

*جروگۂ شاہی - اکبر شاہ در سنہ ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما بآب وہوا و فضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین[۹۳۴] کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع و کوشکہای منیع از سنگ بلور و مرمر و سنگ اسود افراختہ و ستون ہای رواق بجواہر رنگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس و منظرہای منقش بکمال خوبی و متانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار و اقسام ازہار و صفہ ہای سنگ مرمر و حیاض و آبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ ۔ "باغ" تاریخ باغ فرمودہ[۹۳۵]

(مسلسل) اولین حکمران کشمیر است کہ محاسن گلمرگ دریافت نمود (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ء نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است - برادر کہین قاسم خاں میر بحر است - سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ - ۱۵۵۹ م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت - درسفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود - در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادۂ او مقرر شد - پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند وبست صوبۂ مزبور روانہ فرمود - در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق سنہ ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷۱ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ء ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴ ام ؛ *جھروکۂ شاہی و درشنی باغ بحکم امیر جوان شیر صوبیدار کشمیر در ۱۷۸۰ء منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم - ص ۳۱۴)

و نیز حوالی کوہ ماران خانہ ہای شاہزادگان و نشست گاہ امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران بہ ترتیب اسواق دلنشیں و تعمیر دکاکین سنگین و کوٹھی ہای[۹۳۶] نگارین تجویز دادہ بہ تصادم عمارات و تراکم اسواق شہرے باسم ناگر نگر مشہور ساخت۔ پیرامون آن قلعۂ شہر پناہ کہ تاحال[۹۳۷] موجود است آباد نمود و در ۱۱۶۵ھ امیر خان جوان شیر نشیمن شاہی را منہدم ساختہ متاع گران مایہ بر داشتہ سنگ ہای آن در امیر آباد[۹۳۸] و سونہ لنک کہ درمیان ڈل واقع است رسانیدہ در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاہی تاعہد سنگگان موجود بود در ۱۲۲۷ عطا محمد خان بر فرق کوہ ماران بنای قلعہ نمودہ ساکنان درون قلعہ کہ اکثر خوانین و منصب دار بودند بہ ستیز ظالماں از آں جا مفرور گشتہ عمارات شہر ویران شد۔ بیت ؎

گشت یکرنگ کشور و وادی ۔۔۔ بوم در شہر کرد آبادی

دارا محل۔ داراشکوہ زیر دامن جنوبی کوہ ماران عمارات سنگین و نشیمن ہای دلنشین وطاق و رواق و ایوان ہای رنگین افراختہ۔ در تہ خانۂ آن حجرہ ہای فراوان کہ علامات آن ہنوز موجود است اعجوبۂ روزگار ساختہ بود و در صحن آن روضۂ دل کشا بہ اشجار و ازہار روح افزا احداث کردہ از حوض کلان بہ سبیل دولاب انہار و آبشار جاری نمودہ و سمت غربی آن مسجدے سنگین برای استاد خود ملا شاہ و سمت شرقی آن حمام عام مشید کردہ بود۔ تاریخ حمام و مسجد داراشکوہ۔ قطعہ

حمام تو و مسجدت ای دیدۂ باز ۔۔۔ گرم است بیکے یکے جماعت پرداز
تاریخ بنای ہر دو را گوید شاہ ۔۔۔ یک جای[۹۳۹] وضوی آمد و یک جای نماز

---

[۹۳۶] لفظے است ہندی بمعنے کوشکہا ؛ [۹۳۷] ۱۳۰۱ھ مطابق ۱۸۸۴ء ؛

[۹۳۸] غالباً مراد از موجودہ عمارات شیر گڈھی واقع امیرا کدل سرینگر است ؛

[۹۳۹] ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ء ؛

باغ فرح بخش ۔معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض در مضافات ہاروں منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت ۔ضرورتاً برای مکن خود و آمد و رفت مردم در آں جا قصرے متین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگارخانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال - مار لقب کام دیو و بہ معنی دیگر زیبا ۹۴۰ھ معنی شالمار یا خانہ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین - بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران دہے آبادان گشت - بعد ازاں آبادی دہ را مردمان "شالمار" ۹۴۱ھ می گفتند و در سال ۲۹ سنہ جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر	زعشرت شد چو رونق بخش کشمیر
چو شد دامان دریا جلوہ گاہش	بسوی شالمار افتاد راہش
فضای دید چو روئے عروساں	سزاوار عمارات و گلستاں

۹۴۰ھ خدلسے محبت ؛

۹۴۱ھ جی - ایم - ڈی صوفی (در "کشیر") جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ سٹائن چنیں نوشتہ است :-

"حقیقت الامر چنیں نیست - مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نمودہ اند - اگر ایں مقام محل اہمیت بودے - ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختنے . . . . البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است۔"

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید :-

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فراسو یا فرانسو این است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام"۔

بطبعش بوی روح افزا اثر کرد ‏ گران خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت این دشت رنگین بوی خوراست ‏ زمانی منزلی این جا ضرور است
دران ایام شاه هفت اقلیم ‏ که بر سر دارد از خورشید دیهیم
سر و سر گروهٔ شاهزادگان بود ‏ دران شاهزادگی شاه جهان بود
پی اتمام این منزل قدافراخت ‏ برای خویش گلشن بیش انداخت
ازین چندین صفا در کار او شد ‏ که شاه این چنین معمار او شد
ز نهر و آبشار و حوض و فوار ‏ ز دیوار و عمارت تخت و گلزار
بهشتی در جهان شد آفریده ‏ چنین باغی فلک هرگز ندیده
کنون آمد ز فیض خاک و آبش ‏ فرح بخش از همه عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراسته باغ فرح بخش ‏ بحکم حضرت ظل الهی
شهنشاه شهان شاه جهانگیر ‏ که مشهور است از مه تا بماهی
پی تاریخ این گلزار ریان ‏ خرد فرمود فرحت گاهِ[۹۲۲] شاهی

عظیم خان در ایام حکومت خود مرمت سقف و بام وجدار آن سرسری کرده بود لیکن راجه رنبیر[۹۲۳] سنگھ در صفائی آن مبلغی صرف نمود. اما وزیر پنون ناوده‌ای نهای نحاس از میان آن کشیده برده بجای آن ناودانهای سنگ‌الین چسپانید و نگین های عقیق وغیره زیاده از یک خروار جمع نمود.

باغ فیض بخش ۔ درجه دوم شالمار در سال سنه ۱۰۴۲ ظفر خان احسان

۹۲۲ ۔ ۱۰۳۰ھ = مطابق ۱۶۲۰ء ؛

۹۲۳ حاکم اعلیٰ کشمیر در عهد مهاراجه رنبیر سنگھ آنجهانی ؛

شاہ جہاں باغ فرح بخش را[۹۴۴] بہ ترتیب درجۂ بالا تزئین دو بالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد و سی و دو فوارہ است بہ کمال متانت آراستہ و درضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسی باساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبۂ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۳۰ گز عریض[۹۴۵]۔ رفعت دیوار ۳ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغِ فیض بخش از حکم شاہی آبر باغ ارم گشتہ مباہی
فرح بخش از کمالِ افتخارش چو گل بر فرقِ خود دادہ قرارش
ازیں رُو کاشمر فخر جہانست کہ دروے گلشن شاہ جہانست
پئے تاریخ سالش صبح گاہے خرد گفتا مسرت گاہ شاہی[۹۴۶]

و درذیل آں آب جوئ رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دہان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و بر کنار ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنارِ سودرہ کھون سمت شرقی درعرض راہ حضرت بل متصل پُل جہانگیر شاہ آباد کردہ بُود و از جوئی ذکرہ کہ از سندلار می آید۔ میان آں فوارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی از جہانگیر شہ چو یافت نظام
بہر تاریخ آں سروش بگفت عیش آباد گلشن آرام[۹۴۷]

---

۹۴۴ ظفر خاں احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کردہ است :-

برآوردہ پُر از شوق نگارش۔ کہ تا بوسد کنار شالامارش ؛

۹۴۵ بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶ گز عریض" ؛ ۹۴۶ ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء ؛ ۹۴۷ ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنوں ہمگی ہفت صد درخت چنار دراں جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سودرہ کھون سمت مغرب مقابل عیش آباد قمرین باغبان پورہ بہ تجویز نورجہاں بیگم باغے وسیع بر ترتیب عجیب آراستہ شدہ بود۔ و از جوی شاہی من مقام الہی باغ نہرے فراز پل قالبی، کہ تا حال موجود است جاری کردہ در باغ بحر آرا می رسید۔ گویند جہانگیر شاہ در سفینۂ کوچک بر صندلی نشستہ کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الہی شبانہ در تابش ماہتاب کشان کشان می بردند۔ و فراز بلندی آں کوشکے رفیع ہفت طبقہ برائے نظارہ و تماشائی ڈل و کسب پرتو ماہ معمور بود۔ بنا براں آں کوشک را بحر آرا نام کردہ بودند۔ تاریخ:۔

چوں بہ کشمیر باغ بحر آرا گلشنے تازہ گشت شہر آرا
ہفت منزل نشیمن شاہی برجبینش شدہ است دہر آرا
بہر تاریخ ایں نشیمن خاص ہاتفی گفت کاخ بحر آرا
۹۲۵ھ

اکنوں عمارات آں معدوم۔

نور باغ متصل عیدگاہ سمت مغرب نورجہان آباد کردہ بود و از جوی شاہی براہ زونیمر فراز پل سنگین و سد متین در باغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفا پورہ برکنار شمالی تالاب مانس بسر بہ سعی نورجہان باغی دل کشا بہ تعمیرات عمارات رفیع آباد شدہ بود۔ ہنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد مشہور بہ صاحب آباد در پرگنہ کوٹہار فراز سر چشمۂ اچھابل، روضۂ دل کشا با عمارات متین و حمام سنگین باشارۂ نورجہان مرتب شدہ بود۔ الحال عمارات آں منہدم شدہ راجہ رنبیر سنگھ اندک مرمت آں فرمود۔ فقط۔

۹۲۸ھ ۱۰۳۴ھ ۱۶۲۴ء

دولت آباد - قرین حضرت بل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب به تجویز جہانگیر شاہ احداث شده بود - فی الحال مزروع -

الٰہی باغ - قرین ... علاقہ آرادی از تعمیرات شاہ جہان مشہور است چہار طبقہ داشت نہر شاہی میان آن جاری بود و از راه نالہ بوٹہ کدل بسواری سفینہ تا الٰہی باغ می رفتند - تاریخ

فلک آشفتہ بود از بہر سالش — ملک گفتا بگو "باغ الٰہی" [۹۴۹]

از عہد پاستان چناری در آں جا موجود بود - شانزده درعہ ضخامت داشت

باغ چنار - در موضع شادی پوره بر کنار شرقی دریای بہت به تجویز شاہجہان آباد شده - قریب پانصد چنار دراں منغرس بود -

باغ پانپور - بر کنار دریای بہت شرق رویہ از تعمیرات شاہ جہان یادگار بود -

باغ ونتی پور - بر ساحل شرقی دریا گلستان ریان شاہ جہان احداث کرده بود -

باغ بیج باره - برلب دریای بہت شرق رویہ به عمارات رفیع دارا شکوه به فرمان شاہ جہان آراستہ بود [۹۵۰] -

آصف آباد - واقع در پرگنہ ٹن بر چشمہ مچھ بون آصف خان به تجویز شاہ جہان آباد کرده بود -

---

۹۴۹ھ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء :

۹۵۰ھ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :-

"حالا مشتمل بر چند چنارہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۳۵)

شاہ آباد[951] - بیرون سرچشمۂ ویری ناگ حیدر ملک[952] بفرمان شاہ جہان حدیقہ دل کشا بہ تعمیر عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بود۔ گویند چہار طبقہ داشت - تاریخ -

بشکر خدا که ساخت چکین[953] آبشار و جوی	حیدر به حکم شاه جهان پادشاه دهر
زین آبشار یافته کشمیر آب روی	این جوی داده است نشانی بهشت یاد
"از چشمهٔ بهشت برون آمده است جوی"[954]	تاریخ جوی آب بگفتا سروش غیب

و در صلۂ این تاریخ میرزا کلیم را دہن از دُرّ و جواہر پُر کردند۔ بمرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بود۔ راجہ رنبیر سنگھ مرمت آں نمودہ۔ لیکن ہیئات نخستین تبدیل یافت۔

باغ نسیم[3] متصل محلۂ حضرت بل سمت شمال برکنارۂ تالاب ڈل شاہجہان احداث کردہ بود۔ گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بوتۂ چنار غرس کردہ بدل آب شیر می دادند۔ ازاں جملہ یکے ضایع نگشت و سبزہ مخملی

951ھ شاہ آباد بنام ویری ناگ نیز شہرت دارد۔ بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) ویر بود۔ لیکن از عہد شاہ جہان نامش از ویر تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارہ آبادیٔ ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال سنہ ۱۹۴۱ء ۲۱۶ ,۲ نفوس بود۔ شاہ آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیست بر حد کشمیر جنوبی رفعتش ۶۰۰ ,۵ فیٹ انگلیسی (ایضاً صفحہ مزبور) ؛

952ھ حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت ؛

953ھ پنڈت آر۔سی۔کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چکین" کہ در اصل بیاض است و ظاہراً سہو کاتب است ؛ "چنین" نوشتہ اند۔ ہمیں بہتر است ؛

954ھ ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ع) ؛

درسطح آں ایجاد کردہ از جوی ذکرہ نہرسے دراں جاری نمود وتعمیرات سنگین وحصار متین وترکیب فوارہ وآبشار درعہد افاغنہ برہم خوردہ۔ اکثر چنارہا ہنوز موجود است۔ تاریخ :-

درجہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں — دوحۂ تازہ از نسیم آمد
کرد گل گشت آں چو شاہ جہاں — بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی — "ازبہشت عدن[۳] نسیم آمد" ۹۵۵

باغ نشاط۔ از شمال سمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان ۹۵۶ بہ ترتیب عمارات و فوارہ وآبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ :-

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء)۔ حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے درغایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستاں اند تاحال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات قدیمہ مطابق بیان حسن ندارد۔

۹۵۶ میرزا ابوالحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خوانسامانی امتیاز یافت درسنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار وسی وہفت ہجری سال بیست ودوم جنت مکانی ہنگام عاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود۔ در اثنای راہ پیالہ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد۔ روز دوم بیست وہفتم صفر سفر آخرت گزید۔ آصف خاں برای اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید۔ ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید۔ آصف خاں یا آصف جاہ خان از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد درسنہ ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت۔ زہے افسوس آصف خاں (۱۰۵۱ھ) تاریخ است (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰):

چوں باغ نشاط شد شگفتہ   از یاسمن و ظبیان و گل ہا
خورشید جہاں آصفِ دہر   گسترد بساط و خورد ملہا
در گوش نسیم گفت سالش   "گلزارِ نشاط و عیشِ دلہا" ۹۵۴

در سال ۴۴ سنہ ہ بہ نظر شاہ جہان رسید و از کردۂ شالمار بہ نظارہ و تماشا دلکشا دید و پسندید بہ خیال این کہ نام خود بران گذارد و سہ بار تکرار کرد کہ باغے خوب و نہایت مرغوب است آصف جاہ خان ہیچ جواب نگفت. شاہ جہان رنجیدہ نہر آبے کہ از جوی شالمار دران جاری بود مسدود نمود۔

روزے آصف جاہ در حزن و اضطراب بہ خواب رفت۔ باغبان برای دفع حزن وملال ولی نعمت خود از جوئی شالمار آب کشیدہ در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاہ بہ صدای فوارہ و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود۔ باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوئی شاہی آب کشیدہ جاری کردم تاکہ فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم۔ اکنون بر قضا رضا دارم۔ آصف جاہ او را بزرکشید تاکہ اخبار بہ پادشاہ رسید۔ باغبان را طلبانیدہ مورد عتاب گردانید۔ وی عرض کرد کہ خاطر ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بے تابی او از جان خود دست شستہ از جوی شاہی آب آوردم۔ اکنون بہ سزای کردار خود را مستوجب عتاب می دانم۔ پادشاہ او را بہ پاداش خطا خلعت فاخرہ عطا نمود و آصف جاہ خان را برای اجرای نہر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود۔

نقل فرمان شاہی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان

عدالت اساس را بآب لطف پرورده از جوئبار فضل ...

۹۵۴ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ء) ؛

احسان حدایق آمال اُمراء عالی مقدار که اساتین متین قصر جلالت اندسر سبز و سیراب و تا قطرات مطرات فیض سنبل خداوندی محیط بسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج در آورده از جداول انهار آن بساتین امالی خوانین تمکین آئین که قوایم سریر خلافت اندخرم و شاداب اصول راسخه اشجار شان از چشمه سار کوه با شکوه این دولت تایدار نم یافته و فروع سامحه انوار شان از شبنم کرم این سلطنت گردون مدار نشوو نما گرفته همت والا نهمت سپهر سیجاد نیت قدسی طویت بحر آسا به نزهت عرصه جهان و فضای ساحت ممالک محروسه هندوستان و غیر آن صانها الله تعالی عن الطوارق والحدثان بیما به تزاید نضرت و صفا و تضاعف رونق و بهای بساتین نشاط افزا و متنزهات دل کشای خطه کشمیر که توجه و تربیت و انعطاف خاطر بیضا رنیت در خور و سزا است مصروف و معطوف است۔

لهذا چون در سال مبارکه هفتم ۹۵۸ھ از جلوس سعادت مانوس بلدهٔ دلپذیر کشمیر بفر قدوم همایون میمنت پذیرفت و باغ نشاط که اقتضا خلافت و فرمان روای اعتماد سلطنت و کشور کشائی نص خاتم شجاعت و بخت باری آب گوهر جلالت و کامگاری۔ عقده کشای معاقد ملک و

۹۵۸ھ م ۱۰۰۰ھ (۱۶۲۴ء) ؛

دولت سپاه آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پردلان
جان سپار۔ خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و
اقبال۔ طراز آستین ابہت و اجلال مقدمۃ الجیش
معارک جہان کشائی و جہان بانی۔ تقدمۃ العیش محافل
کام بخشی و کامرانی۔ مخزن اسرار خلیفۂ الٰہی۔ مجموعۂ اطوار
ہواداری و خیر خواہی مونس دعدت سرای حضور محرم خاص
الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال
بے مثالی۔ انجمن آرای محفل پادشاہی باریک بین دقایق
آگاہی۔ ہمدم دل کشای حریم خاص جلیس خلوت سرای وفا
و اخلاص دقیقہ یاب سرا بر سلطانی موشناس عالم مزاج
دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی۔ فہرست مجموعۂ
بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و ابہت نگاہبان
قواعد نصفت و عدالت۔ تذوۂ خوانین سمو المکان عمدۂ
امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمی ممہد
ضوابط خلافت کبریٰ اعم عالی مقدا۔ اتالیق سعادت
شعار مبارز الملت و الدین آصف جاہ خان کوہ تمکین
در دامن کوہ شرقی آن بلدۂ طیبہ احداث نمودہ منظور نظر
والا مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت و حقیقت
آب جوی کہ بر جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ بپایان
موضع داچی گام من اعمال پرگنۂ پھاک می گذرد و در
فرح بخش کہ واقع است دراں موضع معروف بہ شالمار

مابدولت و اقبال در ایام فرخنده فرجام شاهزادگی احداث
فرموده بودیم - درین ولا به مبارکی و فیروزی بوران سرزمین
فرح بخش نزول اجلال فرمودیم - مجدداً توجه جهان آرا به
از دیاد کمیت و کیفیت عمارات آن باغ دل کشا مبذول
فرمودیم که تازگی تمام و آراستگی مالا کلام یافت -

الحق باغے مرتب گشته که اعتدال هوایش به غایت
فرح افزا و صفا و لطافتش نهایت دل کشا و حوض کوثر
میانش از عین صفا عکس پذیر فته آب آئینه کردارش
از صور عیون و اشجار صحفهٔ تصویر گشته - کسان آن موتمن
الدوله که قلیلے از آن نهر فیض بهر جدا نموده به باغ انشاط
جاری ساخته اند سعی موفور و کد نامحصور دران باب بظهور
رسانیده - این معنی موجب سر سبزی اشجار میوه دار آن
باغ شده بعرض مقدس رسید -

بناءً علیه بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب
جوئی مذکور به باغ مزبور بشرطیکه زمین مواضعیکه از آب این
نهر همیشه مزروع می شد و از بردن این آب فتورے و
قصورے در عمارات و زراعات آن ده ره نیابد متعلق و
مخصوص داشته حکم فرمودیم بطریقے که جریان دارد همه وقت
مستمر و برقرار بود - در هیچ آنے از آوان و زمانے از ازمان
فردے از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آن نگردد -
و دست تصرف و تعرض ازان کشیده کوتاه دارد -

و فرزندان کامگار و ندیمانِ عالی مقدار و دیوانیانِ
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذو الاقتدار و سایر
متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔
بالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر مقرر دانسته عطیه مذکوره را معلّا و مؤید
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جهان چنانچه
مقتضای التمغای این دودمان است از شائبۂ تغیر و
تبدیل مصُون شناخته هر سال حکم فرمان مجدّد نه
طلبند فقط"۔

و در عهد افاغنه عظیم خان مرمت این روضۂ ربّان اندک کرده بُود لیکن راجه رنبیر سنگھ در سنه ۱۲۹۳ ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمُود۔

باغ جهان آرا- شاه زاده دارا شکوه درمیان تالاب ڈل از حضرت بل سمت جنُوب متصل بٹ مزار جزیرهٔ خوشنما ظاهر کرده حدیقهٔ دل کشا مسمّی به جهان آرا احداث نمود و به تباعد ایّام منهدم گشته در عهد دُرّان لعل شاه نام فقیرے دراں جا متمکن شده بُود الحال تکیهٔ لعل شاه می گویند۔

باغ شاه آباد متصل جهاں آرا بر ساحل ڈل المعروف منه نل قریب حضرت بل سمت جنُوب روضۂ وسیعے دارا شکوه احداث کرده بُود بسلیم

عروس گل چو از داماد گوید جهاں آرا و شاه آباد گوید
فتاده این دو گلشن مست و شاداب یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل مشهور کتب لنه مقارن موضع تهید بر کمر کوه دارا شکوه بفرمایش

۹۵۹ھ مطابق ۱۸۷۶ء ؛ سنه ۹۶۰ھ بقول پنڈت آر- سی - کاک - باغ پری محل (بقیه بر صفحه آینده)

مرشد خود ملّاشاہ حدیقۂ دل کشا بہ مدارج متعددہ احداث کردہ بود۔ متصل آن چشمہ ایست آب آن بہ سبیل نہر طراوت بخش اشجار و ازہار آن گل زار می باشد۔ الحال نوقف ابنیہ و ممکن نمارہ واقعی است مدارج تعمیر آن ہنوز حیرت افزا۔

باغ چار چنارہ۔ برکنار تالاب ڈل۔ زیر دامن کوہ سلیمان شاہزادہ مراد بخش ابداع کردہ بود ۹۶۱ھ۔ چار چنار ہنوز موجود است۔ ہمیشہ نشست گاہ حکام و سلاطین۔

باغ ملّاشاہ۔ قرین موضع درند پرگنۂ پھاک داراشکوہ بہ خواہش استاد خود ملّاشاہ بر جبہۂ کوہ آباد نمودہ۔ جوی شاہی میان آن می گذرد عمارت سنگین و حمام متین ہنوز موجود۔

اورنگ آباد۔ فراز چشمۂ کوکھ یون حدیقۂ دل کشا بفرمان عالم گیر آباد شدہ بود اما باتمام نرسید۔

ظفر آباد۔ در سنہ ۴۳ بمقام بربہ دار محلہ زونی مر بر ساحل آنجا ظفر خان ۹۶۲ھ

مشعل مشتمل شش طبقات است ہر یک ازاں در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد طول و عرض مجموعی این باغ چنیں است:-

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیٹ انگلیسی (ابن شنٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحہ ۹۷، ۹۸)

۱ ۹۶۱ھ شہزادہ مراد این باغ را در سنہ ۱۰۴۲ھ وقتیکہ صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود۔ حالا سوائے چند چنار [illegible] باغ [illegible] ذیبست۔ ۲ سنہ ۹۶۲ ظفرخان خواجہ احسن اللہ پسر خواجہ ابوالحسن تربتی است از سال نوزدہم جلوس جنت مکانی او بہ ترقی نہاد۔ در سال ششم سنہ جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) چون صوبہ داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاہ پور بہ پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافتہ بہ نیابت پدر بدان صوبہ مرخص گردید۔ و سال ششم (کہ پدرش بدار البقا شتافت) پادشاہ صوبہ داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کردہ از اصل و اضافہ بمنصب سہ ہزاری دو ہزار سوار و عطائے علم و نقارہ بر نواخت۔ سال ہفتم کہ پادشاہ عزیمت کشمیر نمود او تا بھمبر آمدہ دولت بار اندوخت و سال دہم بر طبق حکم محکم بر تبت حملہ برد و بہ حسن تدبیر مفتوح ساخت۔ سال دوازدہم از صوبۂ کشمیر معزول شدہ باتفاق خان (البقیہ بر صفحہ آیندہ)

احسن کہ در عہد شاہ جہان والی صوبہ شدہ بُود آباد نمود۔ میر الٰہی :۔

ظفر خان کرد از طبع ملوّن
بعرض چاردہ مہ چار گلشن

باغ گلشن۔ در ۱۰۴۴ھ از بوٹا کدل تا احمد کدل برلب جنوبی آب ظفر خان آباد کردہ بُود۔

باغ احسن آباد معروف بہ حسن آباد معمورۂ ظفر خان مذکور از نابدیار سمت شمال عمارات پختہ و سنگین و حصار متین و امام باڑہ رنگین داشت۔ بنیاد عمارت سنگین ہنوز موجود و باغ مفقود۔

باغ عنایت۔ از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بُود۔ نہر لچھمہ کول میان آن جاری می شد ہمیں چہار باغ از تعمیرات ظفر خاں است۔

حیدر آباد۔ طرف نوشہرہ متصل نالہ جائے کہ بیشتر باغ سلطان زین العابدین بُود علی مردان خان حویلی ہای سنگین و فوارہ و آبشار دلنشین برائے بُود و باش خود احداث کردہ بُود۔

(مسلسل) دوران نصرت جنگ بہ تنبیہ ہزارہ جات کمر عزیمت بربست۔

درسال سیزدہم ہمراہ پادشاہ زادہ محمد مراد بخش کہ بہ توقف در بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) ماموّر شدہ بُود رخصت پذیرفت۔ پس ازاں دو سال بوجہے معتوب شدہ بے منصب و جاگیر ماند۔

در اواخر سال چہاردہم بر منصب و جاگیر بدستور سابق فائز گشت۔

درسال پانزدہم چوں بعرض رسید (کہ تربیت خان صوبہ دار کشمیر با وصف صدور تاکید دار سال زر نقد باحوال مساکین آں جا (کہ دراں سال قحط رو دادہ بود) چنانچہ باید نمی پرداند) مرتبہ ثانی خان مزبور بہ صوبہ داری کشمیر دستوری یافت پس باز ازاں درسال ہیزدہم بہ وقوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیدہ۔ درسال بیست و پنجم بہ منصب سہ ہزاری و ہزار دیان صد سوار اختصاص یافت سال دیگر بہ صوبہ داری ٹھٹہ سرفرازی یافت۔ آخر الامر ہمیں طور انقلابات زمانہ دیدہ درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاہور بساط ہستی در نوردہ در مقبرۂ پدر مدفون باشد ظاہرش بسیار محقر بود۔ اگرچہ پدرش خواجہ احسن اللہ سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب اورا دریں بیت ستودہ است۔

خانخاناں را بہ بزم و رزم صائب دیدہ ام۔ در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تو نیست۔

(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان سنہ ۱۰۶۰ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بود۔ علامتش موجود۔

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن ہار۔ از ناوہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۱۰۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بود و طرف مشرق آں عمارات و برج ہا و زینہ ہای سنگین بر پا داشتہ پنجرہ ہای نازک و گل کار ہم چناں ساختہ بود کہ در جای دیگر نہ بود۔ گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد۔ اکنون ہیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان[۹۶۳] - بر کنار غربی بر از نمبل متصل محلۂ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان[۹۶۴] احداث کردہ بود۔ بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجود۔ عمارت شاہی[۹۶۵] تاریخ است۔

۹۶۳- باغ دلاور خاں در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود۔ سفر نامہ ہیوگن جلد دوم صفحہ ۶۰ و سفر نامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳، ۱۱۶)

حالا این باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد۔

۹۶۴- ابراہیم نام داشت۔ ابتداء برفاقت میرزا یوسف خاں رضوی روزگار می گذرانید۔ در مبادئ جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سر بر افراختہ رخصت گرفت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید۔ در سال چہاردہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید بعد چندے از اجل طبیعی در گذشت (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵- ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ؎

باغ لشکر خان[966] - در موضع بٹ پوره پرگنۂ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در سنه ۱۰۶۸[967] سیف خان که از طرف عالمگیر ناظم کشمیر شده بود آباد نمود - و از سند لار نهرے مخصوص برای سیرابی آں آورده بود که به سبب تغیر حکومتش با تمام نرسید - ظریفے گفته است - بیت :-

سایۂ گر نیست سیف آباد را
می توان پیغمبر باغات گفت

راجه رنبیر سنگھ در سال سنه ۱۲۹۳[968] کارخانۂ ابریشم احداث نمود و بر فرق آں باغ قصبیر احداث کرده بنام خود موسوم ساخت[969] -

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پوره از عیدگاه طرف مغرب متصل نور باغ بعهد عالمگیر در سنه قوام الدین خان احداث کرده بود الآن معدوم -

باغ صدارت خان - در موضع پاندچ پرگنه پھاک صدارت خان که از وزرای شاه جهان بود آباد نمود -

باغ صادق آباد - المعروف به حضرت بل - صادق خان[970] که از امرای شاهجهان بود بر ساحل غربی تالاب ڈل حدیقۂ دل کشا و عمارت خوشنما ترصیص نمود و در سنه ۱۰۴۴[971]

[966] پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جنق" نام زد کرده است - وجه تسمیه اش بنام باغ لشکر خان محقق نه شده ؛ [967] سنه مطابق ۱۶۵۷ء ؛ [968] سنه مطابق ۱۸۷۶ء - پنڈت آنند کول مزبور بجائے سنه ۱۸۷۶ء سال ۱۸۷۰ء نوشته است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۲۹) ؛ [969] یعنی رگھوناتھ پوره (ایضاً صفحه مزبور) ؛ [970] سنه پسر آقا طاهر وصلی تخلص بن محمد شریف هروی و برادر زاده و خویش اعتماد الدوله طهرانی است چندے همراه پدر به فوجداری نواح پنجاب گذرانیده در عهد جهانگیری بمنصب درخور بلندی یافت - سال سیزدهم حکومت صوبۂ پنجاب و کوهستانِ شمالی به نام او مقرر گشت - چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعۂ ناگزیر (وفات) جنت مکانی روداد (بقیه بر صفحه آینده)

شاہجہان در قصر آن تجدید وضو کرده دوگانهٔ برای آن یگانه ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکه معبد است. بعد مرور شصت و هفت سال در سنه ۱۱[۹۷۲] هجری موئی مبارک نبوی علیه الصلوة والسلام که خواجه نور الدین ایشه بری به مونت تمام از بیجاپور[۹۷۳] حاصل کرده بود بمعه نعش او به کشمیر رسید. فاضل خان[۹۷۴] که در اہل

(مسلسل) دیمین الدوله (آصف جاه خان) به مقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را به سلطنت برداشت صادق خان که نسبت به شاہجہان نفاق می ورزید از آل خود خائف شده التجا به یمین الدوله آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاہجہان) ہمراه شاہزاده آمده دولت بار یافت و به منصب اصلی خویش "میر بخشیگری" بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نہم ربیع الاول سنه ۱۰۴۳ ہزار و چہل و سه ہجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحه ۳۰ — ۷۲۹) ؛

۹۷۱ ۱۶۳۴ع ؛ سنه ۹۷۲ ۱۶۹۹ع در عہد اورنگ زیب بادشاہ غازی ؛

۹۷۳ بیجاپور شہرے است از شہرہائے ہند جنوبی (دکن) قصۂ آمدن موئے شریف در کشمیر این است که شخصے سید عبد اللہ که ادعائے تولیت روضۂ پاک آنحضرتؐ در مدینۂ منوره می کرد. بنا بر حاجتے از سرزمین حجاز وارد ہند (بیجاپور) گردید. موئے آنحضورؐ در دست داشت. بنا بر تنگی معاش مجبور گشت که به ہدیه دہد. خواجه نور الدین ایشه براری که مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دہلی بود به سلسلۂ تجارت وارد بیجاپور شده بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرتؐ بعوض یک لک روپیه بدست آورد. بعده در کشمیر آمده بمقام باغ صادق آباد که اکنون به حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نہاد (کشمیر جلد دوم صفحه ۵۱۹) ؛ سنه ۹۷۴ میرزا برہان نام برادر زادۂ فاضل خان سامان است. در اوائل شہور سنه یک ہزار و صد و نه[۱۰۰۹] خان مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت. مردے بود محب احسان و سلوک خیر. علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنہا صحبت می داشت ہمچنین محب کارہائے رفاه عام بود چنانچه سه ہفت چنار و سرائے آن جا و خانقاه حسن آباد و جوگی لنکر و مدرسه و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست. مذہباً سنی بود چنانچه اکثر به جمعه (بقیه بر صفحه آینده)

ایام صاحب صوبہ شدہ بود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[۹۷۵] نام نہادند۔ اکنون بہ حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ غرب رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ ۱۲۸۵ھ[۹۷۶] خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند۔ عشرت گاہ اولی[۹۷۷] تاریخ آن در تعمیر اولی گفتہ بودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت۔ تاریخ

پئے سال تاریخ این خوش بنا
خرد گفت "عشرت گہ اولیا"[۹۷۸]

باغ افضل آباد۔ مقارن حضرت بل سمت شمال افضل خان[۹۷۹] کہ از امرائے شاہ جہان بود آباد نمود۔

مسلسل) در مسجد جامع و مقام بزرگان می رفت۔ از اعمال حسنۂ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی اکرم خواجہ نور الدین ایشہ باری از بیجاپور آورد (ملخص از واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۱۹۱)

۹۷۵ھ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں این مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد، بنام "حضرت بل" موسوم شد ؛

۹۷۶ھ ۱۸۶۸ء ؛

۹۷۷ھ ۱۰۳۳ھ (۱۶۲۳ء) ؛

۹۷۸ھ ایضاً ؛

۹۷۹ھ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل بادشاہ شاہ جہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہ جہانی بہ عمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (ز خوبی برد گوئے نیک نامی) ۱۰۴۸ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۱۴۹ و ۱۵۰)

باغات جعفر خان[۹۸۰] - در عہد عالمگیر سہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست که فی الحال بنہ مزارمی گویند متصل باغ جہان آرا دو باغ دیگر بہ تحقیق نہ رسید۔

قاضی باغ - برلب چشمہ بان سرشرنگ قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ آباد کردہ بود۔ سدّ درگجن ہم از مخترعات اوست۔

چوہدری باغ[۹۸۱] - قرین موضع ایشہ براری چوہدری جہیش کہ در عہد شاہ جہان یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سدّ تالن مرگ کہ از سلطان سکندر[۹۸۲] یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان کہ حاکم کشمیر بود ملاحظہ آں نمودہ گفت۔ چوہدری باغ نہ کرد۔ بردل سیف خان داغ کرد۔

باغ افراسیاب خان متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان[۹۸۳]

۹۸۰ھ خلف الصدق صادق خان میر بخشی وہمشیرہ زادہ وخویش یمین الدولہ آصف خان است در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی ودیکم خان مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس عالمگیری در کشمیر داعیٔ حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد وبارشاد اعلیٰ حضرت بہ رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار وہشتاد ویک ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

۹۸۱ھ چودھری جہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو بہ ترقی نہاد۔ سال نوزدہم باضابطہ پانصدی ذات افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہ زادۂ مراد بخش بہ تسخیر بلخ وبدخشاں رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ — ۴۴۵)

۹۸۲ھ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء ۹۸۳ھ ۶ — ۷۴۵ء

درعہد محمد شاہ آباد نمود۔

باغ کفایت خان - درمحلہ خانیار کفایت خان در سنہ ۱۲۰۸ [984] کہ ازجانب افغان نایب صوبہ شدہ بود بعمارات و اشجار و گلزار معمور ساخت الحال مزروع درتصرف پنڈت مہانند جو در۔

باغ امرود - ازپل ٹینکی پورہ تانٹی پورہ باغ امرود ازعہد جہانگیر وشاہجہان احداث شدہ بود۔ اشجار اقسام امرود چندان وافر داشت کہ شعاع آفتاب دراں داخل نمی شد و درموسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر وتماشا دراں بجا می رفتند تاعہد امیر خان [985] موجود بود۔

باغ انگور - ازکوہ دبارہ لری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد صادق قلندر زیرِ دامنۂ کوہ درعہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور مغروس بود شاہان جنت مرتبت آں افزودہ اقسام انگور آں مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین وامصار و بلاد بطور تحفہ وارمغان می فرستادند۔

سلاطین دراں پرداخت آں نہ نمودہ - برہم شد ہمگی چند تاک در موضع ریپور موجود ماند۔ راجہ گلاب سنگھ ترقی آں نمودہ ازخود مہاراج باغ آباد ساخت و راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۴ [986] ہجری قرین موضع وندہامہ باغ انگور درغایت وسعت وفسحت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد۔ انگور باغات ریپور درہند مشہور است اہل یورپ ہم خوش می دارند۔

وظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ شاہان مغلیہ ازقصبۂ

---

[984] سنہ ۱۷۹۳ء ؛

[985] امیر خاں جوانشیر صوبیدار کشمیر درعہد شاہاں دُرّاں وبانی پل امیرا کدل ؛

[986] سنہ ۱۸۷۷ء ؛

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند
بیت:-

زسرحدّ اپچ تا حدِّ ویرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت۔ مایا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ بر کنارۂ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ مایا سوامی گفتند۔ مردم شہر بہ سیر و تماشا دراں جا می رفتند۔ حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیرا کدل تا کوہ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختانِ توتِ پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آں قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود۔ و حوالی آں چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ سمت شمال آں بر لب جوی چونٹی کل چنار زارے غرس فرمود گویند دراں جا پشّہ ہا کمتر باشند۔

و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود۔ بعد آں

---

[۹۸۷] یعنی تا ۱۷۵۳ء۔ بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد۔ ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ :

[۹۸۸] ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد۔ رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود۔ واٹن در سفر نامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است۔ مہاراجۂ مزبور بر شیر افگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد۔ در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلبری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین آبشار خود بر گوشۂ جنوبی آں آباد ساخت. در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ برای فرودگاہ صاحبان سیاح بنگلہ ہای بسیار برلب دریا معمور گشت و برای محکمۂ ریزیڈنسی عمارات منیع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ از کدل جوگی لنکر تا حد سورہ ٹینگ ابدال ریبنہ پسر راون ریبنہ باغی وسیع آباد کردہ بود کہ الحال بہ ریبنہ واری مشہور است۔ نبیرۂ او جہانگیر ریبنہ باغ مذکور نذر خادمان بابا اسماعیل فرمود۔ ایشاں مدتے متصرف بودند۔

گویند ہزارہا تاک انگور دراں مغروس بود۔ چنانچہ حضرت شیخ حمزہ در صغر سن بہ امر مربّی خود چند گاہ محافظت آں می کردند حضرت بابا ہنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شہر وقف عام نمودند و با ملہ کھاہ شامل فرمود۔ اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چوں امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر ہانجیان نندہ پورہ در عقد آورد بنا براں درمیان نندپورہ دار الامارت خود قرار دادہ باغی وسیع طرح نمود۔ و از باغ درشنی کہ پیش روی جروکہ شاہی بود سنگہای صفہ و حیاض و آبشار و فوارہ برداشتہ دراں جا نصب نمود۔

(مسلسل) کہ بر کشمیر بار نمود بعد دو سال واپس طلبیدہ شد۔ از تعمیرانش قلعۂ اوڑی و قلعہ نردچھی و مظفر آباد و گوردوارہ ہائے (معابد سکھاں) مٹن و بارہ مولہ و کاٹھی دروازہ سرینگر و باغی برلب آب جہلم است۔ بقول وائن ہری سنگھ در کشمیر در عہد خود روپیہ ہائے ناسرہ (غیر خالص) رائج نمود۔ در ۱۸۳۷ء در محاربۂ مابین امیر دوست خاں بمقام خیبر ہلاک شد ہری سنگھ نوہ فارسی بخوبی می تواں خواند (کشمیر۔ ج ۲۔ صفحہ ۳۰۔ ۷۲۹) ٭

باغ آقا حسین - کہ از امرای افاغنہ بُود از باغ نشاط سمت جنوب مشہور است۔

باغ سوکھ رام - در عہد سنگان از رؤسای کشمیر بُود - زیر دامن کوہ سلیمان فی الحال موجود۔

باغ بہمان سنگھ - از شیرگڈھ بالا متصل نٹی پورہ در حکومت خود بہمان سنگھ آباد ساخت ۱۲۴۵ھ[989]۔

رام باغ - از تعمیرات دیوان کرپا رام[990] برلب دودھ گنگا متصل نٹی پورہ است در سال ۱۲۴۷ھ[991] راجہ گلاب سنگھ در آں جا سنسکار شدہ[992] - مہاراجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۷۵ھ بر شمشان او مندر و تعمیرات افراشت۔

شیخ باغ - متصل امیرا کدل سمت مشرق در ۱۲۵۹ھ[993] شیخ محی الدین آباد ساخت - فی زماننا گورستان اہل یورپین در آں جا تقرر یافت۔

باغ ہری سنگھ[994] - متصل شیخ باغ سردار ہری سنگھ در حکومت خود آباد ساخت۔

بسنت باغ - پیش روی شیرگڈھ جانب مشرق برلب دریا کرنیل میاں سنگھ[995] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگہای صحن و مشرب نو مسجد برداشتہ دراں جا نصب کرد[996]۔

---

[989] ۱۸۲۹ء ؛ [990] صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ء ؛ [991] ۱۸۵۷ء ؛ [992] فوت شد ؛ [993] ۱۸۴۳ء ؛ [994] ذکر ایں باغ در ترجمہ اش در سابق گذشت ؛ [995] مہاں سنگھ ؛ [996] ڈاکٹر جان انس در کتاب خود "کشمیر ہینڈ بک" صفحہ ۱۲۵ مطبوعہ ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید :-

"بسنت باغ زیر زونٹ کول (نہر سیب) از تعمیرات مہاں سنگھ

منشی باغ۔ منشی تلوک چند کہ در عہد سنگان صاحب کار بود بالاتر از باغ ہری سنگھ دوحصہ آباد ساخت۔

گلاب باغ۔ از شیر گڈھ سمت مغرب قریب پل ٹینکی پورہ مہاراجہ گلاب سنگھ آباد فرمود۔

حضوری باغ۔ در سال ۱۲۸۸ھ[۹۹۷] مہاراجہ رنبیر سنگھ از شیر گڈھ بالا متصل باغ بہمان سنگھ بہ عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمند رباغ۔ درمیان بابہ شومہ مہاراج رنبیر سنگھ آباد نمود۔

رگناتھ باغ۔ در موضع جبگ[۹۹۸] پرگنہ پھاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگھ آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ۔ بالاتر از امیرا کدل برلب دریا طرف جنوب مہاراجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۹۲ھ[۹۹۹] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب بہ تالار و رواق و منظر و ایوان و مزین بہ آلات جاڑ و لانڈی[۱۰۰۰] و اسباب گوناگون منقش بہ نقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاہ خود و آمد و رفت صاحبان برطانیہ مسمی لال بہ کمال ساختگی و آراستگی پیراستہ بود۔ در سال ۱۳۰۳ھ[۱۰۰۱] بحادثۂ زلزلہ اندک نقصان یافت۔

خواجہ باغ۔ خواجہ ثناء اللہ شال در تھنگہ محلہ ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است۔ سنگھلئے این باغ از مسجد حسن آباد آوردہ شدہ اند باغ مزبور اقامت گاہ نفر اہنود است۔ در موسم گرما رنبیر سنگھ دربار خود دریں جا منعقد می کرد۔" (کشمیر جلد دوم صفحہ ۴۴۷) ؛

[۹۹۷] ۱۸۷۱ء ؛ [۹۹۸] صحیح "جبگ" است چناں کہ در سابق گذشت ؛

[۹۹۹] ۱۸۷۵ء ؛ [۱۰۰۰] جھاڑ و فانوس ؛ [۱۰۰۱] ۱۸۸۵ء ؛

مالکان خرید کرده متصل دولتخانه روضهٔ دل کشا و روحهٔ روح افزا به حیاض و فوّاره و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنه ۹۹۵ه [۱۰۰۲ه] احداث فرمود و زیاده از یک لک روپیه در تعمیر آن صرف نمود۔

پلهائی کشمیر

در عهد باستان راجه های دوران بر سطح دریای بهت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر به سلاسل و زنجیر ها مربوط ساخته و تخته های وسیع بران مفروش کرده سه جسر استوار کرده بودند و در فساد زولجو سربسر ویران گشتند۔

بعد آن در عهد سلاطین پلهائی چوبین بایں وضع احداث نمودند که اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کرده در عمق دریا غرق ساخته و در جوف آن سنگهائی گران انباشته بنیاد جسر مرتفع افراخته بالای آن فراز یک دیگر به اضلاع چهارگانه بسان صندوق از میخ های چوبین استوار نموده بالای آن چپ و راست یوزها کشیده و برسر آن چوب های تنادر و طویل باتصال پایه ها گسترده و بر سطح آن فرش تخته ها و چوب ها نصب کرده حوالی آن جنگلهٔ چوبین برای حفاظت مستحکم ساخته عالی کدل را ابداع اول کرده اند۔ برین وضع سلاطین اسلامیه دریای بهت را هشرده پل استوار کرده بودند ازان جمله هفت پل در شهر داشت۔ و یازده پل به دهات۔ درین زمان همگی سیزده پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عهد سلاطین پل های مذکور بعضے اوقات بآتش فساد سوخته و گاهے به طغیان سیلاب ویران گشته۔ حاکمان هر وقت در تجدید تعمیر آن

سنه ۱۰۰۲ه ۱۵۸۸ء ؂

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پُل	سنہ	
۱	کھنہ بل	سنہ	متصل اسلام آباد از تعمیرات [۱۰۰۳]...... پیل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آں ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل زیج بارہ [۱۰۰۴]	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات دارا شکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	سنہ	از تعمیرات سلاطین۔ در فساد چکان بحادثۂ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پورہ	سنہ [۱۰۰۵]	از تعمیرات سلطان حیدر [۱۰۰۶]۔ در عہد چکان بحادثۂ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل پانپور	سنہ ۱۰۴۵ھ [۱۰۰۷]	معمورۂ شاہجہان طول یک صد و سی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶ فیٹ۔
۶	کدل پاندہ چھک	سنہ ۹۸۷ھ [۱۰۰۸]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک [۱۰۰۹] احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آں کردہ بحادثۂ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ [۱۰۱۰]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طویل۔ ۶ درعہ عریض پیل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

[۱۰۰۳] البیاض فی الاصل ؛ [۱۰۰۴] کدل لفظ کشمیری بہ معنیٰ "پُل" باشد ؛

[۱۰۰۵] کذا فی الاصل ؛ [۱۰۰۶] سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷–۸ھ مطابق ۷۲–۱۴۷۳ع) ؛ [۱۰۰۷] ۱۶۳۵ع ؛ [۱۰۰۸] ۱۵۲۰ع ؛ [۱۰۰۹] پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۰ع ؛ بار دوم ۹۸۷–۹۹۲ھ م ۱۵۷۹–۱۵۸۴ع) ؛

[۱۰۱۰] ۱۷۷۴ع۔ در سنہ ۱۸۹۳ع از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شدہ مسمار کردہ شد و در سنہ ۱۸۹۵ع از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ع بتاریخ ۴ مئی برائے آمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ ۹۵۸ھ[1011]	معمورۂ حبیب[1012] شاہ طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ ۹۰۶ھ[1013]	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ ۸۳۱ھ[1014]	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز پیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ ۸۳۲ھ[1015]	علی شاہ[1016] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نوکدل	سنہ ۱۰۷۷ھ[1017]	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفاکدل	سنہ ۱۰۸۲ھ[1018]	معمورۂ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب　　"گو پل سیف خانِ دریا دل"[1019] ایضاً زمن سال بنایش خضر بنہفت　　"صراط المستقیم[1020] اہل دیں" گفت

سنہ ۱۰۱۱ ۱۵۵۱ء ؛ سنہ ۱۰۱۲ م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) ایں مصرعہ تاریخ فوت اوست : سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) ؛ سنہ ۱۰۱۳ ۱۵۰۰ء ؛ سنہ ۱۰۱۴ ۱۴۲۷ء ؛ سنہ ۱۰۱۵ ۱۴۱۹ء ؛ سنہ ۱۰۱۶ مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ ۲۲ – ۱۴۱۶ء) ؛ سنہ ۱۰۱۷ ۱۶۶۶ء ؛ سنہ ۱۰۱۸ ۱۶۷۱ء ؛ سنہ ۱۰۱۹ ۱۰۸۲ھ ؛ سنہ ۱۰۲۰ ۱۰۸۱ھ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است۔ ابوالفضل در اکبرنامہ جلد اول فرق یا سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبرشمار	نام پُل	سنه	کیفیت
۱۴	کدل سُنبل	سنه[۱۰۲۱]	ازسلاطین پیشین طول آں ۱۱۲ گز عرض ۵. درعه پیل پای ۴ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل ہانجن	سنه[۱۰۲۲]	ازسلاطین پیشین به حادثۂ طغیان ـ بےحد برہم خورد آلاآن معدوم ـ
۱۶	کدل سوپور[۱۰۲۳]		ازتعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز ـ عرض ۵. درعه فیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ ـ
۱۷	کدل نوروزپوره	.	ازتعمیرات سلطان حسن[۱۰۲۴] درسنه[۱۰۲۵] ۱۲۲۳ روزمعرکهٔ عبدالله خان[۱۰۲۶] با مختارالدوله[۱۰۲۷] ویران ساخت ـ
۱۸	کدل بارہموله		بنیادآن دیرین بود ـ عطامحمدخان ازجای خود برداشته بالاتر برابر قلعه سرنو ایجاد نمود طول آں ۱۴۶ درعه ـ عرض ۵. درعه پیل پا ۶ عمق ۳۴ فٹ ـ
۱۹	کدل گوہالن[۱۰۲۸]	.	۴۸ گز طویل ۷ درعه عریض ازتعمیرات راجه رنبیرسنگھ پل آہنین ـ مصرف آں یک لک روپیه ڈبل ـ

(مسلسل) شاید که وجه جواز این باشد که بنائےپل خانه ها دریک روز استوار نمی شود گاہے باشد تعمیرے درسال خاص شروع شده درسال دیگر اختتام پذیر می شود ـ وازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ؛ ۱۰۲۱ سنه البیاض فی الاصل ؛ ۱۰۲۲ ایضاً ؛ ـ

۱۰۲۳ سال تعمیر ۱۴۶۰ء (۸۶۵ھ) ؛ ۱۰۲۴ ۹۱ ـــ ۸۷۸ھ (۱۴۸۶ ـــ ۱۴۷۳ء) ؛

۱۰۲۵ ۱۸۰۷ء ؛ ۱۰۲۶ یکے ازصوبیداران کشمیر درعهد افغاناں ؛ ۱۰۲۷ ا ؛

۱۰۲۸ف پل کوہاله ـ برآب جہلم مابین سرحد کشمیر وصوبه سرحد شمال مغرب مملکت پاکستان واقع است ؛ شاہراه وادی جہلم را باشاہراه کوه مری و راولپنڈی ملحق کند ؛

نہر مار من مقام خواجہ باربل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع است (۱) کدل نابدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[1029] بود۔ چونکہ چوہدری مہیش سدر و نالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ابشہ براری مرمت ساخت۔ پل نابدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است۔ تاریخ۔

هست تاریخ این خجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس[1030]"۔

دوم پل جوگی لنگر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[1031] چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[1032] ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ این ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ؟[1033] دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتنہ پورہ از قوام الدین خان[1034] چہاردہم۔ پل گنگدر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالۂ مار جدا می شود براں سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکور موٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کادہ ڈارہ در نوشحال سر و آنجا رسر می گذرد براں شش پل واقع است۔ پل اشرف[1]۔ کدل تارہ بل[2]۔ کدل مرجان پور[3]۔ کدل نروره[4] از تعمیرات علی شاہ۔

۱۰۲۹ھ ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۶ء) ؛ ۱۰۳۰ھ ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ؛

۱۰۳۱ھ یکے از امراء شاہ جہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ؛

۱۰۳۲ھ بالسنۂ عوام "کادی کدل"۔ ؛ ۱۰۳۳ھ کذا فی الاصل ؛

۱۰۳۴ھ قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۷۸ - ۱۶۷۶ء) ؛

کدل زونی مر[۴] - از تعمیرات نورجہان آب جوی فراز پل می رفت - کدل بربہ واری[۵] از تعمیرات ظفر خان -

پلہای نہر چونٹی کل - کدل درگہ جن[۱] از تعمیرات قاضی ابوالقاسم[۱۰۳۵] معروف بہ قاضی زادہ - تحت آں دروازہ متین احداث کردہ اند - کہ در ہنگام ترقی آب بہت خود بخود مسدود ماند و درحالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد - بجدوش آن ساکنان شہر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند - دوم[۲] گاؤ کدل از تعمیرات قدیم -

پل ہای کٹہ کل - کہ از دریای بہت قرین شیر گڑھ جدا گشتہ باز شامل بہت گردد - ٹنکی کدل[۱] - کنہ کدل[۲] کیدل حاجی[۳] راتھر بوزہ گر کدل[۴] - واتل کدل[۵] -

پل ہای رود دودھ گنگا - کدل بٹ[۱] مالنہ - کدل بربٹ[۲] از تعمیرات ....

....[۱۰۳۶] کدل زانیہ[۳] - کدل چھچہ بل[۴] ہمہ ہا را دو فیل پا دارد -

پل ہای سد دتالن مرگ درڈل - پل چوہدری[۱] باغ - پل دودھ پھکری[۲] پل تلہ کھن[۳] - گانی کدل[۴] - اونٹہ کدل[۵] - پل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر بود - چوہدری بھیش مرمت نمود -

پل ہای سد خواجہ بارہ بل - سبدہ کدل[۱] - پل نند پورہ - پل عیش آباد ہر سہ از ابوالحسن خان بانڈے -

---

۱۰۳۵ قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است - بہ فنون علم آراستہ و بہ متانت تمیز پیراستہ بود - اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود - قاضی ابوالقاسم بہ علاقہ تعلق مصاہرہ قاضی صالح خلف قاضی موسی شہید مشرف شد و بہ قضائے کشمیر سرفرازی یافت - چوں فوت شد در مقبرہ والد بزرگوار (ملہ کھاہ) آسود - (واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۴)

۱۰۳۶ البیاض فی الاصل ؟

کدل دو در ہامہ۔ نورجہان آباد کردہ بود چہاردہ پایہ داشت۔ بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد۔

پُل ہائی نہر شادی پورہ: پُل نابدکھی۔ پُل ہارتارہ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھ شاہ بود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پُل ہای بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

در خطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شود۔

خانقاہ بلبل شاہ: تا عہد ~~۷۲۵~~ ۱۰۳۷ھ در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نہ بود۔ دراں وقت رنچن شاہ ۱۰۳۹ بہ توجہ سید شرف الدین ملقب بہ بلبل شاہ ۱۰۴۰ ۱۰۳۸

۱۰۳۷ھ: ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ھ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۶۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ و اقعات کشمیر ص ۲۵۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مؤرخین متفق اند کہ ۷۲۵ھ (۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شایع شد۔

خلاصۂ بحث در باب اشاعت اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچ نامہ (ترجمۂ فارسی کتاب عربی معدوم فتوح السند مصنفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) ایں است کہ آغاز تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمان ولید اول اموی (۷۰۵ء – ۷۱۵ء = ۸۶ھ – ۹۶ھ) شد۔ چنانچہ اوّل کسیکہ از مردان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سماء شامی است۔ ایں مرد بہمراہئی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحۂ آیندہ

باجم غفیرے اسلام پذیرفت و به تجویز مرشد خود بر کنارهٔ دریای بهت خانقاهی متین به اسراف زر کثیر احداث نمود و این اوّل خانقاهے است که در کشمیر

(متّصل) بخدمت پادشاه کشمیر حاضر شد۔ علت این سفر محقق نه گشته۔ شاه کشمیر از راه ترحم دہ "شاکلہا" (بقول جنرل کننگھم "کولر کہار" از مضافات کھیوڑه کوہچهٔ نمک که دراں ایّام بقبضهٔ شاه کشمیر بود) بجاگیر پسر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاه باجل طبیعی درگذشت و املاکش بدست حمیم افتاد۔ حمیم در انجا مساجد تعمیر کرده نزد بادشاه کشمیر باعزاز و اکرام زیست (تاریخ ہند ایلیٹ و ڈاسن مطبوعه لندن سنه ۱۸۶۷ء جلد اول صفحه ۲۰۷ – ۱۳۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است که للتادتیه۔ مکتاپیڈ که از سنه ۷۲۵ء لغایت سنه ۷۵۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ ھ) بادشاه کشمیر بود از فغفور چین خلاف امویاں که بر علاقه اش از معسکرہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حمله می بردند استمداد می نمود۔ بقول "سٹائن" "متابیر" معرب "مکتاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمه راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در سنه ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبه نموده متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کویری ماه جولائی سنه ۱۹۰۸ء ص ۱۸۱)۔ بعد چندے (۷۶۱ - ۷۵۴ء = ۱۴۴ - ۱۳۷ھ) وجرادتیه۔ بپّیاک بسیاتے از مرداں به ملیچهاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عهد راجه ہرش (۱۱۰۱ — ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ — ۴۸۲ ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلہن "قوماندان صدہا" بودند۔

مارکوپولو وینسی که در قرن سیزدہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیه نموده است در حوالی سنه ۱۲۷۷ء مطابق سنه ۶۷۶ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفرنامه مارکوپولو وینسی مرتبه مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکه سنه ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ه ترجمهٔ نتائج تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق به رینچن شاه درج ذیل است (ہسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸ - ۶۹ - ۷۰ - ۱۷۹ - ۱۸۰) :—

(بقیه بر صفحهٔ آینده)

بنا یافت وتعین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاه مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در ۱۰۱۳ھ خانقاه

"(لہاچن گیا لبو رینچن قریبا از ۱۳۲۵ء لغایت ۱۳۵۰ء) مانسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر نیز جاذب نظر است کہ او بنام گیا لبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر و راج ترنگنی معروف یافت می شود۔ تکملۂ راج ترنگنی کہ در ۱۱۵۰ء بدست جونراج کردہ شد تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است بایں ہمہ واقفیت مانسبت رینچن شاہ بسیار است۔ دریں ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفہ سر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم دفتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون با مئیخواراں و قمار بازاں۔ برائے ذوالقدر خاں ترکی این وقت خیلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو در حالت ناامیدی و بے چارگی بطرف کشتوار گریخت تا تاری مزبور مرداں را قتل نمود و بسیارے آزاناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را بآتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تا تاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ لمبے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذوالقدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"دریں اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا بریں چوں ذوالقدر مراجعت نمودے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

مذکور بود اتفاقاً آتش سوخته باز تعمیر یافت. حال منهدم جمیع نزولات ۱۳۰۰ء
مسجد رینچن شاه ـ رینچن بانی بوده باشد علامت تعمیر از سنگ های تراشیده

"رام چند پسری بود یکسی داشت که نصیب آنان در تاریخ کشمیر اینچنین بوده که اهالی کشمیر نیز سهیم است که نسبت شان گفته شده بود که او وقتی پادشاه کشمیر خواهد شد و دیگرے رینچن شاه زیر بحث است. گفته می شود که این مرد با پدر خود سلطان تبت منازعه کرده بطرف کشمیر رهسپار آمد.

"رینچن شاه را رینچانه بهوتی که بالفاظ دیگر تبتی گفته رینچن تبتی گفته می شد. اسوائے رینچن حقیقت دیگر معلوم نمی شود. سلاطین شاهان تبت غربی در لداخ است و ینگه بهای تعیند بسن طرخ می رسد. اول بکار ریاد مملکت چین مددگار خود ساختند. بحالت سرپرستی سلاطین بده میسر اختلاف رو نمود و رینچن بعد از قلد فرزندے لداخ را خیرباد نمود. از ینجا سلسله شاهان لداخ می شکند.

"در عهد مدت قبیل سلاطین رام چند و رینچن شاه اختلاف رونما شد شے ریادر کی تبتیاں رام چند را کشت. این واقعه بمقام لودرکوٹ (موجوده لار) در وادی سند رونما شد. رینچن شاه بعد قتل رام چند دختر شے کوٹ رانی را بعقد خود آمد و در ۱۳۲۳ء اعلان پادشاهت کشمیر خود کرد.

"رینچن شاه که در اعتقاد خود مضبوط نبود خواست که از یکے مذاهب مروجه در کشمیر خود را گرداند. رینچن می خواست که هندو شود زیرا که این مذهب بنا بر امتیاز نسلی او را در برادری خود داخل نتوانست کرد. چنانچه روزے علی الصباح رینچن سر شے را دید که بطریق مسلمان عبادت می کرد. این طریقه در نظرش عجیب آمد و خود مسلمان گردید. نامش صدرالدین نهاده شد. رینچن شاه بتقلید شاه جامع مسجد و خانقاه ساخت. این آستان که امروز (بقیه در صفحه آینده)

بجائی، روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بود۔ مقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جمعہ و جماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال و شش ماہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوہ اش اولاً بہ سہم دیو و بعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد و پیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینیٔ رینچن نیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوا ہائے روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلیٔ مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطا تاریخی از لامہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ بایں ہمہ شادماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد:۔ (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ایچ۔ دوجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۰۷) چنیں رفتہ است:۔

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نہ دارد۔ بخلاف مؤرخانِ

در آں مسجد جامع به حادثهٔ آتش مشتعل گشته بجای آں مسجد سے تعمیر از سنگ تراشیده تعمیر کرده اند که تا عهد سکهان موجود بود۔ حالا جمیع نزولات۔

(مسلسل) کشمیر مورخین بر موضوع خیلے نوشته اند۔ ایں مرد در ۱۳۲۰ء تا ۱۳۲۳ء حکمرانی کشمیر کرد۔ غالب ایں است که هر دو رینچن با یک دیگر نسبت می نمایند۔ بقول مورخین کشمیر رینچن شاه بنا بر قتل پدرش وک ثیانه از دست قبیلهٔ کلمانیاس به مهاجرت از لدخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردان قبیلهٔ کهرمانگ که در لداخ اقوام طبقی بود) اند۔ ایں امر قرین قیاس است که بلتیاں خواستند که خاندان لداخی را نیست و نابود ساخته بجائے شاں خود حکمران گردند۔ نام وکتیا) به قلعهٔ وک که نزد طبی واقع است اشاره می کند۔ دران ایام قلعه مزبور بدست شاهان لدخ بود۔ ما سوائے قیاس و اندازه متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام هیچ نتواں گفت۔ لیکن مع ایں همه بدلائل سه گانهٔ ذیل مابین رینچن کشمیری و رینچن تبتی بر یقین نسبت تواں داد:-

(الف) شهادت تاریخ تبت بر وجود رینچن بحیثیت شهزاده لدگیالبو۔

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانه۔

"رینچن بعد انتقار خاندان خود از قبیلهٔ کلمانیه بطرف کشمیر روانه شد۔ دراں ایام کشمیر به غایت بد انتظامی که از دست ذولوکا (ذوالجو) ترک پیش آمده بود۔ پادشاه کشمیر سهدیو مرشئے بود نا قابل۔ لیکن وزیرش رام چند به مقابلهٔ ترکاں برخاست۔ چوں ذولوکا واپس رفت رام چند هم از راه پیش برخاستند۔ رینچن خود را بغیر مقابله مالک کشمیر ساخت و کوٹ رانی که بیوهٔ سهدیو و دختر رام چند بود به عقد خود آورده۔ (بقیه بر صفحهٔ آینده)

خانقاہ معلّے

در ۵۴۴۸ بکرمی راجہ پرورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانہ

(مسلسل) نظم و نسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند

"بعد چندے تبتیاں بنابر سازشے از درولوکا برکشتن رینچن سعی نمودند۔

سرغنۂ ایں جماعت تنگہ (درتبتی دُرگپا) بُود۔ لیکن ایشاں در مساعیٔ خود ناکام

شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از دردسر کہ بزکام پیدا

شدہ بود وفات یافت۔

"پسرے کہ ازو بہ کشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم ایں دیار نتواں گشت

لیکن پسرے کہ ازو در لداخ بُود قبل ورود درکشمیر در انجا پیدا شدہ بُود

حاکم لداخ شد۔ بنابریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدرالدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال و سہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر

بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۳ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنکر

مابین عالی کدل و نوکدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی رح بحالت شکستگی موجود است :

۷۴۰ھ نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبدالرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم

دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت

بابا داؤد مشکواتی رح مصنف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بہ کشمیر اول از دستش درخت دین نہال

شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی و او مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین

سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی ذکر بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

کالی شری برای تعظیم مهاکالی[۱۰۴۴] دیوی به اسراف هفت لک اشرفی چهار دانگی احداث
کرده بود. یک صد و بیست پیکر مهادیو[۱۰۴۵] برای پرستش دراں جا گذاشته تا سال
۸۰۰ه[۱۰۴۶] هجری مرجع خاص و عام و مطاف مردم هنود و اسلام شده بود. سلطان
قطب الدین[۱۰۴۷] باوصف مسلمانی روزمره نیایش آن می کرد. هم دراں عهد شاپور
نام راهبے مرتاض از قوم بودھ مجاور آن صنم خانه شده بود؛ به زور ریاضت
بر آسمان صعود کرده از نظر غائب می شد. بعد ساعتے باز عود میکرد. مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سهدیو در کشمیر آمد و شاه بلبل شرف همراهش داشت) ظاهر کرده است۔
این رائے خلاف جمله مورخین کشمیر است. بلبل شاه در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازین دنیا به عالم عقبیٰ
شتافت. خواجه محمد اعظم تاریخ وفاتش درین بیت یافته است:-

سال تاریخ وصل حضرت شاه ۔ بلبل قدس گفت "خاص الله" ۷۲۷ھ

۱۰۴۱ه قبل ازین این محله را عموماً و حالاکم دبده مر می گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک
حیدر چاڈوره ص ۳۸)

۱۰۴۲ه ۱۴۰۴ء ۔ بقول حیدر ملک چاڈوره بنائے که سوخت مسجد جامع بود چنانچه:-

"و خانقاهے که او بنا نموده تا این زمان (۱۰۲۷ھ) بحال بود ۔ الحال اورا
از سر نو ساخته اند ۔ اما آن مسجد جامع سوخت و درهمان مقام مسجد کوچک بنا نموده
اند" (ص ۳۸)

۱۰۴۳ه یعنی محکمه نزول حکومت کشمیر که تحویلدار [illegible] قطعه جات اراضی محروسه سرکار است ۔
۱۰۴۴ه یکے از اصنام هنود که بطور مظهر قدرت قادره [illegible]تیده شود و یکے از قالب هائے "شکتی"
(معبودهٔ قوت قادره) است همچو درگا چنڈی ۔ تارا وغیره و نزد فرقهٔ هنود "شاکت" در ولایت
بنگاله (برصغیر هند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیده می شود ؛ ۱۰۴۵ه نام شیوجی ؛
۱۰۴۶ه ۱۳۷۸ء ؛ ۱۰۴۷ه (۱۳۹۲ — ۱۳۷۸ء) ؛

به صدور حالات عجیبه مطیع و منقاد او شده بودند. و بموجب استمرار هر کسے از
ساکنان این دیار یک سیدنان و یک گوسفند بریان و یک صاع خمر برای کشیشان
دیر راتبه می آوردند. هر که تمرد اد به ابتلا مبتلا می شد. و در سال ۷۸۱ھ هجری جناب
میر سید علی همدانی قدس سره بار دوم در خطهٔ دلپذیر نزول جلال فرمودند و

حاشیہ امیر کبیر علی ثانی میر سید همدانی پسر میر سید شهاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند.
بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبه ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در همدان که از بزرگ شهرهائے ایران است متولد گردیدند. تاریخ ولادت آنجناب "رحمة الله" گفته اند. بقول صاحب "خلاصة المناقب" سلسلهٔ نسب آنجناب به شانزده واسطه بحضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه می پیوندد. زیر تربیت عموئے خود جناب میر سید علاؤ الدین سمنانی بسیارے از علوم فقه و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند.

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابو البرکات تقی الدین. دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمود مزدقانی را رهنمائے روحانی خود گردانیدند. این بزرگ می خواست که میر سید علی به سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند. بنابرین سید مزبور ... تا بیست و یک سال به سیاحت تمام کردند. درین اثنا با بسیارے از علماء معاصرین مجالس نمودند. بقول محمد امین رازی در "هفت اقلیم" (ص ۷۱) شاه همدان سه مرتبه به سیاحت ممالک مختلفه رفتند و با یک هزار و چهارده اصفیا برخوردند.

حضرت امیر موصوف بار اول در کشمیر بعهد سلطان شهاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند. هفت صد نفر از سادات همراه آن جناب بودند. چهار ماه اقامت کرده باز گشتند. بار دوم قدم میمنت لزوم آن بزرگوار درین وادی به ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد. درین وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود. بار سوم آن جناب در سال ۷۸۵ھ (۱۳۸۳ء) باز این دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بقیه بر صفحه آینده)

شنیدن حالات راهب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند شخصے دید عظیم الجثه پرسید۔ فرد

کار تو چیست حال تو چونست — سر تو تا کجای مرهون است

راهب گفت :۔

هر نفس پیش حق مرا بار است — هر دمے جذب حق مرا یار است

(مسلسل) که دریں وادی مستقلاً اقامت نمایند لیکن علالت طبع شاں را ازیں اراده مانع گردید۔ بنابر مصلحتے برائے تبدیلی آب و هوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشاء الٰہی بروز سه شنبه بتاریخ ۵ ذی الحج ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر هفتاد و دو سالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند۔ تاریخ فوت آنحضرت در فقره "بسم الله" (۷۸۶ھ) یافته اند۔ مزار شاه همدان علیه الرحمة تا حال در ختلان (کولاب) به حالت شکستگی موجوده است۔ یادگارے از میر سید علی همدانی در پکھلی بمقام غمٹ (تحصیل مانسهره ضلع هزاره۔ صوبۂ سرحد پاکستان) نیز یافته می شود۔

مصنفات میر سید علی همدانی چناں که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است :۔

۱۔ ذخیرة الملوک۔ رساله ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الٰہیه و نسخه که ازاں در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد۔ خط نستعلیق عمده۔ ذخیرة الملوک ابواب ذیل مشتمل است :۔ (الف) ایمان۔ (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیده۔ (د) حقوق والدین و زن و شوهر و اطفال وغیره۔ (ه) حکومت روحانی۔ (و) کردن حلال و پرهیز نمودن از حرام۔ (ز) شکر و قناعت۔ (ح) صبر۔ (ط) مذمت غرور و خوبی تواضع۔ ذخیرة الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چهار سال بعد ازیں در لغت فرنچ۔ ایں کتاب باهتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیده است۔ ترجمهٔ اردوئے بنام منہج السالکین از لاهور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است۔

(بقیه بر صفحه دیگر)

سے فی الحال ازجای خود برخاستہ مانند دود بہ آسمان صعود نمودہ ازنظر غایب شد۔ وسید بزرگوار بجانب سید کبیر بیہقی اشارہ نمود تاکہ اورا بہ عنف باز آورد۔ گلوے دراں جا استادہ بود سید پرسید ایں گاؤ آبستنی است نتیجہ او چگونہ باشد۔ جوگی گفت

۲۔ رسالۂ نوریہ در ذکر ذات باری۔

۳۔ رسالۂ مکتوبات مشتمل بر خطوط امیر کبیر است۔

۴۔ در معرفت صورت وسیرت انسان۔ در اوصاف ظاہری و باطنی انسان است۔

۵۔ در حقایق توبہ۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص شرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدۂ خمریہ فارضیہ

۸۔ رسالۃ الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافہ۔

۱۰۔ دہ قاعدہ (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودۃ فی القربیٰ مجموعۂ احادیث است کہ در صلۂ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریہ (در حدیث)

۱۴۔ روضۃ الفردوس خلاصۂ فردوس الاخبار مصنفہ شجاع الدین شبیرویہ است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ اورادِ فتحیہ رسالہ ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصۃ المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے ازدیاد معلومات بر میر سید علی ہمدانی مطالعۂ کتب ذیل سفارش نمودہ است:۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جز ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

بچۂ نر برنگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود۔ بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان وقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمودہ بود راست آمد۔ جوگی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت جناب سید بہ جذبہ باز داشت بمقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاہ محمد

(مسلسل) ۳۔ تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵۔ (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق ۲۸۸ (ہ)۔ ۵۔ تذکرۂ نقی اوحدی ورق ۸۲۸ (ہ)۔ ۶۔ معجم النفائس جلد دوم۔ ورق ۳۰۶ (ہ) ۷۔ ریاض الشعرا ورق ۲۶۳ (ب) ۸۔ مخزن الغرائب ورق ۸۴۵۔ (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰۔ ... افصحا جلد اول ص ۳۴۰۔ (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶۔

ختلان

در ۱۸۶۲ء سیر یول صوبہ ختلان یا ختل را در شمال کولاب و غرب درواز (در ترکستان متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجودہ نشان دادہ بود۔ لاکن موسیو بے ناف کہ سہ سال بعد ازیں سفر این علاقہ نمودہ است۔ کورگان۔ ٹیوب (کورگان ٹی پا) را کہ پائین سرخاب (بادخش) بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد ختلان تا اواخر قرن پانزدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۴۹۸ء می بینم کہ خسرو شاہ قندزی نظامت این صوبہ بہ برادر خود ولی سپردہ است۔ ازین وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵۔ ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقہ کہ مابین حصۂ بالا دریائے آمو کہ بنام ہرات یا پنج معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشان جدا می شود۔ اطلاق می شد (بر توزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸۔ ۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ مابین وخشاب (نہرے از جیحوں ؟) و دریائے جیحوں (اوکس) است بنام ختل معروف بود و مبہماً آن تمام علاقہ ہائے شرقی کہ بر شمال خراسان داخل بود و باش کافراں بود اطلاق می شد۔ ختلان آن علاقہ را نیز شامل بود (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نام یافت۔ و بیت خانهٔ خود را مسمار کنانید۔ سلطان قطب الدین دران جا صفه سنگین و مربع افراشته برکنج شمالی آن برای سکونت حضرت امیر حجرهٔ خاص تخصیص نمود

(مسلسل) که منبع وخشاب است. بقول اصطخری صوبهٔ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپ ها شهرت می داشت. بسیارے از شهرهائے بزرگ برکنار رود و چشمه هائے وے یافته می شدند۔ باغات او پُر از میوه جات و زمینش محل غله هائے بسیار۔ در قرن دهم میلادی مطابق قرن چهارم هجری مقر حکومت ختل شهر هلبک بود۔

در نام این علاقه مابین مورخان اختلاف بسیار است۔ نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲) ختلان شهرے ترکی بوده واقع درمیان علاقه کوهستانی۔ این مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده است۔ علی یزدی در ظفرنامه جلد اول ص ۱۴۴ درضمن تذکرهٔ فتوحات تیموری نام این شهر ختلان نوشته است۔

تحقیقاتے که ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در سنه ۱۹۴۷ء کرده است این است که صوبهٔ ختلان را اکنون "کولاب" می گویند۔ در ذیل ما ترجمهٔ خطوط انگلیسی که ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرهٔ شاه همدان از پروفسور پالوفسکی عضو مجلس سائینسی۔ دولت شوروی روسیه بدست آورد۔ هدیهٔ قارئین می کنیم:—

۱۔ "لینن گراڈ۔ مورخه ۱۰ ستمبر سنه ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی۔

من یک حصه تصاویر عکسی که شما محتاج بودید حاصل کرده ام۔ این ها بدست لے۔ سمی نوف یکے از ملازم در شاخ مجلس سائنسی۔ صوبهٔ تاجکستان۔ سٹالن آباد برداشته است۔ وے در صحبت ماهران علوم شرقیه کولاب را بذات خود ملاحظه نموده عکس تصاویر برداشت۔ تا این وقت من تصاویر مقبرهٔ میر سید علی همدانی حاصل کرده ام و هفت از آن با این خط ملحق کرده می فرستم متاسف هستم که این همه در درجهٔ اعلی نیستند۔ لاکن امید هست که شما (بقیه بر صفحه دیگر باید دید)

وجناب سید دو اربعین ۱۰۴۹ دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و خمس الاوقات فرازصفہ باجماعت کثیر نماز ادامی کردند۔ و درسال ۷۹۵ہ ۸۰۵ھ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطۂ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) این ہا را مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ این تصاویر عکسی بدست مو سیو۔ اے یسمی نوف۔ برداشتہ شدہ است۔

اکنون ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی اورا "کولیاب" می گویند۔ مقر حکومت وے شہرے از جمہوریہ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ ولفافہ ہا مشاہدہ می تواں کرد۔ من بہ تاجکستان خواہم رفت و از سٹالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما بہ پسندید مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالودسکی۔

۲۔ سٹالن آباد۔ مورخہ ۵ راکتوبر ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازین مسطور شدہ من دریں وقت در سٹالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں جا قدیم کولاب کہ شما درو دلبستگیٔ تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است۔ من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے درستی و عکس ثانی آن ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود بخدمت شما خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدہ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خود جنّت نظیر گردانیده بمقام والد خود اقامت فرمود۔

سلطان سکندر به اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفه نخستین طرح عمارت خانقاه معلّیٰ انداخته به مرور دو سال رفعت یک طبقے افراخت و در سنه ۹۹ (۱۰۵۱) باتمام

(مسلسل) از مجلهٔ مقامی "آئینه کولاب" ملفوف می کنم۔ این مجله بر مقالهٔ موسیو کالیاکوف که مقبرهٔ مسطوره را بنظر خود مشاهده و معائنه کرده است اشتمال دارد۔ درین جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیاکوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرهٔ مسطوره مشغول است۔ وقتیکه مطبوع شود۔ بخدمت شما فرستاده خواہد شد۔

در شاخ تاجیک از ادارهٔ تحقیقات سائنسی دولت شوروی روسیه شعبه ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنهٔ مختلفه۔ مردمانیکه درین کار اند به دلبستگی تمام اشتغال بالسنهٔ شرقیه و مخصوصاً به ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کرده به لطف وکرم درین ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے که ما را درین ضمن به سهولت مهیا تواں کرد۔ بمهربانی به عنوانِ ذیل ارسال کنید :۔

لینن گراڈ۔ کے مارکس آو ین یو۔ خانه نمبر ۵۔ حجره نمبر ۵۔ ایسٹ۔ ای۔ پالووسکی ممبر ادارهٔ سائنسی۔

عمده ترین خواہشات ما در کامیابی تحقیقات علمیهٔ شما۔ قبول کنید۔

با عزت و احترام

دستخط۔ ای۔ پالووسکی

عضوِ اداره۔

در سنه ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ء شهنشاه بابر حوالی این مقبرهٔ طواف کرده است۔ دراں وقت نزد وے اشجار تاریخ بودند۔ (حاشیه کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷۔ ۸۸ و ۱۱۶ الف و ۱۱۶ بی)۔

۱۰۴۹ھ دوچله ؛ ۱۰۵۰ھ ۱۳۹۲ء ؛ ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ء ؛

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بُود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع وچی از پرگنہ شاورہ دوم نونہ ونی از پرگنہ مارتنڈ۔ سوم قصبہ ترال از پرگنہ اُولر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیُن نمودند۔ ۱۰۵۲

نقل وثیقہ سلطان سکندر رح

کہ درباره دہات مذکوره بہ مُہر و دستخط خود تحریر کرده بہ خدمت سید گذرانیده ملخصاً ایں است:-

"ایں کمترین خادم سادات کرام و مشایخ
عظام سکندر شاہ بن ناصر السلطین شاہ قطب الدین
سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنہ شاورہ
و نونہ ونی از پرگنہ مارتنڈ و ترال از پرگنہ اولر
وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت
پُور نبوت۔ منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت
امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بعۂ قطع اراضی کہ
خانقاہ معلےٰ مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالی
آں برای عبادت و سجدات عباد الصّالحین
از مالکان خرید کرده در بدل یک لعل بدخشان کہ
جناب ہدایت دستگاہ۔ مہر سپہر سیادت۔ اد
اوج سعادت۔ نور حدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

۱۰۵۲ واقعات کشمیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۴۹ ؛

مظہری میر سید محمد بن سید علی الہمدانی بایں خادم
برای مہام دینوی و لشکر کشی تبرکاً عنایت فرمودہ
و این سہ قریۂ مذکورہ و آن اراضی مسطورہ برای معبد
خاص و عام وقف کردہ و این خادم شرع آل رسول
مفوض داشتہ ہیچ یک از سلاطین و عمال مستقبل
را نشاید کہ در وقفیات مذکورہ دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ حُرّر فی تاریخ سابع
عشرین شہر ربیع الاول سنہ ۷۹۷ھ ۸۵۳ھ ہجری

نقل وقف نامہ میر محمد ہمدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی ہمدانی رضی اللہ
عنہم میگوید کہ چوں والد بزرگوار بہ اعانت و یاری
پادشاہ سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤ الدین پورہ رباط خود را ویران نمودہ بنائے
خانقاہ معلّی کرد۔ سلطان مذکور از راہ طوبیت و
اخلاص ہر صبح و شام برای جماعت خمسہ و اقامت
جمعہ از محلہ قطب الدین پورہ دریں بقعۂ شریف و
منزل حاضر می بود۔ مقدار سی صد و ہشت درعہ
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعہ
عرضاً از دریای بہت تا بازار برای فناءِ خانقاہ معلّی
وقف کردہ شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار ہمیں سی صد و

ہشت درعہ در طول و یک صد درعہ در عرض برای جمعیت مردم و دستور و دواب گذاشتہ شد۔ چنانچہ تا رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بے احاط و دیوار بود۔ چوں این فقیر با جمعے از سادات در بلدۂ کشمیر در وقت پادشاہ دین پناہ سلطان سکندر شاہ رسیدہ[۱۰۵۴]۔ حسب خواہش والتماس سلطان مذکور این داعی سلیمین را حواشی و خدمۂ آں سعادت مند بہ اعزاز و تکریم بدان بقعہ رسانیدہ۔ سلطان امارت نشان بر صفۂ کہ والد بزرگوار حسب فرمودۂ جد عالی مقدار بنا نمودہ بود خانقاہ قایم ساخت و برای آں وقف خاص کردہ موضع وچی از پرگنۂ شاورہ و قریہ نونہ ونی از پرگنۂ ماتنٹر و قصبۂ نزال از پرگنۂ اولر تا متمکنان و مجاوران خانقاہ معلّی محفوظ و محظوظ شوند و بدین بقعۂ شریفہ و برین قریات مذکورہ متولی گردانیدہ برادر ارشد و امجد مولینا محمد سعید تا درین بقعہ متصرف باشد و از احوال عمّال و ساکنان و مسافران با خبر باشد۔

و از وقفیات مذکورین ہر سال موازی یکہزار و دویست خروار شالی و دہ ہزار جیتل بوجہ خرچ خود بگیرد۔ باقی آں چہ نوشتہ شدہ است در طومار و فرمان سلاطین آن جزئیات را عمل کند۔ و در صلاح و

۱۰۵۴ سنہ ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء

دفار متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد مزد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہہ ہزار روپیہ خادمان شش بقعہ را سال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔ و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر بارکزئی کہ از احفاد حضرت امیر بود سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمرو کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ششم در محلہ علاء الدین پورہ

۱۰۵۵ءہ ۷۷ ــــ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ــــ ۱۵۶۳ء) ؛

۱۰۵۶ءہ در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا سعد اللہ صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است :ــ

"حاصل ہر سہ از وفاداری بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است ("باغ سلیمان" ص ۴۹ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

۱۰۵۷ءہ ۸۹۳ ــــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ــــ ۱۴۷۵ء) ؛

آتش مشتعل شدہ خانقاہ معلّے ہم بسوخت۔ سلطان مذکور بر تعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت۔ قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مؤرخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ «مَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى»[۱۰۵۸] تاریخ است[۱۰۵۹]۔

در زمان سلطان محمد شاہ[۱۰۶۰] میر شمس عراقی[۱۰۶۱] وارد کشمیر شدہ در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے احداث نمود۔ غازی خان و موسی رینہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بودند مرید خود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّے یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت۔ غرضش این بود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکناند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہند تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجۂ محمد شاہ بود و صالحہ باجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بود بہ غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دو صد کرنہ بڑو

[۱۰۵۸] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء)؛

[۱۰۵۹] واقعات کشمیر ص ۶۷؛

[۱۰۶۰] متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء)؛

[۱۰۶۱] ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خاں والیٔ خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵)؛

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکناں و معماراں و نجاراں و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آں را بہ نام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آن آیۂ کریمۂ ۱۰۶۲ (وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا) ۱۰۶۳ بر لوح دروازہ منقش فرمود۔

و در سال ۱۱۴۴ھ ۱۰۶۴ روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقف بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکساں شد و خادمان درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بودند۔ "آتش تجلّی" ۱۰۶۵ تاریخ آں واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان ۱۰۶۶ در سال ۱۱۴۶ھ بر تجدید تعمیر آں کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آں حجرہا و میان آں چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃ البرکات) ۱۰۶۷ تاریخ است۔ بعد آں میر ہزار در ایام حکومت خود او را دفتحیہ بر الواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خط نسخ مطلاً تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و در سال ۱۲۱۸ھ ۱۰۶۸ و سال ۱۲۴۳ھ ۱۰۶۹ بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آں غلطیدہ بود

۱۰۶۲ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء) ؛

۱۰۶۳ واقعات کشمیر ص ۷۶ ؛

۱۰۶۴ ۱۷۳۱ء ؛

۱۰۶۵ ۱۱۴۴ھ ؛

۱۰۶۶ صوبیدار کشمیر (م ۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ۔ بار اول ۴۴-۱۱۴۲ھ و بار دوم ۵۸-۱۱۴۶ھ

۱۰۶۷ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء)۔ تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است۔ وہم بقولش این بنائے چہارم خانقاہ معلی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۸ ۱۸۰۳ء ؛　　۱۰۶۹ ۱۸۲۷ء ؛

به کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاه اکثر اوقات بام خانقاه را مرمت افزودند در سنه ۱۳۰۴ھ[1070] نواب احسن[1071] الله خان ڈهاکه به اهتمام دیوان لچهمن[1072] داس یک هزار روپیه خرج کرده سلطان خانه را تخته فرش کنانید۔

خانقاه والا۔ در موضع وچی پرگنه شاوره در سنه ۸۰۱ھ[1073] حضرت میر محمد همدانی آباد ساخت۔

خانقاه اعلی۔ در موضع ترال پرگنه اولر در سنه ۸۰۰ھ میر محمد همدانی دو آشیانه دار آباد ساخت۔

خانقاه کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمه مچهه بون سلطان سکندر به تجویز میر محمد همدانی معمور کرده در صحن آن باغ و گلزار بکمال نزهت آراسته بود مالیهٔ موضع مٹن برای اخراجات خادمان خانقاه وقف نمود۔ شاهان مغلیه خانقاه مذکوره بجای دیگر برداشته بر سر چشمه به اهتمام آصف جاه خان باغ شاهی و عمارات عالیه افراشتند۔[1074]

مسجد جامع۔ در محلهٔ سکندر پور از عهد راجه پرورسین بت خانه مسمی به مهاشری بکمال متانت و رفعت با حجار مجلّا و قبهٔ مطلّا گردون سا شده بود۔ در سنه ۸۰۰ھ سلطان سکندر بر انهدام آن کمر بسته نزدیک آن به حکم حضرت میر محمد همدانی قدس سره بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آن به دل و جان هوس فراوان

۱۰۷۰ه ۱۸۸۶ع ؛ ۱۰۷۱ه بنا بر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجه ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان همین نواب احسن الله خان است ؛

۱۰۷۲ه ناظم کشمیر از ابتداء ۱۸۸۴ع تا نهایت ۱۸۸۶ع = (۱۹۴۱ب — ۱۹۴۳ب)۔ دیوان مزبور برائے ربط وضبط در تقسیم "شالی" به زمانه قحط شهرت بزرگ حاصل کرد ؛

۱۰۷۳ه ۱۳۹۸ع ؛ ۱۰۷۴ه واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازان جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آن سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آن نصب نمود۔ خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکار کُتی و معماری در عرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدار کُنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ بر می داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بندوبست چُونہ و خشت نمودہ استحکام آن فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارۂ از مال خالص خود دران صرف نمودند۔ ازین جہت مردمان گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققان طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری[1075] تاریخ است[1076]۔

و در عہد سلطان حسن شاہ ۸۸۵ھ آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ در عرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ بسلطان خانہ را از نقاشان استادکار نقش و نگار بسیار و کتابۂ دیوار بکار بُرد[1077] کہ در اقالیم دیگر مثل این کم تر بُود۔ (مسجدٌ اُسِّسَ[1078] علی التقویٰ) تاریخ است۔ دران ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از سرداران آن وقت بُود بقیۂ در ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آن قاضی موسٰی[1079] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

۱۰۷۵ ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ؛

۱۰۷۶ واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

۱۰۷۷ ایضاً ص ۶۷ ؛ ۱۰۷۸ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛ ۱۰۷۹ قاضی موسٰی شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بہ فنون و کمالات علمی و عملی آراستہ ابّاً عن جدٍ از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در سال سنه ۱۰۲۹ روز عید رمضان آتش عظیم افروخته قریب دوازده هزار خانه مع جامع مسجد سوخته شد. همدران ایام جهانگیر شاه وارد خطه شده بُود. در اطفای آن جهد فراوان بکار برده بابوس مانده. حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد. که سفیاں را بر علاقهٔ سوختن خانقاه جڈی بل مراد متوسلان خاندان مرا بسوزانیدن جامع مسجد متہم ساختند و این معنی به گوش پادشاه رسانیدند. ازین جهته به امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع را به گردن ملک محمد ناجی بستند. نیازمند درگاه حسب الامر جهان بانی در عرصهٔ هفده سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آن چنیں نوشته اند. تاریخ :—

نخستین مسجد جامع زشته اسکندر ثانی　　　عمارت یافت انگه سوخت از تقدیر سبحانی
دگربار حسن شاه آں که بُود از نسل پاک اُو　　　بشد بانی این مسجد هم از توفیقِ ربّانی
ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش　　　ز ابراهیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
ز هجرت نه صد و نه ۹۰۹ بود در عهدِ محمد شاه　　　که این جنت سرا شد زینت دِ زین مسلمانی
بتاریخ هزار و بست و نه ۱۰۲۹ از هجرتِ سید　　　بروز عید روزه سوخته در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عهدِ جهانگیری　　　"نهاد از نو اساسش" بازگاهِ "عید قربانی" ۱۰۸۰

و در زمان حکومتِ عالمگیر در سنه ۱۰۸۴ بقول مشهور در سنه ۱۰۸۰ بار آتش قهر آلہ افروخته از محلهٔ کاوه ڈاره تا محلهٔ سکندرپور دوازده هزار خانه سوخته مسجد جامع را مرتبهٔ ثالث آفت رسید. و از پیش گاه. جم جاه تعمیر باشی مامور گشته در عرصهٔ سه سال تعمیر درست نمود. و پیرامون مسجد خانه های مردم خرید کرده ازجا بر داشت

(مسلسل) قضائے کشمیر نجا ندانش داشت. در سنه ۹۹۴ه (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاه تاجدار آخرین خاندانِ چک مقتول شد. مقبرهٔ اش در مزار ملہ کھاه است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

سنه ۱۰۸۰ه ۱۰۳۹ه مطابق ۱۶۲۹ء ؛

وبرای رفع خوف آتش فضای بیرونی آن هر سو خالی گذاشت۔ وکلس کنگرهٔ بام
سلطان خانه به خرج پنج هزار اشرفی اکبری ملمع و مطلاّ نمود۔ وکلس کنگرهٔ شرقی
را تلمیع نقره فرمود و فراز بام سلطان خانه منارهٔ بلند افراشت که سه صد پایه نردبان
آن مرتفع بود که بر فرق آن اذان می گفتند و بدستور سابقه سی صد و هفتاد و دو
ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام وسقف آن را
مرمت نمود۔

وقتیکه سنگان لاهور متصرف این بلاد شدند بعضے لشکریان بنا بر تعصب
ذاتی درمیان مسجد نوعے فاعل سوء ادب شدند۔ خادمان مسجد به عنف پیش آمده
باهمدیگر به جدل پیوستند۔ محمدیان هجوم ساخته بعضے اشرار را خونبار کردند تا که کار بدانجا
رسید که دیوان مصر چند هجومیان را سزا داده مسجد را ابواب ضبط نمود که تا عرصهٔ
بیست سال مسدود بود۔ و در سنه ۱۲۵۱ھ [۱۰۸۱ف] شیخ غلام محی الدین ابواب آن مفتوح کرده
بام آن که تمام مندرس شده بود در عرصهٔ دو سال مرمت نموده آب جوی بدستور
جاری ساخت به مرور ایام باز اندراس یافته آب جوی مفقود شد۔

و درسال سنه ۱۲۸۵ [۱۰۸۲ف] میر حسین شاه قادری از اهل شهر طلب امداد کرده بموافقت
و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بام های آن جهد فراوان بکار برده بموجب
گردش زمانه ناتمام ماند۔

و درسال سنه ۱۲۹۷ [۱۰۸۳ف] میر حسین قادری باز بر تعمیر آن قادر شده از مهاراجه
رنبیر سنگهه و از بعضے افراد شهر اعانت دریافته تا عرصهٔ دو سال مرمت بام های
آن حتی الامکان فرموده گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

سنه ۱۰۸۱ف ۱۸۳۵ع ؛ ۱۰۸۲ف ۱۸۶۸ع ؛
۱۰۸۳ف ۱۸۷۹ع ؛

میر والا منزلت سید حسین قادری | کز پئے تعمیر مسجد بن بکوند بر شد
ہاتفِ غیبم گلبانگ تاریخش ز ملہم زد ندا | گو "ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد"[۱۰۸۴]

محل افسوس است که این چنین مسجد عالی شان باین رفعت و وسعت و متانت در هیچ جا امکان نه تواند بود - عنقریب است که بعدم ترمیم بر کوع رجوع کرده سر بسجده خواهد نهاد - پس بر تجدید آن هیچ کسے قادر نه تواند شد - لهذا بر ارباب همّت و اصحاب ثروت واجب بود که این چنین تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عهد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد همدانی قطعهٔ زمین عیدگاه از مالکان خریده برای صلوٰة عیدین وقف عام نمود - و تا عرصهٔ چند سال خود به هجوم خلایق - نماز عیدین در آں جا ادا میکرد - و در سال ۸۰۱ھ[۱۰۸۵] علی شاه[۱۰۸۶] فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاه برای نماز عیدین مصلّای رفیع به اساتین متین و محراب منقش احداث نموده مسجد عالی شهرت یافت -

و در ۱۰۷۵ھ[۱۰۸۷] هجری اسلام خان که از طرف عالمگیر نائب صوبه بود مسجد عالی را وُسعت داده به دیوار پخته و چوب های ضخیم بلند افراشته برای نماز عیدین

[۱۰۸۴] ۱۲۹۷ھ ؛ [۱۰۸۵] ۱۳۹۸ء ؛

[۱۰۸۶] علی شاه فرزند ارجمند سلطان سکندر است - بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت بر سر نهاد - تا مدت شش سال و نه ماه ملک رانی فرمود - در تاریخ هشت صد و بیست و هفت هجری (۱۴۲۳ء) برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کرده روانهٔ بیت الله گردید - چوں به جموں رسید به جهت اینکه زوجه اش دختر راجه جموں بود راجهٔ آں جا بر ترک سلطنت ملامت کرده مانع حج آمده محرک لشکر کشی شد - سلطان زین العابدین نیز این خبر دریافت - به مقام پکھلی تلاقی طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاه افتاد - بعد چندے همان جا به حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸ - ۴۹) ؛ [۱۰۸۷] ۱۶۶۴ء ؛

مقرر نمود وصحن مسجد پُر از درخت بود ہمہ ہا قطع کردہ چنار ہا غرس کرد وستونیکہ در عیدگاہ استادہ بود ساختہ اوست۔ ایں وقت معدوم۔

و در عہد عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۵ھ[۱۰۸۸] بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ۔ دراں ایام عبداللہ خان محبوس بالاحصار بود۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بود مسجد عالی از سر نو احداث نمود۔ و در سال سنہ ۱۳۰۰ھ[۱۰۸۹] ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بود لیکن ناتمام ماند۔

[۱۰۸۸] ۱۸۰۰ء۔ عبداللہ بارکزئی در ۱۷۹۵ء بحیثیت صوبیدار در کشمیر آمد۔ تقریباً یازدہ سال بریں عہدہ فائز ماند۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزین شد۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مردماں تیار کرد۔ بوجہ غلط فہمی عبداللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالاخر در بالاحصار محبوس گردید۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبداللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا سنہ ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از دنیا مدہ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبداللہ خان با فوج گراں بمقابلہ برادر زادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت۔

الفنسٹن کہ معاصر عبداللہ خان بود می نویسد:۔

"عبداللہ خان مرد زیرک و باہمت بود کشمیریان و افغاناں ہردو او را محبوب می داشتند۔ در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس با و محبت می کرد۔ مردم علم دوست بود ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ در ناظمانِ درانیاں کسے مانند عبداللہ خاں نہ بودہ است"۔ (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

[۱۰۸۹] ۱۸۸۲ء:

مسجد ملّا شاہ - اخوند ملّا شاہ کہ اُستاد داراشکوہ بُود مقارن دار المحل کہ دولت خانہ داراشکوہ است تعمیر مسجد سنگین بہ احجار شفاف و منبت کاری بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبۂ روزگار یادگار گذاشت۔

خانقاہ فیض پناہ - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[۱۰۹۰] ویسی در موضع اشتم بر ساحل شرقی بہت خانقاہی رفیع آباد کردہ بُود۔ و بعد انتقال حضرت ویسی خانقاہ مذکور معطل ماندہ۔ خواجہ خاوند محمود بہ حکم شرع در سنہ ۱۰۴۲ھ ازاں جا بر داشتہ در شہر میاں باغ حسین چک آباد نمود۔ و در ترمیم و ترتیب آں جہد بلیغ فرمود۔ شیخ محی الدین ثانیاً ترمیم آں کردہ بُود۔ و در سنہ ۱۳۰۴ ہجری نواب احسن اللہ خان[۱۰۹۱] رئیس اعظم شہر ڈھاکہ کہ آبا و اجداد اُو از ساکنان ملک کشمیر در محلۂ

۱۰۹۰ سید محمد امین اویسی المعروف بہ میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیہقی است برگزیدۂ سادات روزگار بود۔ در علوم ظاہری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادہم است پیر طریقت آنجناب سید ہلال کبروی بودند۔ سلطان زین العابدین را بہ نسبت ایشان اعتقاد کامل بود۔ بتاریخ سلخ ماہ ذی القعدہ سنہ ۸۸۹ھ (۱۴۸۴ء) از دست امراء کشمیر بہمراہی خال خود میر سید حسین بیہقی کہ وزیر سلطان بود مع چہاردہ کس دیگر از خاندان خود شہادت یافت۔ "شہید کشمیر" (۸۸۹ھ) تاریخ است۔ تربت حضرت میر در محلۂ بلچھر سرینگر نزد قبر ریچن شاہ تا عہد خواجہ محمد اعظم دیدہ مری یعنی لغایت ۱۱۲۹ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ؛ ـــہ ایضاً صفحہ مزبورہ ؛

۱۰۹۱ ڈاکٹر جی۔ ایم۔ ڈی صوفی در کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالۂ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعہ ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ ـــ ۴۴۲ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن اللہ خان در ڈھاکہ ماحصل آنش این است می نویسد :-

"در سنہ ۲۳-۱۸۲۲ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکھاں (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

ناده پوره مرید حضرت شاه مشکل کشا رض بوده اند مبلغ دو هزار روپیه ضرب ڈبل[۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاه فیض پناه معرفت خواجه ثناء الله شال مرسول داشته بود و خواجه موصوف خانقاه مذکور را قابل مرمت نه دیده بنابران مبلغ بسیارے از خود داده و از اعیان شهر هم قلیلے امداد یافته تعمیر آں از کردهٔ سابقه به کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و همگی کنگرهٔ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ سه هزار روپیه مبذول داشته کنگرهٔ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جیبے گفته است شعر

یَا اَخِی اَقبِلْ بِھٰذَا المَسجِدِ　　طَاعَۃً بِاللّٰہِ وَاسجُدْ وَاقتَرِب
مِنْ بَھَاءِ الحَقِّ وَالدِّینِ دَائِمًا　　فِیہِ فَیضَانٌ عَلٰی مَنْ یَطلُب
بَانِیُ الثَّانِی ثَنَاءُ اللّٰہِ بِہٖ　　صَارَ اِیقَانًا بِاَجرٍ یَرتَقِب
لَو اَرَدتَ عَامَ تَعمِیرِ الجَدِیدِ　　خَانقَاہُ النَّقشبَندِی اِحتَسِب[۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخه)　　خانقاهِ عجیبِ عالی‌شان[۱۰۹۴]

خانقاه سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ[۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلهٔ دانا مزار بنا کرده بود۔

خانقاه سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ[۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) به دربار حکومت مغلیه بطرف دهلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند که توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ هر دو کسان نام برده روانهٔ مشرق شدند و در ڈھاکه متوطن گشتند۔"

۱۰۹۲ه مراد از سکهٔ انگلیسی است که به قیمت دو چند از سکهٔ دیگر مروجه از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود؛　۱۰۹۳ه ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء؛

۱۰۹۴ه ۱۳۰۴ھ؛　۱۰۹۵ه ۱۴۶۴ء؛　۱۰۹۶ه ۱۴۴۴ء؛

سید محمد مدنی بطریق مسجد نبوی بنا کردہ بود - ابراہیم خان^۱۰۹۶ سید مذکور را از اہل تشیع پنداشتہ بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازۂ مقبرہ^۱۰۹۵ از خود کرد - بر دروازۂ خانقاہ عَلِیٌّ وَلِیُّ اللّٰہ منقوش ساخت و در سنہ^۱۰۹۹ ۱۲۸۹ھ بہ سبب بلوائی شیعہ خانقاہ مسدود شد - اہل سنت یقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آں حضرت سید را از خود پندارند -

۱۰۹۶ھ ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامرا علی مردان خان است - در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاہ صاحب قران ثانی از راہ تفضل بخطاب خانی چہرۂ کامرانی افروخت - در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار معزز گشت - در محاربہ سمو گڈھ در میمنۂ فوج دارا شکوہ منتظم بودہ - بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادۂ مراد بخش را موصل مقصود انگاشت - بعد از زوال او ابراہیم خاں نیز مانند دیگر ملازمان بہ سجدہ گاہ خجالت جبہہ سائے سعادت گشت - اما در ہماں ایام بنا بر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالیانہ موظف گردید - در سال دوم از پیش گاہ خلافت بامنصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بہ صوبہ داری کشمیر مامور شد - در سال یازدہم بہ صوبہ داری بہار مرخص گشت - باز سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید - در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد - در سال چہل و یکم از تغیر سپہ دار خان ناظم الہ آباد شتافت و پس ازاں بحکومت لاہور امتیاز یافتہ - سال چہل و چہارم چوں آں صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد - خان مزبور بہ حفاظت کشمیر مامور گردید - در سال چہل و ششم بصوبہ داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نہ کردہ بود کہ خبر واقعۂ خلد مکان رسید - بعد از چند ماہ صوبہ داری کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ سی کروہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبیعی درگذشت ؛

از ابراہیم خاں دو پسر ماندند - یکے زبردست خاں و دوم یعقوب خاں (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نو مسجد ۱۱۰۰ھ در سال ۱۰۳۲ھ جہانگیر شاہ بہ ترغیب نور جہان بیگم از سنگ ہای تراشیدہ آباد نمود و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار بردہ و صحن مسجد را بہ احجار مصفا سنگ چین کردہ گویا یک لخت سنگ مرتب شدہ بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعہ و عرض از مشرق تا مغرب ہژدہ درعہ سوای احاطۂ صحن و در خطۂ کشمیر باین متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست۔ راجہ سوکھ جیون ۱۱۰۲ھ در قحط سنہ ۱۱۶۹ھ ۱۱۰۳ھ در صحن آں شالی ذخیرہ کردہ بود میر ہزار خان ۱۱۰۰ھ در حکومت خود آں را مرمت نمود۔ تاریخ

(مسلسل) وہر دو در حیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیہ فائز گشتند (ماثر الامرا صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ؛ ۱۰۹۸ھ یعنی مقبرۂ سید جمال الدین محدث۔ سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی ہمدانی رح بود۔ بالتماس سلطان قطب الدین بجہت تعلیم و آداب دین درین شہر از حضرت امیر بہ سکونت مرخص شدہ تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود۔ بعد رحلت در محلۂ آروٹ قریب بلبل بہت آسود۔ در زمان خود بہ عروۃ الوثقیٰ معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ۱۰۹۹ھ ۱۸۷۲ء ؛ ۱۱۰۰ھ یعنی مسجد (مسجد سنگین) ؛ ۱۱۰۰ھ ۱۶۲۲ء ؛ ۱۱۰۲ھ راجہ سکھ جیون مل از قوم کھتری بود۔ اصلش از قصبۂ بھیرہ ضلع نوشاب پنجاب است۔ در کابل پیدا شد و در آنجا پرورش یافت۔ اولاً در خدمت شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ درانی بود و بہ قابلیت ذاتی بہ رتبۂ صوبیداری ترقی نمود۔ در آغاز صوبیداری مسلمانان را بسیار پرورش می نمود چنانچہ مصنف خزینۃ العامرہ سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از ہم عصرانش درین الفاظ او را ستودہ است:-

"مشارالیہ جوان خوش رو متصف بہ اوصاف شائستہ۔ قریب اسلام بود۔ جمیع مزارات بزرگان و باغات کشمیر را ترمیم نمود۔ وہر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را برو ئے خود الوان اطعمہ می خوراند۔ و در ہر ماہے دوازدہم و یازدہم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شکر حق کز دعای اہل یقین — باز آباد گشت خانۂ دین
کرد سردار خطۂ میر ہزار — مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت روسیاہ ملعون شد — ہر کہ او غلہ می نہاد دریں
خبر از ہاتفی بہ پرسیدم — تا کند سال آں مرا تلقین

ہشلیل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و در ہفتہ یک بارہ مشاعرہ مقرر کردہ بود۔ جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے ازیں ہا دہ دہ کس از مستعدان ملکی متعین کردہ بود۔ امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند۔ سر حلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد۔ و نام اصلی او لالہ جو است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونان کشمیر نظیر ندارد۔" (مطبوعہ نولکشور۔ کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت دہانند را وزیر خود ساختہ در پے آزار مسلماناں گردید۔ ایں چیز مسلماناں را از و بد دل کرد و در معزولی او منتج گردید۔ یکے از شعراء آں وقت دریں امر می گوید :- کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بزور شمشیر
فرمود زبان تیغ تاریخ۔ او فتح نمود باز کشمیر
۱۰۷۵ھ

(ملخص از کشمیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳)

سنہ ۱۱۰۴ھ ۱۶۵۸ء : سنہ ۱۱۰۴ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی۔ مدت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۷۹۲ تا ۱۷۹۳ء :

ہاتفی گفت "عہد مبر ہزار نوشد آباد مسجد سنگین"[۵]

و در عہد سنگان لاہور بہ سبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکام منصرف آں گشتہ در نزد لات جمع کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگہای مشرب و صحن آں برداشتہ در تعمیر بسنت باغ نصب نمودہ۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل۔ از عہد ہرش دیو[۶] زیر دامن کوہ ماران سمت شمال متصل احمد اکدل فراز بلندی بت خانۂ سنگین موجود بود یسلطان حسن شاہ منہدر فرود آوردہ از سنگ ہای آں برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہِ دو طبقی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشینان سہ صد و شصت حجرہ مہیا ساخت و تالب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ و ہرن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آں بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندنِ اورا دفتحیہ در پرگنۂ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آں را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلۂ گوجوارہ معروفست الحال آں را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی۔ ملک شمس چک در محلہ[۷]...؟ برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود حضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آں جاری بود۔ دہات بسیار در اقطاع آں مقرر داشت۔

---

۵ ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء :

۶ ۱۱۰۱ ــــ ۱۰۸۹ء (۴۹۵ ــــ ۴۸۲ھ) :

۷ کذا فی الاصل :

خانقاہ درگجن۔ شیخ محمد سلطان کشمیری بحضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ در عہد سلطان سکندر تخصیص نمود۔

خانقاہ چشتی۔ عنایت الله خان[۱] در ایام حکومت خود در ۱۰۵۲[۲] برای

[۱] ۱۱۰۸ میر عنایت الله خان از اولاد قاضی موسیٰ شہید است۔ والدۂ عنایت الله خان کہ بی بی مریم نام داشت بہ علاقۂ والدۂ خود جان بی بی دختر ملا شرف الدین میر عدل کہ بہ خدمت معلمی و اتالیقی بیگمات منسلک سرکار شاہجہان پادشاہ بود۔ در ہنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مزبورہ را بار باب دولت سرائے پادشاہی گذرانید۔ رفتہ رفتہ کارش ترقی یافتہ کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیۂ دوم پادشاہ حاصل نمود و میر عنایت الله خان پسر خود را بہ حضور طلبیدہ مقرب جناب پادشاہ عالمگیر ساخت۔ کمال عروج خاندان عنایت الله خان در عہد سلطنت شاہ عالم بہادر بود کہ خود میر عنایت الله خان میر سامان و پسرش ہدایت الله صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت الله خان سہ بار بمرتبۂ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ بار اول در ۱۱۲۴ھ مطابق ۱۷۱۳ء در عہد جہاندار شاہ۔ این مرتبہ مدت صوبہ داری او ہمگی ہشت و نہ روز۔ بقول خواجہ اعظمی دریں مرتبۂ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنہ ہزار و یک صد و بیست و چہار بود۔

در ۱۱۳۲ھ مطابق ۱۷۱۹ء در عہد محمد شاہ عنایت الله خان بار دوم بمرتبۂ صوبیداری سرفرازی یافتہ۔ سہ سال در کشمیر ماند۔ این مرتبہ اکثر اوقات او در حل قضیہ ہائے محتوی خان و شیعہ و سنی صرف شد۔

در ۱۱۳۷ھ مطابق ۱۷۲۴ء عنایت الله خاں بار سوم از تغیر اعظم خاں بہ صوبہ داری کشمیر رتبۂ اعتبار یافت۔ و ہنوز یک سال نہ گذشتہ بود کہ واقعۂ ناگزیر عنایت الله خاں در حضور رو داد۔ وکان ذلک فی شہور سنۃ الف و مائۃ و سبع و ثلاثین (۲۴-۱۷ء) (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

خادمان میاں ہاشم چشتی ۱۱۱۰ در محلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بود۔ الآن معدوم

جامع بارہ مولہ۔ بنای اولش از بڈہ شاہ بود و در عہد چغتائی مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد:۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال و فرد مکنت

امتیاز تمام داشت . . . . الا اکثر خدمات

صوبہ با قارب او تعلق داشت"۔

(واقعات کشمیر ص ۲۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ سنہ ۱۰۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار برائے خادمان میاں ہاشم درمیان یکے از سال ہائے ۱۱۲۴ و ۱۱۳۷ھ شدہ باشد کہ وقت نظامت عنایت اللہ خاں بہ وقفہ ہا در کشمیر است۔ سنہ ۱۰۵۲ھ بنا برین صحیح تسلیم نتوان کرد کہ درین ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ مراد متعلق بود . . . . عنایت اللہ خان مزبور از امراء عالمگیری و زیادہ تر از امراء جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید:۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم

کافی مقرر کردہ گذاشت۔

سنہ ۱۱۱۱ھ تقویٰ شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری بچہ از قبیلۂ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلۂ کونوالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت بعد چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ در حدود سنہ ہزار و یکصد و ہژدہ رحلت نمود و در جوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[۱۱۱۱] بام آں درست نمود و در سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۲] بہ حادثۂ زلزلہ با خاک آمیخت و در سنہ ۱۳۱۳ھ[۱۱۱۳] خواجہ عبد الصمد کگرو تجدید آں فرمود۔

خانقاہ سوپور۔ سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی احداث کردہ بود بعد آں معتقدان ایشان مرمت آں می کردند و بہ حادثۂ زلزلۂ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۴] از پا در افتادہ خواجہ عزیز اللہ کگرو در تجدید بنای آں بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود بہ سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاہ مخدومی متصل روضۂ حضرت مخدوم برکات خان ابداع کردہ بود و در سنہ ۱۲۸۸ھ[۱۱۱۵] خواجہ محی الدین گندرو تجدید تعمیر آں نمودہ۔ در وسعت و رفعت آں افزود۔

اما بہ سبب واقعۂ بلوای شیعہ و سنی خواجہ محی الدین متہم شدہ تعمیر خانقاہ ناتمام ماند پس خواجہ ثناء اللہ شال کہ ہمشیرہ زادۂ خواجہ محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ ہزار روپیہ از خود خرچ کردہ تعمیر خانقاہ باتمام رسانید۔ تاریخ آں از جدید این است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاہِ سدرہ جاہِ پیر ما"[۱۱۱۶]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارہا ترمیم یافت

جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجران بنیاد آں ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آں افزود۔

[۱۱۱۱] شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر ؛ [۱۱۱۲] ۱۸۸۴ء ؛ [۱۱۱۳] ۱۸۹۵ء ؛ [۱۱۱۴] ۱۸۸۴ء ؛
[۱۱۱۵] ۱۸۷۱ء ؛ [۱۱۱۶] ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ؛

زینہ پشور خانقاہ۔ سلطان سکندر بت شکن مندر روزبہ البشری کہ از تعمیرات راجہ وزبانند در پنج بارہ بود قلع کردہ از سنگہای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بناساخت آں را دچاشر خانقاہ می گفتند در سنہ ۱۲۷۲ھ [۱۱۱۷] گلاب سنگھ خانقاہ مذکور را برانداختہ از احجار آں برلب دریا بت خانۂ نو آباد ساخت۔

جامع پنج بارہ۔ از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است۔ در سنہ ۱۳۰۲ھ [۱۱۱۸] [۱۱۱۹] حاجی غفار شاہ مرمت آں افزود۔

خانقاہ شیخ العالم۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بود۔ و در عہد چکاں بہ حادثۂ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نمودہ از قبلہ منحرف ساخت۔ بعد اتمام آں نیکی ریشی باعانت باطنی خانقاہ را بہ نوبت دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود۔ و در عہد چغتت سنہ ۱۱۳۹ھ [۱۱۲۰] بہ حادثۂ آتش باز مشتعل شدہ۔ خواجہ نظام دراُبو و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاہ و روضۂ حضرت ریشی بہ کمال محبّت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند . . . . . . [۱۱۲۱]

[۱۱۱۷] ۱۸۶۰ء۔ غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیرا کہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود جملہ مؤرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ سنہ ۱۸۵۷ء قرار می دہند۔ ثابت شد کہ بہ کندن خانقاہ پنج بارہ از دست گلاب سنگھ بجائے سال سنہ ۱۸۶۰ء در سال دیگر کہ اغلب سال سنہ ۱۸۴۷ء است واقع شدہ باشد۔

[۱۱۱۸] واقعات کشمیر ص ۴۳۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۴۵۔

[۱۱۱۹] ۱۸۸۴ء :

[۱۱۲۰] ۱۷۲۶ء در عہد محمد شاہ غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں (۲۷ ــــ ۱۷۲۴ء = ۴۰ ـ ۱۱۳۷ھ) :

[۱۱۲۱] البیاض فی الاصل :

خانقاہ جیلانی - سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود - تاریخ -

شد بنا خانقاہ جیلانی سنہ ۱۲۱۸ [۱۱۲۲]

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود تاریخ خانقاہ نوازشہ جیلان [۱۱۲۳] -

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب - از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی در محلہ سیدہ داری ضلع خانیار - تاریخ "عقل زیبا مسجد پر فیض گفت سنہ ۱۲۲۰ [۱۱۲۴]"

خانقاہ غوثیہ - بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در سنہ ۱۲۶۱ھ [۱۱۲۵] ترصیص شدہ - تاریخ آں "خانۂ خدا" [۱۱۲۶] بود - بعد آں در سنہ ۱۲۷۱ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود و تاریخ آں "خانۂ خدائے" [۱۱۲۷] فرمود - فقط -

تھنگہ مسجد - در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبدار باشی شاہ جہان بود آباد نمود و بہ بناعد ایام مندرس شدہ - در سال سنہ ۱۲۹۷ [۱۱۲۸] خواجہ ثناء اللہ شال زر بسیار خرج کردہ تعمیر آں مجدداً بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال تمتین و تزئین ترصیص نمود -

خانقاہ ڈانگر پورہ - در سنہ ۱۳۰۳ [۱۱۲۹] نور شاہ سادہو بہ اخلاص تمام در محلۂ ڈانگر پورہ معمور ساخت -

مسجد جامع بانڈی پور - از تعمیرات اعیان پاستان برہم خوردہ

۱۱۲۲ ۱۸۰۳ء ÷ ۱۱۲۳ ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ÷ ۱۱۲۴ ۱۸۰۵ء ÷

۱۱۲۵ ۱۸۴۵ء ÷ ۱۱۲۶ ۱۲۶۱ھ ÷ ۱۱۲۷ سنہ ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)

۱۱۲۸ ۱۸۷۹ء ÷ ۱۱۲۹ ۱۸۸۵ء ÷

بُود- اندریں جزد زمان به اہتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جیّد

فرد- یکے از قدسیان از روی الہام
"عبادت خانۂ قدسیہ"[۱۱۳۰] فرمود

ایضاً از مصنف ہاتف از بہر سال تاریخش
گفت "پُر فیض مسجدے جامع"[۱۳۱۳][۱۱۳۱]

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعہ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینہ تحفہ عجیب و غریب است که نظیر آں باں صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و متصور نتواند شُد که شاہان زمان و امرای دوران به لباس آں تفاخر و توقیر پندارند- و تاجران بلاد و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت و مکنت می دارند و در اشاعت صنعت و حرفت آں بیان محققان پاستان ایں است که در ۷۸۱ھ قطب ربّانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی به قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر را نضارت بخشیده دو سال و چند ماه در سیر و سیاحت ایں دیار رواج و رونق اسلام افزود-

و در ۷۸۳ھ[۱۱۳۲] براه لداخ به خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت افراختہ عرصۂ سہ سال دراں سواد میمنت مواد دین قویم را توفیر و توقیر بخشیدند- و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزه که از پوست بزگالۂ

۱۱۳۰ھ ۱۳۱۳ (۱۸۹۵ء) ۞ ۱۱۳۱ھ ایضاً ۞

۱۱۳۲ھ ۱۳۸۱ء ۞

پشمینہ و آئینہ دار تیار شدہ بود۔ در پا کشیدند و گرمی و نرمی آں دیدہ خیال کردند
کہ ہرگاہ از صوف بنگالہ مذکور رخت و تماش ساختہ شود البتہ نرمی و گرمی آں
مفید خواہد بود۔ موجب آں ہنگام مراجعت چند آثار پشم شال ہمراہ داشتند
و در ۸۵۰ھ [۱۱۳۳] رونق افزای ایں دیار گشتہ صوف مذکور را موکشی ساختہ رسیدہ
یک تہان پٹو [۱۱۳۴] بافت [۱۱۳۵] کنانیدند۔ صافی و گرمی و نرمی آں دیدہ سلطان قطب الدین
متعجب گشت فوراً بہ معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیدہ ازیں جا
تہان پٹو برای پوشش خود ہر سال تیار می کرد۔ بعد آں عہد میرزا حیدر حکام
وامرای ایں جا پٹوی پشمینہ بہ فرماش درست کردہ ملبوس می داشتند [۱۱۳۶]
و در ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شدہ از اہل خوقند [۱۱۳۷] نغز بیگ نام
شخصے کہ او را مردمان خطہ نقد بیگ می گویند خان سامان او بود حرفۂ نساجی بخوبی
میدانست۔ وے برای پوشش میرزا حیدر یک جوڑہ پشمینۂ سادہ بہ عرض یک
نیم درعہ تیار کردہ موکشی و صفائی نمودہ بہ نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت
ایں چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و تاشکند و غیرہ شال چادر پوشیدنی

[۱۱۳۳] ۱۴۸۱ء ÷ [۱۱۳۴] توپ ÷ [۱۱۳۵] جامۂ پشمین (توزک جہانگیری ص ۳۰۵)

[۱۱۳۶] پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) کہ معلوماتش مبنی بر رسالۂ
درفن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاہ اشائی مطبوعہ کوہ نور پریس لاہور ۱۸۸۶ء است
ادعا نمودہ است کہ صنعت شالبافی در کشمیر بسیار قدیم است۔ ایں صنعت در عہد کورو و
پانڈواں در کشمیر موجود بود۔ ہمچناں در زمان سیزر روحی و اشوک اعظم پوشیدن شال برای
درباریاں مایۂ فخر و مباہات بود۔ [۱۱۳۷] خوقند دار الخلافۂ فرغانہ اکنوں شہریست در جمہوریہ
ازبکستان در دولت شوروی روسیہ واقع برلب دریائے سیر۔ دریں ایام ایں شہر مرکز مصنوعات
چاقو و ابریشم و پنبہ بشمار می رود۔ در ۱۹۲۶ء شمارۂ آبادیش ۶۹۳۲۴ نفر بود (کشمیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیہ ۲)

را گویند) چنانچه از ممالک کوهستان وسط ایشیا نوعی از چادر می آید- آں را شالکی می گویند- میرزا حیدر پرسید این یک شال است یا دو شال است- گویند وجه تسمیه دوشال همین است میرزا حیدر به نظر اختراع او را انعام بخشیده برای تیاری آں باز تجویز داد-

روزے شاگردے فرد پشمینه بافت می کرد نغز بیگ او را به کدام سبب طپانچه بر رو داد و بصدمهٔ آں قطرات خون از بینی او چکیده بر صفحهٔ پشمینه قطرے از رشحات خون ظاهر شد و نغز بیگ نقطهای خون بر ورق پشمینه زیبا دیده از روی بیدار مغزی تار پشمینه را رنگ های سرخ و سبز و زرد داده بر سیخهای شاخے پیچیده در بافتن پشمینه نقطهای ملوّن منسوج ساخت- هم چنانکه بز شالکی نقطهای سرخ و سبز منسوج می باشند چه اختراع اول همان قسم بوده است- رفته رفته تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی داده شال زنجیردار و کناره دار اختراع نمودند و نقطها و خطها وغیره نسج می کردند- آنگاه شاهان دهلی متصرف این بلاد گشته- در قلمرو هند چنداں احتیاج پشمینه نه بود- باز هم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند- و مردان این جا در نزاکت و صفای آں هم چنان صنعت و تیز دستی بکار بُردند که یک فرد پشمینه به عرض یک نیم درعه عند الامتحان از حلقهٔ انگشتری گذرانیده اند و در عهد محمد شاه بخت تیز دستان این جا بر حواشی شال به انواع رنگها در بافتن گلها اختراع کرده به نظر پادشاه گذرانیدند- پادشاه ۱۱۳۰ھ

۱۱۳۰ھ محبت شال منحصر در محمد شاه نبود بلکه همه سلاطین مغلیه او را ستوده اند- ابو الفضل در آئین اکبری می نویسد" اعلیٰ حضرت محبت شد بده به شال می دارد"- جهانگیر در توزک جهانگیری ص ۳۰۵ قریب همین خیال متعلق به جلال الدین اکبر ظاهر کرده است- عبارتش این است:-
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند- از فرط اشتهار حاجت به تعریف نیست"

آں را پسند کردہ در سال قریب چہل پنجاہ ہزار را شال بوتہ دار برای اُو فراش تیار می کردند۔ مردمان این جا آں قسم را بوتہ محمد شاہی نام کردہ بُودند۔ و در سنہ ۱۱۶۵ھ[۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضۂ شاہان افاغنہ رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینہ را طلب گار شدند۔ و مردمان این جا بہ ابداع انواع رنگ ہا در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کردہ جامہ وار[۱۱۴۰] خط دار و بوتہ دار و بوٹہ ہای دور دار وغیرہ اقسام

۱۱۳۹ مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است۔ ملاحظہ کنید ویلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشیر ص ۲۹۷)

۱۱۴۰ مورکرافٹ و ٹریبک (سیاحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء) کہ مطالعۂ صنعت پشمین بالاستیعاب نمودہ اند اقسام شال درج ذیل نوشتہ اند :-

۱۔ قصابہ رومال زن است کہ در نقاب استعمال می شود۔ این قسم شال مربعہ باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد۔ این نیز بر اقسام ذیل باشد :-

(الف) خط دار۔ قیمت از سہ صد تا پانصد روپیہ۔

(ب) جہر منت۔ از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیہ۔

(ج) اِسلمی مع سیزدہ اقسام جامہ وار۔ علاوہ ازین اقسام ذیل نیز داخل قصابہ است :-

(د) چہار باغ از ۳۰۰ تا ۳۵۰ روپیہ۔

(س) حاشیہ از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(ص) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) چھوناہی از ۱۰ تا ۴۵۰ ایضاً

(ع) شش منتہی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً۔ بملک روس را بر آمد می شود۔

(ق) تارا آرمینی از ۱۰۰ تا ۲۵۰ ایضاً۔ با ایران و آرمینیہ بر آمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً۔ ایضاً بہ ترکی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اختراع نمودند و تجارت آں بجدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای جوره و قصابہ اختراع کرده۔ تجارت آں با قصی الغایت رسیده۔

(مسلسل) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ یا طوق کمر مستعمل در اہلیان آسیا۔ طول ہشت گز و عرض ۱½ گز۔ رنگ ہائے مختلف دارد۔ قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰۰ روپیہ۔

۳۔ دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ گاش ترح یا پٹکا یا دستار۔ طول از ہشت تا ده گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵۔ مندیلہ۔ یک قسم آں زنجیر می دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا ده گز و در عرض دوازده گره و بقایا اقسام پشمین علی سبیل الاختصار بال[۱] پوش قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ گلوبند[۲] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ پستان[۳] بند از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ لنگوٹہ[۴] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ پوستین[۵] از ۵۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ ازح[۶] از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ازاربند[۷] از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ تکیہ[۸] مثل قیمت جمودار غلیلہ[۹] از ہشت آنہ تا دو روپیہ۔ طاق[۱۰] پوش مثل قیمت جمودار۔ خوان[۱۱] پوش از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند:—

۱۔ سادہ پشمینہ۔ ۲۔ جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طویل بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاه ہا و پوغہ ہا

پل۔ کشیده کاری را گویند کہ بہر دو سر ہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیده کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔ (بقیہ بر صفحہ آینده)

و در عهد عبدالله خان سید یحییٰ نام شخصی اعمیٰ از بغداد شریف آمده بود۔ عبدالله خان او را بوقت رخصت یک جوره نارنجی عطا فرمود۔ سید موصوف در مصر رسیده جورهٔ مذکور والی مصر بطور تحفه گذرانید۔ دراں ایّام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدسته‌ها که بر گوشه‌های شال بافند۔

بوته۔ همان کونج است که مذکور شد۔ قیمت از ۴۵ تا ۷۰ روپیه

۶۔ نحالین پشمینه از ۲۰ تا ۴۰ ایضاً

۷۔ نقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیه۔

۸۔ چهار خانه۔ طول غیر متعین۔ طول ۱½ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چهارده گره تا یک گز۔ از ۵ تا ۶ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ۳½ گز۔ عرض ۱½ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخین با کلاه۔ از هشت آنه تا چهار روپیه۔

۱۲۔ جراب یا موزهٔ خورد از یک روپیه تا چهار روپیه۔

۱۳۔ موزهٔ پشمینه۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانه‌ها) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ در پرده (پرده) بقیمت جماوار۔

۱۶۔ کجاری اسپ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

در عهد سکهاں صنعت شال بر عروج بود۔ مورکرافٹ سیاح کشمیر در سنه ۱۸۲۲ء می گوید:۔

"آمدنی که از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیه سالانه است۔"

رسیده والی مصر جورهٔ نارنجی به اوپیشکش ساخت - اہل فرانس آں دیده پسند خاطر نمودند و به موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیده نقشه ہای جوره و قصابه وغیره بانواع گوناگوں فرماش دادند - و بازار پشمینه به حدے رواج یافت تا آنکه میرزا محمد علی کارخاندار یک جورهٔ پشمینه بقیمت دوازده ہزار و پانصد روپیه چہره شاہی فروخت نمود - کارخانداران دولت و ثروت حاصل نموده موجب پست فطرتی دَم فرعونی دادند - چنانچه در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمه و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعه مشغول می بُودند -

منتقم حقیقی سببے ساخت که در سنه ۱۲۸۶ [۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشه [۱۱۴۲] واقع شده - اہل فرانس را دو صد کروڑ روپیه جرمانه و ہرجانه گرفتند - و ہمه ہا مفلس و بے نوا گشته از ہوس پشمینه درگذشتند - سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں به خاطر نمانده - فے الحال کساد بازاری پشمینه به حدے رسید که جوره و قصابه بافتن موقوف کردند - تاجران پشمینه یکسر دیوالی [۱۱۴۳] شُدند -

کیفیت داغ شال [۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنه زعفران و غلّات که از مال سرکاری بُود - حکام از کردهٔ

۱۱۴۱ مطابق ۱۸۶۹ء - امّا لارنس سال نامبرده ۱۸۷۰ء نوشته است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمهٔ دیگر در سنه ۱۸۷۷ء (وقتیکه قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵) ؛ ۱۱۴۲ جرمنی ؛ ۱۱۴۳ مفلس و قلاش ؛ ۱۱۴۴ صنعت شالبافی چنانکه سابقاً در حاشیهٔ گذشت بذریعه محکمهٔ منضبط بود (حالا ؟) که او را داغشال می گفتندے - ہر شال که در کشمیر تیار می شد مہر ایں محکمه داشت - بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در حویلی مجلس رائے که در سنه ۱۶۸۵ از پنجاب آمده به کشمیر آباد شده بود (بقیه بر صفحهٔ آینده)

نرخ بازار قیمت آں افزوده ساکنان شهر را طرح می دادند. چنانچه باشندگان شهر را تاوان و نقصان آں باعث خرابی و سبب ویرانی می شد. خصوصاً طایفه شال بافان که در آں زمان چهارصد دوکان سه نفری بودند. به سبب طرح غلات زیاده تر پریشان می گشتند.

و در عهد حاجی کریم داد[۱۱۴۵] طرح زعفران و غلات موقوف شده بدلِ آن طایفه شال بافان را سر هر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۴۶] تجویز یافت و آں را قصور شالی نام نهادند. بعد آں بصلاح پنڈت دلارام قلی[۱۱۴۷] که پیش کارهٔ او بود بر تهان پشمینه باج مقرر کردند چنانکه تهان پشمینه را بر کچهری[۱۱۴۸] داغ شال آورده آں را قیمت کرده فی روپیه نیم پائی باج مقرر نمودند.

گویند روز اوّل یازده فلوس آمدنی داغ شال بود. انگاه بابت دزدی و کارسازی تهانها شقداران یعنی محافظاں به هر طرف مقرر شدند. همیں که یک دو گره ٹکڑه[۱۱۴۹] بافت می شد بریده در کچهری داغ شال می بردند و هنگام درستی تهان

(مسلسل) و جایداد قیمتی ده بلیون روپیه می داشت. لیکن در عهد ابراهیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری و فساد از دست داد) واقع بود. در ۱۸۸۵ء چناں که معلوم خواهد شد بعهد مهاراجه پرتاب سنگهه ایں در تخفیف آمد ؛

[۱۱۴۵] ناظم کشمیر در عهد افغاناں از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

[۱۱۴۶] ٹیکس لفظ انگلیسی به معنی محصول سرکاری ؛

[۱۱۴۷] آنند کول ایں نام دیارام داده است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

[۱۱۴۸] کچهری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال. لیکن مراد مصنف ایں جا محکمهٔ داغ شال است ؛

[۱۱۴۹] ٹکڑه بضم تاء هندی و فتح راء هندی بمعنے پاره باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ نوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں واگذار نوشتہ می دادند و ضبطیٔ پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تمام او را سزا می دادند مصرعہ - ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

در عہد مختار الدولہ[۱۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت - و در عہد عطا محمد خان[۱۱۵۱] ہژدہ ہزار دوکان بود - در عہد عظیم خان[۱۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و در عہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود - فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمت سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمت آں دو روپیہ از کردہ نرخ بازار علاوہ بود - ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغہ داغ شال شدہ بود - شے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردہ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ باقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد و چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت - دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند - دریں صورت با وجود ترقی باج و بدعت ہا شال بافان

۱۱۵۰ شیر محمد خاں مختار الدولہ یکے از ناظمان کشمیر در عہد افغاناں در ۱۷۸۶ء ؛

۱۱۵۱ ناظم کشمیر (۱۳ — ۱۸۰۶ء) ؛

۱۱۵۲ ایضاً (۱۸۱۳ء) ؛

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده ہزار دوکان آباد شدند۔

و در عہد کرپا رام مصر[۱۱۵۳] بولا ناتھ کہ برہمن او بُود داروغہ داغ شال شدہ سر دوکان سہ نفری ۷۵ روپیہ باج مقرر کردہ طرح شالی بدستور جواہر مل مصمم داشت۔ و باج داغ شال مع محصول گذر آں دوازدہ لک روپیہ داخل خزینہ می ساخت۔

و در عہد میان سنگھ[۱۱۵۴] بہ سبب ظلم بولا ناتھ و طغیان قحط ہمگی یک ہزار و دو صد دوکان باقیماندہ نرخ شالی فی خروار یک روپیہ بُود۔ و میاں سنگھ سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی بہ حساب دو روپیہ طرح دادہ در سال دوم آئین جواہر مل مروّج ساخت و در عرصۂ چہار سال شش ہزار دوکان سہ نفری آباد شدند۔ بعد آں رام دیال داروغگی یافتہ شالبافان سپرد کارخانداران نمودہ سال اوّل سر دوکان ۷۵ و طرح شالی بیست خروار بہ حساب دو روپیہ و مبیعہ نوشس رضا پنج خروار بہ قیمت ۱۱ روپیہ مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد کہ شاگرد کسے کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نہ رود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان ہر کس کہ بنشست تا ابد غلام اوست۔ شال بافان بہ سبب انتظام بندش نہایت مظلوم شدہ مفلوک گشتند۔ کارخانہ داران بہ نسبت آں ہا تعدی بسیار جایز داشتہ نمود دولت مند و مالدار شدند۔ سال دوم سر دوکان دو نیم خروار طرح افزودہ یعنی بیست و ہفت و ہشت ترک کہ قیمت آں ۸ روپیہ مقرر نمودند سر ہر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاہ روپیہ مشخص کردہ کہ آں را آئین نام نہادند۔ مدعا کہ شاگرد کار کنند یا نہ کنند

۱۱۵۳ ناظم کشمیر در عہد سکھاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء؛

۱۱۵۴ میاں سنگھ ۱۸۳۴—۱۸۴۱ء؛

آئین معمولی بدہد۔

و درحکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلپت[۱۱۵۶] داروغگی یافت و برآئین مقررہ میان سنگھ نوزدہ روپیہ درباج افزودہ طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشتہ دوکان دونیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سرِ دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بُود و بیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم انگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکمان آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آن ہا جانکاہ بُود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بند خلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی خروار دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سرنفر سہ روپیہ انعام دہانیدہ و برمزدوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصّہ سوم بہ ذمۂ کارخانداران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل درآتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

و درعہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست و ہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بُود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مساوی دوازدہ لک روپیہ بمعہ طرح شالی ٹھیکہ دارمحال داغ شال شدہ شال بافان را سرنفر چہل و ہشت روپیہ چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندش ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آں شالبافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کار کردہ فی ہزار سیخ را۔ چہار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ ہفت ہشت روپیہ کار کردہ منجملہ آں پنج روپیہ خراج شاہی وضع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ء تا ۱۸۴۶ء ؛

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چہ درکتاب است غالباً از سہو کاتب است ؛

بعضے شاگردان شکست کار در ماه دوسه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسۂ گدائی نان می خوردند۔

و در ۱۹۲۴ب مطابق ۱۲۸۴ھ مہاراج رنبیر سنگھ از باج ۱۵۶ھ چلکی یازده روپیه تخفیف نمود و درسال ۱۲۸۵ از طرح شالی که فی نفر پانزده خروار بحساب دو روپیه چهار آنه چلکی معمول بود چهار آنه معاف فرمود۔ و در بدل ماہوارۂ نقدی جنس پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصۂ ده سال عوض باج شاہی و طرح شالی جنس پشمینه از کارخانداران می گرفتند و بہ سبب کساد بازار مہاراجۂ مذکور را درتھان ہای پشمینه نقصان کلّی عاید گشت واہل کاران ہم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکه کارخانه داران به سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدین وجه در ۱۹۳۳ بکرمی ۱۲۹۳ھ مہاراجه نامدار از باج ۲۷ھ روپیه ۱۶ھ روپیه معاف نمود و در ۱۲۹۴ همگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سر بسر تخفیف یافت۔

و در ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۹۳۵ ب ۱۵۷ بہ سبب قحط وکساد بازار شالبافان تباه شده باج داغ شال سر بسر معطّل گشت و به جای آن روانگی پشمینه سر صد بیست روپیه وشال فروشی و پرمٹ سر صد یازده روپیه جمله سر صد سی و یک روپیه مقرر گشت و در ۱۳۰۳ ۱۵۸ ہجری آن ہم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر ۱۵۹

درعہد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بوده است و به مرور

---

۱۵۷ ۱۸۷۸ع ؛ ۱۵۸ ۱۸۸۵ع ؛

۱۵۹ نزد اہالیان کشمیر این زبان بنام "کوشر" شہرت دارد۔ لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازین رائے اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن این امر محل (بقیه بر صفحه آینده)

دہور در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" دُمنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بہ سبب تقریب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بر سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترع کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ مخلوط خواہند بود۔ ۱۱۶۰ھ

و مسئلہ اہم بحث ست کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:۔

"اگرچہ اہل کشمیر زبان خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس منزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است و وقتے در کشمیر مستعمل بود۔

فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال تلفظ صوتی زبان کشمیری است مروج است ؛ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح راقم ایں است :۔

من از شخصے با سند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی [بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید]

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آن آواز ہای عجیب معمول است کہ در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود۔ چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند۔ و قاعدۂ صرف و نحو آں بعض دانشمنداں خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است۔ امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است۔ اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی ورما از ابتدای دَور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشروحاً درج کردہ است۔ درین زمان نقل آں عنقا۔ لیکن بعضے خصص آں را ملّا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آں در ملک موجود خواہد بُود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزدہ ہندوستانی دہ عربی و بقیۂ آں الفاظ تبتی دارد"۔

(سفرنامہ وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپاک وزیر ہرش (۱۱۰۱ - ۱۱۴۹ء) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہمناں است۔ نامش کلہن در پراکرت (زبان مروّجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلہن بلحاظ مذہب متبع "شیو" بود۔ لیکن مع ایں ہمہ مداح "بدھ" نیز بشمار می رود۔ چیزے کہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی ہست (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ شے در دیباچہ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ این نسخہ تصنیف کردہ ام و از پُوران ہای مذکورہ دریں ملک نام و نشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

{مسلسل} کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ — ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیر اورل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:۔

"کلہن را با تنقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذہاش غیر صحیح و دلش نبذر و تہذیبہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہ ہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:۔

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔

۲- ۱۷۱ ایضاً

۳- ۵۳۰ ایضاً

۴- ۷۲۰ ایضاً

۵- ۴۸۳ ایضاً

۶- ۳۶۸ ایضاً

۷- ۱,۷۳۲ ایضاً

۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل ورود خاندان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راجہ ترنگنی بہ فارسی بحکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبد القادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر راجہای اوایل کل یوگ ترک نموده است و ہمگی احوال دو ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ جی نگارد - البتہ غنیمت است - غیر ازیں نام تاریخ چھولاکر و بھولاراج و پدمہ مہر و کھیم اندر ۱۱۶۲ و سورت و شریور ۱۱۶۳ و پراجہ بٹ

مُسلسل) نظر ثانی وے متعین گردید - در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈوره رازه ترنگنی را بہ غایت مختصر نموده بتاریخ کشمیر موسوم کرد - در ۱۸۳۵ء اداره "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ" نسخهٔ رازهٔ ترنگنی کہ بر مخطوطهٔ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد - در ۱۸۵۲ء رازه ترنگنی مع ترجمهٔ در فرنچ زیر اہتمام ادارهٔ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شایع گردید - در ۱۸۹۲ء سیر اورل سٹائن نسخهٔ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانهٔ بمبئی شایع کرد - ہشت سال بعد ہمیں کس رازه ترنگنی را بزبان انگلیسی ترجمہ کرده در ۱۹۰۰ء حلیہ انطباع پوشانید - بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمہ نیز ناکمل بود - چنانچہ در ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو وقتیکہ در قید بود راج ترنگنی را کمل ترجمہ نمود - ڈاکٹر صوفی ایں ترجمہ را بسیار ستوده است - یک ترجمۂ رازه ترنگنی در "اردو" از پنڈت اچھر چند شاه پوری نیز یادگار است - ایں ترجمہ ۱۹۱۲ء کرده شده است و مطبوع است

۱۱۶۲ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است - در عہد راجہ اننت جائیکہ اکنوں نشاط باغ واقع است پیدا شد - مُورخاں اگرچہ از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند - لیکن از کارناہائے ادبی اش قیاس نموده اند کہ وے مابین ۳۰ء لغایت ۱۰۶۶ء پیدا شد - کھیم اندر یکے از سہ پسران پدرش بود - کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت بعمر ۲۵ سال در حلقۂ ازدواج داخل شد و یک پسر سوم اندر کہ اتالیق پسر راجہ اننت بود از و یادگار ماند -

کھیم اندر صاحب تصانیف کثیره است کہ مشہور ترین از آں درپ دلن (بیر یمی انشاندن غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا (قصص و روایات است - کیتھ از و مُصنفاتش بہ تفصیل بحث نموده است - (کشمیر جلد اول ص ۶۰) ؛ ۱۱۶۳ (بر صفحۂ آینده)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ بوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کھیم اندر بہم نمود۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینہ ترنگنی ضمیمۂ راجہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج ۱۱۶۴ بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شری ور تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ ۱۱۶۵ ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مؤرخان عہد بڈشاہی است۔ بوجہ تکمیل تاریخ جوناراج کہ بفوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی او را نقال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری ور این است کہ بعد وفات بڈشاہ این مرد "یوسف زلیخائے جامی" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در سنہ ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جوناراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب راجہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ او را انعام کثیر داد۔ جوناراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبانِ سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھرو وید بہ مہاشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد ؛

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر - کہ در زمان سلطان زین العابدین ملّا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتناکر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت مطابق رتناکر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرّا و عبارتش مصفّا۔

تاریخ ملّا نادری - در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید - در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب۔

تاریخ ملّا حسین قاری [۱۱۶۶] - در افواہ مشہور است و کیفیت آں غیر معلوم۔

منتخب التواریخ - حسن بیگ [۱۱۶۷] در عہد [۱۱۶۸] . . تصنیف کردہ است بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی [۱۱۶۹] - خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملّا حسین قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ حسن ابن محمد الخاکی شیرازی ؛

۱۱۶۸ البیاض فے الاصل - لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشمیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنّفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر سنہ ۱۹ ھ مطابق سنہ ۱۶۱۰ء نوشتہ شد - یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبرہ ۲۳ یافت می شود ؛ ۱۱۶۹ یک نسخہ ازیں کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است۔ (کشمیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک[۱۱۷۰]۔ درعہد جہانگیر شاہ مطابق راجہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خود ستائی وتعصّب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[۱۱۷۱]۔ معروف بہ راجہ ترنگ مُصنّف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است۔ احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راجہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروحست لیکن از تعصّب و خود ستائی خالی نیست۔ میر شمس عراقی راستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[۱۱۷۲] از تصنیفات خواجۂ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء - بقول اے۔سی۔سٹوری از عہد مسلماناں درکشمیر مکمل بحث نمودہ است نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے بربونمبرہ ۲۹۷ (۵) و ۲۹۷ (۱) ایٹے نمبرہ ۵۰۹ ۔

۱۱۷۲ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیرالزمان خان کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۱ھ مطابق ۹۰ - ۱۶۸۹ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱ - ۱۶۹۰ پیدا شد۔ خواجہ اعظم شاگرد ملّا عبداللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است۔ درطریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲ - ۱۷۲۱ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲ - ۱۷۷۱ء از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے سٹوری (پرشین لٹریچر حصّہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل باو منسوب کردہ است:-

۱- فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲- فوائد المشائخ در فقر۔

۳- رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴- تجربات الطالبین

(بقیہ برصفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرۂ حضرت اولیا و علماء و فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۷۳]۔ محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزۂ کبروی بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو۔ تا عہد میر داد خان ضمیمۂ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۷۴]۔ مصنّفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپا رام ضمیمۂ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرۂ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامۂ کشمیر۔ راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین[۱] و نوید[۲] و ساحی[۳] و توفیق[۴] و راجح[۵] و حسن[۶] و شایق[۷] ہفت کس انتخاب کردہ بر

{مسلسل} ۵۔ اشجار الخلد

۶۔ ثمرات الاشجار

۷۔ شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اوروپا ایشیا یافت می شوند۔

[۱۱۷۳] بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اوّل ص ۷۵ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سری نگر کشمیر موجود است ؛

[۱۱۷۴] بقول ڈاکٹر صوفی مزبور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری۔ مجددی خانیار سیدواری سرینگر موجود است ؛

نظم کردن تاریخ کشمیر بامور ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود۔ ہمیں که در تصنیف آں شروع کردہ بودند سکھ جیون را چشمان از حدقہ بیروں کشیدند اکنوں از تصنیف ملا توفیق قریب دو ہزار بیت و از طبع زاد ساحی تخمیناً یک نیم ہزار بہ نظر می آید و از تصنیف عبد الوہاب شایق [۱۱۷۵] کہ تذکرۂ اولیا ذمہ او بود۔ قریب شصت ہزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان [۱۱۷۶]۔ میر سعد اللہ شاہ آبادی منظوم کردہ است بہ متابعت خواجہ اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عہد جمعہ خان [۱۱۷۷] ضبط

۱۱۷۵ ایں جز از شاہ نامہ در خاندان میرزا غلام مصطفیٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظہ کنید تذکرہ مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول) ؎

۱۱۷۶ "باغ سلیمان" بہ حساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز ایں کتاب است زیرا کہ ورود جمعہ خاں در کشمیر بحثیت ناظم در ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شدہ است۔ یک خصوصیت قابل ذکر در وجہ تسمیۂ ایں کتاب "بہ سلیمان باغ" ایں است کہ مورخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا کہ ایں سرزمین نزد ایشاں محل ورود سلیمان علیہ السلام است۔ نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانۂ آصفیہ حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخۂ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است ؎

۱۱۷۷ جمعہ خاں ہوتک زئی یکے از ناظمان کشمیر در عہد افغانان درّان (۱۷۵۲ء — ۱۸۱۹ء) بود۔ بقول مفتی عزیز الدین مصنف "احسن التواریخ" جمعہ خاں بتاریخ ۲۷ ماہ شعبان المعظم سنہ ۱۲۰۲ھ (۱۷۸۷ء) کابل را بہ عزم پکھلی الوداع نمودہ در ماہ رمضان داخل کشمیر گشت جمعہ خاں مسلسل چہار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود۔ بالآخر در ۱۲۰۳ھ بعارضۂ اسہال در گذشت۔ اولاً در احاطہ سید قمر الدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعدہ نعشش را بہ قندھار بردند ؎

کردہ است۔ اہل ملل را مرغوب نیست۔

لُبّ التواریخ[۱۱۷۸] ۔ ملا بہاؤالدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[۱۱۷۹] احوالِ راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است۔

تحقیقات امیری۔ خواجہ امیرالدین پکھلیوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است۔

منتخب التواریخ[۱۱۸۰] ۔ منشی نراین کول تا عہد عالمگیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است۔

مجموعۂ تواریخ[۱۱۸۱] ۔ مصنّف آں بیربل پنڈت کاچرو۔ احوال راجہ ہا و

۱۱۷۸ یک نسخۂ ازاں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

۱۱۷۹ یعنی ۱۸۴۵ء (۱۲۶۱ھ)؛

۱۱۸۰ در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش ایں است:۔

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خاں نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سمسکرت کہ راجہ ترنگ می گویند بایں ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مؤرخانِ دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کنند۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسیٔ خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگاں ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

۱۱۸۱ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانہ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است؛

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔
ودر بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابوالفضل را مات نمودہ است لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سراہی درج کردہ است ہمگی اہل ہنود را مفید و مرغوب۔

گلزار کشمیر[۱۱۸۲] تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است

خلاصۃ التواریخ[۱۱۸۳] ۔میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخہ را زہ نر نگینی

۱۱۸۲ در ۱۸۶۹ء و ۱۸۷۰ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا ۱۸۷۰ء و در اختتام ۱۸۶۹ء و ۱۸۷۰ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔اے سٹوری ص ۶۸۶)

۱۱۸۳ یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگر از آں در کتابخانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوطہ ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔مطابق روایت صاحب "کشیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین دفایع نویس از ابتدا تا ۱۲۷۷ھ مطابق ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر درین درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۰۔حجم "۵×"۸ سطور ۱۳۔ہر سطر سہ انچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع ۱۲۷۷ھ درج است۔میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

۱۱۸۴ مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است و بحیثیت مجموعی با این تفصیل ۶۰۴ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔جزو ثانی ۴۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات و جیز التواریخ در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

راسرز ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنای روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

دجیز التواریخ ۱۱۸۴ ۔ ملّا عبدالنبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرہ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر ۔ پنڈت دیا رام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبان انگریزی

ناردرن باریا ۱۱۸۵ مسٹر درو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ انس صاحب ۱۱۸۶ ۔ مسٹر انس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مُراد از ناردرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب FREDERIC- DREW است۔ کتاب مزبور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورد سٹینفورڈ EDWARD- STANFORD در لندن مطبوع گردیدہ است ؛

۱۱۸۶ مُراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است۔ در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ در چاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است۔ شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شاں با الفاظ سلوک می کنند۔ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است ؛

گلدستۂ کشمیر[۱۱۸۷] - پنڈت ہرگوپال بزبان اُردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصب و جانب داری مختصر گفتہ است۔ اہل ملل آں را پسند نمی کنند۔ غیر ازیں حالات حکام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ التواریخ[۱۱۸۸] و جام جہاں نما وغیرہ مشروح و مبسوط است۔

سنۂ کشمیر[۳]

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہ ہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۱۸۹] مروّج بود۔ وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید۔ سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسماء شہور در ملک

۱۱۸۷ در مطبع فارسی آریہ - لاہور ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؎

۱۱۸۸ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؎

۱۱۸۹ سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تا حال نہ صرف مابین۔ برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹاین)

پروفیسر بوہلر از حوالۂ "الھند" ج - دوم - ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ - ۳۰۷۵ ق - م - شد۔

بقول سٹائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را باین سنہ منضبط دارند۔ در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود۔ ازیں سنہ تا حال (۱۹۵۲ء) ۲۶ - ۵۰ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۲۷ - ۵۰ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸) ؎

مشهور نه شد پس سلطان شمس الدین در عهد خود سنهٔ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آن از جلوس پنجن شاه سنه ۷۲۵ھ ابداع فرمود و اسمای شهور به زبان کشمیری موافق سنهٔ یزدجردی[۱۱۹۰] معمول داشت چنانچه ماه حمل - وهک - ماه ثور، جیٹھ - ماه جوزا، ہار - ماه سرطان، شراون - ماه اسد، بادریت - ماه سنبله آشت - ماه میزان، کارتک - ماه عقرب، مونجهر - ماه قوس، پوه - ماه جدی، ماگ - ماه دلو، پهاگن - ماه حوت، چهتر -

و نوروز این سنه در ضمن ماه حمل بروز چیت سودی سوم مقرر ساخت و آن روز را سونت[۱۱۹۱] نام نهاد که مردمان کشمیر مراسم آن روز مثل عیدین بجا می آوردند - ماه قمری کشمیریان را با ماه قمری هندیان همگی سیزده روز مسابقت دارد و با ماه شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماه شمسی هندیان هرگاه هار می باشد اهل کشمیر آن را شراون می گویند -

باید دانست که ایام های سال شمسی سه صد[۱۱۹۲] و شصت و پنج روز و سـ . یزده

[۱۱۹۰] سنهٔ یزدجردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد - مبدأ این تاریخ از اول پادشاهی یزدجر. ـت تعداد ایام سال یزدجردیان برابر سال رومیان است. لاکن هر ماه را سی روز گیرند - پنج روز ـد در آخر اسفندار زیاده کنند و آن روز را "خمسه مسترقه" گویند (حاشیه اکبرنامه جلد دو. ص ص - ۵، ۱۱ ؛)

[۱۱۹۱] "سونت" بضم سین و سکون بقیه حروف و نون غنه در کشمیری "بهار" را گویند ؛

[۱۱۹۲] یک گهڑی مساوی ۲۴ دقیقهٔ انگلیسی (منٹ) یا ½۲ گهڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد ازین قرار یک سال شمسی به حسابیکه حسن نوشته است عبارت از سه صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقه باشد و این خلاف آنست که مولوی محمد صادق علی در حاشیه اکبرنامه جلد دوم ص ۱۱ نوشته است. نزد وے یک سال شمسی عبارت از سه صد و شصت و پنج . ..ز و ربع روز باشد ؛

ونیم گھڑی معمول است۔ وایام ہای سال قمری سہ صد و پنجاہ و چہار یوم و بیست و دو گھڑی[۹۳] معروف و بریں صورت، سال قمری را از کردہ سال شمسی یازدہ روز شش گھڑی کم و زاید می شود۔ چنانچہ در ایام ہای سہ سال غالباً یک ماہ اضافہ می گردد و آن ماہ را ماہ لَود نام نہادہ اند۔ سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزیِ زراعت سال قمری را باسال شمسی تعدّل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد کہ عرصۂ دو سال و نُہ ماہ گذشتہ ماہ لَود باسم ہمان ماہ نہم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماہ بہ یک نام و نسخ نمایند۔ مطابق فرمان او سنۂ کشمیری در حساب و کتاب و نوشتن و خواند و عرس، اولیا وغیرہ در ملک رواج کلی یافت۔ لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقۂ خود در سنۂ مذکورہ ہمگی آحاد می نوشتند و آت ساقط می کردند۔ چنانچہ نظیر آں بر بعضے لوح مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیراکہ بر ستون بت خانۂ کوہ سلیمان سال پنجاہ و چار نوشتہ است۔ حالانکہ تا آں وقت یک صد و پنجاہ و چہار سال از سنۂ کشمیری گذشتہ بود۔ یک صد ساقط کردہ ہمگی پنجاہ و چہار نوشتہ اند و حینے کہ زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہان چغتہ افتاد آں ہا سنۂ کشمیری نسخ کردہ سنۂ ہجری و سنۂ جلوس خود مروّج کردند۔ امّا اسماء شہور عربی در السنۂ عوام مشتہر نہ گشت۔ تاحال زمیندارانِ ایں جا اسماء شہور بہ زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عہد سنگان لاہور باز سنۂ بکرمی دریں ملک رواج یافت حالا حساب ہندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست کہ ماہ لَود ساقط کردہ حساب خود برابر می دارند۔ لہٰذا در سال سوم بابت ماہ لَود فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میلہ ہائی آستانہ جات کہ بہ حساب کشمیری

---

[۹۳] امّا نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سہ صد و پنجاہ روز و بست دو گھڑی باشد۔

مقرر اند بسبب عدم اسقاط ماہ لُود اختلاف سخت واقع می شود کہ منجر بہ خصومت می گردد۔ بنا برآں بابا آیت اللہ سلمہ کہ منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدۂ اصلی سنہ کشمیری استخراج کردہ است کہ ہرگاہ در تاریخ اصلی فتور انتد بر تاریخ ہندیاں عمل سازند بوجہے فرق نخواہد شد۔ چنانچہ نامہ نگار عرصۂ سی سال امتحان ایں قاعدہ نمود گاہے منحرف شد۔ بعضے مردم جہول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند۔

میلہ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوہ	مگرگٹہ پچ[۱۹۴]	میلۂ عرس حضرت ہردی ریشی	غرہ پوہ	کانک زونہ پچ
میلہ بابا نصیب الدین غازی	۱۴ ہار	جیٹھ گٹ پچ اول	میلۂ عرس زین الدین ریشی	۱۲ وہک	چھتر زونہ پچ چہاردہم
میلۂ بابا حنیف الدین در بیگام	ہفتم وہک	چھتر زونہ پچ نہم	میلۂ میر بابا حیدر تولہ مُولہ	۸ بادرپت	ساون زونہ پچ دہم
میلۂ نتوگ بابا صاحب پانپور	۲۱ پوہ	مگرگٹ پچ ہشتم	میلۂ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ وہک	چھتر زونہ پچ پنجم
میلۂ عرس بٹ مالو صاحب	۲۴ جیٹھ	بساکھ گٹ پچ یازدہم	میلۂ عرس شیخ بہاؤ الدین گنج بخش	۳ جیٹھ	چیت سُودی پنجم

[۱۹۴] گٹ پچھ (گٹ درکشمیری بمعنی تاریکی و پچھ بمعنی پانزدہ روز) کہ بہ ہندی اور اکشن پچھ و ودی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدہم تا سی ام یا بست ونہم ہر ماہ قمری ہندی باشد کہ ایام تاریکی است و مقابل او زونہ پچ (زونہ درکشمیری بمعنی مہتاب و پچ مثل سابق) یا شکل پچھ باشدی است کہ از تاریخ اوّل ماہ ہندی تا تاریخ چہاردہم باشد۔

خانہ ہای کشمیر

درسالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب ہا[۱۱۹۵] تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ و خشت برافراشتند و بہ حادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ و خشت برافراختند تاکہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروّج است وطاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر است[۱۱۹۶] و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شہر بام خانہا را اول تختہ نشانیدہ بالای آں نوز فرش گستردہ خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقۂ سفلی چہار پا و در طبقۂ اوسط بود و باش خود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آں ہا از اننت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت بار برداری وغیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و اُلر وغیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازآں جملہ :۔

قسم اوّل۔ لَہ ناو[۱۱۹۷]۔ کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ وعرض چہار پنج

۱۱۹۵ بنائے خانہ ہا از چوب درعہد جہانگیر نیز در رواج بود (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص۔ ۸۲ ؛

۱۱۹۷ دریں ایام "ہاؤس بوٹ" (کشتیٔ خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

درعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آن حکّام وسلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان چہل و پنجاہ کس نشستہ بہ مجدا فہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بیست درعہ تاسی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں بنگلۂ[۱۱۹۸] مربع گنبددار مثل گنبد جنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و درضمن آں تا نوک دوم ملّاحان نشستہ در آب می دوانند از کردۂ قسم اوّل بزودی می شتابد۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین و حکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بیست درعہ تاسی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و بار برداری[۱۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

مسلسل) "لرہ ناؤ" (لرہ بمعنی خانہ و ناؤ بمعنی کشتی) است۔ بانیٔ دے مسٹر کین راڈ انگلیسی است (کشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنّفہ بو۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو۔ چاپ سیل لی بروس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ ص ۱۰۸) ؛

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بکشمیر رسید از ملاحظہ کردن کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ درچند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایام ہم تجارت کشمیر منحصر بکشتی ہا بود۔

۱۱۹۸ بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک" ؛

۱۱۹۹ ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۸۷) تخمینۂ بار برداریٔ ڈونگہ قریب ۲۰۰ من ہندی کردہ است ؛

خاص برای نشست گاه خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تخته بند کرده برای اسباب می گذارند و خدمت گاران برآں می نشینند و از یک سمت آں متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملاحان نشسته کشتی را به مجدافها متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد که از بوریاها پوشیده می دارند و ملاحان درمیان آں همیشه بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چهارم۔ شکاری و آں به ترتیب و تقطیع ڈونگه همی باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیره بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقه بوضع ڈونگه سوای صندوق و مطبخ می باشد و درضمن آں پنج شش کس و دو سه نفر هانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازاں می باشد همگی دو سه کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بهتری که همگی برای بار برداری هیمه و شالی وغیره اشیا می باشد و آں سه گونه است کلان۔ اوسط۔ خورد۔ امّا بهتری کلان طول آں از چهل درعه تا پنجاه درعه و عرض آں پنج شش درعه نوک های آن کشاده که از یک جانب کشتی سلامی دار است و درزیر آں دو سه حجره که هانجیاں[۱۲۰۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرّا می گذارند۔ و درمیان آن از یک نیم هزار من تا دو نیم هزار من پخته بار همی کشند۔

[۱۲۰۰] هانجیاں جمع هانجی بمعنی ملاح و کشتی بان۔ در کشمیری ایں لفظ "هانز" به نون غنه تلفظ می شود۔ ایں قوم نسب نامهٔ خود را بحضرت نوح علیه السلام می رسانند۔ و کشتی ها که در و سکونت می کنند به "ارک" (کشتیٔ نوح) نسبت می کنند۔ (کشمیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۷)۔ شماره کسانیکه در کشمیر در کشتی ها بود و باش می کنند به سی و دو هزار نفر تخمینه کرده اند ؎

بہتری درجۂ اوسط نیز ہمیں وضع می باشد۔ امّا از یک ہزار من تا یک نیم ہزار من بار می تواند برداشت۔ بہتری خورد نیز بدین نوع می باشد۔ امّا از دو صد من تا یک ہزار من بار بردارد کہ آں فرہ واری می گویند۔ و درمیان این کشتی ہا ہانجیاں ہمیشہ سکونت می دارند۔

قسم ہفتم۔ کھچو۔ کہ ہمگی بابت بار برداری است طول آن از ہشت درعہ تا دہ درعہ و عرض تا دو درعہ از بام و صندوق ہا معترا از شصت من تا یک صد و پنجاہ من بار می تواند برداشت۔

قسم ہشتم۔ کمہ ناؤ کہ بسیار خورد می باشد تا بیست من بار می تواند برداشت۔ برای شکار ماہیاں و برداشتن سنگار ہا و غیرہ بکار می آید و آں را کم ناؤ ہم می گویند۔

قسم نہم۔ ڈنگہ ناؤ خورد تر درمیان آں دو کس می نشینند۔ و برای فروختن ترکاری ہا و میوہ جات وغیرہ ہانجیان میر بحری را بکار می باشد۔

قسم دہم۔ بندوق شکاری کہ درمیان آں ہمگی دو کس می نشینند و نوک ہای آں نازک است کہ بر جبہۂ نوک آں ہمگی جای گذاشتن بندوق می باشد و درمیان آں شکار مرغانِ آبی ہمی کشند کہ بیک ضرب بندوق دہ بیست مرغ شکار می کشند۔ آں بندوق کلاں می باشد فقط۔

قلعہ جات کشمیر

در خطۂ دلپذیر راجہ و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصار متین بسیار استوار کردہ بودند بہ تطاول زمانہ ہمہ معدوم شدند۔ از آں جملہ بنیاد بعضے حصن پیشین کہ تا حال موجود است ایراد کردہ شد۔

قلعہ سبیر۔ در ۶۵۵ھ گاگوت راجہ اشوک شہر سبیر[۱۲۰۱] در پرگنہ کھاور پارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعہ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود۔ اکنون شہر و قلعہ معدوم۔

قلعہ آہنین پرسپور۔ راجہ للتادت[۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بُود۔ قلعہ آہنین استوار نمود۔ اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند۔

قلعہ ناگام۔ از تعمیرات راجہ بالادت۔

قلعہ ہرش۔ از تعمیرات چیت جیاپیڈ[۱۲۰۳]۔

قلعہ ہانجک۔ از تعمیرات . . . . . .[۱۲۰۴]؟

قلعہ گگنہ گیر۔ از تعمیرات گگنہ چندر در پرگنہ لار در ۵۵۰[۱۲۰۵] ہجری۔

قلعہ سلر۔ بلاد چندر پسر رکھلہ چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ در ۶۲۰[۱۲۰۶] ہجری۔

قلعہ سوپور۔ از تعمیرات ریچی پیک بُود۔ عطا محمد خان تجدید آں نمود۔ در ۱۲۰۳[۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد۔

قلعہ ناگرنگر۔ اکبر پادشاہ در ۹۹۶[۱۲۰۸] شہر ناگرنگر باسواق و دکاکین و کوٹھی ہای[۱۲۰۹] رنگین و دولت خانۂ خاص زیر دامنۂ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ھ بنائے شہر سبیر از "راجہ ترنگنی" محقق نہ شد ؂

۱۲۰۲ھ (۷۵۳ — ۷۲۵ء) ؂ ۱۲۰۳ھ (۷۸۲ — ۷۵۱ء) ؂

۱۲۰۴ھ البیاض فی الاصل ؂ ۱۲۰۵ھ ۱۱۵۵ء ؂ ۱۲۰۶ھ ۱۲۲۳ء ؂

۱۲۰۷ھ ۱۸۸۵ء ؂ ۱۲۰۸ھ ۱۵۸۷ء ؂

۱۲۰۹ھ کوٹھی ہا جمع کوٹھی ہندی بمعنی "کوشک عالی شان" ؂

آں قلعہ شہرپناہ موسوم بہ قلعہ ناگرنگر تا دہ سال نرصبیص نمود ایں ابیات بر سنگ دروازہ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ۔

بنائے قلعہ ناگرنگر شد	بہ حکم پادشاہ دادگستر
سرِ شاہان عالم شاہ اکبر	تعالےٰ شانہ، اللہ اکبر
شہنشاہے کہ در عالم مثالش	نبود است و نخواہد بود دیگر
کروڑ و نہ لک از مخزن فرستاد	دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نکردہ، ہیچ کس بیکار اینجا	تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از ظہورِ پادشاہی	ہزار و شش ز تاریخ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعہ ناگرنگر بہ عون اللہ	بہ حکمِ حضرتِ ظلِ اللہ اکبر شاہ
بسعیِ خواجہ محمد حسین[۱۲۱۰] گشت تمام	حقیر بندہ از بندہا ی اکبر شاہ
بقایِ دولتِ ایں شاہ تا ابد بادا	بحقِ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه

۱۲۱۰ کہیں، برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خان پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہر دو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمان طلب بہ حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ، ابوالفتح برادر زادہ خانخاناں را بہ کابل برائے کمک غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ با نفاق مومی الیہ لعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسید، در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بمنصب ہزاری ممتاز گردید۔

سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادہ او (کہ در زبانی اوڈیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند وبست صوبہ مزبور روانہ فرمود۔ سال ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت و او اخر ہمیں سال مطابق (بقیہ برصفحہ آیندہ)

مهاراجه گلاب سنگه ترمیم آن شروع کرده بود. امّا چنان که بعد ـــ چهار سال فرو ریخت ـ

قلعهٔ شیر گڑھ ـ امیر خاں جوان شیر در سنه ۱۱۸۴ھ [۱۲۱۱ھ] آباد نمود ـ مهاراجه گلاب سنگه و رنبیر سنگه در تعمیرات آن بسیار ترقی فرمود ـ اکنون دار السلطنت کشمیر دراں جاست ـ رنبیر سنگه آن را نرسنگه گڑھ [۱۲۱۲ھ] نام نهاد ـ

گڈھی کٹھائی ـ در سنه ۱۱۴۵ [۱۲۱۳ھ] امیر جوان شیر تخصیص نمود ـ

گڈھی بیروه ـ در سنه ۱۱۷۸ [۱۲۱۴ھ] لعل محمد خاں [۱۲۱۵ھ] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت ـ

گڈھی بیروه ـ عبد الله خان استوار نمود در سنه ۱۳۰۲ [۱۲۱۶ھ] به حادثه زلزله فرو ریخت ـ

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست ـ فرزندے از و نماند ـ پادشاه در جهانگیر نامه می نویسد که کوسه بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲) ؛

۱۲۱۱ھ ۱۷۷۰ء ـ همچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونه لانک (سونه در کشمیری زر و لانک جزیره) در کولاب ڈل از یادگارهایں امیر خاں است (چهار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

۱۲۱۲ھ ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۱، ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگه گڑھ بمهاراجه هری سنگه موجود غلطی کرده است ؛

۱۲۱۳ھ ۱۷۳۲ء ـ سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سهو کاتب است زیرا که دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیه بود و امیر جوان شیر از صوبیداران عهد افاغنه دراں است که مدّت حکومت شاں در کشمیر از سنه ۱۱۶۶ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب این است که تعمیر "گڈھی کٹھائی" در وقتے مابین ۱۱۸۲ھ تا ۱۱۹۰ھ (که مدت حکومت امیر خاں است در کشمیر) واقع شد ؛ ۱۲۱۴ھ ۱۷۶۴ء ؛ ۱۲۱۵ھ لعل محمد خاں خٹک ؛ ۱۲۱۶ھ ۱۸۸۴ء ؛

گڈھی شیوہ پورہ۔ منصور خاں در ایّام بغاوت خود آباد ساخت۔

قلعہ کوہ ماران۔ در سنہ ۱۲۲۷[۱۲۱۷ھ] عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت مستعارہ شیخ امام دین افواج گلاب سنگھ درمیان آں متحصن گشت بنا براں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود۔

قلعہ بارہ مولہ۔ سردار عطا محمد خان در ایّام بغاوت آباد نمود بحادثۂ زلزلۂ سنہ ۱۳۰۳[۱۲۱۸ھ] فرو ریخت۔

گڈھی اوڑی۔ سردار ہری سنگھ در سنہ ۱۲۳۷[۱۲۱۹ھ] تعمیر آباد ساخت۔

قلعہ مظفر آباد۔ مظفر خاں بمبہ آباد کردہ است۔

بت خانہ ہائی کشمیر

در زمان باستان راجہ ہائی دوران بت خانہ ہائی فراواں درمیان ایں گلستاں آباد کردہ بودند۔ ازاں جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ۔ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت۔ میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود۔ من جملۂ آں ہا فی زماننا علامات و امارات بعضے نمایش کردہ عبرت افزا است کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود۔

مارتانڈ سے شور۔ راجہ رام دیو در سنہ ۹۵[۱۲۲۰ھ] کلجوگ بر کریوۂ مٹن آباد کردہ بود

۱۲۱۷ھ ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ھ ۲۹۴۶ — ۳۰۰۵ ق۔م۔ ڈاکٹر سٹائن نسبت ایں بت کدہ چنیں نوشتہ است:۔

"تقریباً یک میل جنوب" بامزو" ما بہ پرستش گاہ بزرگ مارتنڈ کہ از زمانۂ قدیم تا امروز متبرک بہ شمار می رسیم۔ ایں بت خانہ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزاست۔ میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بُت کدہ
بایں عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ
است چنانچہ مطلقاً ملاط در وے نیست بے رخ و سا روخ سنگ را بالای ہم دگر

(مسلسل) بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصہ بہلا و کملا منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود ایں ہر دو را بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔ مارتنڈ در حصۂ جنوبی کشمیر۔ ضلعۂ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔ شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیرش بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔ کلہن دریں الفاظ او را ستودہ است:۔

"عجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ وسیع۔ درمیان احاطۂ بزرگ۔"

آثار و بقایائے ایں معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد لیکن تاہم یک نمونۂ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازیں معلوم تواں کرد کہ راجۂ کیلاش در وفات یافتن زیر دیوارہائے ایں معبد شادمانی محسوس کردہ است (۱۰۰۸ء) ہمچنیں پسر وے ہرش او را تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للتادتیہ در عہد خود نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج او را بازمرمت فرمود۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ درز کہ کاغذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز کہ عقل برآوردن و بر عمارت برآوردن البتہ امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع کہ ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف درون ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلہ مرصع نہادہ و بر بالای آں بغلچہا ماندہ۔ اکثر ستون و بغلچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازہ دار دراں جا نصب

(مسلسل)

"نام قصبہ مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنہ مٹن زندہ است۔ جنرل کننگھم ...را مارتنڈیش گفتہ است۔ ابو الفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدہ مٹن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانان کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد۔" این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۶۷ تا ۱۶۸۔

پنڈت آر. سی. کاک در قدامت بت کدہ مزبور چنیں می گوید:۔

"بنا بر مشکوکیت کلہن در ذکر مارتنڈی شور تاریخ منسوب بہ وے غیر یقینی شدہ است۔ اغلب ایں است چنانکہ از طرز تعمیرش ہویدا است۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتادتیہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (این شنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجۂ رانا دیتہ نہادہ شد لیکن تکمیل احاطہ اش از دست للتادتیہ شد۔

(حاشیہ این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۶۷)

کردہ و درون و برون طاق ستون ہا گذاشتہ وچہل گز و پنجاہ گز بلندی آں بغلچہ ومقرنس یک پارہ بر بالای آں چہار ستون سنگ یک پارہ گذاشتہ۔ این کہ پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشتہ باشد بہ یک سنگ باید و سنگ پوشیدہ شدہ۔ ایوانی را طول بیست گز و عرض ہفت ہشت گز و سرایوان کہ سنگ یک پارہ است مقرنسہا ومنبطہا و شرفہ وسگ دنداں وپس پوشہا و پیش پوشہا ہمہ متفرق بہ نقوش و تصاویر کہ بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ہا بر ہیئات خندہ وگریہ ساختہ اند کہ کس حیران ماند و درمیانہ کرسی عالی از سنگ تراشیدہ و بالای آں گنبدے بہ تمام از سنگ چنانچہ در شرح او تقریر بہ عاجز و بیان او قاصر است در عالم این چنیں عمارتے دیدہ وشنیدہ نہ شدہ چہ جای صد و پنجاہ بت خانہ دیگر کہ در ملک موجود است فقط۔

راجہ للتادت در ایام راجگی خود آں بت کدہ را مبلغات کثیر صرف کردہ مرمت نمود و بہ طلا تلمع فرمود۔ سلطان سکندر[۱۲۲۱] در انہدام آں یک سال کارخانہ جاری ساخت و دیوارہای آں فرو ریخت۔ امّا در انہدام اصل بت خانۂ درون عاجز آمد۔ عاقبت جوف آں از ہیزم پر ساختہ آتش افروختند و تصاویر آں درہم برہم کردند۔ نامہ نگار آں عبرت خانہ معاینہ کردہ بر بعضے ستون ہا تلمیع طلا ہنوز اثر می داد۔

وزیبہ الیشری[۱۲۲۲]۔ راجہ وزیانند[۱۲۲۳] در اوایل کلجوگ سنہ ۳۴ تعمیر آں کردہ

۱۲۲۱ھ (۱۳۸۹ — ۱۴۱۳ء) ؛

۱۲۲۲ھ مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی۔ وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند۔ قصبۂ وج بردر (بیجبارہ) کہ تاحال در کشمیر جنوبی بر فاصلۂ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیبہ الیشری برنام ہمیں بت کدہ آباد است۔ مسٹر سٹاین (این شینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ص ۱۶۳، ۱۶۴) در

(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بُود سه صد ذرع ارتفاع داشت درجوف گنبد آں گاوے بہ طلسم معلّق ایستادہ بُود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بُودند دہ لک اشرفی در تلمع قبہ آں صرف شدہ بُود۔ اہل ہنود آں بت کدہ را نہایت متبرک می دانستند۔ راجہ دنتی درما در عہد خود[۱۲۲۳-۲۴] آں را مرمت نمود۔ سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ شدہ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں شعلہ ہا برخاست ہنود آں را حمل بہ کرامات معبودان خود می کردند تاکہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ برآں منقوش بُود۔ (بسم اللہ منتری نہ نشنت وزیہ البشری)[۱۲۲۵] یعنی بسم اللہ افسونے است کہ ویران می کند وزیہ البشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مسلسل) توصیف وے چنیں می نویسد:-

"قدیم قصبۂ کہ ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وجے ایشور یا برج بردر موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے "چکردھرا" واقع بود نامش از بنیا ئش گاہ قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ ایں معبودہ تا ایں وقت در وِج برور پرستیدہ می شود معلوم می شود کہ ایں مقام از عرصۂ قدیم درکشمیر مرجعٔ عوام ہنود بود۔ ہمچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب اول ص ۳۸ مترجمہ سٹاین) رفتہ است۔ روا بیتے کہ تعلق اشوک بایں معبودہ ظاہر کند۔ یک ثبوتِ پختۂ قدامت ایں است۔ اکثر مؤرخان کشمیر قدیم ذکر ایں معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ھ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹاین ؛

۱۲۲۴ھ (۸۸۳ ـــ ۸۵۵/۶ع) ؛

۱۲۲۵ھ بقول سٹاین (حاشیۂ ریمن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ ایں بود:- "لیکادہ نشے ششم ویرششم سِکیندہ مہابل بسم اللہ یت (بقیہ برصفحہ آیندہ)

نیابتش کده خانقاهے بنا نمود که آں را وجاشر خانقاه می گفتند۔ مهاراجه گلاب سنگه خانقاه ویران کرده بت خانه خود برلب دریا آباد ساخت۔

زیشٹی شور[۱۲۲۶]۔ برقلهٔ کوه سلیمان راجه سندیمان در سنه ۴۸۰ ک آباد کرده است و در سنه ۲۶۷۴ ک راجه گوپادت ترمیم آں کرده بود و در سنه ۱۵ ب بار دوم راجه

(مسلسل) منتوین نه مشنت وَجے شِرَاُہُ"
یعنی در قرن یازدهم سکندر اعظم "وجے شراه" را تباه خواهد کرد۔ ظاهراً قابل اعتماد نیست۔ مزید براں ڈاکٹر سٹاین در صداقت ایں کتبه که بعد از واقعهٔ انهدام رود اد محل شک قرار داده است بقول او موجد ایں عبارت غالباً یکے از قبیلهٔ "باچه بٹ" (عالم سنسکرت) بوده است :

۱۲۲۶ مُراد از جیشٹهیشور است یکے از اسماء شوجی معبوده اہل ہنود است۔ سٹاین (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹)۔ ایں بُت خانه تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بُت خانه مابین محققانِ آثار قدیمه موضوع بحث و مباحثه است۔ جنرل کننگهم و لفٹنٹ کول اورا به زمانهٔ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کرده اند۔ لیکن قول ایشاں بنابریں مقبول نیست که تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے که دریں ضمن دارد است محل شک و شبه است۔

فرگوسن (صفحه ۲۲۵ جلد ا) مندر زیشٹی شور را از زمانهٔ جهانگیر ثابت کرده است دریں ضمن بیانش همیں طور است :۔ "بت خانه که ما می بینیم تعمیرش بدست یک هندوے گمنام به اعزاز شیوجی در شاهِ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عهدِ جهانگیر پادشاه شروع کرده شده بود۔ در سنه ۱۰۲۹ ھ چنانکه بر یکے از دیوار ہے کنده می بینیم تعمیر مزید ے متروک شد۔ سنه ۱۰۶۹ ھ اول سال تخت نشینیٔ اورنگ زیب است۔ از هماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانه ناتکمیل ماند۔ امروز ایں بت خانه یکے از آثار هائے بسیار قدیم در کشمیر بشمار می رود۔

جوبٹ کارٹو که در سنه ۱۹۰۶ تاریخ خود "هسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیه بر صفحه آینده)

للنادت مرمت آں نمود - چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود بنا براں سلطان سکندر در انهدام آں تردد نمود - لیکن بحادثۂ زلزله سنگ مدار سقف آں شکسته شد - سلطان زین العابدین در ۸۷۴ھ[۱۲۲۶] چهار ستون سنگین دقابۂ سقف آں استوار نمود - چنانچه بر یک ستون دو سطر منقوش است - سطر اوّل - ایں سطور برداشت خواجه اکم بن مرجان سال پنجاه و چهار کشمیری سطر دوم - معمار ایں ستون راجی هشتی زرگر پنجاه و چهار - و نیز بر دیوار شمالی بر نردبان سنگین آن منقوش بود (دریں وقت یوذاسپ نام جوانے از مصر آمده دعوای پیغمبرزادگی می کند - سال پنجاه و چهار[۱۲۲۸]) و در حکومت گلاب سنگھ

(مسٹس) را شائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یهود شمار کرده است - اقتباس ذیل مؤید ایں رائے است :-

دریں جا موسٰی نام عام است - از آثار قدیمه که تا اکنوں دریں سرزمین دستیاب شده اند تائید ایں نظریه می شود که کشمیریاں از قوم اسرائیل تعلق دارند - نفے اشل اثریکه بر کوه بلند هست تا ایں روز به نام "تخت سلیمان" خوانده می شود -

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر که با اورنگ زیب به کشمیر آمده بود بت خانه مذکور را از عمارات قدیمه "بر تخت سلیمان" گفته است - کلهن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرعه ۳۴۱) بتخانه مذکور حتماً از تعمیر گوپادت قرار داده است - در زمان ابوالفضل نیز همیں روایت مابین سکان کشمیر متداول بود - (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) : ۱۲۲۷ھ ۶۱۴۶۹ :

۱۲۲۸ھ اغلب است که یوذآسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذآسپ" بود - چوں در املاد فارسی حرف یاد با حرف باد بآسانی مختلط می گردد ، در محاورۂ عوام از غلطی "یوذآسپ" شد -

ابن ندیم (در فهرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید :-

" نزد محققین دریں امر هیچ شکے نیست که اهل عرب "بده" را "بوذاسف" می گویند."

مسعودی (در مروج الذهب ج ۴ ، ص ۴۹ چاپ پیرس) می نگارد :- (بقیه بر صفحه دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آں را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

بیجی شور[۱۲۲۹]۔ راجہ بجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ ک در بیج بارہ بکمال رفعت و متانت آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوٹی شور[۱۲۳۰]۔ ندر آدت در موضع ۔۔۔[۱۲۳۱]؟ آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازهٔ نوبہار (بت کدهٔ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشته بود:۔ "قول بوذآسف است کہ در ہائے بادشاہان محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال"۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت:۔

"ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج در ہائے شہان نیست"۔

مولانا سید سلیمان ندوی ("عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈیمی الہ آباد ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد:۔

دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسی قدیم بجائے دال ذال می نوشتندے۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفیسور زخاؤ حرف "سف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است"۔

و آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "یوذ آسپ" نام از مصر آمدہ دعویٰ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق نگشته است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) یوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بدشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس این است کہ "یوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بشمار می رفت و بسیارے از دہار لمئے و معبد ہائے) ایں دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین این ہر دو چیزے دیگر مؤید ایں خیال است۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ اسلام بودند ظاہراً ضعیف است ؛

[۱۲۲۹] سنہ ۱۲۲۹ھ ہمان "ذیبہ ایشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی بکور نوشته است۔

[۱۲۳۰] سنہ ۱۲۳۰ھ مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزد بت خانہ نندی کھیشنز زیر دامن کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہ ہائے کشمیر است (ربن شٹائن جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱) ؛

[۱۲۳۱] ۱۲۳۱ھ کذا فی الاصل محل نقوش در حاشیہ ؛

ایشی شور - راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود۔

بھیما دیوی - در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود۔

میبگہ مٹ - از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع بارسو پرگنہ اولر ستہ بکرمی

دہاشری - از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر مسمار کردہ از مصالح آں بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سدہ بادہ شری - از عمارات راجہ پرورسین در صحن ہیر حاجی محمد۔ مدفن سلطان قطب الدین است۔

کالی شری - از تعمیرات پرورسین بود سلطان قطب الدین[۱۲۳۴] ویران کردہ از سنگہای آں بنیاد خانقاہ معلٰے ترصیص نمود۔

لوکی شری - از تعمیرات پرورسین است درضمن آں حرم ہای سلطان سکندر مدفون شدہ - اکنوں بہ گنبد بڈہ شاہ مشہور است - و در احاطۂ آں مزار سلاطین کشمیر حیرت افزا است۔

پرورشور - از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبر شاہ بہ مقام پوکرہ بل[۱۲۳۵] درد یادگار بود۔

وشنو شورما - معمورۂ پرورسین بہ مقام درگجن بود۔ سلطان سکندر برہم زد۔

درونس سوامی - آباد کردۂ پرورسین در محلۂ سورہ۔ مدفن ملک ریگی ڈار است۔

۱۲۳۲ه از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ ء ÷ ۱۲۳۳ه پرورسین دوم (۱۳۹ - ۶۷۹ء) ÷

۱۲۳۴ه (۹۸ ـــــ ۱۳۷۳ء) ÷ ۱۲۳۵ه یعنی چکھری بل ÷

بُوتی شور - ۶ـــــــــه کلجوگ[۱۲۳۶] از تعمیرات راجہ جلوک[۱۲۳۷] در موضع وانگت پرگنۂ لار بر چشمۂ نراین ناگ تا حال موجود است - توصل سنگ های آن اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دانۂ سنگ مخلوق است محرر این شنگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بر موقع سنگے افروختہ گذاشت قطرات آنک از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت تحقیق شد کہ تمامی سنگ ها بہ ملاطۂ آنک مضبوط شدہ است سارو خ و پرچ بالکل ندارد ؛ درمیان آن سنگ "بدرہ پیٹ" اعجوبۂ روزگار است متصل آں راجہ نرندر آدت[۱۲۳۸] پنج بت خانۂ خورد آباد کردہ است -

ماہیشور - از تعمیرات راجہ رنادت بر کوہ ماران در ۱۴۱ــــه بکرمی -

ہرتی شور - امرت بر بھا زوجۂ رنادت[۱۲۳۹] در موضع امرت بھون آباد ساخت -

بکرمی شور - از عمارات راجہ بکرمادت[۱۲۴۰] متصل وچار ناگ بود - سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ های آن مسجد و مدرسہ احداث نمود - علامات ہر دو ہنوز موجود ۵۲۱ــــه بکرمی -

بمنی شور - در موضع رٹ سون از تعمیرات بالادت ۵۶۳ــــه بکرمی -

۱۲۳۶ه ہماں بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد ؛

۱۲۳۷ه ۳۱۲ ــــ ۱۳۹۴ ق م ؛

۱۲۳۸ه (۱۹۱ ــــ ۱۷۸ ء) ؛

۱۲۳۹ه پنڈت آنند کول بامزئی بر بھارا بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۱۳ ء ــــ ۲۲ ق م) نوشتہ است - نیز پنڈت مزبور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد - بقول آنند کول حالا این مقام را "وانتا بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۶) ؛

۱۲۴۰ه (۶۳ - ۵۲۱ ء) ؛

دُرلب سوامی - در محلۂ زینہ کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلب درون بود. بُت شکن مسمار ساخت -

نربندری شور - در موضع تاپر - پرتاپ پیڈ[۱۲۴۱] آباد کردہ بود. سلطان سکندر برہم زدہ - زین العابدین[۱۲۴۲] سنگ ہای آن سد نابد کھی تا سوپور صرف نمود - سنہ ۶۳۴ بکرمی -

تر بھون سوامی - از تعمیرات چندرا پیڈ[۱۲۴۳] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف سنہ ۶۸۴ بکرمی -

ناراپیٹ - راجہ نار پیٹ متصل مسجد جامع آباد کردہ بود. سلطان سکندر مسمار کردہ مسجد و مدرسہ پیش روے مسجد جامع آباد ساخت -

سورج مُکھی - از تعمیرات راجہ للتادت[۱۲۴۴] در موضع لتہ پور بُود سلطان سکندر منہدم ساخت -

مُوکتا کیشو - در موضع پرسپور[۱۲۴۵] بر بلندی کریوہ للتادت آباد نمود -

---

۱۲۴۱ھ پرتاپ پیڈ دوم (۶۳۴ء — ۶۸۴ء) - آنند کول بانی این بت خانہ نربند رپر بھا ملکۂ پرتاپ پیڈ نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۳) قریۂ تاپر دوازدہ میل از بارہمولہ جانب سرینگر واقع است ؛ ۱۲۴۲ھ (۴۷ — ۱۴۲۳ء) ؛

۱۲۴۳ھ از ۶۸۴ لغایت ۶۹۳ء - آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل برکنار چپ دریائے جہلم نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

۱۲۴۴ھ از ۶۹۰ء لغایت ۷۳۴ء ؛

۱۲۴۵ھ قریباً پنج میل از تولہ مولہ بطرف مغرب قریۂ پرسپور کہ در زمانۂ قدیم بنام پری ہاسپور معروف بود واقع است. راجہ للتادتیہ بزمانۂ خود شہر پری ہاس پور آباد کردہ دار السلطنت خود ساخت. در حکومت خود بسیارے از بت خانہائے کہ تا اکنوں آثار آنہا از زمین می برآید تعمیر نمود - بقول سٹائین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

[۲۴۶] سی و دو لک و شانزده هزار توله نقره به فرق آن تلمیع ساخت بوده.
پرهاسه کیشو متصل پرسپور للتادتیه تعمیر کرده بود. هشتاد و[۲۴۷] چهار
هزار پل طلای احمر بر قبهٔ آن تلمیع ساخت. تصویر مهاوراه[۲۴۸] هیکلے کلان درست
نموده آن را خفتان طلا در بر کرده بود. و در صحن ستونے از یک لخته سنگ به
طوالت پنجاه و چهار دست. و بروایت بعضے پنجاه و چهار گز. بر فرق آن
صورت گرودجی رسم کرده قایم ساخت و سی صد و بیست و هشت خروار
شالی برنجے را بچهار هزار صورت بودھ[۲۴۹] اوتار مصنوع کرده درمیان بت خانهای
پرسپور موجود داشت.

و غیر ازین اشکال و تصاویر زر و سیم در آن جا بسیار نصب کرده بود
سلطان سکندر هر دو بت خانه مسمار کرده سنگ های آن در سد بندی صرف نمود

(مسلسل) صحیح محل وقوعش تا ۱۸۹۲ء دریافت نه شد. حالا پرگنهٔ پرسپور از نام این شهر
معدوم خبر می دهد. کلهن (راج ترنگنی - ترنگ چهارم مصرعه ۱۹۴) نسبت پرسپور می نویسد
که این شهر در خوبصورتی بر اقامت گاه اندر (خدائے هنود) چشم می زد. معابد تعمیر کردهٔ
للتادیته بعض از دست جانشینانش راجه وجرادتیه و راجه رنتی ورما و راجه شنکر ورما
(از ۸۸۳ء تا ۹۰۲ء) تباه کرده شد. (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

۲۴۶له در راج ترنگنی بیان کلهن این است :-

"و (للتادتیه) در مجسمهٔ مکتاکیشو هشتاد و چهار هزار تولک (توله)
زر داخل نمود." (راج ترنگنی - ترنگ چهارم مصرعه ۲۰۱)

۲۴۷له کلهن از ذکر تعداد خاص خاموشی نموده است (ایضاً مصرعه ۲۰۲)

۲۴۸له وشنو (ایضاً - مصرعه ۱۹۷) - (رب هنود)

۲۴۹له ازین معلوم می شود که در عهد للتادتیه مکتاپیڈ مذهب بدھ در کشمیر اوج کمال بود.

و از بنیاد پری ہا سہ کہ بنو صندوقے برآمدہ بر ورقے از مس نوشتہ یافتند کہ بعد این قدر مدت ہادم این بت کدہ سکندر نام پادشاہے خواہد بود و صورت ہا بدہ اذنار خواہد شکست[۱۲۵] ۔

۱۲۵۔ انتساب انہدام بت خانۂ پرسپور و دیگر سلطان سکندر از روئے شواہد تاریخی محقق نشدہ است ۔ خواجہ محمد اعظم و نارائن کول باتفاق تہدیم بُت خانۂ مزبور بہ سلطان سکندر کردہ اند ۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک حیدر چاڈورہ کہ قریباً یک صد سال پیشتر از ایشان زیستہ است شکستن بت خانۂ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کردہ است چنانچہ می گوید :-

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساختہ نوبت تخریب و شکست بُت خانۂ موضع پرسپور رسید ۔ بت ہا را شکستند و بت خانہ ہا را برباد کردہ بودند کہ طاقچہ از میان دیوار ظاہر شد و دران طاقچہ صندوقچہ چوبین ظاہر گشت ۔ و چون صندوقچہ وا کردند لوحے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری دران صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بُت خانہ از منجمان تحقیق کردہ بود کہ بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و کرامات از عراق آمدہ این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را فروختہ خانقاہ میر سید علی ہمدان بنا کند" ۔ تاریخ کشمیر قلمی ص ۶۵ ش

ڈاکٹر ستائن (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام بت خانۂ پرہاسپور بہ سلطان سکندر و حقیقت این کتبہ شک کردہ است چنانچہ گوید کہ واقعہ انہدام بت خانۂ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ واقع شد حالانکہ مطابق تحریر بایستے کہ انہدام مزبور بعد عرصۂ پانزدہ صد سال بظہور آمدے زیراکہ باتفاق مورخان راجہ للتادتیہ بانیٔ بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بودہ است ۔ بنابرین (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چنتر انما کیشو۔ شبشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہرسہ بُت نحانہ جیا پیڈ[۱۲۵۱] در اندرکوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بُود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِ سوپور استوار فرمود سنہ ۸۳۰ھ۔

اونتیل مندر۔ اجتا پیڈ[۱۲۵۳] در پانپور آباد کردہ بُود۔

شیرہ وامس سوامی۔ در موضع مرہمہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر سرِ چشمہ از تعمیرات راجہ دُرنا سنہ ۲۲۰ کلجگ۔

اونتی سوامی۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی ورما[۱۲۵۴]۔

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اُولر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زیون از ونتی ورما ؟

جادہ براری۔ از تعمیرات شیر ورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بُت نحانہ کُلن۔ از تعمیرات شنکر ورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانۂ مزبور آیا بنا بر زلازل قدریتہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکانِ ایں دیار بہ قبولیت مذہب اسلام سرزد شد بہ ظہور آمد ؛

۱۲۵۱ھ از ۶۷۵ تا ۶۸۲ ؛

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیا پورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیا پیڈ است ؛

۱۲۵۳ھ از ۶۸۳ تا ۶۸۵ ؛

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ تا ۸۸۳ ؛

۱۲۵۵ھ ؟ ۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ لغایت ۹۰۲ ؛

ہر ایشور و بگی شور - از تعمیرات سنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود بہ حادثۂ زلزلۂ سنہ ۱۳۰۲ھ (۱۲۸۷) ہر دو فرو ریخت -

پروہ گستی شور - از تعمیرات پروہ گپت (۱۲۵۸) در محلہ خندان بھون -

۱۲۵۷ھ ۸۸۴ء ؛

۱۲۵۸ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء - سکندہ بھون وِہار حالا "خندہ بھون" محلہ سرینگر است ؛ واقع بر کنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاہ - خندہ بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندہ بھون سنسکرتی ماخوذ است - جزو اول سکندہ بھون اشارہ بہ سکندگپت بانی "وِہار" (بزبانِ سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است - خندہ بھون در ترنگ ہشتم مصرعہ ۲۴۴۲ بحثیت مقامے مذکور است کہ در انجا رانیانِ (بیگمات) راجہ سوسالا وقتیکہ باغیان ملک مقام سوزانیدنِ مُردگان "ماک شِنک سوامن" موجودہ مائی سیمہ را غیر محفوظ ساختند - قیاس است کہ دریں جا در زمانۂ قدیم میدانِ فراخ و وسیع باشد - بوقت موجودہ چنانکہ از خریطہ معلوم می شود بہ شمال مشرق و مشرق بسیارے از زمین خراب و بے آباد افتادہ است - عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلماناں استعمال می شود ہمیں نتیجہ از شری ور فصل چہارم ۱۲۳ و ۲۸ کہ خندہ بھون را معسکر افواجِ مسلح در زمانِ پر آشوب حکومت محمد شاہ (۸۶ — ۱۴۸۴ء) بار اول ذکر کردہ است می تواں اخذ نمود -

اغلب ایں است کہ "وِہارِ سکندہ بھون گوشہ ایست بر اختتام حصۂ جنوبی محلہ خندہ بھون - چنانچہ تا امروز مابین برہمنانِ ایں دیار گوشۂ مزبور بنام "سکندہ بھون" یاد کردہ می شود - مقام مزبور بعد طے ۲۵ گز راہ بازار - شمال نوکدل می تواں رسید - دریں جا بجانب چپ بنائے آستانی ملا محمد باصر ایستادہ است -

رام چند ریشی پسر صاحب رام برہمن عمر ۶۰ سال بیان کردہ است کہ در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس نہ بود کہ دراں وقت مردے عمر رسیدہ بود برائے نیائش دریں جا آمد و رفت می کرد - بروز شنبہ فدیے انداز زیر درخت توت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مندر رگچھامہ - از تعمیرات مبتر - شرما وزیر للتادت -

منادر بونیار - از تعمیرات راجہ [۱۲۵۹]... در پرگنہ کھاورہ -

مندر سہم پورہ متصل پیرنی راجہ [۱۲۶۰]... آباد کردہ است در پرگنہ چھنہ

مین مٹ - از تعمیرات اننت راج [۱۲۶۱] در بیجہاڑہ -

کلشی شور - از تعمیرات کلش [۱۲۶۲] دیو در بیجبارہ -

زنی شور - در موضع پاندریٹھن [۱۲۶۳] میان تالاب از تعمیرات جے سنگھ [۱۲۶۴]

ہرشی شور - در موضع زرپورہ جگدیو آباد ساختہ -

پرتی شور - در پرگنہ پدا کہ متصل نبل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

سنہ ۱۲۸۶ کلجوگ -

مسلسل، بزرگ برائے نماپیش می کرد - درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶ء - ۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد - گویند کہ از تنۂ درخت خون جاری گردید - گوردھن داس و دیگراں در ایام عرس در ینجا چراغ می افروختند -

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام سکندر بھون تا عہد جدید محل پرستش ہنود ان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K - ص ص - ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ کذا فی الاصل - بت خانۂ بونیار بر شارع جہلم - دو میل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بحالت درستی در کشمیر موجود است - بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد - قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می تواں نسبت داد و معنون بہ بھوانی بود - ۱۲۶۰ البیاض فی الاصل : ۱۲۶۱ ۱۰۶۳ء - ۱۰۲۸ء)

۱۲۶۲ راج ترنگنی - ترنگ ہفتم - مصرعہ ۲۵۷ - لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نہ گشتہ

۱۲۶۳ قدیم "جیرنو دھرتی" (راج ترنگنی ج - ۸ مصرعہ ۲۳۸۰) :

۱۲۶۴ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء :

منادر جدید

مندر گداد هر - در سنه ۱۹۰۵ ب مهاراجه گلاب سنگه میان شیر گڑهی آباد ساخت . قبۂ آن به طلا ملمع کرده . رسوم[۱۲۶۵ھ] آن فی خرواری یک پاؤ مقرر نمود -

مندر گنپت یار - در سنه ۱۹۱۱ بکرمی مهاراجه گلاب سنگه احداث نمود -

مندر بنج بهاره[۱۲۶۶ھ] - مهاراجه گلاب سنگه در سنه ۱۹۰۰ بکرمی از سنگ های ذیبه ایشری احداث نمود -

رنبیر سوامی - در سنه ۱۹۳۲ ب مهاراجه رنبیر سنگه به کمال رفعت و متانت در محلۂ ڈل حسن یار آباد ساخت -

مندر سماد هد - در سنه ۱۹۱۴ ب مهاراجه رنبیر سنگه به مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت -

پرتاپ سوامی - در سنه ۱۹۳۴ ب میاں پرتاپ سنگه ولی عهد ریاست در محله رعناواری تخصیص نمود -

بُت خانۂ کرپارام - در سنه ۱۹۲۷ ب دیوان کرپارام مدارالمهام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت -

بُت خانۂ ذیبه پنوں - در سنه ۱۹۲۰ ب متصل حبه کدل ذیبه پنوں حاکم تعمیر ساخت -

بُت خانۂ امیرا کدل - در سنه ۱۹۳۶ ب دیوان اننت رام[۱۲۶۷ھ] مدارالمهام سلطنت

۱۲۶۵ھ خراج - یک پاؤ حصۂ چهارم یک سیر می باشد ؛ ۱۲۶۶ھ ڈاکٹر سٹاین (این شنٹ جوگرافی آف کشمیر ص ۱۸۴) انتساب تعمیر بُت خانۂ بیجباره به مهاراجه رنبیر سنگه (متوفی سنه ۱۸۸۶ء) کرده است ؛ ۱۲۶۷ھ دیوان اننت رام پسر دیوان کرپا رام مذکور الصدر است - بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم - ص ۸۰۳) ؛

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور۔ گنیش پنڈت[۱۲۶۸] درمیان موضع راموه که جاگیر او بود ترصیص نمود سنه ۱۹۴۷ب۔

مندر صفاکدل۔ در سنه ۱۹۲۱ پنڈت راجه کاک درکه دارد غهٔ داغشال بُود تعمیر ساختن بعد۔ وفات او پسرشس رام چند باتمام رسانید۔

بُت خانه کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگھ محاذی شیر گڑھ آباد کرده است۔

در آمد و بر آمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر در آمد و بر آمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چہل لک روپیه سکهٔ کشمیری خواهد بُود۔ اشیای تجارت پیداوار این دیار همگی در بنادر یورپ و ایشیا هند و خراسان و یارکند و لاسه ولداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادهای مذکوره به ملک کشمیر می آید۔ تشریح آں از نقشهٔ ذیل واضح خواهد شد۔

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود

اقسام پشمینه کانی	تخم شلغم	چارجامهٔ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بطها	چادری ها	حقهٔ تماکو	زیرهٔ سیاه	اقسام چرم
کشوث	گبلاس	صندوقچهٔ چوبین	مغز سنگاره	بورابها
زردآلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بھنگ	تار پشمینه
توزه	وج	اقسام پشمینه ساده	سوهاگه	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبه های فرشی	سنگ بلور بالائے بلور	چوب قسط
پرهای کلغی	ظروف نقاشی	بهی دانه	پوست جانوران جنگلی	خمیر بنفشه

۱۲۶۸ مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مهاراجه رنبیر سنگھ آنجهانی است ؛

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود

ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونٹ [۱۲۶۹]	گرد بنگ	حاشیه پشمینه کانی	نافه چینی
انگور	اقسام پشمینه عملی کار	پوست کوکنار	گجری اسپان برمه دار	سنگ زهر مهره
کاغذ سفید	چوغه پٹو	قبله نما	زعفران	سوزنی ها
افتیمون	جوز	ڈبه های چوبین	گل بنفشه	دسوزنها
شمع زرد آلو	شهد	کتاب های فارسی وغیره	تخم بازنگ	تمدانهای چکیتی
عرق بید مشک	کنه گچھ	اقسام پشمینه دو رنگی کار	تماکو	تماک؟
اقسام اسلحه				

آں چه که مال تجارت از ممالک هندوستان و خراسان وغیره به کشمیر می آید

بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زربفت کمخواب	سوت رسیده	کلابتون
جواهرات	چای بمبئی بهاری	نمک پنجابی	شکر تزین	نبات
شکر سرخ	قند سیاه	مصالح رنگها	تیز آب گوگرد	مربای رنگ زنگاری
مربای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آهن ولایتی	پیاله چینی	میوه کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپان ولایتی	پاپوش پشاوری	بوریای پشاوری
کریانه	تیل کنجد	اشجار هندی	رودنگ	روپیه های سکه مختلف
قالین ملتانی	ظروف های گجراتی	طلا و نقره	کمل از پنڈی	انار دانه
سادگی	منقی	چایدانی	مرجان	ابریشم رنگین

[۱۲۶۹] رجوع شود به حاشیهٔ سنه ۸۶۲ھ ص ۲۶۹ از همیں جلد ؛

آں چه که مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیره به کشمیر می آید

پشم گوسفند	کرم دانه	پخته	افیون	شتایی کابلی
دوهسه کابلی	نگین ها	زلو	منیازی	چرم خام و پخته
کتاب ها	تماکو قندهاری	برنج باره	نمدهای فرشی	قلم های ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ها	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزه	زاگ	خرمهره	خرما	.

مال تجارت آں چه که از یارکند و لداخ و لاسه به کشمیر می آید

پشم شال	پشم توسه	فرد پشمینه ساده	پٹوی پشمینه	تهرمه
نمدهای یارکندی	پارچه های خطائی	زنفوس	لنبری	لانکه یارکندی
اسپان یارکندی	گل دار چینی	بادبان خطائے	پیالهٔ چینی	چای سبز
چای سیاه	تنبر دی خطائی	مامیران چینی	ریوند چینی	گلہ بتھر
تولی	کاٹن بن یارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافه
فیروزه	جدوار	سنگ	قرص های نقره	سنگ یشب
بوهای نقره	زهرمهره	سوهاگه	بلور	لاجورد
ظروف های پشم دیشب	ابریشم کوره	کلاه یارکندی	گج گاؤ	طلاء سلطانی
کرم دانه	ماهوت	قالین یارکندی	دستانه یارکندی	شنگرف
نمک تبتی	.	.	.	.

اسباب تجارت کشمیر آں چه که بطرف لداخ و یارکند می رود

زعفران خالص	زردهٔ زعفران	بزازی هر قسم	تماکو	شکر تری
قند و نبات	قند سیاه	شکر سرخ	زیرهٔ سیاه	کریانه[۱۲۷۰]

۱۲۷۰ لفظ کشمیری بمعنی توابل که در اطعمه استعمال می کنند ؛

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود				
نواکشمیری و پشادری	برنج	پوست سگ آبی	سختانہ	اقسام اسلحہ
پٹوی رنگین	گجری اسپ بر مددار	تہانہئے چکنے	زربفت و کمخواب	جراب ہا
تیل سیاہ	روغن زرد	شہد	ادویات عطاری	تیل گنجد
تیل سیاہ	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گاوان
اشیای تجارت آں چہ از اسکردو بہ کشمیر می آید				
کشمش خشک	زیرہ سیاہ	فرو شال سادہ	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینہ کشمیر

آں چہ کہ بال پشمینہ در کشمیر ساختہ شود اقسام آں این است :-

پشمینہ کانی[۱۲۷] - جورہ کانی - قصابہ کانی - رومال ہای کانی - شاہ پسند - جامہوار - حاشیہ -

پشمینہ عملی کار - قصابہ - رومال - گلوبند - پٹکہ - دوشال - چوغہ ہا - انگرکہ - کمربند - سینہ بند - لنگوٹہ -

[۱۲۷] بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال ہمگی دو قسم کانی و عملی کار اہم بودہ است - اول الذکر پشمینہ بود منسوج مانند جامہ ہا بغیر کشیدہ کاری - و ثانی الذکر مع کشیدہ کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال مکمل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصے سعید بابا در عہد آزاد خاں صوبیدار کشمیر از ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء است - گویند سعید بابا این صنعت را از جامۂ سفید کہ بروے داغ پلائے کنجشک شدہ بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید کہ اگر داغ ہمچنیں ماند موجب تباہی جامہ گردد - بنا بریں داغ ہا را بعد کشیدہ کاری پوشید و کامیاب گشت -

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکنی۔ جورۂ عملی دور۔ جورۂ کناری دار۔ جورۂ حاشیہ دار۔ دستار دو پٹہ۔ الوان سفید۔ توسہ سفید و خود رنگ۔

پشمینۂ داو کار۔ قصابہ۔ میز پوش۔ چوغہ۔ کرتی۔ واسکٹ۔ گلوبند۔ ٹوپی ہا۔ قصابہ۔ رومال میز پوش۔

اقوام مردم کشمیر

ذیل فرقۂ اہل اسلام

مسلمانان متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند۔ چرا کہ دریں ملک شرافت و رذالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ بصدور بعضے امور شرافت شرفا خود بخود رذیل می شود و بہ وقوع بعضے فتور رذالت بہ شرافت مبدل گردد۔ و درضمن آن چند وجوہات است۔

اوّل این کہ ہر گاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند اورا ابنای این ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد اورا کمینہ انگارند۔ دریں صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رذالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال۔

وجہ دوم این کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معیشت حرفۂ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد۔ شرافت او فی الحال زایل گردد۔ و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد اورا شریف پندارند۔

وجہ سوم آن کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را بخطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصهٔ یک دو پشت رزالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کنند۔

وجه چهارم آں که در سابقه زمان شوخ طبعان کشمیر هر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و هنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را به زبان کشمیری رِتْزه[۱۲۴] می گویند۔ چنانچه بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیهه یعنی شیر و هاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچهو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روی پست فطرتی داند یعنی بقر و هنڈ و یعنی گوسفند و کُکُر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را به صدور عیب و هنر یا به وقوع افعال نیک و بد لقبے معیّن می داشتند۔ مثلاً هر گاه کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و هر گاه کسے صاحب صلوٰة می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بهماں نام نامزد می ساختند۔

مدعا که از نام های جانوران پرنده و چرنده و وحوش و حشرات و بهایم و از لغات عیب و هنر و افعال نیک و بد و کارهای شایسته و ناشایسته هیچ نامے خالی نمانده است که بنام مردمان این دیار لاحق نه کرده اند و هر حرفے که بنام کسے رِتْزه مقرر کرده اند آں لفظ بر قوم و قبیله آن ها مدام مستقل مانده است. و لقب اصلی آن ها بالکل زایل و مفقود و نابود شده است۔ ازیں رو شرافت و رزالت

[۱۲۴] رتزه نامے است که اشاره بحقارت کنند۔

مردم کشمیر اصلاً یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققاں نمی گردد۔ امّا در دہا قین نام قوم وقبیلہ بر زمینداراں باقی است۔

وجہ پنجم۔ آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند۔ چنانچہ پکھلیوال وکاؤسہ وایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آں ہا معلوم نمی شود۔ فقط۔

وجہ ششم۔ آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر و تبدل واقع شدہ است۔ چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فے الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تا حال بر صرافت خود مستقل ہستند گفتہ شود۔ و برائے تشریح آں چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سابقہ راجہای ہنود۔ دوم زمانۂ سلاطین کشمیر۔ سوم عہد شاہان چغتائیہ۔ چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ۔ فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بہ نظر می آیند [1] سید۔ [2] مغل۔ [3] پٹھان۔ [4] شیخ۔ امّا بہ انقلاب دورِ زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ داری گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند۔

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی قسمتِ امیر تیمور و بعضے

از روی قدردانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش ایں جا اختیار کرده اند و شجرهٔ انساب آنها تا حال برابر می گذرد و در حالت موجوده هر کس که بر طریقهٔ شیخیت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سیادت او معتبر است و هر کس که بافعال دیگر منتقل شده است سیادت او را چنداں اعتبارے نیست و از زمرهٔ سادات عالی تبار فی زماننا هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۸۳] رضی اللہ عنہ - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند[۱۲۸۴] محمود رحمۃ اللہ علیہ - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر میرک اندرابی رحمۃ اللہ علیہ چهارم سادات منطقی و بیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمۃ اللہ علیهم - پنجم سادات ده بیدی ششم سادات دوابیکی از ذریت سید داؤد دوابیکی رحمۃ اللہ علیہ هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سرهٗ - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے ها کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامه ها اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز هیچ کسے باز پرس آنها نمی کنند -

قبایل فرقهٔ مغلاں

مردم ایں طایفه در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمده

۱۲۸۳ مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رض است بر ۵۶۱ھ مطابق ۱۱۶۱ء واصل بحق شدند ؛

۱۲۸۴ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؛

بود و باش اختیار کرده اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزا است که مردم زمانه آں را ترخیم کرده اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر درمیان سادات و مغلان مشهور گشت این قدر فرق است که مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچه میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچه عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچه میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ در عهد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاهان چغتائیه دریں جا آمده اند۔ اکثر ها منصب دار، رئیس عالی مقدار بوده اند اکنون احفاد آن ها پیشه وری و چاکری اختیار کرده اند۔ شرافت آن ها بر ذالت مبدل گشته است۔

قوم اشای۔ در زمان سلاطین کشمیر دریں جا آمده اند۔ گویند جد آن ها از مقام عیشادر که دہے است در ممالک خراسان آمده در مصاحبت بڈھ شاه سرفراز شده بود۔ حالا مردم کشمیر عیشادر را اشای مخفف کرده اند۔

قوم بانڈے۔ در عهد شاهان چغتہ از ترکستان آمده صاحب ثروت و حکومت بوده اند و در کشمیر متوطن شده موضع بانڈرپوره جاگیر یافتند موجب آن آن ها را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جد آن ها در عهد سلاطین از ترکستان آمده موضع بچھ پوره در کشمیر جاگیر یافتند و دراں جا سکونت می کردند۔ موجب آں قوم آنها را بچھ خطاب داده اند۔[۱۲۷۵]

قوم گانی۔ گویند جد آن ها از محال گورگان آمده دریں جا متوطن شده بود موجب آن گورگان را مردم خطهٔ کشمیر ترخیم کرده گانی نام نهاده اند۔

۱۲۷۵ہ نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص۔ ۳۰۹) ایں پنج قوم یعنی۔ میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل هستند ۞

قوم کنٹ - گویند جدّ آن ہا خواجہ حسین کابلی در عہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگرنگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظۂ قلعۂ ایک عدد کنٹھ کہ زیورے است مشہور شال خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن اورا کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان - اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمدہ درکشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم خیبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چرا کہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند یا نسوار فروش کہ چندگاہ درکابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ ۱۲۷۶

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داران شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ - از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلاف آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ و مریدان و معتقدان

۱۲۷۶ لارنس نام ہائے آں قبایل افغان کہ درکشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و جوگو خیری (ختک) نوشتہ است مردمانِ خیبری با آفریدی کہ در ورنگ ہامہ بود و باش می کنند تاحال روایات قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محلِ اقامتِ یوسف زئی قریہ دِمل است و سواتی و خیبری حوالی دیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ درکشمیر آباد ساخت۔ افغانانِ چھچھ پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بهم رسانیده اند۔ و اولاد آن ها تاحال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحه مستقل مانده شیوهٔ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط هستند و بر موقع صلاحت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت جایز می دارند و هم زانوی آن ها می نشینند و کسانیکه از شیوهٔ پیر و مریدی درگذشته بکارهای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاه ۔ ذاتی قبیلهٔ نیست بلکه لقب فرعی است یعنی کسے که به اعمال صالحه و افعال شایسته مقبول خلایق گردد او را بابا یا شاه می گویند۔ رفته رفته احفاد و ذریّت آن ها نیز بهمین لقب نامزد می شوند پیش ازیں مردم پیرزاده را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاه گفتن به نسبت پیرزاده ها مروّج شده است فی الاصل شاه لقب عام است۔ یعنی هر کس که ذرهٔ از قوت ظاهری یا باطنی پیدا نمود او را شاه می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ هم لقبے است فرضی یعنی هر کس که بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید او را ملّا یا مولوی می گویند۔ و درین ملک چند خاندان عالی شان بود که آن ها را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون همگی خاندانِ مولوی ابوالخیر که همیشه آفتاب علم در خاندانِ آن ها روشن می بود موجود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریاں یا باشندگانِ قدیم مدغم شده اند (دیلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردمانِ یوسف زئی در کمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغاناں را مهاراجه گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیده در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروه اکثر دیهات در قبضهٔ افغانان سواتی و بیزی تاحال موجود است۔ افغانانِ مچهی پوره به سبب عقد و مواصلت با کشمیریاں اصلیت خود را فراموش کرده اند ۰

قوم ملّہ - لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند - یکے[۱] ملّای مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند - دوم[۲] مردم گورکن کہ مردگاں را دفن ہمی کنند - سوم[۳] غسّال کہ میت را غسل می دہند - چہارم[۴] قبیلۂ در زمینداران شہور است و آں اصلی است[۱۲۷۷] -

اکنون تشریح قبایل زمینداران کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید - ماگرے - ڈانگر - نیاییک - تانترے - ڈامر یعنی ڈار بٹ - لون[۱۲۷۸] راتھر - این ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند - بارہا بغی و فساد ورزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشروحست -

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آن ہا بدستور موجود ماندہ است - ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید این اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروحست -

قوم ریینہ - دو گروہ اند - گروہ اول از قبیلۂ براہمہ است آں ہا را رازدان ہم می گویند - بعد اسلام ریینہ لقب قدیمی باقی داشتند - گروہ دوم[۲]

۱۲۷۷ بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملّہ" بر خود اختیار کردہ اند - نزد ایشاں این لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی بان اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸) ::

۱۲۷۸ لارنس قبیلۂ لون را از ویش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مردماں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقانان میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجهای چندر بنسی راجپوت هستند که جدّ آنها راجه سوسرم چندر اوایل
۵۰۰ھ [۱۲۷۹] از نگر کوٹ آمده دریں جا تا سال ۷۲۵ھ [۱۲۸۰] بر عهدهٔ سپه سالاری و مدار المهامی
نسلاً بعد نسلاً ممتاز بوده اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شده بخطاب ریبنه
یعنی مدار المهامی سرفراز گشت چنانچه احفاد او تا عهد اکبر شاه بر عهدهٔ ریاست و
مدار المهامی مستقل بوده اند۔ ایں که قوم لون خطاب ریبنه گی با خود شامل می دارند
غلط است و آں قبیله علیحده است۔

پنڈت۔ از قوم برهمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی
باقی دارد۔

قوم کول۔ از احفاد دتاتری رکھی برهمن بوده اند لقب قدیمی باقی دارند۔
امّا اقوام [۱۲۸۱] بتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پره پڈر تری کنبی مسله
صوفی وغیره در عهد هنود شاید زمیندار پیشه از قوم شودر یا کایت بوده اند و بعد
اسلام هم بهماں نام مشهور اند۔ ذکر آنها جائے در تواریخ یافته نشد همگی ملک
احمد بتو و سیده مانتو و جهانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بوده اند۔ فقط۔

قوم چک۔ جدّ آنها لنگر چک از دارد و [۱۲۸۲] آمده۔ در عهد سلاطین احفاد
او بر عهدهٔ کوکه گی و مدار المهامی مستقل بوده اند در ۹۶۰ھ [۱۲۸۳] خود سر شده مدت سی
و پنج سال در کشمیر شاهی کرده اند۔

۱۲۷۹ھ مطابق ۱۱۰۶ء ؛ ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۳۲۴ء ؛

۱۲۸۱ھ بعض گویند که بتو و ٹھکر از کشتواڑ آمده اند (حاشیه ادبی آف کشمیر ص ۳۰۶)
رائے اکثر مسلماناں ایں است که اصل مردمانِ قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ریشی
و مانتو برهمن است (ایضاً صفحهٔ مذکور)

۱۲۸۲ھ چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؛ ۱۲۸۳ھ ۱۵۵۲ء ؛

قوم ملک۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رؤسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمیں لقب بخشیدند۔ در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند۔ دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند۔

قوم گنائی۔ بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذوالاقتدار بودہ است و از صفا و بدایں قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار۔ از انجملہ ہلمت گنائی نام شخصے نیکوکار مشہور روزگار است۔ وے کار گوسفند قصابی بر خود قبول نمود۔ اکنون ذریّت او تمام کار گوسفند قصّابی می سازند و در زمرۂ طایفۂ داراں داخل شدہ اند۔ سوای آں قوم ڈوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند۔ ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است۔ اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند۔

قوم ریشی۔ ذاتی قومے نیست امّا ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند۔

اقوام طایفہ داراں

در اقوام طایفہ داراں دو گروہ اند۔ ازاں جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گل کار و آہنگر و کمہار و قصّاب و دباغ و زرگر و گاذر و خباز و شیر گوجر وغیرہ اہل حرفہ در شرافت و رزالت میانہ روی اختیار کردہ اند۔ ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند۔ چنداں بے حیائی و بے شرعی مرعی نمی دارند۔ گروہ دوم قوم ڈوم و گلبان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بدکردار

هستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند که راجه پرورسین هنگام تسلط هندوستان از قوم ڈوم وچنڈال ملیچ وسانسی و مینغ که همه ها هلاک خواهستند پلاٹن سفر برای تصفیهٔ شوارع و باربرداری وغیره ملازم کرده بعد اختتام ایّام محاربه ومجادله من جملهٔ پلاٹن مذکور یک یک نفر برای محافظت مال ودولت مردمان ونگهبانی چارپایان ده بده مقرر ساخته ماکول ومشروب آنها خانه به خانه راتبه مشخص گذاشت چنانچه تاحال معمول است وتاعهد سنگان هرگاه کسے رامال به دُزدی می رفت از ڈوم ده نادان می گرفتند مدعا که ذریات آن ها درین ملک کثرت پذیرفته تسلطی حاصل کردند و درعهد سلطان کشمیر مسلمان شده ترک هلاک خوری نمودند و با قوم مسلمانان در ماکول ومشروب مخلوط شدند- وسیاهی چهره وتیره درونی خصلت ذاتی دارند و درهر کار مستعد وچالاک هستند بالفعل پرورش گاوان دلمات وانصرام احکامات حکّام وشقداری وسزاولی وچوکیداری وسائیسی ومحافظت خرمن ها و بردن قسط به توشه خانه ورسانیدن خطوط حکّام به مکتوب الیه بذمهٔ آنهاست و در دُزدی وحرام خوری وبے حیای ممتاز اند و در قحبه گی وحرام کاری بے انباز- اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ وگنائی وخان وملّه وغیره ملتزم می دارند-

قوم هانجی[۱۲۸۵] - مجازاً درین قوم سه گروه اند- امّا در رذالت وبدخوی و

۱۲۸۴ بعض گویند که اقوام ڈوم از اولاد قدیم چک اند (حاشیه ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

۱۲۸۵ ملاحان کشمیر از اهم ترین اقوام کشمیر است- اگرچه اطلاع صحیح نسبت اصلیت شان محال است لیکن از ادّعائے شان که بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می توان گفت که راجه پربت سین این قوم را از سنگل دیپ آورد- هانجیان اصلاً از "ویش" بودند وهمین است (بقیه بر صفحه دیگر)

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انبار - ازاں جملہ گروہ اوّل بہتر ہانجیاں اند کہ غلات و ہیزم در کشتی ہای کلان بہ شہر می رسانند - البتہ ایں فرقہ در بے شرمی و بے حیائی چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروہ دوم ماہی گیران تالاب اولر و ڈیمبہ ہانجیاں جھیل ڈل وغیرہ معروف اند - امّا از گروہ ۱ بہتر ہانجیان در امور رزالت و جہالت زبردست ہستند - گروہ سوم ڈونگہ ہانجیاں

مُسلسل) کسیکہ در کشتی رانی اظہار ناقابلیت خود کند - دیگر ہانجیاں او را طعنہ "شودر" می دہند بوقت سوال ہانجیاں خود را بہ نوح منسوب می کنند - لیکن درست این است چنان کہ از نمائندہ این قوم معلوم شدہ کہ ہانجیاں اصلاً شبانان بودہ اند ؛

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبہ بزرگ دارد - اولاد ذینہ اموالِ مکتبہ بدست پدر می نہند و او چنان کہ رضایش باشد بہ عیال خرچ کند - پسر ہانجی تا وقتیکہ پدر او را اجازت نمی دہد متاہل نمی گردد - لارنس ہانجیاں را بہ طوائف ذیل منقسم کردہ است :-

(الف) ڈیمبہ ہانز - ایناں مع کشتی رانی در کولاب ڈل دریں جا کاشت سبزی نیز می کنند ؛

(ب) گری ہانز - ایناں در کولاب ولر سنگھاڑا چینی می کنند ؛

این ہر دو طائفہ درمیان ہانجیاں سرہائے خود را بلند می دارند -

(ج) ملّاحان بہت

(د) ڈونگہ ہانز - کہ از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے نہ دارند - ازیں میاں بدترین ملّاحانِ نالہ مار اند کہ بنام "مار ہانز" شہرت دارند ؛

(ر) ہک ہانز - این طائفہ در دریا ہا شہتیر رانی می کنند -

(س) گاڈ ہانز یعنی ملّاحانِ ماہی گیر - زنانِ این طائفہ در دشنام طرازی و بدزبانی شہرت بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص - ص ۳۱۳ و ۳۱۴) -

است و این قوم از اقوام دیگر نهایت بدخو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبه گی بے همتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری وا می دارند - از دختر فروشی و قحبه گی عار نمی دارند - چنانچه باشندگان دیار کشمیر به سبب بدکرداری و ناهنجاری قوم ڈوم و هانجیاں در ربع مسکون همیشه بدنام -

قوم گلبان[۱۲۸۶] - بدخصلت قومی است که اسپانِ زمینداران برائے کاهچرائی در یلاق ها می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک هستند کرنیل میان سنگه این قوم را به قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیه کرده بُود - گلاب سنگه تمامی اقوام گلبانان در حبس خانه مغلول ساخت - رنبیر سنگه همه ها مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تا که مردمان اندک آسودند -

قوم چوپان[۱۲۸۷] - مویشیاں مردمان برای کاه چرائی در مرغزار ها می برند - در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان هستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند -

قوم بکت - برای کسب معیشت تشبیه هر قوم می سازند - طفلان خود را رقص و سرود آموخته از بچه بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی می کنند -

قوم کنجراں - ذاتی قومے نیست هر کس که برین کار اصرار نمود داخل این قوم شد -

قوم پاره دوز - در اصل چمار هستند از پنجاب آمده و بدیں جا متوطن شده اند - و در زمان سلاطین مسلمان گشته هلاک خوری ترک کرده اند -

قوم چوهر - این قوم هم از پنجاب آمده اگرچه مسلمان شده اند هنوز

[۱۲۸۶] لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کرده است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲) -

[۱۲۸۷] در کشمیری "پُهل" نیز گویند (ایضاً صفحه مذکور) -

ہلاک فوری می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگان خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود، مسلمان، سکھ کیفیت ہر یکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مؤرخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت[۱۲۸۸] می دارند چنانچہ در زمان نخستین دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ہا ناگ پرستی[۱۲۸۹] می کردند۔ آنگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ رکھیشران مذہب شیو[۱۲۹۰]

۱۲۸۸ "آریہ" بمد الف وسکون را و فتح یا و سکون ہا بمعنے قوم نجیب و "ورت" بالفتح واو و سکون مابعد در سنسکرت بمعنے حلقہ باشد۔ مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہند است۔ بنا بر تحقیق مؤلف "انسائیکلوپیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۲ ۷ ۶" (شمارۂ نہم مطبوعہ ایڈنبرگ) آریہ لفظ سنسکرتیست بمعنے شخص عالی نسب۔ ابتدا ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد۔ لاکن نزد وید آریہ کسے را می گویند کہ در معبودہائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد۔

در زمان مابعد معنی آریہ کلیتہً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد۔

از امرکوش کہ کتاب مہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از "ار" کہ بہ معنے زمین است ماخوذ است۔ دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہقین و مزارعین می باشد۔ ۱۲۸۹ "ناگ" بالفتح نون وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد۔ ڈاکٹر نالنکشادت در مقدمۂ "گلگت مینوسکرپٹس" جلد ۱ ص ۱۰ می نویسد کہ "مار پرستی" در کشمیر از قدیم موجود بود واز ہمیں ایں اعتقاد باطراف ہند شائع و منتشر گشت۔ تائید ایں امر کہ کشمیریاں "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران ہم می شود۔ ازیں کتب ایں امر بہ پایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ است و از مارہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند۔ ۱۲۹۰ بر صفحۂ دیگر۔

۱۲۹۱

دریں جا رواج یافت لیکن چہار ورن مقرر شدند یکے برہمن دوم کھتری سوم ویش چہارم شودر۔ ازان میان برہمنان این جا براکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور بریاضات شاقہ وترک لذات وشہوات مہذب الاخلاق ومشہور آفاق شدہ بودند۔ پس بمقتضای مشیت ایزدی پیش از سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنہ کوہ ہمالیہ راجہ پیدا شدہ کپل وستت نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاک منی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان مرتاض فوراً بدرجہ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خداوان نام نہاد و بعد چندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدہ

(مسلسل) سنہ ۱۲۹۰ھ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ ترکا شاسنا یا ترکا شاستر یا مخففاً ترکا است قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول داکتور جگدیش چندر چٹرجی مصنف "کشمیر شیوازم" حصہ اول ص ۳ چاپ سرینگر ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتداد قرن نہم یا در آواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی این کیش از سہ انواع درج ذیل اند:-

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی وعملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول وخلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانیٔ فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند لشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد او را بہ ضبط آورد شاگردش اودیاکر است۔ مؤیدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش وتعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند۔ معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی درحالت ریاضت وزہد بر قلب طالب منعکس می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد: سنہ ۱۲۹۱ھ گردہ:

بہم رسانیدہ کہ آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است کہ در مادۂ ذاتی بکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی ہمان است کہ مخلوقات را یکسان دانستہ از جمیع تلذذات شہوانی وہوا وہوس ومرادات نفسانی اجتناب کردہ بر صداقت و پاکیزگی وخلوص و یگانگی راسخ ماندہ بہ نسبت جمیع مخلوق خیر وصلاح و نیک اندیشی ومہربانی مبذول داشتہ خود را نروان یعنی فانی بہ خدا پندارند ہمچنیں تعلیم ہای شایستہ بہ شاگردان خود آموزش دادہ ہر کسے را برای نشر ایں ملت بہ اطراف واکناف مامور ساخت۔ ساکنان بہار و مگدھ دیش[۱۲۹۲] را در زندگانی خود منقاد ایں ملت گردانید وپیش از سنہ بکرمی دو صد و ہشت[۲۰۸] سال راجۂ اشوک تاج حکومت ہندوستان بر سر نہادہ برای خود مذہب بودھ اختیار نمود در اندک فرصت ساکنان اقلیم ہندوستان وملک برہما وچین وخطا را مطیع ومنقاد ایں ملت گردانید۔ ہمدراں عرصہ راجۂ کشمیر کہ ہمنام راجۂ اشوک[۱۲۹۳]

۱۲۹۲ نام قدیم اطراف ولایت "بہار" ہند شرقی بود ۞

۱۲۹۳ نزد محققان ایں امر محل نظر است کہ بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر ہندی) بودند و یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفہوم می شوند و اینکہ آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک ہزار سال مقدم بودہ است۔

دکتور سٹاین در مقدمۂ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۷۴ دریں ضمن روایت کلہن را ناقابل اعتبار قرار دادہ است وہمیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمہ گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنہ ۱۹۳۹ء سرینگر) مفہوم می شود۔ بروایت اش آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود واز مشورۂ وزیرش "موگلی پت تسا" داعیان مذہب بدھ باطراف عالم روانہ کرد۔ مجھنتکا کہ یکے از عالمان بزرگ ایں مذہب بود بصوب کشمیر متعین گشت ۞

بُود برای خود مذہب بُودھ پسندیدہ باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امراؤ مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروّج نمودند۔ بعد آن شاکھ سہم و ناگ سین کہ از فضلای بُودھ بُودند ترویج این مذہب در این جا بخوبی نمودند۔ و پس از عرصۂ چندگاہ چندراچارج با علمای بُودھ بحث و مناظرہ کردہ مذہب شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاہ شنکراچارج کہ فقیرے مرتاض بُود با علمای بُودھ مذہب بحث و مناظرہ ہا کردہ مردماں را باندازنصایح راہ ہدایت نمودہ شیو مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرور دہُور در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شدہ۔ بعض ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست شدہ از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ ماندہ بُودند۔

و در ۷۲۴ھ [۱۲۹۴ء] در واقعۂ ذوالقدر خان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ آمدہ در نفس شہر ہمگی یازدہ کس بہ مذاہب مختلفہ موجود ماندہ بُودند۔ کسانیکہ در کمین گاہ جبال متواری شدہ بُودند بر آمدہ در اطراف دہات بود و باش اختیار نمودند و بہ موجب عدم انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و شداید ہر کسے از صرافت ملّت خود معرّا ماندہ کالانعام شدہ بُودند ہمدراں ایام رینچن شاہ طوق مذہب اسلام زیب گردن ساختہ اکثرے از باشندگان این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی در آوردہ۔

بعد ازاں سلطان سکندر بُت شکن [۱۲۹۵ھ] لوای تغلّب افراشتہ و ہر جا بُت شکنی کردہ اکثرے از اہل ہنود مسلمان نمود۔ امّا بعضے برہمناں کہ در

۱۲۹۴ھ ۱۳۲۳ء ؏

۱۲۹۵ھ رجوع شود بہ حاشیہ ۔۔۔ ص ادھ تاریخ حسن جلد اوّل ؏

اطراف و اکناف گوشه نشین و خلوت گزین شده بودند به تحمل حوادث و نوایب بر ملت خود راسخ مانده سرمایهٔ عقیدت از دست ندادند تا که سلطان زین العابدین در حکومت خود فرقهٔ برهمنان را به وفور مرحمت و احسان نواخته و به خواندن علم فارسی مشغول ساخته بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ و کسانیکه به خواندن علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقه هنود را به منزلهٔ پیر و مرشد و رهنما و مفتی هستند و باشتهار شهرت خیر اندیشی بڈھ شاه بسیارے از مفروران این جا و اکثرے از برهمنان هندوستان که شوق سکونت این دیار تیمناً به خاطر می داشتند معاودت نموده درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکه بسبب واقعه ذوالقدر خان ملل و مذاهب این جا به اختتام رسید۔ از آں وقت باز از فرقهٔ هنود همگی برهمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می دارند۔ از آں جا که برهمنان این جا یک فرقه اند امّا مجازاً دو فرقه شمرده شوند۔ یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوم بانه ماسی یعنی نو آمدهٔ اطراف دیگر و درین دو فرقه همگی برای یک امر اختلاف است مردم هنود را که به حساب سال قمری ایام هائے لوند بعد عرصهٔ سه سال یک ماه قمری زاید می شود و آں ماه زاید را هرگاه ملماسیان دو جیٹھ وضع کنند پس بانه ماسیان برخلاف این ها دو هار وضع خواهند کرد۔ و فرقهٔ ملماسیان در ماه جیٹھ دوم و گروهِ بانه ماسیان در دوم ماه هار برای رهایش ارواح مردگانِ خود بر چشمهٔ مچھ بون نذر و خیرات می سازند فقط:۔

این که پنڈتان این جا از دست برهمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی سازند وجه این است که در سالفه زمان یکے از هلاک خوران درین جا وارد شده همراه برهمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شده بود

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان ایں جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و نوپشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است کہ لوگاگہ رکھیشر رکھیشر باشندۂ ایں دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادۂ علوم رفتہ بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیرہ برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک[۱۲۹۶] موجز انتخاب کردہ آورد کہ مطابق آں پنڈتان ایں جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ وعطاران ایں جا تمام از فرقۂ شود ر یاکھتری ہستند و عورات آنہا قصابۂ[۱۲۹۷] سرخ بر سر می بندند و حلقۂ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگرہ[۱۲۹۸] مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمّدی صلے اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نہ بود۔ بعد واقعۂ ذوالقدر خان کہ راجہ ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل بہ مذاہب مختلفہ در ایں جا بقیۃ السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملّت خود بہ صرافت نہ بودند۔

رینچن شاہ کہ بہ مذہب بودھ بود وقتیکہ بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ پستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تاء و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؛

۱۲۹۷ درست "کسابہ" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد کہ زناں از برنجان نورد و زیور مزیّن کردہ بر سر دارند ؛ ۱۲۹۸ ڈوگرہ قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبہ و رام نگر در صوبۂ جموں (ریاست کشمیر) ؛

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہب اصلی راخلل دیدہ خواست کہ در قلمرو خود یک ملت مروج سازد۔ چوں کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بُود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ بادل خود قرار داد کہ بامُدادان ہر کرا اول صبح می بینم بمذہب اومی گرایم علی الصباح جناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں رودِ دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گرویدو بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذہب مختلفہ بودند مسلمان گردید ہمگی برہمنان و بیدخوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نترسیدند بعد آن سلطان سکندر در ایام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بُت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخش ایں دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمعے کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند۔ پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بُود بہ مقتضائی اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سُستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصہ مسلمانان و یک حصہ ہنود خواہند بود۔ اکنون در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیۂ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در سنہ ۸۹۲ھ (۱۲۹۹) در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ء مطابق سنہ ۱۴۸۶ء

که از فضلای اهل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[١٣٠٠ه] میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کھیشی که از پوشش خاص سلطان بود برای حسن شاه آورده و اظهار فرمایش بعض تحایف نمود۔

همدران ایام حسب مشیّت آله سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده از جهان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصهٔ هشت سال درین جا اقامت نموده و خود را بنا بر تقیهّ درسلک مریدان بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود درآورد و ارادت خاص به او ظاهر کرده حیثیتے بهم رسانید۔ چون برتقیهٔ ذاتی و وضع شائستگی و آراستگی ظاهرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم غریبه هم میدانست شاید بابا اسمعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این مغل غنیمت پندارند۔ موجب آن بابا علی نجار که از خلفای برجستهٔ حضرت بابا بود برابط ظاهری و باطنی باوے پیوست باهمدیگر خلوص و یگانگی ظاهر نموده متحد گشتند تا که میر مذکور عقیدهٔ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعهٔ او بعضے کسان را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز بطرف خراسان رجعت کرد۔

[١٣٠١ه] چونکه سلطان حسین میرزا از خلل باطنی او آگاه گشته از نوکری خودش معزول نمود بنا برین بعد عرصهٔ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

١٣٠٠ه (١٥٠٦-١٤٦٩ع) ؛   ١٣٠١ه صحیح "چون" است ؛

یافتہ بہ کشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و ہنگامہ تمام بہ استقبال او بر آمدہ و اعتقاد تمام بہم رسانیدہ در خانقاہ خود نشانید۔ و مریدان خود حوالۂ او میکرد و اظہار نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک فرصتے بازار خود گرم کردہ با ہر کسے اختلاط و ارتباط فرمود رفتہ رفتہ مذہب شیعہ را بہ تدریج رواج داد و بہ سعی و ترغیب بابا علی بعضے امرای کشمیر مطیع و منقاد او گشتہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ دو طبقے بنا ساخت۔ و دران جا سکونت نمودہ و خلوت ہا بجا آوردہ بریاضت شاقہ درمیان شہر شہرت یافت و با ملازمان سلطان معرفتے بہم رسانیدہ بظہور خوارق و کرامات مزوّرہ سادہ دلان را فریب دادہ بہ مذہب خود گردانید۔ و درمیان شہر و اطراف دہات بہ اعانت مخلصان بابا اسماعیل در انحراف مذہب حتی الامکان کوشید پنہانی سادہ دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاہ ہیچ کسے اشاعت مذہب تشیّع اصلاً نتوانست کرد۔ دران اثنا ملک کاجی چک کہ خالوی محمد شاہ و مدار المہام سلطنت بود بہ اتفاق غازی خان و ملک موسی رینہ رجوع بہ شمس عراقی نمودہ بہ مذہب او گردیدند و مطیع و منقاد او شدند و شمس عراقی باطاعت آن ہا تقویت یافتہ بہ اجرای مذہب خود علانیہ مشغول شد و کتابے احوط نام در مذہب شیعہ تصنیف کردہ شایع ساخت و بابا علی در محلۂ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشتہ مذہب خود را فروغ بخشید۔ و ہمہ بابا ہای حسن آباد و بابا پورہ وغیرہ از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازان در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب [۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

[۱۳۰۲] بابا طالب اصلش از اصفہان است۔ در زمان حکومت چکان بکشمیر رسید (بقیہ بر صفحہ دیگر)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ انگاہ در حکومت چکان مذہب شیعہ را قوت پیدا شدہ مردماں جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملّت شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پذیرفتند۔

اشاعت مذہب وہابیّہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبد الوہاب[۱۳۰۳] نام شخصے بُود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۳۰۴] بہ علوم غریبہ آراستہ و بہ فنون عجیبہ پیراستہ۔ شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاہب اربع مذہبے دیگر از خود ایداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے جدید مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و بر جمع مجتہدان و مسلمانان سلف را حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے مطیع و منقاد خود گردانید ایضاً برای ترجیح مذہب خود خارخار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

(مسلسل) چوں بہ فنون علوم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امراء زمان خود اعتبار بسیار داشت۔ چوں رحلت نمود در محلۂ بابا پور (محلۂ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

۱۳۰۳ درست محمد بن عبد الوہاب رح متوفی ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است کہ بہ حسن مساعی آں جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را نام "مذہب التوحید" دادہ در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ تحریک وہابیہ حقیقتہً تحریک جدید نیست بلکہ ہماں تحریک و نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در سنہ ۱۳۲۸ء برائے احیاء ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔

خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

می داشت حسب تقدیر در سنہ ۱۲۰۳ ۱۳۰۵ سلطان سلیم ۱۳۰۶ در روم خروج کردہ فرزندان عبدالحمید خان ۱۳۰۷ متوفی را از سلطنت معزول داشتہ تا عرصۂ پانزدہ سال در بلاد روم طبل حکومت نواختہ از دست مصطفیٰ خان کشتہ شد و در سلطنت روم فتنہ وفساد و بغی و عناد روی داد۔ عبدالوہاب موقع غنیمت دانستہ در

(مُسلسل) باری تعالیٰ است۔ عقیدۂ شفاعت و وسیلہ جوئی نوعے از شریک است ہمچناں استعانت از مقابر اولیاء شرک است۔

نہضت وہابیہ در ابتداء قرن نوزدہم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در عرصۂ قلیل بیشتر از مردماں متبعین ایں جماعت شدند۔

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارۂ نومبر ۱۹۵۱ء)

۱۳۰۴ شاذلیہ فرقہ ایست از مسلماناں منسوب بہ الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن عبداللہ الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ -- ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراقش و بانی فرقۂ شاذلیہ بود۔ از تالیفاتش اوراد وظائف حزب البحر والبرّ و حزب الفتح و "حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور)

۱۳۰۵ مطابق سنہ ۱۷۸۸ء ؛

۱۳۰۶ سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است۔ در سنہ ۱۷۸۹ء بعد وفات عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد۔ در عہدش محاربہ عظیم مابین فرانسیسیاں و روسیاں افتاد۔ فرانسیسیاں از دست انگلیسیاں شکست خوردند۔ در سنہ ۱۸۰۷ء برخلاف او بغاوت شد و از تخت معزول کردہ شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۰ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور) ۱۳۰۷ عبدالحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ --- ۱۷۸۹ء) در سنہ ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست۔ در عہدش محاربہ ہائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد بکووینیہ کہ در مقبوضہ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیہ بر کریمیا و بسربیہ قابض شد (ایضاً ص ۵۷۸)

۱۳۰۸ه / ۱۲۱۸ء بروز جمعه بر منبر بر آمده تقریر کرد که "در سلطنت روم هرج و مرج واقع شده۔ اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شما را برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بُود هر کس که از ابنای جنس خود افضل می دانید او را بر جهان بانی و حکمرانی مستقل بگذارید"۔ حاضران بدیهه در جواب گفتند که بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی امر نیست فی الحال او را بیعت نموده به خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوهاب بر مسند حکومت نشسته مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیده برده و بعضے کتب های فقه بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و برمنارهای کعبه و مدینه درود و سلام هر که می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضهٔ مطهره و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول الله گفتن کفر است علم صرف و نحو و لغت بدعت است اما نت الله یا ولی الله نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیله دانستن و ولی الله را در قبر ندا کردن و نذر و هدیه به نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردهٔ پیغمبر این عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش که هر کسے لایق و فایق بُودند برائے حکومت و قضایا به اطراف و اکناف فرستاده حکم داد هر کس که متابعت مذهب ما نه کند و بر کتاب التوحید عمل نه سازد او را به قتل رسانند۔ موجب آں در کوهستان نجد و یمن وغیره متابعان مذهب اربعه و مذهب خود را رواج دادند۔

۱۳۰۸ه = ۱۸۰۳ء ؛

و در سنہ ۱۲۲۱[۱۳۰۹] عبدالوہاب بہ قضای خود از جان درگذشت. و پسرش سعود کہ بسیار طرار و ہشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علم تجبر افراختہ صمصام خون آشام از نیام آختہ قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شہر طایف قتل عام ساختہ دراں جا مسجد حضرت ابن عباس[۱۳۱۰] از بنیاد بر انداختہ بہ ہر جا شطرنج نہب و غارت باختہ ارادۂ بطحی نمود۔ و پیش از یورشس خود کتاب التوحید با تہدید و وعید شدید نزد شریف مکہ رسانید۔ و شریف مکہ ۲ محرم بروز جمعہ کتاب مذکور در پیش علمای وقت کہ دراں جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید۔

و بعد مطالعہ و مزاولۂ آن مولوی عمر ابن عبدالرسول کہ از علمای نامدار بود جواب آن بدبہیہ تصنیف کردہ بر مصنف آں حکم تکفیر تحریر نمود۔ و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مہر تصدیق بر آں ثبت فرمود۔ دراں حالت مجردهان طایف وارد مکہ شدہ خبر ورود سعود بہ مسامع مجامع رسانیدند۔ و بہ خوف او اہل مکہ و حاجیان اطراف در بیت اللہ در آمدند و ابو حامد خطیب مکہ بر منبر بر آمدہ مردماں را تحریص و ترغیب غزا نمودہ۔ خون سعود ہدر فرمود۔ روز شنبہ ہشتم محرم سعود داخل مکہ شدہ صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام بر کشید و در زمین حرم بلکہ در بیت اللہ اہل اسلام را از خاص و عام کار بہ اتمام رسانید و در خزینہ بیت المال کہ طلا و نقرہ و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

۱۳۰۹ مطابق ۱۸۰۶ء ؛

۱۳۱۰ حضرت عبداللہ ابن عباس رضؓ عمزادۂ نبیٔ اکرم صلے اللہ علیہ وسلم سہ سال قبل از ہجرت بہ مکہ مکرمہ متولد شدند۔ در تفسیر قرآن مجید مہارت تامہ داشتند۔ عرصۂ چند در خلافت حضرت علی کرم اللہ وجہہ حاکم بصرہ بودند۔ آخر بعمر ہفتاد سالگی در سنہ ۶۸۷ء مطابق سنہ ۶۸ھ واصل بہ حق شدند (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۷۰) ؛

بود در تصرف خود نمود و شریف مکّہ با خیل و خدم در جدّہ گریختہ رفت و بعضے اہالیانِ مکّہ بہ خوفِ جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیبہ نہادہ دستِ تطاول دراز کرد و ساکنانِ شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتلِ عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردماں ترسیدند و در شعایب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعانِ مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ[۱۳۱۱] پنجم جمید الثانی سلطان محمود[۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی پاشا[۱۳۱۳] با جیشِ پُر طیش بہ سبیل اگن بوٹ[۱۳۱۴] برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی ۱۸۰۸ء ؛

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۸۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در ۱۸۰۸ء سی و یکم سلطان گردید۔ در ۱۸۲۱ء یونان از ترکان آزاد گردید و در ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؛

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در ۱۷۶۹ء متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیساں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ۔ وارد مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیساں معاونت انگلیسیاں کند۔ در ۱۸۰۱ء چوں فرانسیسیاں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ ۱۸۴۱ء انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند محمد علی پاشا در ۱۸۴۹ء فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد اسمٰعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و ہمدران ایّام سعود در مکّہ ورود کردہ ساکنان مکّہ از صغیر و کبیر
حاضر نمود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بر تکفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا
اشارہ بہ مولوی عمر نمودند او را پیش خود استادہ کردہ گفت "السّلام علیك
یا شیخ المکّۃ والحرب" مولوی در جواب گفت "وعلیك السّلام
یا شیخ النجد" سعود گفت مرا تشبیہ بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہمچنانکہ تو
مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی
گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہرگاہ کسے
بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود نا عاقل ہیچ کسے مگر در
دنیا مسلمان نہ بود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السّلام
علیك ایّها النبی" ہمیشہ در نماز می خواندند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ
اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او
را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ
شدید بر کشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدّہ رسیدہ خبر
رسانید کہ جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود نا
محمود را دست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ انگاہ سعود در جدّہ
فرمود آمدہ تلاقی فریقین رو داد و بعد قتال و جدال بسیار سعود مفرور شد۔
ہرب السعود الخارجی [۱۳۱۵ه] تاریخ یافتند۔ ابراہیم پاشا [۱۳۱۶ه] تا نجف تعاقب نمودہ جنابجان

(مسلسل)

(قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

۱۳۱۴ه قسمے است از کشتی کہ بہ زینت تبر دل می رود؛

۱۳۱۵ه ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء؛ ۱۳۱۶ه ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر
بود۔ در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

وے را بہ ہر جا قتل عام کردہ تخم وہابیان از جہاں برداشت لیکن در حدودِ مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہبِ او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔

دراں اثنا سید احمد خان[۱۳۱۷] کہ از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانۂ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۸ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی اورا نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشروے تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اُتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الّا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبدالعزیز از ایں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفریں خواندند۔ حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتہ، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ — ۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند۔ چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک مصاحبتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند، حضرت موصوف نہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

در بلادِ یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد۔ و بہ مطالعۂ کتاب التوحید مذہبِ وہابیہ
بر خود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل [۱۳۱۸] دہلوی کہ

(مسلسل) الہیہ سرشار گشتہ پیروانِ خود را تبلیغ جہاد و سرفروشی کردند۔ فی الفور پنج صد
افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانانِ پنجاب و سرحد از حد گذشتہ
بود بحضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در ۱۸۲۶ء حضرت سید شہید رح از راہ
خیر پور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلۂ بارک زئی کہ از ساکنانِ ایں خطہ اند بہ سرد مہری
و بے اعتنائی پیش آمدند۔ امّا یوسف زئیاں کہ مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند
حضرت موصوف را وعدۂ امداد خود دادند۔ افراد ایں قبیلہ کہ از جنگجویانِ آں ولایات محسوب می
شوند وجود آنجناب را بہ مقابلۂ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار
آنجناب شدند از پشاور ایں لشکر مجاہدانِ اولو العزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ
(خٹک) شدند۔ دریں جا حضرت موصوف یلغار سکھاں کہ بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ
بود، در ماہ نومبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند کہ در ایں اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب
کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجۂ ایں جنگ سلطان محمد
برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھاں) و
مجاہدان اسلام وقوع یافت۔ سپہ سالاری سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود دریں
جنگ حضرت سید شہید رح بنا بر قلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازیں صدمہ بد دل نہ شدہ بعد از
چند ماہ لشکر خویش را ترتیب نو دادہ بعد از معرکۂ خونیں سلطان محمد خان حلیف سکھاں
را ہزیمت دادہ [کردہ] قابض پشاور شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملّت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند۔ بحکم
آں جناب در پشاور کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال نازیبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

از اقربای مولوی عبدالعزیز[۱۳۱۹] بود اولاً مرید او شدہ بہ طفیل او جمعے کثیر در حلقۂ متابعت او در آمدند۔ و مولوی اسماعیل کتاب تقویۃ الایمان[۱۳۲۰] در نابید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتہً ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد حضرت موصوف اطاعت کتاب وسنت و اثبات توحید باری تعالیٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورۂ مولوی شاہ اسماعیل شہید رح کہ یکے از نائبین آنجناب بودند خواستند کہ مسلمانانِ کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج میل شمال ایبٹ آباد برلب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادۂ شیر سنگھ بود دمعافصتہً بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیانِ اسلام جام شہادت نوشیدند۔ این حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر جلد اوّل ص ۳۱۴ و ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ کشمیر جلد دوم ص ۷۳۴) ؛ ۱۳۱۸ھ حضرت مولوی شاہ اسماعیل شہید (۱۷۸۱ — ۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرۂ حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت سید احمد شہید رح شدہ و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہماں جا شہید شدند۔ از تصنیفات شاہ اسماعیل شہید رح رسالۂ در اصول فقہ و تقویۃ الایمان معروف است (جامع اللغات اردو ص ۱۹۸) ۱۳۱۹ھ عبدالعزیز رح (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ محدث رح دہلوی بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نہادہ شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح عالم باعمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب ہائے سر الشہادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است :- ع

بے سر و پا گشتہ انداز دست بیداد اجل عقل و دین لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۶۴)

بقیہ بر صفحہ دیگر

کردہ شائع ساخت بلکہ بخیال حصول جاہ و ثروۃ و اشاعت این ملّت سید احمد خان را برخلافت برانگیختہ فوجے کثیر فراہم آوردند و بہ نوبت غزا با فوج رنجیت سنگھ درحدود پیشاور و ڈیرہ غازی خان و ہزارہ بارہا مقابلہ نمودند عاقبت ہمہ ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملّت روز در ترقی است چنانچہ اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانستہ تاحال چہل کتاب در تائید آن تصنیف کردہ اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال کہ از علمای برجستہ روزگار است در اشاعت این ملّت مجتہد وقت شدہ در وثوق این ملّت و توہین مذاہب اربعہ و تردید مقلدان دفترہا نوشتہ است و با چندکس از ساکنان این دیار بہ ترسیل رسل و رسایل ابواب مؤاخات و مواسات مفتوح داشتہ کتابہای

۱۳۲۰ کتاب تقویۃ الایمان بہ زبان اردو است و در کلکتہ مطبوعہ شدہ است۔ اول کتر است این کتاب بدو حصہ منقسم است حصّہ اوّل از تصنیف مولانا شاہ اسمٰعیل و حصّہ ثانی کہ در مرتبہ از کردۂ غیر خیال کردہ میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاہ اسمٰعیل تردید این امر می کند کہ "کلام خدا" را فقط دانایاں می تواں فہمید۔ خدا خود می گوید کہ ما قرآن مجید را بہ طرف "امی" مرسول داشتہ ایم۔

بقول شاہ اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری ولابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مرداں اقوال بزرگاں را ہادی و رہبر دانند لیکن برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست۔ تا وقتیکہ اقوال بزرگاں موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اوّل از تقویۃ الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگاں و اولیاء و فرشتگاں اخلاف شریعت حقہ گرداند؛ (حاشیہ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷)

مُصنّفہ خود بہ نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمی بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شبیر احمد خان بمبہ بدل و جان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں بستار شاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت در گردن انداختہ در محلۂ نروره به اشاعت ملّتِ خود ساعی شد۔ فی الحقیقت آتش ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کسان افتادہ است۔ امّا بہ توقف حاکم نامدار شررِ آں در زیر خاکستر پنہاں است۔ عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سنگان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۸۸؁ھ [۱۳۲۱] کالو مل نام شخصے از قوم کھتری [۱۳۲۲] پٹواری [۱۳۲۳] موضع تلونڈی [۱۳۲۴] بود۔ گورو نانک از صلب او [۱۳۲۵] ظہور نمود۔ چوں بہ سن

۱۳۲۱؁ مطابق ۱۴۸۳ء ؛ ۱۳۲۲؁ "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو مل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستانِ مذاہب چاپ نولکشور پریس لکھنؤ ص ۲۲۳)

۱۳۲۳؁ "پٹواری" بفتح یاء و سکون نا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحبِ "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خاں لودھی می کرد

۱۳۲۴؁ تلونڈی دیہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرہ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران درخواست نان از و نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ فقیراں رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت تجارتِ آخرت پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ ادرا زدن گرفت یکے از اہل اسلام کہ ہمسایۂ اُو بُود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشتغال دنیا خیال نہ کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالُومل در سُلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خان[۱۳۲۷] پٹھان کہ از خویشان سلطان ابراہیم لُودی[۱۳۲۸] بُود ملازمت میکرد۔ بادا نانک ہم بطفیل بزنۂ[۱۳۲۹] خود برمودی خانۂ

(مسلسل) در ایّام نانک ایں قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (سکیچ آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۷۸، و سفر نامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۳-۲۹۲)

۱۳۲۵ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" ۱۴۶۹ء میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)؛

۱۳۲۶ مُصنّف سیر المتاخرین (جلد اوّل ص ۱۱۰) نوشتہ است کہ معلم گورو نانک مرزے سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ ایں مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ دولت خاں از یکے سرداران خاندانِ لودی بود۔ ایں دولت خاں ہمیں است کہ بابر بادشاہ را ترغیب فتح کردن دہلی نمود۔ مردے عالم و شاعر نغز گو بود۔ در ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتحِ دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل۔ ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ مدت سلطنت از ابتدائے ۹۱۵ھ مطابق ۱۵۱۰ء لغایت ۹۳۲ھ مطابق ۱۵۲۶ء۔

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

دولت خان مختار شدہ بہ خواہش طبعی وسکینان را بذل و ایثار می کرد۔ مخالفان خیال غبن کردہ او را بہ محاسبہ گرفتند۔ و بہ ارادۂ خدا در حسابش توفیر دیدند دران ایّام در علاقۂ پٹیالہ تزویج نمود۔ و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳۰] دوم لچمن ازو متولد شدند۔ عاقبت بہ زن و فرزند و مال و مکنت بابل نہ گشتہ از ہمہ قطع علایق نمودہ بہ خدا پرستی مشغول شد و در کوہ وصحرا زیر درختان بے خور و خواب بریاضات شاقہ اوقات بسر می برد۔

گویند سہ روز در آب دریای راوی بہ یاد خدا مخفی نشستہ بود۔ ہنود و مسلمان را بہ صلح کل یکساں می دانست و با ہر کسے خوردنی ہا می خورد۔ اگر مسجد می دید فے الحال بہ نماز اقامت می کرد و اگر در بت خانہ می رسید اصنام را پوزش می ساخت۔

می گویند کہ در رُبع مسکون سیاحت کردہ زیارت مقابر و مساجد و تیرتہا و منادر از ہر جا نمودہ بہ عبور دریا بہ طواف حرمین الشریفین رسیدہ فنای کل ہر سو جلوۂ خدا میدید۔

روزے پایہای خود بہ طرف بیت اللہ کردہ او را خفتہ دیدند گفتند چرا پائے خود بہ سوئی خانۂ خدا کردی۔ گفت من از ہر سو خدا را می بینم ہر

۱۳۲۹ء "مودی خانہ" یعنی مخزن غلّہ۔ و مُودی بالضم میم آن است کہ غلات بدست او باشد (دبستان مذاہب ص ۲۲۳)

۱۳۳۰ء این سری چند ہمان کس است کہ در تاریخ بہ حیثیت بانی فرقۂ اودا سی "مشہور است اما لچھمن چون ایّام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو معلوم نہ شدہ۔ ملا محسن فانی (دبستان مذاہب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفتہ است شاید سبب او این باشد کہ پدر ایشان در قریۂ کرتار پور فوت شدہ و تعظیماً سکھان آنان را کرتاری گفتہ باشند

مُوکہ خدا نباشد اقدامِ من بدانسُو بکشید[۱۳۳۱]۔ مختصر کہ مُوحدِ کامل بُود و از خرق عادات اُو دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دُور مے دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو درعین ایں نماز در قندہار خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد۔ ہمچناں یک روز قاضی او را در نماز خواندن مجبور ساخت چُوں قاضی از نماز فارغ شد او را ہمچناں استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرّۂ مادی در چاہ پریشان بُودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلۂ ہردوار چند کس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح مُردگانِ خود را آب می دادند۔ بادا نانک[۱۳۳۲] رُو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں او را بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پُور زراعتِ من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پُور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید! گفت پس ازیں عالم بعالمِ دیگر ارواحِ مردگانِ شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دو کس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بُودند یکے بالا از قوم ہنود دوّم

۱۳۳۱ء ایں واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی (ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم ص ۴۱) سیاحت گورو نانک بہ طرف عرب و مکہ محقق نہ شدہ است ؛

۱۳۳۲ء بقول ملّا محسن فانی ("دبستانِ مذاہب" ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالے بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیواں امر می فرمود ؛

مردانہ[۱۳۳۳] از قوم ڈوم - مردانہ ہمیشہ در نواختن سبتارہ و سرود مامور بود - و بالاخدمت بالامی کرد - اوایل سنہ نہصد[۱۳۳۴] ہجری باوا نانک در ایمن آباد چندگاہ مقیم شدہ بود - و دراں ایّام بابرشاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در ایمن آباد رسید - باوا نانک بمع چیلہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد - گفت بابا را ایں دم شراب بہ نوشانند - بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاء آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندانِ ترا تا ہفت پُشت مبارک باد[۱۳۳۵] -

بعد آں باوا در گوردا سپور رفتہ دراں جا دھرم سال[۱۳۳۶] تعمیر ساخت و آں را کرتارپور نام نہاد - عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافۂ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶[۱۳۳۷] بکرمی از دُنیا نقل نمود - مسلماناں خواستند کہ او را دفن کنند و ہندواں عزم کردند کہ او را

۱۳۳۳ نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولیٰ داشت - ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسئ وے آمدہ بہ از گورو نانک طلبید - نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد - ہمہ عمر در رباب نوازی گزاشت (ٹن ماسٹرز مولفۂ پورن سنگھ ص ۲۴) ؛

۱۳۳۴ مطابق ۱۴۹۴ء ؛

۱۳۳۵ بقول گیبرٹ محشی "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از روی گرنتھ یعنی از ابواب "اسارگ" و "تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہئ نہے (۹) و حملہ ہائے بابر بحثیت تاریخ دادہ بود - ۱۳۳۶ "دھرم سال" در ہندی بمعنے رباط و مسافرخانہ باشد ؛ ۱۳۳۷ ۱۵۳۹ء ؛

بسوزانند تاکہ فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید۔ دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بود و ہر کس را تحیّر افزود عاقبت بالاپوش جنازہ دو حصّہ کردہ یک حصّہ مسلماناں در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گورو انگد[۱۳۳۸] جانشین شدہ سیزدہ سال گذرانید۔ و بعد وفات او گورو امرداس[۱۳۳۹] بیست و دو سال و گورو رام داس[۱۳۴۰]

۱۳۳۸ نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصّل مواجب از مرماں باشد) بود چوں انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از "از اصل نانک" باشد موسوم کرد (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیہان کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود۔ در ۱۵۵۲ء بمقام کذور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شد۔ دا تصنیف بانسبت او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتب مقدس سکھاں) ساخت ؛ ۱۳۳۹ گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مزبور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلّہ شاخ کھتری بود۔ در ۱۵۰۹ء (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در ۱۵۷۴ء (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہ ہائے بزرگ ایں گورو (خلیفہ) تفریق اُداسیاں (تارکان دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیرواں دین سکھی خیلے ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در خمیر خوش داشت بفضائح گورو موصوف را بغور می شنید ؛ ۱۳۴۰ گورو رام داس از قبیلۂ سودھی قوم کھتری بود۔ در ۱۵۲۴ء متولد گردیدہ در ۱۵۸۱ء فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس ہفت سال وگورو ارجن[۱۳۴۱] بست و پنج سال و گورو ہرگوبند[۱۳۴۲] ہشت سال و گورو ہر رائی[۱۳۴۳] بیزدہ سال و گورو ہر کشن[۱۳۴۴] سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت و جمعیّت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ (''ہسٹری آف دی سکھس'' ص ۵۱) :

۱۳۴۱ گورو ارجن دیو پسر خورد تر بن رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ در سال ۱۵۶۳ء بمقام گووندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتھی چند کہ میلان دنیوی داشت نظر انداز کردہ شد و ارجن دیو در سنہ ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحہ تخم عداوت پرتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ پرتھی چند ہم این کینہ را ہوا داد۔ درین اثنا چندو کہ از حکام آں زمانہ بود خواست کہ دختر خود را در عقد پسر گورو ارجن آورد۔ امّا مؤخر الذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس پرتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو در حسد و دشمنی کمر بستہ شدند۔ از شومی قسمت دراں ایّام گورو ارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نور الدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دراں آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و درحق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنیں موقعہ از خدامی خواستند۔ از سازش ہائے متعاقبہ و شکایت ہائے مسلسلہ پادشاہ را بریں داشتند کہ گورو ارجن دیو در معرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را رنج و تعذیب کردند۔ چوں گورو دید کہ از دست شاں مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانۂ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مرداں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنّفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸) :

۱۳۴۲ گورو ہرگوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر در سنہ ۱۶۰۶ء بر مسند خلافت متمکن شد ملّا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہرگوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکراں نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نور الدین محمد جہانگیر (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بعد ازاں در عہد عالمگیر تیغ بہادر متمکن و سادۂ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب مخالفت نمود۔ و پادشاہ اورا چندگاہ حبس کردہ قتل[۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو گوبند سنگھ[۱۳۴۶] خیال ملک داری بخاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں دا

(مسلسل) بنا بر جریمۂ پدرش گورو ارجن مل اورا دوازدہ سال بہ قید گذاشت و بعدہ از راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہرگوبند را بالوہیت می پرستند۔ اعتقاد شاں بود کہ خدا ست بروز یکشنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید:

(دبستانِ مذاہب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

۱۳۴۳ گورو ہررائے نبیرۂ گورو ہرگوبند است - در ۱۶۴۵ء گورو مسلّم شد۔ سکھاں ایں گورو را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملا محسن فانی گورو ہررائے آخریں گورو بود کہ باو (محسن فانی) بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہررائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتارپور فوت شد ("دبستانِ مذاہب" ص ۲۳۸ و "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۱)

۱۳۴۴ گورو ہرکشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت نمود در عرض راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۲)

۱۳۴۵ سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او پیشۂ بغی و عناد و قطاع الطریقی در متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و تونگرانِ مسلم را غارت می کرد۔ بنا بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پاداش بغی و عصیان مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) و لے در الفاظ سوہن لال مصنف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک نفر جلاد کشتہ شد (کشیر جلد دوم ص ۷۰۳) ؛ ۱۳۴۶ گورو گوبند سنگھ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی وہن وسستی دید بر اطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا بانک و گورو انگد در فقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملّت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعد ازاں امرداس و رام داس مخترع ملّت گشتہ امر ونہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملّت گردانیدند۔ و تا عہد ہرکشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملّت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود در آوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرّا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گوروئے سکھاں است۔ در ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردان پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بحرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ایں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش را کشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ ، و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندید (دکن) کہ نزد سکھاں بنام ابچالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدر آباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشیر جلد دوم ص ص ۷۰۳،۷۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بهم رسانیده مذهب خود را فروغ دادند و حیله های آنها همراه شاهان درانیه بارها علم بغاوت افراشته محاربات[۱۳۴۷] عظیم کرده اند۔ و بعد تنزل شاه زمان[۱۳۴۸] نیر اقبال رنجیت سنگهه از لاهور طلوع کرده پنجاب و پشاور و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضهٔ اقتدار در آورده در استحکام مذهب خود کوشیده شهریار نامدار مشهور روزگار گردید۔

و در سنه ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایهٔ حکومتش بر دیار کشمیر افتاد جمعی کثیر از سنگان پنجاب که همرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معه عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کرده عوض تنخواه زمین زرعی جاگیر یافته از دست خود آباد کرده حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آن این گروه را سنگان جنسی نام کرده اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگهه راجه گلاب سنگهه قابض این ملک شده بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ تفصیل این محاربات در "هسٹری آف دی سکهس" تصنیف کننگهم باب سوم و چهارم ملاحظه شود ؛

۱۳۴۸ شاه زمان که همیشه عزم فتح هندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در سنه ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجهٔ واقعات که در مرکز رونما شده بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاه زمان در سنه ۱۷۹۸ء دوباره عازم هند شده بلا مزاحمت غیرے بر لاهور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال به سازش برادر خود محمود لاهور را گذاشته به کابل رفت۔ رنجیت سنگهه که ستارهٔ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانسته قابض لاهور گشت۔ شاه زمان در سنه ۱۸۰۳ء از دست برادر مزبور نابینا کرده شده بعد از چند سال از موت طبعی درگذشت ("هسٹری آف دی سکهس" از صفحه ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛

۱۳۴۹ فتح پشاور و ملتان بر دست مهاراجه رنجیت سنگهه بالترتیب در سنه ۱۸۲۳ء و سنه ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگهه سه مرتبه ساعیٔ فتح کشمیر شد یکے در سنه ۱۸۱۴ء و دوم در سنه ۱۸۱۶ء و سوم که کوشش آخرین است کشمیر را در سنه ۱۸۱۹ء از دست جبار خان درّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت ہمہ ہا متوطن این دیار شدند۔

و در سنہ ۱۲۹۰ھ قریب سی و دو ہزار زن و مرد نفر شماری این فرقہ مقرر شدہ در پرگنہ اولر و کامراج و بیروہ وغیرہ اکثر جاہا بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملت خود راسخ ہستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینہ مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹو[۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کرتہ۔ پاجامہ۔ درمہ۔ کاٹرن۔ لونگی۔ امّا کرتہ جامہ بود مثل پیشواز دامن فراخ داز سینہ تا بند دست چسپان مثل جامۂ مردم کشتواڑ و پاجامہ ہم مثل کشتواڑیان تنگ و چست می پوشیدند۔ و درمہ طول آن ہفت ہشت درعہ و عرض یک نیم درعہ تا دو درعہ از پٹوی مالیدہ دوختہ گردا گرد آن ڈوری[۱۳۵۳] چسپانیدہ سہ پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اوّل بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گرہ می دارند۔ و کاٹرن پٹوی مہین[۱۳۵۴] دہ دوازدہ درعہ کہ عرض آن پنج شش گرہ می بود بر سر می پیچیدند۔ و لونگی بہ درازی شانزدہ درعہ بر کمر می بستند و پولہ کہ از ریسمان کاہ معمول است زن و مرد در پای می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر کہ مردمان ہندوستان و ترکستان درین جا وارد شدند و باشندگان این جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی میخ دار

۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۷۳ء ؛ ۱۳۵۲ھ پٹو بہ زبان کشمیری جامۂ پشمین را می گویند۔

۱۳۵۳ھ ڈوری بمعنے رشتہ باشد و این جا بہ معنے رشتہ است کہ چند رشتہ مالیدہ باشد ؛ ۱۳۵۴ھ باریک ؛

و پیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازیِ یک نیم درعہ چوڑی دار[۱۳۵۵] مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے دربدند برای کشیدن دست کہ آں را تورابہ می گفتند ہمدراں ایّام کانگری در بغل گرفتن رواج یافت۔

و در عہد میرزا حیدر مسلماناں ابزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بر وضع قدیم ماندند و نیز در عہد افاغنہ محمدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بہ جائے کفش زیر پائی در پا کشیدند و پنڈتاں[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذاشتہ تورابہ موقوف نمودند امّا آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و در عہد سنگاں چادری بجای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و در تابستان چادر کرپاس مروّج ساختند و دستار را تقلیل نمودند۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز و چوڑی دار و ابزار[۱۳۵۷] چست معمولی قدیم و پگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں غالباً تا بیست درعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمّدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفہ ململ بر سر بندند عموماً چادری پٹّو یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است۔

و از چند سال کرتنی و سینہ بند پختہ دار درونِ پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز در پا می اندازند ورنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہلِ دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکہ وغیرہ بر وضع ولایت می سازند۔

۱۳۵۵ یعنی تنگ و چست ؎		۱۳۵۶ برہمنان کشمیر ؎

۱۳۵۷ پاجامہ ؎

۱۳۵۸ پگڑی ہندی عمامہ باشد ؎

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عندالفروۃ مکائی وگال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند و ہانجیاں متعلقہ تالاب اولر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و بنر ہنڈتاں بروز فاقہ برت ہا[۱۳۵۹] بجائی پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چائی مسلماناں جایزہ می دارند عندالضرورۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند و گوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و حُلیہ و اسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمول ست گاہ گاہ ہندبای دشتی و کاہو و کاسنی و لبقولات کوہی می خورند۔

چائی[۱۳۶۱]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چائی سبز از راہ

۱۳۵۹ھ برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

۱۳۶۰ھ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ "ہار" بمعنے خوراک پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

۱۳۶۱ھ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود۔ چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد دحشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از ۳۵۰ء از کتابے کہ بولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بارکنند ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد افاغنہ چائی صورتی و چائی سیاہ و دیگی وارد گشت کہ بسبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن آں عیب و ضرر می دانستند و بعضے عوام بہوس چائی پوست درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چائی رغبت می کردند و بعضے برگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشندۂ آں مثل چائی می نوشیدند۔

نورہ صاحب پٹوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشۂ رنگ راچ[۱۳۶۲] کہ از قسم حشیش است بترکیب چائی جوشانیدہ بدل چائی می نوشید و از بیخ مذکور چائی خوب می شود۔ در دکمر و تپ رامفید است۔ ہمچنیں چائی جھُولی مرداں بہ چند قسم می نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی وقتیکہ ملاّحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بہ انگلستان بردند۔

در ۱۸۲۰ء شجرۂ چائے در مبادین ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از "شرکت شرقی ہند" کہ در آں ایام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بطرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ بے آوردن تخمش چائے چینی در آسام بتواں رویید، وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت متذکرہ صدر کاشت چائے در موضع "کماؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است:۔

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴۔ اوڑیسہ ۵۔ یو۔ پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چیمبرز ان سائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۸۹۴)

۱۳۶۲ بیخ انجبار:

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصۂ چند سال مردماں عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳] ۔ ہم در اواخر سنہ ۱۳۰۰[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابراں می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵] ۔ پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پیشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمیکشند۔

تماکو[۱۳۶۶] ۔ ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون ۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب ۔ پیشتر بہ حکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیّاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شداید کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند امّا وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشاد کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند:

۱۳۶۴ ۱۸۸۲ء: ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمان عادی بوقت ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنّفہ چیمبر ص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از سنہ ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است:

۱۳۶۶ یعنی تنباکو:

قحط سالی های کشمیر

واقعهٔ اوّل - در حکومت راجهٔ تونجین سنه ۳۰۰ کلجوگ به حادثهٔ برف و باران که در ماهِ بهادرون دو سه هفته متواتر بود به وقوع خامیٔ فصل قحط عظیم برخاست که مردمان گوشتِ انسان غنیمت می دانستند راجهٔ مزبور بنا بر انصاف اوّلاً غلّات موجودی وقف محتاجان کرده بعد آن خزاین و دفاین مصرف نموده مردمان الجوع الجوع می گفتند۔ راجهٔ مذکور مجبور مانده از چاره و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جوع رنجور شده شبانگاه در شبستان خود درآمده به غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجهٔ او که واکپشٹا نام داشت شوهر خود را از اتلاف و سوختن مانع شده گفت که بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرهٔ لطف و کرمش بے پایان بهتر آن است که امشب من و تو از یاد من درگذشته به عجز و زاری به جناب حضرت باری ملتجی گشته از تلاطم امواج زحمت و خواری رستگاری می خواهیم۔ شاید که به پذیرائی التجای بے ریا از ما این بلا رفع گردد۔ راجه به رهنمونیٔ زوجهٔ خود تمام شب بدرگاه کبریا التجا کرده۔ فردا بسان قوم موسیٰ مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی هر انسان را دو کبوتر بریان هر روز در کنار مے رسید تا مدامیکه غلّات پخته شد و ایّام سختی درگذشت۔

واقعهٔ دوم - در عهد راجهٔ پارتهه[۱۳۶۷] که به کثرت باران رودبارها طغیانی شده مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مُردگان بعدمِ اندفان طعمهٔ ماهیان شدند۔

واقعهٔ سوم - در حکومت راجه هرش دیو سنه ۱۱۷۹[۱۳۶۸] بکرمی به باعث کثرتِ بارش و سیلاب محصولات تلف شده قحط شدید واقع شد که یک خروار شالی

۱۳۶۷ھ (۶۹۰۶ — ۶۹۳۴)؛ ۱۳۶۸ھ مطابق سنه ۱۱۲۲ء ؛

بہ قیمت پانصد فلوس سکۂ ہر شش دبو ارزش بافت و پشم گوسفند و آرد جو ہم بوزنِ
مس می فروختند و نام و نشانِ نمک و مصالح نابود بود۔

واقعۂ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین سنہ ۷۵۸[۱۳۶۹] ہجری بہ سبب بارش
بے وقت قحط واقع شدہ مردمان بسیار تلف شدند۔

واقعۂ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در سنہ ۸۳۵[۱۳۷۰] ہجری بہ حادثہ کثرتِ
بارش محصولات خام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراوان وقف
محتاجاں کردہ جان بخشیِ قحط زدگاں فرمود۔

واقعۂ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ سنہ ۹۳۹[۱۳۷۱] ھ سلطان سعید خان
والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعین ساختہ۔ تمامی زمستان در جدال و
قتال بسر رسید۔ و در ماہ ہار معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت بمراد
نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روئیداد کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر لقمہ
بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیارے از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعۂ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک سنہ ۹۸۴[۱۳۷۲] ہجری در ماہ اسوج
بارشِ برف شدت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مردگانِ
قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجاں صرف نمودہ
غم و غصۂ خلق خدا بر خود گرفت تا کہ دو سال بدین منوال در گذشت و در سال سوم
زینتی شاہ[۱۳۷۳] مجذوب در راہ دید از و پرسید کہ اے مستانہ این حادثہ تا چند خواہد

۱۳۶۹ھ ۱۳۵۶ء ؛ ۱۳۷۰ھ ۱۴۳۰ء ؛ ۱۳۷۱ھ ۱۵۳۲ء ؛ ۱۳۷۲ھ ۱۵۷۶ء ؛

۱۳۷۳ھ زینتی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزہ کشمیری رحمہ اللہ تعالی حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینتی شاہ در منتہائے کامراج بمقام درگمولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ؛

بُود گفت تا تو زنده باشی۔

و در سنه ۹۸۶ھ [۱۳۷۴] علی شاه بروز عید به چوگان بازی مشغول بُود ناگاه در وقت کج شدن قلبے در رودهٔ خود دریافته فی الفور چوگان حیات از دست داده در ملک عدم آسود آنگاه قحط رفع شد۔[۱۳۷۵]

نقل است۔ که پیش از وقوع قحط زینتی شاه مستانه در راه می رفت و چند دانهٔ طعام از مزبله برداشته گفت اے عزیز جهاں چرا خود را ایں قدر بے حرمت کردهٔ ؟ چندے پنهاں باش ؟ ناگاه به سبب بارش غیر موسم در کشمیر سه سال قحط افتاد و زینتی شاه مجذوب که از قوم علی شاه بُود هر روز به مطبخ امی رفت و می گفت که دیگداں گرم بکنید۔ روزے در شبستان علی شاه درآمد زوجهٔ او را هم زانو نشسته بُود۔ علی شاه از در درآمده۔ او را به زجر بیرون کشید ناگه مستانه در مطبخ درآمده تمامی دیگ ها واژگون کرده گفت۔ آتش سرد نمائید۔ آنگاه در عیدگاه برآمده بر چوب دستی که براں سوار شده می دوید همان چوب را به ریسمان گرفته همی کشید و می گفت (مَتِ کرُ گنگُل هَتِ رِنجِ کهار) یعنی دیوانه شروع غلبه رانی کرده خروار به یک فلوس ارزش یافت۔ دراں ایّام قحط رفع شد۔ و در عهد لوهر چک[۱۳۷۶] یک فلوسه را یک خروار شالی فروختن بُود۔

واقعهٔ هشتم۔ در ایّام سلطنت اکبر شاه سنه ۱۰۱۳ھ [۱۳۷۷] که میرزا علی اکبر

[۱۳۷۴] ۱۵۷۸ء ؛

[۱۳۷۵] طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۶۲۹ و فرشته جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن موٴخر الذکر سال وفات علی شاه ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشته است ؛

[۱۳۷۶] (۹۸۷ھ — ۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء — ۱۵۸۰ء) ؛

[۱۳۷۷] ۱۶۰۴ء ؛

نائب صوبہ شدہ بود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رُو بہ ویرانی نہاد خلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلات موفور از پنجاب ولاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال درگذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان [۱۳۷۸] ۵۷ھ ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کلی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ ومردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلات موفور از گجرات وملتان ولاہور فرستادہ وبطور خیرات از امراء وحرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگاں را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر [۱۳۷۹] کہ حفظ اللہ خان حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہانبانی محمد شاہ غازی [۱۳۸۰] ونیابت اعظم خان [۱۳۸۱] ۳۶ھ بہ باعث کثرت باراں قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت وبرنج حکم طلا گرفت وخلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدت بود۔ اثر آں تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ [۱۳۸۲] وحکومت احترام خان ۴۴ھ بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ھ ۱۶۴۷ء ؎

۱۳۷۹ھ درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است ؎

۱۳۸۰ھ (۱۱۳۱ھ — ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء — ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ھ ۱۷۲۳ء ؎ ۱۳۸۲ھ ۱۷۳۱ء ؎

این جا بجہتہ غلّات بہر کس متعرض شدہ طُرفہ شہر آشوب لے العمل آمد مردم عوام بسبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت خان داروغہ عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد جامع بُردند و دراں جا ہنگامہ و غوغا کردہ ہر دو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار بہ تہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم دریں سال بمبہ ہای مظفر آباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعۂ بستم دہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و نیابت افراسیاب خان سنہ ۱۱۵۹ھ[۱۳۸۳] بہ سبب تاراج بمبہ ہا مردمان خستہ حال و پایمال شدہ بُودند علاوہ براں در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مزروعات مطلقاً نہ شدہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و غلہ فروشاں بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت۔ روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نیامدہ زیور و آلات و ملبوسات خاک بہا فروختند و مردگان قحط زدہ را اوایل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں کہ بکثرت موتے آب دریا ہم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربہ و طیور بہ خوردن مُردگان بر زندگان منت نہادند و بعضے گرسنگان طفلانِ خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بُود بہ فروخت آمدند۔ ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ تر شدت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال دوم قحط فرمایشی بود کہ ہفت روپیہ را خروار می فروختند "قہر مردم کشمیر"[۱۳۸۴] تاریخ است۔

[۱۳۸۳] سنہ ۱۷۴۶ء :

[۱۳۸۴] سنہ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء :

واقعۂ چہاردہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی سنہ ۱۱۶۹ھ[۱۳۸۵] کہ راجہ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود۔ بہ سبب کثرت بارش گرانی غلّہ وا رفع شد۔ و خواجہ ابوالحسن خان باندے کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گردیدہ ذخیرۂ غلات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چوں اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم بے کار ماندہ بودند خواجۂ مدار یک لک خروار از غلہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہم برد رفتہ رفتہ تا سال سنہ ۱۲۵۰ھ[۱۳۸۶] نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بہ سال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان سنہ ۱۱۷۹ھ[۱۳۸۷] نقصان مزروعات و قلّت محصولات بہ حدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان سنہ ۱۲۲۹ھ[۱۳۸۸] بہ سبب خامی فصل قحط سر کشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگان حلال دانستند۔ یک، دو سال بہ شدّت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود "قحط[۱۳۸۹] سال عظیم" تاریخ است۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایّام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در سنہ ۱۲۴۸ھ[۱۳۹۰] سموت ۱۸۸۹ ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین پیشتر

۱۳۸۵ھ ۱۷۵۵ء ؛ ۱۳۸۶ھ ۱۸۳۴ء ؛

۱۳۸۷ھ ۱۷۶۵ء ؛ ۱۳۸۸ھ ۱۸۱۳ء ؛

۱۳۸۹ھ ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء ؛ ۱۳۹۰ھ ۱۸۳۲ء ؛

برای تیاری ضروریات بکشمیر مامور ساخت- آنها بہ کمال جوش و خروش ضبطیٔ غلات بہر جا نمود- نایرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید- رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانۂ قحط را آتش افگند مردمان مثل بقر بہ آتش جوع سوختند و در ماہ کتک کہ شالی ہنوز ورود نہ شدہ بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط ہمچناں شدت نمود کہ مردماں زیورات و آلات و اسباب خاک بہا فروختند لاشۂ مردگان زندگاں بے تحاشا می خوردند اکثر ہا طفلاں بہ فلوس و لقمہ ہا بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج روپیہ را دستیاب نمی شد-

در سنہ ۱۲۵۰ کرنیل میاں سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیر گڑھ رسید شبانہ بر سر تالار قصر برآمدہ در تمامی شہر جائے روشنی چراغ بنظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نہ شنید و درمیان اسواق و بازار بنج و شوگراں روئیدہ دید در ورطۂ غم و اندوہ مستغرق گردید- پس بہ کمال جد و جہد قلیلے از شالی وغیرہ از پنجاب و پہاڑ دستیاب کردہ تخم ریز کنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دویم ارزانی رو داد-

واقعۂ ہجدہم- در عہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنون در سنہ ۱۲۸۱ھ (۱۳۹۱ھ) سموت ۱۹۲۱ ب در فصل شالی اندک خامی شدہ ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نہ رفت- در ایام بہار تنگی غلہ واقع شد کہ باوجود موجودی غلات مردماں را بلغیر رشوۃ و کارسازی و صعوبت و جاں بازی دانۂ امکان نمی شد- مہاراجہ

۱۳۹۱ھ ۱۸۶۴ء ؎

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلات موجودی را در وجہِ طلب و تن خواہ ملازماں فروخت. متوسلاں در عرصۂ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خردار موجود بود۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی نمود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلاتِ پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خردار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خردار یکبار دادہ قحط برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نہ رسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ در زمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ۱۲۹۴ھ [۱۳۹۲ھ] سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا درو طلب بود باراں مثل تار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و متراکم بود۔ دریای بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا پوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دو لک خردار در کارسازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند وزیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۳۹۲ھ ۱۸۷۷ء :

خانہ تلاشی کردند ہر جا کہ دانہ یافتند بُردند و بہ وقوع خانہ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ہا بے دود گشت اکثر ہا بہ عدم اندخان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ ہای پنجاب تمام سدود بودند موجب آں ہزار ہا مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ہا ضایع گشتند و درمیان شہر فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ بعد یک ہفتہ و یا بعد دو ہفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بود۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ بنابر علو ہمت و دریا دلی بقدر یک لک و نود و پنج ہزار و ہفت صد و چہار دہ من غلات از پنجاب آوردہ در شہر رسانید و درمیان شہر غریب خانہ ہا مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردمان راجان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ھ ۱۳۹۳ از درگاہ الٰہی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفے گشت و از فرقہ مسلماناں غالباً یک حصّہ تلف شدہ دو حصّہ باقی ماندند و از اہل ہنود ہیچ کسے را یہ ایں حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زبان نمی آرند۔ شاید واقع نہ شدہ باشد۔ ابتدای حکومت شاہان چغت ۱۳۹۴ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالۂ قلم گردد۔

۱۳۹۳ ۱۸۷۹ء

۱۳۹۴ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عہد راجہ ہرش (۱۰۸۹ء۔۱۱۰۱ء) درکشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثهٔ اول - در زمان حکومت احمد بیگ خان [۱۳۹۵] سنه ۱۰۲۴ه [۱۳۹۶] واقع گشته حالتے گذشت که بغیر تکفین و تجهیز مردگان را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متمول بود تمامی متعلقانش باخاک آمیختند او مواشی بسیار داشت هیچ کسے پرداخت آنها نکرد رو به جنگل نهادند این حادثه تا چهل روز درتزاید بود

حادثهٔ دوم - در عهد آزاد خان [۱۳۹۷] سنه ۱۱۹۸ه بر ساکنان این دیار طاری شده همگی در نفس شهر هزاراں مردم به وادی فنا درگذشتند - و در اطراف دهات هیچ کسے ضایع نه شد -

حادثهٔ سوم - در ایام حکومت دیوان موتی رام [۱۳۹۸] سنه ۱۲۳۵ه ازکافهٔ انام این مقام انتقام کشیده هزاراں خاص و عام را به ازدحام تمام درین هنگام در خیام عدم رسانید -

حادثهٔ چهارم - در وقت شوکت دیوان کرپا رام [۱۳۹۹] سنه ۱۲۴۳ه بر متوطنان

[۱۳۹۵] احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عهد حضرت نورالدین محمد جهانگیر پادشاه غازی از سنه ۱۶۱۵ء تا سنه ۱۶۱۸ء بود ؛

[۱۳۹۶] ۱۶۱۵ء ؛

[۱۳۹۷] آزاد خان (۱۱۹۸ه — ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء — ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عهد تیمور شاه درانی (۱۷۷۲ء — ۱۷۹۳ء) ؛

[۱۳۹۸] دیوان موتی رام پسر دیوان محکم چند است - در سنه ۱۲۳۵ه مطابق سنه ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد - در عهدش پنڈت بیربل حاکم مال شد - بیربل با مسلمانان تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد - مسجد جامع که از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اهمیت تاریخی دارد بحکم این صوبیدار مقفل گردید - بعهدش هیچ کسے را جرأت نه بود که در مساجد اذان دهد - (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ - ۲۴۰) ؛

[۱۳۹۹] ۱۸۲۷ء ؛

این گلستان استیلا نموده۔ مدت یک ماه روز بروز ترقی و متزاید بود۔ ہزاراں ہزار ابرار از جادۂ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثۂ پنجم۔ در حین حکومت شیخ غلام محی الدین سنہ ۱۲۶۲[۱۴۰۰]ھ اوایل ماه رجب ظاہر شد تا آخر ماه رمضان از مردمان این گلستان سرمایۂ جان را غارت کرده در بادیۂ عدم رسانید و بعدم اکفان مردگان برہنہ و گیاه پوشیده اندفان پذیرفتند۔

حادثۂ ششم۔ در حالت فرمان روائی رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۷۴[۱۴۰۱][۱۴۰۲]ھ سمت ۱۹۱۴ب در ماه مگھر و پوه خلق خدا را در گورستان برف دفن کرده ہزاراں ہزار بباد رفتند۔ انگاه سه ماه مہلت داده در ماه بساکھ و جیٹھ سنہ ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدت دو ماه بار دیگر شور و شر برداشته عالمیاں را از سر گذرانید۔

حادثۂ ہفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۴[۱۴۰۳]ھ سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع شده تا عرصۂ سه چہار ماه ہزاراں نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثۂ ہشتم۔ ایضاً در عہد شوکت مہاراجہ موصوف در سنہ ۱۲۸۹[۱۴۰۴]ھ در ماه ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاہر شده تا عرصۂ سه چہار ماه آدمیاں را طعمۂ اژدہای اجل نمود۔ ہمدران ایام تاراج شیعه ہم واقع تاریخ این حادثه «جگر سوخت»[۱۴۰۵] گفته اند

حادثۂ نہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۳[۱۴۰۶]ھ سمت ۱۹۳۳ب وبا مزاحم مردم گشته تا عرصۂ سیزده ماه بدر کار نمود کرده بسیارے از خلق خدا در زاویۂ عدم گذرانید۔

حادثۂ دہم۔ ایضاً در حکومت مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۶[۱۴۰۷]ھ سمت ۱۹۳۶ب

[۱۴۰۰] ۱۸۴۵ء ؛ [۱۴۰۱] (۱۸۵۷ء — ۱۸۸۵ء)

[۱۴۰۲] سنہ مطابق ۱۸۵۷ء ؛ [۱۴۰۳] ۱۸۶۷ء ؛ [۱۴۰۴] ۱۸۷۲ء ؛

[۱۴۰۵] ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ؛ [۱۴۰۶] ۱۸۷۶ء ؛ [۱۴۰۷] ۱۸۷۸ء ؛

مدت چهل یوم همگی در نفس شهر هنگامهٔ خود گرم کرده اکثرے از خلق خدا بعدم رسانید همدرین سال آسیب قحط هم بشدّت بُود۔

زلزله های کشمیر

سانحهٔ اوّل۔ وقتے که بجائے تالاب اولر شهر سندمت نگر آباد بُود ساکنان آں جا به ازتکاب افعالِ شنیع مورد عتاب گشته در عهد سندر سین ۱۴۰۸ شبانهٔ زلزلهٔ عظیم واقع شد که تمام شهر ویران گشت و سطح زمین کفیده چشمهٔ آبے همچناں جوشید که تمامی شهر را دریک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمه را "اولرناگ" می گویند پیشتر مشه وِ ها گفته شد۔

سانحهٔ دوم۔ درعهد راجهٔ اونتی ورما سموت ۹۴ ۱۴۰۹ به شبانه زلزلهٔ عظیم واقع شد۔ پارهٔ از کوه کهاده نبار که بطرف باره موله است در قعر دریای بهت غلطیده منفذ آب مسدود گردانید و سطح زمین را تا مقام زیح باره غرق سیلاب نمود تمامی دهات و مزروعات تباه شدند۔ آنگاه به تدبیر سُوع دانا سنگهای کوه از قعر آب کشیده آب را بدر رُو داده ساحت زمین نمودار شد۔

سانحهٔ سوم۔ در ایّام حکومت فتح شاه سنه ۹۰۷ه ۱۴۱۰ ۱۲ ماه اسوج پاسے از شب گذشته زلزلهٔ عظیم واقع شده خلق خدا بسیار ضایع گشت و خانه ها به باد رفت: تا عرصهٔ سه ماه زمین و زمان در ولوله بُود۔ آنگاه به مرور قرار یافت۔

سانحهٔ چهارم۔ در وقت اسماعیل شاه سنه ۹۶۰ه ۱۴۱۱ زلزلهٔ سخت واقع گشت گویا زلزلهٔ قیامت بُود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

۱۴۰۸ سنه (۲۰۸۲ ق م ــــ ۲۰۴۱ ق م)

۱۴۰۹ سنه ۶۸۵۵ــ۶۸۸۳ ÷ ۱۴۱۰ سنه ۶۱۵۰۱ ÷ ۱۴۱۱ سنه ۶۱۵۵۲ ÷

دخانہ ہا با خاک یکسان گشت سطح زمین را شگاف ہای وسیع ظاہر شد و بعضے
سرچشمہ ہای قدیم غایب گشتہ سر نو چشمہ ہا جوشید تا عرصۂ یک ہفتہ یک
زلزلہ در جنبش بود و تا دو ماہ زمین قرار گرفت حالات عجیبہ رُوداد۔ می گویند در پرگنۂ
آدون متصل ننده مرگ حسن پورہ و حسین پورہ نام دو موضع بر کنارہ دریای ویشو
مقابل یک دیگر بہ مسافت یک میل بودند نیم شبے زمین معمورہ ہر دو دہ متغیر گشتہ
بجای حسین پورہ حسن پورہ رسیدہ و بمقام حسن پورہ حسین پورہ پدیدار شد۔
چنانچہ الحال زمین زرعی حسین پورہ بطرف حسن پورہ است و آراضی باشندگان
حسن پورہ بجانب حسین پورہ واقع میان ہر دو دہ دریای ویشو می گذرد۔ این
سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنۂ کامراج ضلع ناور کوہ پارہ غلطیدہ شش
صد کس ہلاک ساخت۔

سانحۂ پنجم۔ در عہد حکومت سیف خان سنہ ۱۰۸۰ھ[۱۴۱۲] ۳ ماہ صفر حادثۂ
زلزلہ رُو داد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہوارہ در تزلزل و حرکت بود
لیکن چندان نقصان جان نہ رسید۔

سانحۂ ششم۔ در ایام صوبہ گی ابراہیم خان[۱۴۱۳] اولاً سیلاب طغیانی
نمود بعد آں بہ حادثۂ زلزلۂ سخت خانہا بر باد رفت و جان ہا بہ قضا پیوست
مدتے مدید بہ مداومت زلزلہ احوال مردم در تزلزل بود۔ مردمان زلزلہ خانہ ہا جداگانہ

۱۴۱۲ھ ۱۶۶۹ء ؛

۱۴۱۳ھ ابراہیم خان صوبیدار کشمیر در عہد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ
غازی بود۔ باوقات مختلف چہار مرتبہ (اولاً در سنہ ۱۶۶۲ء و ثانیاً از سنہ ۱۶۷۸ء تا سنہ ۱۶۸۶ء و ثالثاً از
سنہ ۱۷۰۱ء تا سنہ ۱۷۰۶ء و رابعاً در سنہ ۱۷۰۹ء بعہد محمد معظم شاہ بہادر) صوبیدار کشمیر شد۔ سانحہ متذکرہ در
سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۱۶۸۲ء واقع شد چنانکہ از تاریخ این زلزلہ مفہوم می شود ؛

تیار کردہ بودند "طغیانِ بے حد" تاریخ است۔

سانحۂ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلبر خان سنہ ۱۱۹۸ھ [۱۲۱۴ھ] ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جُنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ ایں زلزلہ در ولولہ بود اما مثل دفعۂ اوّل شدت نداشت و در شب و روز چند بار جُنبش می نمود بحدے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ ایں زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابتلی المؤمنون و زلزلوا زلزالاً شدیدا) اقتباس کردہ اند۔

سانحۂ ہشتم۔ در ایام حکومت کریم داد خان سنہ ۱۱۹۳ھ [۱۲۱۵ھ] ساحت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جُنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدت یک نیم ماہ سخت جانکاہ بود مردماں در صحرا زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحۂ نہم۔ در عہد آزاد خان سنہ ۱۱۹۹ھ [۱۲۱۶ھ] بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متزلزل بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضائع گشت۔

سانحۂ دہم۔ در حکمرانی سردار عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۸ھ [۱۲۱۷ھ] پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

۱۲۱۴ھ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ سنہ ۱۷۳۶ء ؛ ۱۲۱۵ھ ۱۷۷۹ء ؛

۱۲۱۶ھ مطابق ۱۷۸۴ء۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درانی از ابتدا سنہ ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ؛

۱۲۱۷ھ مطابق ۲۷ اپریل روز چہار شنبہ سنہ ۱۸۰۳ء ؛

درگذشت و خانقاہ معلےٰ را کلسِ کنگرہ بام غلطید۔

سانحۂ یازدہم۔ در دوران حکومت کرپارام ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ[۱۴۱۸] پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در دلولہ آمدہ شورِ محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدار البقا درگذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلےٰ را کلس کنگرۂ بام بر زمین اُفتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدت بُود و تا نہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحۂ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ ۱۲۸۰ھ[۱۴۱۹] سمت ۱۹۲۰ بہ بتاریخ ۲۰ ماہ بھادروں[۱۴۲۰] بوقت پاس آخر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جا ہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بُود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحۂ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومتِ رنبیر سنگھ ۱۳۰۲ھ سمت ۱۹۴۲ بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان[۱۴۲۱] در شب برات بوقت ۳ بجے صبح۔ ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر برخاست بواقعہ جُنبش نخستین درمیان قصبۂ سوپور و بارہ مُولہ و حدودِ بانگل[۱۴۲۲] و کروہن[۱۴۲۳] زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ دراں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

۱۴۱۸ مطابق ۵ جولائی روز شنبہ ۱۸۲۸ء ÷

۱۴۱۹ مطابق ۱۸۶۳ء ÷

۱۴۲۰ بھادروں یعنی ماہ بھادون تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی ÷

۱۴۲۱ مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ ۱۸۸۵ء ÷

۱۴۲۲ بانگل پرگنہ ایست در کامراج (مغربی کشمیر) این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۱)

۱۴۲۳ ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

جا ہا ریگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔
و در موضع لرہ ڈورہ پرگنہ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی کہ بہ قول حکما باعث زلزلہ است بیشتر دراں جا نفوذ کردہ تراب مہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و بہ صدمۂ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا بہ طوالت ہفت صد و عرض سہ صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفتہ و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استادہ ماندہ بودند اکثر جاہا تبدّل زمیں واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نہ کردہ باز ہم سہ صد خانہ از جا برکندہ مابقی ترقیدہ و خرقیدہ ساخت و در دولت خانہ شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر بہ جانب شیر گڑھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نہ رسید۔
و در بعض دیہات حادثہ زلزلہ محسوس نہ گردید تا عرصہ سہ ماہ شدّت بیشتر داشت کہ درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں یک دو مرتبہ در ہفتہ لرزہ می کرد تا چہاردہ ماہ اثرش باقی بود مردماں در صحرا بوریا خانہ ہا قرار دادہ از خوف می لرزیدند۔
و بہ وقوع ایں حادثہ در کل قلمرو کشمیر سی و پنج ہزار جاندار ۳۵۰۰۰ بے جان گشت ازاں جملہ مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں دہ ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاہ کس۔ بقول مورخان در کوہستان کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید کہ بہ ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعہ سخت تر زلزلہ می آید چنانچہ در السنۂ عوام لفظ (وتر بُنل) مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را
از بابت ترمیم قصور و بیوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود
زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیۂ معمولی تخفیف فرمود۔ و در
بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و چکل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلۂ شدید
شب برات = "طغیان کبیر[۱۴۲۵]" تاریخ است۔

سیلاب ہائی کشمیر

طغیان اوّل۔ گوبند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثۂ زلزلہ کوہ کھادنیار
غلطیدہ سرچشمۂ ادلرناگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ
تا بیج بارہ سیلاب نمود۔ قصۂ آن گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایام سلطنت راجہ دُرلبب درون[۱۴۲۷] سنہ ۱۴ ھ[۱۴۲۸] بہ
سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ شد و نالن مرگ کہ

۱۴۲۴ صحیح وُنرِ بنیول ترکیب کشمیریست بہ معنی زلزلۂ شمالی۔ وُنر بمعنی شمال و
بُنیول بمعنی زلزلہ و این جا مراد زلزلۂ شدید است ؛

۱۴۲۵ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء۔ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱)
ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال
۱۸۷۸ء رونما شد۔ بروایتش درین زلزلہ شانزدہ مکانات بزمین آمدند و جملہ سکّان
آنہا بہ ہمان وقت زندہ مدفون شدند ؛

۱۴۲۶ یعنی بعہد راجہ سندر سین (۲۰۲۱ ق م – ۲۰۸۲ ق م) ؛

۱۴۲۷ دُرلا بھوردھن (۶۲۷ء ــــ ۶۶۳ء)

۱۴۲۸ مطابق ۶۳۵ء ؛

راجہ برو ریسمن استوار کردہ بود ترقیدہ و نالن مرگ را طوفان نمود تاکہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت ۱۴۲۹ سنہ ۷۶ ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در لنتزپور دولت خانۂ خود بنا نمود عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایام حکومت اونتی ورما ۱۴۳۰ سنہ ۹۳۶ ب حادثۂ زلزلہ از کوہ کھادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سدّ راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھ ۱۴۳۱ سنہ ۱۰۱۵ ب واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین ۱۴۳۲ سنہ ۱۴۳۶ ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک ۱۴۳۳ سنہ ۹۸۲ ھ در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان ۱۴۳۴ سنہ ۱۰۸۹ ھ خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداراں درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ء — ۷۵۳ء)؛

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ء — ۸۸۳ء)؛ ۱۴۳۱ھ مطابق ۹۱۷/۸ء؛

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء؛

۱۴۳۳ھ مطابق ۱۵۷۴/۵ء؛

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء؛

طغیان نہم - در ایام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ [۱۳۳۵] بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد - عمارات و محصولات تلف شد -

طغیان دہم - در وقت دل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ [۱۳۳۶] سیلاب طغیانی نمود ہزاران خانہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدتے آب موجود بود -

طغیان یازدہم - در ایام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۶۰ھ [۱۳۳۷] بر باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان ملک = تاریخ است -

طغیان دوازدہم - در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ [۱۳۳۸] طوفان آب پلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد -

طغیان سیزدہم - در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ [۱۳۳۹] دریای بہت طغیانی شدہ سد قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصہ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد -

طغیان چہاردہم - در حکومت عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ [۱۳۴۰] دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد -

طغیان پانزدہم - در عہد کرنیل میان سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ [۱۳۴۱] پل کھنہ بل و بہبارہ و پانپور و امیراکدل فرو ریخت -

طغیان شانزدہم - در حکمرانی [۱۳۴۲] شیخ غلام محی الدین سد قاضی زادہ

۱۳۳۵ھ ۱۷۳۰ع ؛ ۱۳۳۶ھ ۶/۱۷۳۵ع ؛ ۱۳۳۷ھ ۱۷۴۷ع ؛
۱۳۳۸ھ ۱۷۷۰ع ؛ ۱۳۳۹ھ ۸/۱۷۸۷ع ؛ ۱۳۴۰ھ ۱۸۰۰/۱۷۹۹ع
۱۳۴۱ھ ۷/۱۸۳۶ع ؛ ۱۳۴۲ھ درسال ۱۸۴۱ع ؛

ترقیدہ ضلع خانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنبل شش پُل ویران ساخت ہفت روز بارش بود۔

واقعاتِ آتش

اشتعالِ اوّل۔ وقتے کہ راجہ پرورسین[۱۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گویند سی و شش لک خانہ آباد شدہ بود۔ ناگاہ بہ حادثہ آتش سمتِ شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونۂ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعالِ دوم۔ راجہ للتادت در ایّام حکومت خود راجۂ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید و کسان او آمدہ باللتادت محاربۂ عظیم نمودہ نیمۂ شہر را آتش کشیدہ دو بُت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعالِ سوم۔ در حکمرانی راجہ ابھی مینو[۱۴۴۴] ۳۸ سنہ ب بسیارے از محلّات شہر بہ حادثہ آتش برہم شد راجہ نندہ گُپت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعالِ چہارم۔ در زمانِ حکومت سہہ دیو[۱۴۴۵] ۷۲۶ ہجری ذوالقدر خان بمعۂ ہفتاد و دو ہزار سوار در کشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

۱۴۴۳ راجہ پرورسین دوم۔ ۶۵۵ ء

۱۴۴۴ (۶۹۵۸ ــــــ ۶۹۷۲) ء

۱۴۴۵ ۱۳۲۲ء ء

اشتعال پنجم ۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصۂ سنہ ۹۰۰ھ[۱۴۴۶] مدۃ العمر خود باہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم ۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ[۱۴۴۷] در محلہ اسکندر پورہ تا علاء الدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلی ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم ۔ در ایام حکومت دلاور خان سنہ ۱۰۲۹ھ[۱۴۴۸] در اسکندر پورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوختہ شدند مسجد جامع دوبارہ باخاک آمیخت آنگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم ۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۱۰۸۶ھ[۱۴۴۹] از کادہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ باخاک آمیخت عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبۂ ثالث ترصیص فرمود۔

اشتعال نہم ۔ در نیابت نوازش خان سنہ ۱۱۲۳ھ[۱۴۵۰] بعد حادثۂ سیلاب از محلۂ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ پلچ مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ برباد رفت ۔ مصرعہ :- پارۂ ز آتش ببرد و پارۂ از آب برد۔

اشتعال دہم :- در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ[۱۴۵۱] آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داران نزاع درمیان افتادہ بود غرۂ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

[۱۴۴۶] ۹۰۰ھ مطابق ۱۴۹۴ء ؛
[۱۴۴۷] ۸۸۵ھ ۱۴۸۰ء ؛
[۱۴۴۸] ۱۰۲۹ھ ۱۶۲۰ء ؛
[۱۴۴۹] ۱۰۸۶ھ ۱۶۷۵ء ؛
[۱۴۵۰] ۱۱۲۳ھ ۱۷۱۱ء ؛
[۱۴۵۱] ۱۱۵۰ھ ۱۷۳۷ء ؛

آتش کشیدہ بیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعالِ یازدہم۔ در حکومت عطیۃ اللہ خان ۱۱۵۲ھ (۱۲۵۲ھ) فخر الدولہ از طرفِ نادر شاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ دریں جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نموده با ہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعالِ دوازدہم۔ در نظامت منصور خان ۱۱۵۸ھ (۱۲۵۳ھ) ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیان متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعالِ سیزدہم۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلّہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ روی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔ (۱۲۵۴ھ)

اشتعالِ چہاردہم۔ در زمان تنظیم آزاد خان ۱۱۹۹ھ (۱۲۵۵ھ) در محلہ ٹینکی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ نوز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اہلہ مر و حبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعالِ پانزدہم۔ در عہد عبد اللہ خان ۱۲۱۵ھ (۱۲۵۶ھ) از محلۂ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۲۵۲ھ ۱۷۳۹ء ؛ ۱۲۵۳ھ ۱۷۴۵ء ؛ ۱۲۵۴ھ این اشتعال در ۱۷۴۴ء رونما شد۔ ۱۲۵۵ھ ۱/۱۷۶۵ء ؛ ۱۲۵۶ھ ۱/۱۸۰۰ء ؛

اشتعالِ شانزدہم - در زمانِ حکومتِ گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۷ھ (۱۲۵۷ھ) از محلۂ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلۂ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعالِ ہفدہم - در حکومتِ رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۲ھ (۱۲۵۸ھ) باز در محلۂ ٹینکی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت۔

اشتعالِ ہجدہم - ایضاً در حکومتِ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ (۱۲۵۹ھ) در ملکِ کشمیر قحط واقع شدہ بود۔ مدت شش ماہ تابستان بارش باراں موقوف شد در شہر دہ ہزار ہا خانہ سوختہ شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بود۔ ازاں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بہادروں سنہ ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سدّ قاضی زادہ یک ہزار خانہ دریک دو ساعت افروخت و نیز بہ سبب تاراجہای شیعہ ہا نُہ مرتبہ خانہ ہای اہلِ تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصارِ دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرا نمی کنند۔ اما گروہِ شیعۂ کشمیر در تعصب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند:- بیت - دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سُنّیِ بلخ و شیعۂ کشمیر - کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شنعت اصحاب سید المرسلین صلے اللہ علیہ وسلم ارتکاب می نمایند و غیر ازیں عبادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند۔ موجب آن سُنّیاں را آتش تعصب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دود ماںہای ایشاں دود ہمی کشند۔ بیت :-

۱۲۵۷ھ / ۱۸۵۰ء ؛ ۱۲۵۸ھ ۱۸۷۵ء ؛
۱۲۵۹ھ ۱۸۷۸ء ؛

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جو ز جو

تاراج اوّل۔ در سنہ ۹۵۵ھ [۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عبدی ریبنہ [۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سر گین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی [۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ء ۱۵۴۸ء ؛

۱۴۶۱ء عبدی ریبنہ پسر موسیٰ ریبنہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عبدی ریبنہ خواست کہ بامداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد و لے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عبدی ریبنہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعدِ انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عبدی ریبنہ آمد و لے بوجہ عناد دولت چک تغلب عبدی ریبنہ دوامے نہ پذیرفت۔ عبدی ریبنہ در سنہ ۱۵۵۱ء وفات یافت ؛

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ء ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتہ۔ محمد نورالدین جہانگیر نسبت این طائفہ در تزک خود (ص ۳۰۶ چاپ مطبع نولکشور لکھنو) چنیں می نویسد :-

"طائفۂ فقرا می باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ جسدش بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر او را بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بر وے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و قاضی عبد الغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا"[۱۲۶۳] گفتہ اند:۔

تاراج دوم ۔ در سنہ ۹۹۴[۱۲۶۴] ھ وقتے کہ میرزا قاسم خان با عساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر در ہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ در ہیرپورہ پیش قدمی ساخت۔ سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ با ہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و رسیدن ایں جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زنداں داشتہ بُود از محبس کشیدہ اند۔ و بہ اتفاق مردم عوام محلہ بڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بُود

(مسلسل) ندارند۔ لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیند۔ و ہیچ کس را بد نمی گویند۔ زبانِ خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند بایں نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع بر نمی گیرند۔ قریب دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند۔"

۱۲۶۳ ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء؎ ۱۲۶۴ ۱۵۸۵ء؎

بسوزانیدند و میر شمس عراقی رامز بلکہ کردہ شیعہ ہا بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس ومال وجان آں ہا بباد دادہ از راہ پونچھ مفرور شدہ با فوج اکبر شاہ پیوستند۔

تاراج سوم۔ درعہد حکومت ظفر خان ۱۰۴۵ھ مردمان شہر برای توت خوری در مایہ سوکمہ رفتہ بودند۔ درمیان شیعہ سنی نزاع افتاد شیعہ ہا از روی بے پردائی سب صحابہ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابوالقاسم مرافعہ کردہ اعلام شرعی بہ نام سابیاں گرفتند۔ صوبدار کہ از اہل تشیع بود در احضار آں ہا مساہلہ نمود و مردم عام بشورش آمدہ بعضے خانہای شیعہ را غارت کردہ بسوزانیدند۔ خواجہ خاوند محمود کہ از خاندان

۱۰۴۵ھ ۱۶۳۵ء:

۱۰۴۶ھ حضرت ایشاں خواجہ خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشاں میر سید شریف است کہ بہ پنج واسطہ بحضرت قطب الابرار خواجہ علاؤ الدین عطار قدس سرہٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول بہ کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرمودہ متوجہ بہ ہندوستان شدند و در انجا نیز مردم را مستفیض نمودہ باز بہ کشمیر مراجعت فرمودند در محلہ کہ ایں وقت مسکن اولاد ایشان ست سکونت اختیار کردند و خانقاہ و اصل آں مکان خانۂ حسین شاہ پادشاہِ کشمیر بودہ است تعلق بہ خادمانِ حضرت خواجہ گرفت مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقہ در تزاید شد ارادہ خانقاہ وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاہ حضرت میر دلبسی بابا در اشم بہ جنبش برداشتہ آوردہ دریں موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیامد۔ و انجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاہور توطن فرمودہ مرشد السالکین (بقیہ بر صفحہ دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و
نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع
آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۴۶۷] بر آمدہ نشستند ازیں رو ناظم
صوبہ بہ الحاح تمام خواجۂ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن
درضمن مفسدئی[۱۴۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی
رفت و بعد زیارتِ مقابر شاہ جہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا
رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ در عہد ابراہیم خان سنہ ۱۰۹۶ھ[۱۴۶۹] در محلہ حسن آباد
عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک سنّی خصومت و نزاع نمودہ
در حق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت
مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی در پناہ ابراہیم خان کہ شیعہ
بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ
فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں
حرکت فدای خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد بر آمد و ازیں

(مسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ
بہ کشمیر فرستادہ در سال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنمخدوم در لاہور
واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔
(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ - ۱۳۹)

۱۴۶۷ھ ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہِ
پل رام باغ ؛ ۱۴۶۸ھ مراد ازیں "مفسدئے" ظفر خان صوبیدار کشمیر است۔
(ایضاً ص ۱۳۸) ؛
۱۴۶۹ھ ۱۶۸۲ء ؛

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور وپسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی در خانۂ صوبہ دار نزک آمد ورفت نمود و ملّا محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ اورا ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدّعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و دو قلیع نگار دبخشی و رئیسان شہر مثل حاجی بانڈے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام باین رعب و ہراس از شورش باز ماندہ حقیقت حال بگوش عالم گیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبداری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سرنامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات بازگشت بوطن رسیدند۔[۱۴۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان سنہ ۱۱۳۲[۱۴۷۱] کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۰] واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶ :

[۱۴۷۱] ۱۷۱۹ء :

نائب صوبہ شدہ بُود واقع شد وجہ آں این است کہ ملا عبدالنبی ملقب بہ محتوی خان
کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر[۱۴۷۲] بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ
بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بُود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر منصب و جاگیر یافتہ
با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام
حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادت موضع چندرہ سیر
کہ در نفاذ جاگیر اُو بود مشخص نمود پنڈت مزبُور برای رفع بعض قصور و فتور آں
آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند ازو استدعای رسوم
نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ با ہمدیگر گفتگو کردند تا کہ کار
بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طعن مذہبی او را سخت رنجانیدہ
انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگیِ
پنڈتان زیادہ تر ازان بیان نمودہ طبیعت اُو مشتعل گردانید۔ پس محتوی خان برای
تنبیہ فرقۂ پنڈتان قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار
بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوّم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم بجائی پاپوش پولہ در
پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

انگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہلِ
ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفتِ آں نہ دید بلکہ متصدیاں
و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات
ملا نہ شدند۔ لیکن سخن بدست عوام افتادہ بُود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ
برای اذن احکامات مجوزۂ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

۱۴۷۲ ابو النصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازیؒ (واقعات کشمیر ۲۱۱، ۲۱۲) ؛

نمود۔ عوام کالانعام بہ شورش آمدہ حکم حکام بربام گذاشتہ پنڈتاں مزاحمت کردن گرفتند۔ مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت و صراف مداخل پادشاہی بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت و قصر دولتش در نواب بازار و کوٹھی تجارتش در صراف کدل بجای داغشال معروف بود۔ دراں ایام عبرت انجام سوارہ در راہ می رفت مردم عوام اورا از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در خاک مذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان پناہ گرفت و برای محافظت خانماں و مال و جان خود چند نفر سپاہاں ازو گرفتہ رجعت بخانہ نمود۔ دراثنای راہ مردم عوام بنا بر زجر و توہین او باز ازدحام کردند سپاہاں بہ معاونت او پای استقامت افشردہ بہ جہت تخویف عوام صمصام از نیام برکشیدند و ہجومیان را ترس و ترہیب دادہ آشوبے برداشتند ازیں غوغا مردم قلاش داو باش بشورش آمدہ سپاہاں رایکدم بہ عدم رسانیدند و مجلس رای را مجروح و مضروب ساختہ بر خانمان او ریختند و مال و متاع و اسباب و خانۂ او بغارت بردہ قصر و دوکانش را دریک آن خاکستر نمودند۔

گویند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بود۔ تمامی کاغذات داد و معاملۂ مردماں و اسناد و حجت ہای دام داراں کہ از بیست و چہار لک افزون بود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہر کس را بحل نمودہ از جان درگذشت بصدور ایں فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل ہنود را از ہر سو آتش کشیدند و مال و متاع و اسباب و دولت آن ہا بہ غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ لوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را دست و پاگم گشتہ۔ بہ ہمت و مشورۂ متصدیان افواج شاہی را برائے تنبیہ ہجومیاں و گرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان درمیان خانقاہ معلّٰے

بالای طاق پنہاں ماندہ بُود و فوج شاہی در نابدکدل و صراف کدل سرکشیدہ تخویف و ترہیب مردماں می کردند۔ لیکن مردم عوام بہ غیرت آمدہ در بازار قلاش پورہ فوج شاہی را تباہی نمودند۔ یک طرف ہجومیاں با آہنگ جنگ از معبر کوچہ ہای تنگ مانند تفنگ بے درنگ سرکشیدہ لشکریاں را از گولہ ہای سنگ می زدند یک طرف بازاریاں از جان برخاستہ سنگ ہای ترازو و احجار نمک وغیرہ برسر سپاہاں بے محابا می کوفتند۔ یک طرف زناں و طفلان از دریچہ و ایوان و بام خانہا سنگ باراں افشاندہ ہاون و شالی کوب و باسن[۱۴۷۳] ہای سفالین کہ از خاکستر پُر کردہ بُودند بر فرق ہنر بران و ببران جنگی انداختہ بے جان می کردند۔

میگویند کہ دو عورت نردبان خانہ کشان کشان بالای بام رسانیدہ بر تارک سرکشان انداختہ ہفت کس از جان گذرانیدند۔ دراں حالت احوال قیامت برپا شدہ شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاہی را بر جسر نابدکدل ہجوم شدہ آنقدر سپاہان در نالۂ مار غرق شدند کہ آبش مسدود گردید و از ہر سو آتش عظیم واقع شدہ محلات بسیار و مال و متاع بے شمار طعمۂ اژدہای نار گشتہ فوج شاہی را شکست عظیم رسید۔ و میر احمد خان را عمل سُست گردید۔ ماجرای این بلوای جانکاہ بہ سمع بادشاہ رسیدہ عنایت اللہ خان کہ از جانب پادشاہ ناظم صوبہ مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبہ معزول کردہ عبداللہ خان دہ بیدی را خلعت نظامت خطۂ کشمیر پوشید و از دست او تنبیہ عوام و تمشیت احکام ملکی نہ شدہ ہرج و مرج بدستور ماند و تباہی و خرابی روزافزوں گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدّیان محال صرف خاص را منصرف و منتظم شدہ متمردان و باغیان را خیرہ سری افزود۔ انگاہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۳] باسن لفظ ہندی بہ معنے ظرف خاکی۔ جمع باسن ہا۔

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشار الیہ در ہیرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات درخانہ شاپور خان بخشی کہ از اہل تشیع بود عجلت نمود۔ در انجا سید اظہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر گنگاش کردہ محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چہار شنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ سنہ ۱۱۳۲[۱۴۷۴] ھ بہ قتل رسانیدند[۱۴۷۵]۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ برسر محلۂ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی بستہ مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجومیان برسر آنہا تاختہ بہرجا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکہ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و بافعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان درمیان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نہ ترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمین بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔

العظمۃ للہ این چنین حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ بر مردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آن ہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیاں ملا شرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مخفی شدہ بود برآوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

[۱۴۷۴] ۱۱۳۲ھ مطابق ۱۳ ستمبر ۱۷۱۹ء ۔ [۱۴۷۵] بقول خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴) "شہید سر گذشت شیخ الاسلام" بتعمیہ تاریخ ایشان ست ۔

رُوداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبدالصمد خان[۱۴۷۶] سیف الدولہ بر نظامت کشمیر مامور شد۔ مشارالیہ تا ورودِ خود عبداللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق و فتق امورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی و عناد و شعلۂ شر و فساد بدستور مشتعل بُود تا کہ در ماہ محرم ۱۱۳۴ھ سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خرِ دجّال آمد از لاہور"[۱۴۷۷] ملّا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان و طاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی و جانی بواقعی نمودہ از ناید کدل تا خواجہ بار بل پنجاہ کس بدار کشید و اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بُود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام و تدارک انام تثبیت و استحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ دریں بسر بُردہ روانہ حضور گشت۔

تاراج ششم۔ در ایّام حکومت برکات خان[۱۴۷۸] ۱۱۵۶ھ ببر اللہ خان بہ اتفاق راجہائی کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ جڈی بل ہمراہ اہل شیعہ ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

[۱۴۷۶] از ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء — ۱۷۲۳ء)؛ [۱۴۷۷] ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء؛

[۱۴۷۸] بقول صاحب نگارستان کشمیر ص ۲۱۸ ایں واقعہ در ایّام حکومت نواب اسعد یار خاں صوبیدار (۱۱۵۴ھ — ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء — ۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابوالبرکات خان نائبش بود رونما گردید؛

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریان را تاراج ساخت۔ عاقبت ابو البرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرونگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز بباد دادند "عام التشویش"[۱۴۷۹] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان[۱۴۸۰] مردماں برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہای جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[۱۴۸۱] نوشہری کلام بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم[۱۴۸۲]۔ در عہد فرمان دہی عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۶ و

۱۴۷۹ھ ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۵ء :

۱۴۸۰ھ بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) :

۱۴۸۱ھ خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولیٰ داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایّام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضہ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲ھ ۱۸۰۱ء :

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں ایں ہست کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بہ نام اصحاب کبار ظاہر کردند و در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام برآشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و مکنت آں ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمان آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آں ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقۂ نگذاشتند۔

تاراج نہم۔ درنظامت بہمان[۱۲۸۳] سنگھ سنہ ۱۲۸۴/۱۲۴۶ھ بہ ظہور پیوست وجہ آں مؤرخاں چنیں بیان سازند کہ در تالاب "خوشحال سر" لوخ زارے کہ معروف است گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای بڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل شیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیال دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصۂ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیاں را ایں حرکت دشوار آمد تاکہ بروز غرۂ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بہمان سنگھ حکم داد کہ بوریاہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیاں در پیش بہمان سنگھ از عدم حصول بوریای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بہمان سنگھ دو نفر سیاہاں

۱۲۸۳ بہمان سنگھ اردلی ؛ ۱۲۸۴ھ = ۱۸۳۰ء ؛

ہمراہ دادہ فرمود کہ بوریاہای مسجد از ماتم سرا کشیدہ در مسجد جامع برسانند۔
سنیاں بہ اعانت سپاہاں در ماتم سرا دست انداز بوریہ ہا شدہ بودند
اہل شیعہ بہ شورش آمدہ آتش جنگ و جدل افروختہ سنیاں را ردّ و بدل
گفتند۔ ہماں وقت تمام باشندگان شہر را خبر شد از گریبان عناد سر کشیدہ
خانہای شیعہ ہا را بہ آتش افروختند۔ اندوختہ آن ہا از مال و متاع و اسباب
تمام بہ غارت بردہ دریک دوپہر با خاک فنا آمیختند و پردۂ ننگ و ناموس
آن ہا درید۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاہ بعض نسوان را بہ خنجر کشیدہ ریز
ریز گردانیدند۔

تاراج دہم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں
در ۱۲۸۹ھ (۱۴۸۵ھ) سمت ۱۹۲۹ بہ عمل آمدہ۔ وجہ این است کہ درین سال دو سہ ماہ آتش
وبا درین ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمۂ اجل گشت دراں اثنا مرداں
در مساجد و خانقاہ برائے دفع این بلا بہ خدا التجا می کردند اہل شیعہ در محلہ
مدین صاحب متصل خانقاہ بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میاں
انداختہ بہ سجود و رکوع در آں جا قیام می کردند و سنیاں را این سخن ناگوار
می شد۔ ۱۱ ماہ رجب روز عرس سید محمد مدنی ۱۴۸۶ھ خاص و عام باز دحام تمام

۱۴۸۵ھ ۱۸۷۲ء :

۱۴۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد ہمدانی قدس سرہ بود۔ باتفاق
ایلچئی امیر تیمور در عہد سلطان سکندر بہ کشمیر آمدہ چوں گوشۂ خوب و دل نشین
دید بار اقامت انداخت۔ امّا برائے ادائے بعض عہود باز توجہ بولایت ماوراءالنہر فرمود
و زود مراجعت نمودہ با اہل و عیال در محلۂ رانبواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم
شد بہ زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس بہ قدوم جوار خود راضی کرد (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوار ہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند - اما میاں خروج کردہ با ہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلے استغاثہ نمودند - و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود و مردم مستغیث بوقت مراجعت از شیر گڑھ در شہر شہرت افترا انداختند کہ وزیر پنوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد - بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش اخگر فساد افروختہ بوقت چار بجے صبح ۱۲۸۷ھ خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہ نواختن (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت -

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر بہ تفرج و تماشا مشغول بود - پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند - روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس مال

(مسلسل) و آں جا خانقاہے بنا ساخت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود - و در حوالیٔ نوشہرہ آسود - زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ - بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع بالہ سو پرگنہ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود - اقرب بصدق روایت آخیرہ است - تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء ـــــ ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ میر سید محمد مدنی رح مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص ۴۶)

۱۲۸۷ھ "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ؎

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محمدیاں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برسخ بہ اہل تشیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنا میاں دو چند نقصان و زحمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ماموں شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج دربار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا "جگر سوخت"[۱۲۸۹ھ]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی و حالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ء، ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ این قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلہ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔ [۱۴۸۹] ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء

حادثات متفرقہ

درعہد راجہ سرمن دیو دکامن دیو سنہ ۵۶ کلجوگ بربلندی چکدر متصل زیج بارہ مارے عظیم الجثہ از آسمان افتاد کہ تادو روز متحرک بود وتامدت یک سال لاشہ او ضایع نہ گشت۔

ایضاً درعہد راجہ اندھ جدشٹر سنہ ۳۸ کلجوگ زیر دامن غربی کوہ ہرموکٹہ درحالت شدت برف و رعد وتگرگ وصاعقہ آن قدر باران سخت در دو سہ ساعت شبانہ بارید کہ از پرگنہ کوہامہ[۱۴۹۰] یازدہ قریہ مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و درساحت دہات مذکورہ سہ چہار درعہ زمین ہم بردا شتہ خاک آن در بحیرۂ ولر بہ خیسانید و سنگ زارے ظاہر گردانید۔

ایضاً در سنہ ۷۲۴ھ[۱۴۹۱] ذوالقدر خان ترک کہ از احفاد چنگیز خان بود بمع ہفتاد و دو ہزار سوار جرار برکشمیر یورش آوردہ تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت بردہ ملک بے چراغ فرمود و بعد عرصۂ شش ماہ قصد مراجعت کردہ از راہ گھوڑی بمع پنجاہ ہزار نفر محبوسان این دیار در ماہ مگھر و پوہ[۱۴۹۲] روانہ شد و بالای کوہ رسیدہ آن قدر برف بارید کہ ازاں ہا یکے بابت پیغام زندہ نماند۔

ایضاً۔ در سنہ ۹۲۳ھ[۱۴۹۳] جماعۂ از اہل ہنود بروقت موعود استخوان ہای مردگان گرفتہ بہ ہرموکٹہ گنگا رفتند و بالای کوہ بحالتہ مرگ شبانہ بہ آواز غول برخواستہ کوچ کردند و در تاریکی شب راہ گم کردہ قریب نہہ ہزار کس زن و مرد از بالای کوہ

۱۴۹۰ پرگنہ کوہامہ یکے از پرگنات در کامراج (کشمیر غربی)

۱۴۹۱ مطابق ۱۳۲۳ء ؛

۱۴۹۲ مطابق ماہ نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی ؛

۱۴۹۳ مطابق ۱۵۱۷ء ؛

ہیپ رڈن کہ سنگلاخ است عمیق فرادا فرادا بہ زیر افتادند و تباہ شدند۔

ایضاً در سنہ ۲۴ھ[۱۴۹۴] در نواحی شوپیان ہم چنیں بہ سبب شدتِ بارشِ باران متصل کوہ پیر پنچال کوہ پارہ بر فرق آں رود خانہ مثل آبشارے بہ زیر می افتاد از بیخ برکندہ در پرگنۂ شاورہ منتشر ساخت۔

ایضاً۔ در عہد شاہجہان سنہ ۵۵[۱۴۹۵] در موضع بدرو پرگنۂ آڈون[۱۴۹۶] ہنگام ہیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبار ناک شد یک لختہ از آسمان افتاد کہ طول آں ہفتاد درعہ و عرض آں سی درعہ و ضخامت آں ہفت و نیم درعہ بود و تا دو سہ روز ذوبان یافت۔

ایضاً در عہد جہانگیر شاہ سنہ ۱۰۲۶[۱۴۹۷]ھ در موضع پانپور[۱۴۹۸] از یک عورتے دو دختر از پشت بہم چسپانیدہ متولد شدند کہ دنداں ہا بر آوردہ بودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ ہم چنیں واقعات و عجائبات بسیار بہ قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچہ در تاریخ گزیدہ[۱۴۹۹] آوردہ است کہ در قزوین زنے دخترے آورد کہ

۱۴۹۴ مطابق ۱۶۱۵ء ؛ ۱۴۹۵ مطابق ۱۶۴۵/۶ ؛

۱۴۹۶ پرگنۂ آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ ۱۴۹۷ مطابق ۱۶۱۶ء ؛

۱۴۹۸ پانپور قصبہ ایست مشہور بر کنار رود جہلم بر شاہراہ جموں و کشمیر ہفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجۂ اجتا سنہ ۸۱۲ء تا سنہ ۸۴۹ء بنا کردہ شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشہور آفاق است ؛

۱۴۹۹ تاریخ گزیدہ مصنفہ حمد اللہ مستوفی در سنہ ۷۳۰ھ (۱۳۲۹/۳۰ء) بنام خواجہ غیاث الدین محمد پسر رشید الدین فضل اللہ نوشتہ شدہ است۔ بنائے ایں تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل اللہ مزبور الذکر است و بلحاظ عنادین بہ شش ابواب درج ذیل منقسم است :-

باب اوّل در بیان انبیا و اولیاء

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

نیمۂ زیرین او بر شکل دختران بود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کہ بیش از سر دیگر بمرد و آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابوسعید[۱۵۰۰] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیۂ او تا کمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دندان زیریں نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مردماں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۱۵۰۱] ایں

(مسلسل) باب دوم در بیان شاہانِ ایران پیشتر از اسلام۔

باب سوم۔ از ابتدای پیغمبر اسلام[ؐ] لغایت عہد بنی عباس ؛

باب چہارم۔ در بیان دودمانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول ؛

باب پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قرّاء حدیث و قرآن شعراء عصر ؛

باب ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی السبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ برادن کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطۂ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از پرشین لٹریچر مصنفہ سی۔ اے سٹوری۔ حصۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱۵۰۰] یعنی ابوسعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء — ۱۳۳۵ء)

[۱۵۰۱] سلطان شمس الدین التمش متوفی ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ء ؛

نوع کسے را بدید و او را دخترے شد نیز برہمیں ہیئت بُود و سلطان او را
نزد مستنصر عباسی[۱۵۰۲] فرستاد۔

ایضاً۔ در عہد الجایتو[۱۵۰۳] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار رُو کرد
و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتین از فرج او بیرون آمده مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بُود کہ او را در حالت
زفاف بہ زد، دخول شوہر رجولیت پیدا شده زن خواست و بچہ ہا
آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے
عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبل را بشگافت
و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمده آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامۂ قطب الدین[۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آورده کہ دختر
نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش
چوں مار بود و خود پیش مادر آمده شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں حوالے
بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمده شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا
بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی[۱۵۰۵] در تاریخ خود گفته کہ در ۴۸۵ھ در بغداد دخترے

۱۵۰۲ المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی سنہ ۱۲۴۲ء ؛

۱۵۰۳ مراد از محمد خدابنده الجایتو متوفی سنہ ۱۳۱۶ء است ؛

۱۵۰۴ قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ
۱۷ رمضان المبارک سنہ ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری سنہ ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح
کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۲۴)

۱۵۰۵ بر صفحہ دیگر ؛

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مرزغنوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن میخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابو علی[۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالیٔ جرجان[۱۵۰۷] آہن پارہ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالیٔ آں حوالی آواز عظیم شنیدند او را قطعہ بریدہ نزد والیٔ جرجان بردند۔ و سلطان محمود غزنوی[۱۵۰۸] قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند شے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵ عبداللہ بن اسعد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود لیست دلادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے استاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مؤرخاں ۷۶۸ھ مطابق ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآن و روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحین و خلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر و مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا اسلام ھ لغایت ۶۳۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ این کتاب بیحد دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹) مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است۔

۱۵۰۶ یعنی ابو علی سینا (۳۷۳ھ — ۴۲۷ھ = ۹۸۳ — ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷ جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبہ بود در گوشہ جنوب بحر خضر (کیسپئین) بہ فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکیتیا معروف بود۔

(جامع اللغات اردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸ (۳۵۷ھ — ۴۲۱ھ = ۹۶۷ — ۱۰۳۰ء)

تیغے ازاں درست کند ممکن نہ شد کہ اجزاے آں مثل جاورس بہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسمان بزیر اُفتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[۱۵۰۹] گفتہ کہ در ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود برعزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در ۴۳۶ھ[۱۵۱۰] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایّام کافۂ انام بہ قحط غلات مُبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[۱۵۱۱] شبے از لیالی ذوالحجہ ۹ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعدازاں صوتے چوں رعد شدید مسموعِ خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدّتِ آں ماہیاں از قعر دریا برآمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان اویس[۱۵۱۲] در ۷۶۱ھ بلائے مفرط در

۱۵۰۹ ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون ۱۲۰۱ء ؛

۱۵۱۰ ۱۲۴۸ء

۱۵۱۱ یعنی المطیع باللہ متوفی ۳۶۳ ہجری مطابق ۹۷۴ء ؛

۱۵۱۲ سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد در ۱۳۷۴ء مطابق ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تبریز سانح شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در ۴۶۴ھ (۵۱۴) در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اوّل ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و نود نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانۂ حال در ۱۲۸۸ھ (۵۱۴) ہجری سیاہ داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہار دہ ہزار میل کہ از زمین تا ماہ بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شہر شاماجی معمولۂ روس زلزلہ ہائے متواتر آمد کہ ازاں تمام شہر ہلاک گشتہ و جز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در ۱۲۸۹ھ (۵۱۵) ہجری بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان (۵۱۶) ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد و زمین منشق گردید۔ و ازاں آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر حمدا غرق گشت و معدن سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در شہر منبسری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) نوزدہ سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر بنشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

۵۱۳ مطابق ۶۸۳ء

۵۱۴ مطابق ۱۸۷۱ء

۵۱۵ ۱۸۷۲ء

۵۱۶ غالباً "جاپان"

بلند شد و ازاں دُخان بیروں آمد۔ و در دسے آوازسے بود مثل دو بدن گوسالہ ہا ہفدہ درخت از صدمۂ آں از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم کرد و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیرہا خشک کرد و سنگہائے گراں ازجائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری ۷ ماہ مارچ آنقدر پرندۂ خورد مثل کبک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد غائب شدند۔ و در مقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق جنوبی شعلۂ کلاں تر از ماہ برآمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً۔ ۲۹ ماہ اگست ۱۲۸۹ھ ہجری[۵۱۸] بمقام سینٹ ہیلڈ واقعہ صوبۂ بولیسویہ آوازسے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعۂ زمین چہار ہزار گز درطول و دو ہزار گز درعرض با امکنہ و بساتین دریک لمحہ زیر زمیں فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۵۱۷ھ شاہ پور ضلع ایست درپنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔ رقبہ = ۴۷۶۴ مربع ؛

۵۱۸ھ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

فہرستِ مدارک و مآخذ

۱- انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا جلد اوّل طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء
۲- ابن شنٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف اسبر اورل سٹائن چاپ سنہ ۱۸۹۹ء
۳- اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کیتھ چاپ سنہ ۱۹۲۸ء
۴- ابن شنٹنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔
۵- الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابو ریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔
۶- اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابوالفضل بن مبارک ناگوری چاپ نولکشور پریس لکھنو۔
۷- امرکوشں (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۲۹ء ؛
۸- ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء
۹- باغ سلیمان تصنیف ملا سعد اللہ شاہ آبادی کشمیری۔ مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۲۷۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔
۱۰- پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چاپ لنڈن سنہ ۱۹۳۵ء
۱۱- تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
۱۲- تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلیٰ سری نگر کشمیر۔
۱۳- ثمرات الاسرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین۔ سرائے بل وامیرا کدل سرینگر کشمیر چاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)
۱۴- توزک جہانگیری چاپ مطبع نولکشور لکھنو ؛
۱۵- تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چاپ سنہ ۱۹۴۳ء ؛
۱۶- تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
۱۷- تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔
۱۸- تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء -
۱۹- تن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء -
۲۰- جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔
۲۱- جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۵ء -
۲۲- جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چاپ سنہ ۱۸۹۱ء -
۲۳- چمبرز انسائیکلو پیڈیا جلد نہم۔ طبع سنہ ۱۹۲۳ء -
۲۴- بہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸۷۰ء -
۲۵- دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۲۶- راج ترنگنی اردو مترجمہ ٹھاکر اچھر چند۔ سال طبع سنہ ۱۹۱۲ء ؛
۲۷- راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن۔ چاپ سنہ ۱۹۰۱ء -
۲۸- روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینیتھ صاحب۔ چاپ دہرادون سنہ ۱۹۲۲ء ؛
۲۹- سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء -

۳۰- سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء۔

۳۱- سفرنامہ بیرن ہیوجل۔ چاپ سنہ ۱۸۴۵ء۔

۳۲- سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۳۳- سفرنامہ وائن۔ طبع سنہ ۱۸۶۱ء۔

۳۴- سفرنامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل۔ چاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء۔

۳۵- شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۰۷ء

۳۶- طبقات اکبری چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۳۷- عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ آباد سنہ ۱۹۲۸ء

۳۸- گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چاپ نولکشور لکھنو۔

۳۹- قرآن کریم۔

۴۰- قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۶ء۔

۴۱- کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ری۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو چاپ سیل لی سروس اینڈ کمپنی لنڈن۔

۴۲- کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء

۴۳- کنگس تو زک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء۔

۴۴- گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشا دت چاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء۔

۴۵- گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپا رام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی۔

۴۶- لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔

۴۷- مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۴۸- مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی۔

۴۹- مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبد الرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء

۵۰- ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب۔ چاپ سنہ ۱۸۷۵ء۔

۵۱- نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء۔

۵۲- واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سری نگر کشمیر۔

۵۳- ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔

۵۴- ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔

۵۵- ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء۔

۵۶- ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء۔

۵۷- ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ری۔ اے۔ اتیچ۔ فرانک چاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء۔

فہرست نامہائے کساں

ی

فہرست نامہائے جاہا

الف

ب

پ

ت

ز

س

ش

ن

و

ہ

ی

لطفا

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایند ؛

م — متن   ح — حاشیه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱	۲۳ م	مملکت از	مملکت او از
〃	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تعابن	تغابن
۳	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
〃	۱۸ م	دفور	دفود
۶	۸ م	سہروردہ	سہروردی
۸	۱ م	عبادت	عبادت
۸	۹ م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۳ ح	در تاریخ کشمیر	در حصّهٔ اول
۱۰	۱۱ ح	مذبور	مزبور
〃	۱۶ ح	مهارت نامه	مهارت نامه
۱۱	۱ م	لارنس	انس (INCE)
〃	۲ ح	مراد از ویلی آف کشمیر الخ	مراد از انسز کشمیر ہینڈ بک مطبوعہ ٹھیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکتہ
〃	۱۲ م	بلاغت	بلاغت
۱۲	۹ م	ممکن	ممکن
۱۳	۱۵ م	آسمان	آسمان اول
〃	〃	مدوّرانہ	مدوّر اند
〃	۱۸ م	با القسر	بالقسر
۱۴	۸ م	خبط	خبط عالم
〃	۱۱ م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
〃	۱۶ م	بمانند	بمانند
۱۵	۱ م	سکّان	بہ سکّان
〃	۱۱ م	دوازه	دوازده
۱۹	۱۶ م	سمت	سمت
۲۱	۲۰ م	۹۱۲ء	۹۱۲ء مبلغ
۲۲	۳ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۲	۵ م	گرداهٔ	کردہ
۲۲	۱۷ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۲	۱۴ م	دور داکند	دور دامی کند
۲۳	۱۳ م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	لاکھ	لک
〃	۱۱ م	گردهٔ	کردهٔ

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شمس	شش
"	۱۱ م	گرده	کرده
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
"	۷ ح	الهٔ مذبور درین وقت	آلهٔ مزبور درین ایام هم
"	۱۱ ح	کنبیری	کنبیری
"	۱۵ ح	آنکس عرب بود نامرشد	آن کس عرب علی نام از همراهیان کولمبس بود که این بشارت
۳۰	۱۵ م	نموده	نمود
"	۱ ح	این امر واقع شده	شد
"	"	شده	داد
۳۱	۲ م	برجهاز	کلنبس برجهاز
"	۱۰ م	انگا	آنگاه
۳۳	۱۰ م	گفته شده آن	گفته شد و آن
"	۱۲ م	سیاعان	سیاحان
۳۵	" ح	نقشه اوربا	نقشه اروپا
۳۶	۲۰ م	سه کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مُبنی	مُنبی
۴۲	۲ ح	میل	×
۵۱	۲ ح	نظرے به عقیدهٔ علماء طبقات الارض	این نظر بعقیدهٔ علمائے طبقات الارض
"	۳ ح	ولایات گاندهار	دو لایات گاندهار
۵۸	۹ م	برزند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	همانجا
"	۶ ح	تا امروز از هیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینها نه نگاشته است
"	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کان	کانَ
۶۲	۴ ح	.....	و یک
۶۳	۹ م	تغلیط	تغلیظ
۶۶	۱۴ م	طاف	لحاف
۷۳	۴ م	اقعی	افعی
۷۴	۱۱ م	یاسنگلار می پیوندد	باسنگلار پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	بسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیر و
"	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
"	۱۰، ۱۱ ح	نمبره ۶ بے ۱۶۵ه، ۱۶۶ه، ۱۶۷ه بر صفحه ۸۲ این نزد ما "قیامت" و نزد هنود "پرلے" است	این نزد ما "قیامت" و نزد هنود "پرلے" است
۸۲	۶ ح	منبغیش	متبعیش
"	۸ ح	هشسمدکا	هستاملاکا
۸۳	۴ ح	کلدمش	کلامش
"	"	تاریخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۷ م	این دیار	این دیار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹م	کره	کرده
۹۲	۲ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱م	جماعتہ	جماعت
۹۵	۱۳م	زیره وڈر	ژیره وڈر
۹۷	۲م	فرادان	فرادان مردمان
〃	۵م	کنارهٔ تالاب	برکنارهٔ تالاب
〃	۲ح	بفتح طاء	بکسر طاء
〃	〃	جاسٔے	جائے
۹۸	۱ح	سرد	سر
۹۹	۶م	رمیان	درمیان
〃	۱۰م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
〃	۸ح	سبیل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ح	پرگنهٔ ماگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳م	تحت التعارع	تحت الشعاع
〃	۶م	سنابتیاں	ستاسیاں
〃	۹م	موضع بولو	موضع بولو
۱۰۴	تنبیہ:	در متن بعد سطر ۱۰ ایں عبارت از سہو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار۔ برنگ سبز خالدار می باشد نگین و تکمہ ہائے قبا ازاں می سازند سنگ غار نیز بسیار موجود
۱۰۴	۱۳م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
〃	۱۷م	مار وافعی	مار وافعی
۱۰۶	۱۲م	کان انگشت	کان انکشت
۱۱۲	۱۶م	جا بیست	جاری است
۱۱۳	۱م	کھہل	کہمل
۱۲۱	۱ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶م	بهشث	بهشت
۱۲۳	۲م	مهانم	مهاتم
〃	۳ح	می پرند	می پرند
۱۲۴	۲م	حاکساں	حاکمان
〃	۸م		×
〃	۱۳م	جوش می زند	جوش می زند العلم عند الله
۱۲۷	۸ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸م	انفاکس	انفاس
〃	۳ح	آں واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ح	خالی است	خالی است در صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر طبع شده
۱۳۹	۳ح	تراود می کند	می تراود
۱۴۱	۲ح	نام سنسکرتیست دریائے وہت	نام سنسکرتی دریائے وہت است
۱۴۳	۴ح	خطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ح	شیخ کمان	شیخ کمان
〃	۵ح	دو راه	در راه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ح	رہائی رہامند	رہانبید
۱۴۷	۲ح	احقاد بابر را	احقاد بابر
۱۵۳	۱ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت نوکاکشتی
۱۶۲	۸م	می بالیست	می بایست
۱۶۵	۸م	شگت	اشکن
۱۶۶	۸ح	در ہندی اورا	در ہندی
۱۶۷	۱۲ح	خشمک	پچشمک
۱۶۹	۷ح	دارائے	دوائے
۱۷۱	۸م	در چہارم در سوم خشک	در چہارم سرد، در سوم خشک
۱۷۵	۱ح	یونانی	یونانی
۱۸۰	۷م	ہندوند	ہندو بند
〃	۲ح	مہبنی	مہبنی
۱۸۱	۷م	بہی	ہی
۱۸۲	۱۱م	الوک ا	الوک ـــا میوہ آں حفص
۱۸۳	۶م	۴۷	۲۷
〃	〃	ٹانچہ	ٹانچہ
۱۸۴	۷م	گرم و تر	سرد و تر
〃	۲۵م	انارف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷م	آش کردہ می خورند	آش آرد کردہ می خورند
〃	۱ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۶م	ستہ وت	ستہ توت
۱۹۰	۶م	ذرہ ایج	ذراریج
〃	۱ح	جمع ذرروج الخ	بزبان اردو نیلنی مکھی
۱۹۷	۱۳م	...	دراس، ۱۵ میل ساحل رودبار
۱۹۸	۱۴م	تارکند	تا بارکند
۲۰۱	۵م	۷۱	۱۷
〃	۱۰م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱م	کوہ شوپ	کوہ شوپ کوری
۲۰۶	۴ح	نگروٹہ	نگروٹہ را
۲۰۷	۴م	آں سری نگر	آں از سرینگر
۲۰۹	۱۹م	راہ و مری	راہ کوہ مری
۲۱۱	۳ح	برادر دیگر	دیگر برادراں
۲۱۳	۱۷م	مرزبان آنجا را قلعہ	مرزبان آں را در قلعہ
۲۱۴	۱۶م	دد	داد
۲۱۵	۶م	در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر	پانزدہ یوم و دہ ہزار نفر
۲۱۶	۳م	شد	شدہ
〃	۶م	یلغار	محاصرہ
〃	۱۴م	خلارع	بعطای خلارع
۲۱۸	۲م	سنہ ۱۹۴۹ ب	سنہ ۱۹۲۶ ب
۲۲۰	۱۵م	معانت	معاونت

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۲۰	۱ ح	۴۰۳ھ	۴۰۲ھ
〃	۴ ح	۴۰۴ھ	۴۰۳ھ
۲۲۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
〃	۱۲ م	اپل	ریل
۲۲۱	۱۵ م	سـه	۴۰۴ھ
〃	۱۶ م	سـه	۴۰۵ھ
〃	۱۷ م	سـه	۴۰۶ھ
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالهٔ
۲۲۵	۲ ح	که	زیرا که
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جهد	جهت
〃	〃	میثاق	یساق
〃	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
〃	۱۵ م	کرتاه	کرناه
۲۳۳	۵ م	برّی	بری
۲۳۴	۲۰ م	و به سبب	و بے به سبب
۲۳۵	۳ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
〃	۷ م	جان افشانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملازم	ملازم
〃	۱۰ ح	وادی دربارۂ (دولسته)	وادی جهلم
〃	۹ م	......	به
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
〃	۱۴ م	سفاکی ...... بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۳ م	دران	درانی
〃	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادسی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	جونلی	پرگنهٔ جونلی
〃	۷ م	بتقطتیع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برهت کنها بود	برهت کنها
۲۵۲	۱ ح	چه	یجون
۲۵۵	۲۰ م	دران	دران جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خوراند	مردار خوار اند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنهٔ آدون
۲۶۹	۲ ح	وصولیانی	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(۲۶ھ)	(۸۸۸ھ)
۲۷۳	۸ ح	نظام کهنه	نظام کهنه شده است
۲۷۶	۱۱ م	سی چهار	سی و چهار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳ م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸ م	. . . . .	قبہ
"	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صحفۂ	صفحۂ
"	۱۷ م	رہ	راہ
۲۹۸	۱ م	مرسند	مرشد
"	۱۱ م	. . . . .	باغات صوبداراں
"	۱ ح	ششش	برششش
"	۶ ح	او	رُو
۲۹۹	۱۱ ح	در نوزدہ	در نوردہ
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	ادلی گفتہ بودند	اولین گفتہ بودند
۳۰۷	۱ ح	نردچھی	نلوچھی
"	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنایش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نابدکھی	پل نابدکھی، پل شادی پورہ
۳۱۹	۴ ح	در ہے آمد	در ہے آمدہ بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشتہ	بود
۳۲۳	۱ ح	ہمراہش	ہمراہیش
"	۱۲ ح	. . . . .	پرستیدہ
۳۲۴	۱ ح	میر سید ہمدانی	میر سید علی ہمدانی
"	۷ ح	—	×
"	۱۰ ح	. . . . . .	بیست
"	۱۱ ح	بقول	بقول
"	۱۲ ح	رفتند	رفتند
۳۲۵	۴ ح	فقرہ بسم اللہ	آیتہ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم
"	۱۰ ح	ذخیرہ الملوک	ذخیرۃ الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد	متولد گردد۔ سید گفت غلط، بچہ مادہ برنگ سیاہ سفید دم اکنون متولد شود
"	۲ م	سید فرمود بود	سید فرمودہ بود
"	۳ م	باز داشت	باز داشت تاکہ
۳۳۲	۱۱ م	چوں	چوں حضرت
"	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاہ چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیارد	بسیار د خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاہ	بانہ روزہ

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۳۹		در متن بعد سطر چهارده هم از سهو نساخ این شعر قلم زده شده است	بجو تاریخ بنایش جست گفتا هاتف غیبی نهاد از ازل اساسش "بازگاه عید قربانی"
〃	۱۸ م	تغمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹ م	کاربد اینجا رسید	کار به بلوا انجامید
۳۴۱	۱۳ م	صخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ ح	عردة الدشقی	عروة الوثقی
〃	۱۰ ح	خزینة العامره	خزانه عامره
۳۴۷	۱۳ ح	سنه ۱۰۷۵ ه	سنه ۱۱۷۵ ه
۳۴۸	۱۱ م	مسموع نمی باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱ م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجویز حضرت میر محمد همدانی
〃	۱۰ ح	هشت ونه	هشت بانه
۳۵۳	۱ م	روزبه البنثری	وزبه البشری
〃	۱۴ م	کنکرهٔ	کنگرهٔ
۳۵۵	۷ م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲ م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نغز بیگ گفت آقا دو شال است
۳۵۷	۱ م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵ م	ٹرکا	پنڈکا
۳۶۰	۶ م	از ینجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳ م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵ م	...... کارخانه داران	بندش ساخته شاگردان ذمهٔ کارخانه داران
۳۶۵	۳ م	ست نعه	مت للعه
۳۶۶	۷ م	این صاحب	واین صاحب
۳۶۹	۳ م	پھولاکر	پنڈت پھولاکر
۳۷۰	۱ م	ٹوکر	ٹوہلر
۳۷۷	۹ م	موزون ثبت کرده است	موزون محققانه منصفانه بزبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۷۸	۹ م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸۰	۵ م	با سمال	با سال
۳۸۱	۵ م	منحرف شد	منحرف نه شد
〃	۱۰ م	بٹ مالو	بته مالو
〃	۸ م	با درپت	با دریت
۳۸۳	۶ م	جنبان	جلنبان
۳۸۴	۱۵ م	کشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
〃	۱۶ م	برای برداری	برای بار برداری
۳۸۶	۱۲ م	......	آباد ساخت
〃	۱۴ م	سنه ۱۳۰۳	سنه ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ ح	می رسیم	می ردد
۳۹۱	۴ م	مخنوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵ م	خواجه اکم	خواجه زکم
〃	〃	ندر	ترندر
〃	۱۵ ح	این ..... درین	این مذهب درین
〃	۲۰ ح	گائے	گاه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹ م	بربهاز درجه	پربهاز وجهٔ
۴۰۲	۵ م	دامس سوامی	درمس سوامی
۴۰۳	۳ م	پرده گستی	پرده گفتی (کذافی الاصل)
〃	〃	خندان بهوان	خنده بهون
۴۰۴	۱ م	مبیتر	مبتره
۴۰۵	۱ م	منادر جدید	منادر جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵ م	زرالبت	رذالت
۴۱۳	۴ م	مستغل	مشتغل
〃	۱۲ م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳ م	پیرزادد	پیرزاده بدرجه اول
۴۱۹	۴ م	می دارند	می دادند
〃	۱۷ م	کمهار	کمار
۴۲۰	۹ م	ماقوم	باقوم
۴۲۱	۱ م	انبار	انباره
〃	۲ ح	نوزع	نورخ
۴۲۴	۹ ح	سوم اند	سوم اندر
〃	۱۲ ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ ح	سه	۱۲۵۰ھ
۴۲۸	۲ م	خوپشاوندی	خویشاوندی
〃	۳ ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰ م	اربعه و مذهب خود	اربعه را بهر جا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ ح	کانهائے	دکانهائے
۴۴۷	۱۳ ح	بضائح	نسائح
۴۵۰	۳ م	بانک	نانک
۴۵۴	۳ م	عندالفرورة	عندالضرورة
۴۵۹	۹ م	امی رفت	او می رفت
۴۶۱	۱۲ م	مردگان	مرده هائے (کذافی الاصل)
۴۶۲	۲ م	حاکم شده	حاکم کشمیر شده
〃	۹ م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	۱ م	خانه آتش	خانه تلاشی آتش
〃	۱۵ م	سابقه . . .	سابقه مورخان
۴۶۶	۳ م	او	اورا
۴۶۸	۱۳ م	ازقعر	ازقعر
〃	۱۴ م	فتح شاه	سلطان فتح شاه
۴۷۱	۸ م	پاس اخر	پاس اخیر
۴۸۰	۲ م	جو (محو) جو	جوز جو
۴۸۷	۱۴ م	کشته	گشته
۴۸۸	۱۴ م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷ م	همراه اهل شیعه (مکرر)	×
۴۹۶	۴ م	. . . . . .	وشالی زار را سنگ ژالہ بہم رسانید
〃	۶ م	نخته	نخته برف از آسمان

the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence has made it possible to publish this voluminous work,

Raj Garh,
Srinagar.
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH,
ASSISTANT DIRECTOR,
Research & Publication Department.

further research and to make this first publication on history of Kashmir in "Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan*, Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor, other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press at Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir Bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آه غلام حسن بلبل باغ سخن

رفت ازین خوش چمن جانب مینواکو

هاتف فرخنده فال ازپے تاریخ سال

عمرو ولادت وصال گفت زیک بیت جو

۶۸ ۱۲۴۹

بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست

۱۳۱۶

ازپے سال وفات یافت حسن بهشت کو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i Mua'lla as a Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi, Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.=1908 A. D.) a poet of repute and author of "Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq-us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :–

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics & Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however, been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhmmad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.=1891 A. D. This part unfortunately is very brief. There is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhammad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of "Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H = 1946 A. D.

vii. " خوارق اسالکین " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh-i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H. = 1697 A. D. is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاریخ شایق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاریخ باغ سلیمان " *Tarikh-i-Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقایع نظامیہ " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسہ بہاءالدین " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian :—

a. Sultania on the life of Makudum Shiekh Hamza.

b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama
} On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تحقیقات امیری " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعۂ شیوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Shiekh-ul-Alam, Shiekh Nur-ud-Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif, Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H = 1655 A. D.

iii. " واقعات كشمير " *Waqiat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات كبرويه " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1182 A. H. = 1768 A. L.). This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادريه " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D.). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. = 1865 A. D. A manuscript copy of it dated 1284 A. H. = 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالكين " *Dastur-us-Salikeen* also known as *"Sharh-i-Wirdul Murideen"*, In Persian by Shiekh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Shiekh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/S Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

6. " ناسخ التواریخ " *Naiskh-ul-twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by Prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A. D.). It is a general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267 A. H. = 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H = 1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyah.[1]

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpor in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the reign of Ahmad Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharajah Ranjit Singh in Persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D.[3]

Volume III is entitled Asrar-ul-Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities :—

i. " وقائع کشمیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H. = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

---

1. Persian Literature by C. A. Storey P 153.
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز " (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools", 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No. 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on Geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147, and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228, 289.
2. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books, PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

XXI. " گلدستۂ کشمیر " (*Guldasta-i-K a s h m i r*) by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہاں نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).—There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :—

1. " قصص الہند " (*Qasis-ul-Hind*).—Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 1884 A. D. and 1894 A. D.†

2. " واقعات ہند " (*Waqiat-i-Hind*).—There are three books of the same title detailed below :—

   a. " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zia-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

   b. " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

   c. " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din. 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson, Volume VIII, PP 15, 184.

†"India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P.92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

XVI. " مجموعۂ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. ' Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by FredrickDrew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the coun ry, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Tarikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co., London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below). It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب نامہ " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close of Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " منتخب التواریخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh* by Pt. Narayan Koul Ajiz). —It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir, in 1122 A. H. = 1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department from British collections.

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, & microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the Information Department of this State.

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).—It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscripts copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the reign of Maharajah Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ ھادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not yet been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H. = 1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H = 1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H. = 1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H. = 1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these poems has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Shiekh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.). A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو " (*Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Matloo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i-Kashmir up to the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاهنامہ محمد توفیق سامی و شایق " (*Tarikh-i-Shahnameh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persian verse).

In imitation of Mahmud of Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan, Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections. The rest are exceedingly rare.

VII. " تحقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H. = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. " لب التواریخ بہاءالدین " (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*).—It is a short history of Kashmir in Persian from the

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

III. "تاریخ ملک حیدر چادوره" (*Tarikh-i-Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais-ul-Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan [son of Hussain Shah Chak Sultan of Kashmir (1563—1570 A. D.) and not Yusaf Shah Chak the penultimate Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey*] to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir and became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

" .....درآں هنگام مهرالنساء را جهانگیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے که بعرض
خدیو جهان مطاع رسانید این بود که حیدر ملک و علی ملک کشمیری هردو برادر
خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت اند۔ انها را طلب نموده سرفراز باید کرد۔
..........بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر
گردانیدند وچون بشرف آستان بوسی اختصاص یافتیم بیش از لیاقت نوازش فرموده
درسلک بار یافتگان درگاه آسمان جاه گیتی پناه آفتاب شعاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر
بادشاه غازی انتظام یافتم بمنصب ادمیاتم و بانعام و اکرام شاهانه بر لقب چغتائی معزز
گشت و حکومت کشمیر بپاداش آں خدمت بالقب رئیس الملکی که منسوب بایالت و
امارت آں ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد۔

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 1029 A. H. = 1619 A. D. The book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I, P-297 b, Persian Literature by C. A Storey P. 680. & manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II may please be referred to.

II. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*), by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H. = 1765 A. D.). It is a short history of Kashmir in Persian and besides political history, gives a brief account of Muslim mystics and poets of Kashmir. It has been a popular source of information for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i-Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.). Its manuscripts are found in all the main manuscript collections in India and England. It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of the ast Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhmmad Shah Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 1886 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بهارستان شاهی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author. Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father in the book as under :—

وجد پدر مسودئ این اوراق که ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی ادهم شده همراهش بود و درمطبخ وے جماعت درویشان راخادمی میکرد- واین بابا حاجی ادهم تازمان سلطان زین العابدین درقید حیات بود-

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H. = 1324 A. D. he says :—

"تاکنون که دویست وهفتاد سال گزشت"

This gives the date of starting the compilation as 994 A H. = 1586 A. D. while the chronogram at the end gives 1023 A. H. = 1614 A. D. as the date of completion. He says :—

بہ پرسیدم زعقل راست تدبیر
بگفتا "نامهٔ شاهان کشمیر" ۱۰۲۳ھ

11.	Marahan Deva	.. 55	years.
12.	Kaman Deva	.. 55	,,
13.	Chandra Deva	.. 52	,,
14.	Anand	.. 28	,,
15.	Drupad Deva	.. 51	,,
16.	Harnam Deva	.. 39	,,
17.	Sulkan Deva	.. 28	,,
18.	Sena Dat	.. 17	,,
19.	Mangala Dat	.. 39	,,
20.	Kshemendra	.. 66	,,
21.	Bhima Sena	.. 61	,, 7 months.
22.	Indra Sena	.. 46	,,
23.	Sundara Sena	.. 41	,,
24.	Galgandar	.. 45	,,
25.	Bala Deva	.. 53	,,
26.	Nala Sen	.. 25	,,
27.	Gokarna	.. 36	,,
28.	Prahalada	.. 11	,,
29.	Bambur	.. 8	,,
30.	Pratapa Sila	.. 36	,,
31.	Sangrama Chand	.. 1	,, 4 months.
32.	Lark Chand	.. 31	,,
33.	Beram Chand	.. 45	,,
34.	Vibhikhan (Vibhishana)	.. 17	,,
35.	Bhagavant	.. 14	,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under :—

1.	Tunjina	.. 191—234	A. D.
2.	Sarabsena	.. 234—282	A. D.
3.	Gandharvsena	.. 282—319	A. D.
4.	Lachhman	.. 319—352	A. D.
5.	Surak	.. 352—403	A. D.
6.	Vajraditya	.. 403—414	A. D.
7.	Ranaditya	.. 414—474	A. D.
8.	Vainyaditya	.. 474—521	A. D.

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholorship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he has relied on the following authorities :—

1. " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir* : *Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below :—*

1.	Hiran Deva	.. 30	Years.
2.	Rama Deva	.. 69	,,
3.	Vyasa Deva	.. 56	,,
4.	Drona Deva	.. 58	,,
5.	Simha Deva	.. 54	,,
6.	Gopala Chand	.. 13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	.. 25	,,
8.	Sukha Deva	.. 44	,,
9.	Ramanand	.. 57	,,
10.	Sandhiman	.. 65	,,

*Section I, note 72, page 73, Stein's Raj Trangini, Volume I.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران
عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم واجلالهم

میرساند کہ

فرمان لازم الاذعان کہ درباره تصنیف کتاب جغرافیہ کشمیر بنام این گمنام صادر شده بود پرتو ورود ارزانی فرمود رجای واثق الست کہ در تمهید و تسویدآن بدل و جان کوشش کرده آید- چونکہ تاحال کسے ازمؤرخان کشمیر ذکر مکانات متبرکہ اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر بران درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود- امیدوارم کہ بنام کسے پنڈت شاستردان ارشاد صادرشود کہ بموجب کتاب نیلہ مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم گرداند-

احوال ملک نوعیکہ بود بدستور- بعض رعایا آباد و بعض مفرور-خهانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور-بدنامی منتظمان مشهور-درآبادی آینده در بعض جاها گمان قصور- دربے باقی مالیات فتور-بنده در تشریح و توضیح آن معذور-
زیاده آفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد-

عریضے
غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in " اعجاز غریبم " where he says :—

خداوندا ژه رچهتن ملک کشمیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان یم چهم اندر ظلم مجبور
ژه کرنک ازعنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H. = 1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words :—

*"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village & agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

---

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank, London 1895, P-454.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also :—

1. " گلستان اخلاق " (*Gulistan-i-Ikhlaq*).—A long moral poem in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. " خریطہ اسرار " (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H. = 1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Garnru. It has also not been published so far.

3. " اعجاز غریبہ " (*Aijaz-i-Ghariba*).—A long poem in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H. = 1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

---

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195.

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

* سکوٗ یلہ بند کور جاگیر سوزوٗی
لگوٗی در کھویہامہ بابہ میوزوٗی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician He had a great veneration for the family saint Makhdum Shiekh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in " اعجاز غریبہ "

* مہ اوسوٗم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ چھوم پٔنن پیر

جدس میانس تمی دت تاج اسلام
کوٗرن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Shiekh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in " اعجاز غریبہ "

* مہ کر سیرو سیاحت ہرکرانہ ستھاہ ڈیٹھم بزرگان زمانہ

*Opt. Cit.

INTRODUCTION.

In the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A. H. = 1833 A. D His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa". It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatraya or Ghazi-ud-Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Shiekh Hamza (D. 984 A. H' = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Shiekh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D.) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book " اعجاز غریب "

* بعہدِ خود بُو اوسوی شیخ کشمیر
زشاہان چغت تس اوس جاگیر

'In his times he was the Shiekh of Kashmir ; from the Mughal emperors he had received a jagir".

---

*Printed in Mataba-i-Mujaddadi Amritsar, 1911, P-97.

The Kashmir Series of Texts and Studies

No. 82

Tarikh-i-Hassan

V I.

GEOGRAPHY of KASHMIR

BY

Pir Ghulam Hassan Khuihami

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY
OF
JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT
BY
THE RESEARCH AND PUBLICATION DEPARTMENT,
SRINAGAR.
